ISSN 2073-333X
Международный научный журнал

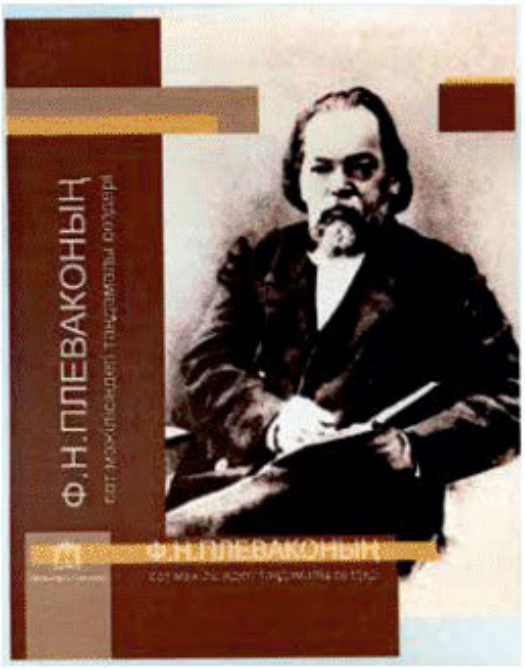
Қазақстанның ғылымы мен өмірі
Наука и жизнь Казахстана
Science and life of Kazakhstan

№12/2 2019



Досмухамед Туякбаев
Заслуженный деятель Казахстана, профессор,
первый руководитель Президентского Оркестра РК

Тағылымы терең туынды



Заң ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері, Ресей криминологтар ассоциациясының, Санкт-Петербург, Мәскеу криминологтар клубтарының мүшесі, Халықаралық Қазақстан криминологтар клубының президенті, Қазақстан Жазушылар және Журналистер Одағының мүшесі, "Қазақстанның ғылымы мен өмірі" атты халықаралық журналдың Бас редакторы **Есберген Алауханов**тың **"Ф.Н.Плевакоңың сот мәжілісіндегі таңдамалы сөздері"** атты жаңа кітабы жарық көрді.

Кітап Қазақстан Республикасының Бас прокуратурасы институты Ғылыми кеңесінің және Халықаралық Қазақстан криминологтар клубының шешімімен баспаға ұсынылды.

Сонымен бірге Қазақстан Республикасы Бас прокурорының аса маңызды істер бойынша аға көмекшісі, заң ғылымдарының кандидаты, Хабылсаят Әбішевтың пікір жазуының өзі кітап құндылығын аша түседі.

Кітаптың ерекшелігі сол - Ф.Н. Плеваконың бұл еңбегі тұңғыш рет түпнұсқадан қазақ тіліне аударылып отыр. Кітаптың тілі жатық, стилі түсінікті.

Ф.Н. Плевако - XIX-XX ғасырда өмір сүрген, әлемге танымал, атақты Ресей адвокаты, қазақтың жиені. Мұндай талантты қайраткердің тағылымды ғақлия сөздері сот саласындағы азаматтарға аса қажет-ақ.

Кітап заң саласы бойынша оқитын студенттерге, магистранттарға, докоранттар мен олардың ұстаздарына және жалпы оқырман қауымға арналады.







Құрылтайшы:
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАН КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ КЛУБЫ

Учредитель:
МЕЖДУНАРОДНЫЙ КАЗАХСТАНСКИЙ КРИМИНОЛОГИЧЕСКИЙ КЛУБ

Founder:
INTERNATIONAL KAZAKHSTAN CRIMINOLOGY CLUB

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ
НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА
SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN

Халықаралық ғылыми журнал
Международный научный журнал
International science journal

№12/2 2019

Бас редактор – **Алауханов Е.О.**
«Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», заң ғылымдарының докторы, профессор

Главный редактор **– Алауханов Е.О.**
«Заслуженный деятель Казахстана», доктор юридических наук, профессор

Editor-in-chief – **Alaukhanov Ye.O.**
«Honored Worker of the Republic of Kazakhstan», doctor of Law Sciences, professor

Алматы 2019

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Абдиров Н.М., з.ғ.д., профессор
Абдрасилов Б.С., б.ғ.д., профессор
Абдурасулова К.Р., з.ғ.д., профессор (Ташкент)
Абзалов Э.М., з.ғ.д., профессор, 3-сыныпты мем. заң кеңесшісі (Ташкент)
Аликперов Х.Д., з.ғ.д., профессор, 3-сыныпты мем. заң кеңесшісі (Баку)
Асанов Ж.К., з.ғ.к., ҚР Жоғарғы Сотының Төрағасы
Байдаулет И.О., мед.ғ.д., профессор
Байдельдинов Д.Л., з.ғ.д., профессор
Баулин Ю.В., з.ғ.д., профессор (Киев)
Бисенов К.А., тех.ғ.д., профессор
Бородин С.В., з.ғ.д., вице-президент, адвокат (Воронеж)
Букалерова Л.А., з.ғ.д., проф. (РУДН, Мәскеу)
Ведерникова О.Н., з.ғ.д., проф., РФ Жоғарғы Сотының судьясы (Мәскеу)
Гаипов З.С., с.ғ.д., профессор
Голик Ю.В., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
Гриб В.В., з.ғ.д., профессор, бас ред. (Мәскеу)
Грунтов О.И., з.ғ.д., профессор БГУ (Минск)
Дулатбеков Н.О., з.ғ.д., профессор
Елешов Р., а-ш.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
Елубаев Ж.С., з.ғ.д., профессор
Есім Ғ., ф.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
Жұмағұлов Б.Т., т.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
Жұрынов М.Ж., академик, ҚР ҰҒА Президенті
Зарипов З.С., з.ғ.д., профессор (Рязань)
Зигмунд О. А., з.ғ.д., профессор (Германия)
Ыдырысов Д.А., т.ғ.д., профессор
Қасымбеков М.Б., с.ғ.д., профессор
Козаченко И.Я., з.ғ.д., профессор (Екатеринбург)
Коняхин В.П., з.ғ.д., профессор (Краснодар)
Коробеев А.И., з.ғ.д., профессор (Владивосток)
Құл-Мұхаммед М.А., з.ғ.д., профессор
Лебедев С.Я., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
Лиховая С.Я., з.ғ.д., профессор (Киев)
Лопашенко Н.А., з.ғ.д., профессор (Саратов)
Мацкевич И.М., з.ғ.д., профессор (Мәскеу, МГЮА)
Минязева Т.Ф., з.ғ.д., профессор (Мәскеу, РУДН)
Мухамедиұлы А., ф.ғ.д., профессор
Мұсақожаева А.К., профессор, ҚазҰӨУ ректоры
Мұтанов Ғ.М., т.ғ.д., проф., ҚР ҰҒА академигі, ҚазҰУ ректоры
Рагимов И.М., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
Рустамбаев М.Ю., з.ғ.д., профессор (Ташкент) Оразалин Н.М., ақын-драматург
Орлов В.Н., з.ғ.д., «Российский криминологический взгляд» журналының бас редакторы
Сагадиев К.А., э.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
Сұлтанов Қ.С., с.ғ.д., профессор
Сыдыков Е.Б., т.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі, ЕҰУ ректоры
Төлеген М.Ә., доктор PhD, ректор ШҚМУ ректоры
Шестаков Д.А., з.ғ.д., профессор, СП(б) халықаралық криминологиялық клубының президенті

РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС:

Абдуллаев К.К., а.-ш.ғ.д., профессор
Айтжанов Б.Д., вет.ғ.д., профессор
Асанғазы О., қоғам қайраткері
Әбішев Т.Д., з.ғ.к., профессор
Әбішев Х.А., з.ғ.к., профессор
Байменов А.М., тех.ғ.к., профессор
Бекмағамбетов А.Б., з.ғ.к., профессор (Қостанай)
Бектұрғанов Е.Ө., ҚР Парламенті Мәжілісінің депутаты
Бишманов Б.М., з.ғ.д., профессор
Борбат А.В., з.ғ.к., бас редактор (Мәскеу)
Данилов А.П., з.ғ.к., доцент (Санкт-Петербург)
Джансараева Р.Е., з.ғ.д., профессор
Жақып Б.Ө., филол.ғ.д., профессор
Жанабилов Н.Е., з.ғ.к., профессор (Астана)
Жолдыбай К., жазушы-публицист
Жұмағұлова В.И. ф.ғ.д., профессор
Иванчин А.В., з.ғ.д., адвокат (Ярославль)
Ивона Массаки, профессор (Польша)
Қанжігітов Е.Қ., вет.ғ.д., профессор
Кәрібаев Б.Б., т.ғ.д., профессор
Кленова Т.В., з.ғ.д., профессор (Самара)
Корконосенко С.Г., с.ғ.д., профессор (Санкт-Петербург)
Қуаналиева Г.А., з.ғ.д., профессор
Құрманалиев К.А., ф.ғ.д., профессор
Куфлева В.Н., з.ғ.к., доцент (Краснодар)
Мажейка Кипрас И., МЕАТР акад. (Мәскеу)
Маткаримова Г.С., з.ғ.д., профессор (Ташкент)
Мельник Г.С., с.ғ.д., проф. (Санкт-Петербург)
Миндагулов Ә.Х., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
Молдабаев С. С., з.ғ.д., профессор (Алматы)
Омаров Б.Ж., фил.ғ.д., профессор
Рустемов Б.Т., жазушы-публицист
Рүстемова Г.Р., з.ғ.д., профессор
Саломов Б., з.ғ.д., профессор, адвокат (Ташкент)
Сапиев О.С., ҚР қоғам қайраткері
Сарсембаев М.А., з.ғ.д., профессор
Сейтжанов Ә.Ә., з.ғ.к., доцент
Сматлаев Б.М., з.ғ.д., профессор
Старостин С.А., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
Сыдыкова Л.Ч., з.ғ.д., профессор (Бішкек)
Тойлыбаев Б.А., п.ғ.д., профессор
Турецкий Н.Н., з.ғ.д., профессор
Тұрғараев Б.Т., з.ғ.д., профессор
Тұрсынов С.Т., э.ғ.д., профессор
Фадеев В.Н., з.ғ.д., проф. (Мәскеу)
Усманов А., п.ғ.д., профессор
Усманов С.У., т.ғ.д., профессор
Челадзе Г., құқық докторы, әкімшілік бизнес докторы, профессор (Грузия)
Шаукенова З.К., ә.ғ.д., профессор
Харченко В.Б., з.ғ.д., профессор (Харьков)
Ху Тин, Вьетнам Жазушылар Қауымдастығының Төрағасы (Вьетнам)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Абдиров Н.М., д.ю.н., профессор
Абдрасилов Б.С., д.б.н., профессор
Абдурасулова К.Р., д.ю.н., профессор (Ташкент)
Абзалов Э.М., д.ю.н., профессор, гос.советник юстиции 3-класса (Ташкент)
Аликперов Х.Д. д.ю.н., профессор, гос.советник юстиции 3-класса (Баку)
Асанов Ж.К., к.ю.н., Председатель Верховного Суда РК
Байдаулет И.О., д.мед.н., профессор
Байдельдинов Д.Л., д.ю.н., профессор
Баулин Ю.В., д.ю.н., профессор (Киев)
Бисенов К.А., д.т.н., профессор
Бородин С.В., к.ю.н., вице-президент, адвокат (Воронеж)
Букалерова Л.А., д.ю.н., проф. (РУДН, Москва)
Ведерникова О.Н., д.ю.н., проф., судья Верховного Суда РФ (Москва)
Гаипов З.С., д.п.н., профессор
Голик Ю.В., д.ю.н., профессор (Москва)
Гриб В.В., д.ю.н., профессор, гл. ред. (Москва)
Грунтов О.И., д.ю.н., профессор БГУ (Минск)
Дулатбеков Н.О., д.ю.н., профессор
Елешов Р., д.с-х.н., академик НАН РК
Елубаев Ж.С., д.ю.н., профессор
Есим Г., д.ф.н., академик НАН РК
Жумагулов Б.Т., д.т.н., академик НАН РК, депутат Сената ПарламентаРК
Журынов М.Ж., академик, Президент НАН РК
Зарипов З.С., д.ю.н., профессор (Рязань)
Зигмунд О. А., д.ю.н., профессор (Германия)
Идрисов Д.А., д.и.н., профессор
Касымбеков М.Б., д.полит.н., профессор
Козаченко И.Я., д.ю.н., профессор (Екатеринбург)
Коняхин В.П., д.ю.н., профессор (Краснодар)
Коробеев А.И., д.ю.н., профессор (Владивосток)
Құл-Мухаммед М.А., д.ю.н., профессор
Лебедев С.Я., д.ю.н., профессор (Москва)
Лиховая С.Я., д.ю.н., профессор (Киев)
Лопашенко Н.А., д.ю.н., профессор (Саратов)
Мацкевич И.М., д.ю.н., профессор (Москва, МГЮА)
Минязева Т.Ф., д.ю.н., профессор (Москва, РУДН)
Мухамедиулы А., д.ф.н., профессор
Мусаходжаева А.К., профессор, ректор КазНУИ
Мутанов Г.М., д.т.н., профессор, академик НАН РК, ректор КазНУ
Рагимов И.М., д.ю.н., профессор (Москва)
Рустамбаев М.Ю., д.ю.н. профессор (Ташкент)
Оразалин Н.М., поэт-драматург
Орлов В.Н., д.ю.н., гл. ред. журнала «Российский криминологический взгляд»
Сагадиев К.А., д.э.н., академик НАН РК
Султанов К.С., д.пол.н., профессор
Сыдыков Е.Б., д.и.н., академик НАН РК, ректор ЕНУ
Толеген М.А., доктор PhD, ректор ВКГУ
Шестаков Д.А., д.ю.н., профессор, президент Санкт-Петербургского международного криминологического клуба

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:

Абдуллаев К.К., д.с.-х.н., профессор
Айтжанов Б.Д., д.вет.н., профессор
Асангазы О., общественный деятель
Абишев Т.Д., к.ю.н., профессор
Абишев Х.А., к.ю.н., доцент
Байменов А.М., к.тех.н., профессор
Бекмагамбетов А.Б., к.ю.н., профессор (Костанай)
Бектурганов Е.У., депутат Мажилиса Парламента РК
Бишманов Б.М., д.ю.н., профессор
Борбат А.В., к.ю.н., гл. редактор (Москва)
Данилов А.П., к.ю.н., доцент (Санкт-Петербург)
Джансараева Р.Е., д.ю.н., профессор
Жакып Б.О., д.фил.н., профессор
Жанабилов Н.Е., к.ю.н., профессор (Астана)
Жолдыбай К., писатель-публицист
Жумагулова В.И., д.ф.н., профессор
Иванчин А.В., д.ю.н., адвокат (Ярославль)
Ивона Массаки, профессор (Польша)
Канжигитов Е.К., д.вет.н., профессор
Карибаев Б.Б., д.и.н., профессор
Кленова Т.В., д.ю.н., профессор (Самара)
Корконосенко С.Г., д.пол.н., профессор (Санкт-Петербург)
Куаналиева Г.А., д.ю.н., профессор
Курманалиев К.А., д.ф.н., профессор
Куфлева В.Н., к.ю.н., доцент (Краснодар)
Мажейка Кипрас И., академик МЕАТР (Москва)
Маткаримова Г.С., д.ю.н., профессор (Ташкент)
Мельник Г.С., д.пол.н., профессор (Санкт-Петербург)
Миндагулов А.Х., д.ю.н., профессор (Москва)
Молдабаев С.С., д.ю.н., профессор (Алматы)
Омаров Б.Ж., д.фил.н., профессор
Рустемов Б.Т., писатель-публицист
Рустемова Г.Р., д.ю.н., профессор
Саломов Б., д.ю.н., профессор, адвокат (Ташкент)
Сапиев О.С., общественный деятель РК
Сарсембаев М.А., д.ю.н., профессор
Сейтжанов А.А., к.ю.н., доцент
Сматлаев Б.М., д.ю.н., профессор
Старостин С.А., д.ю.н., профессор (Москва)
Сыдыкова Л.Ч., д.ю.н., профессор (Бишкек)
Тойлыбаев Б.А., д.п.н., профессор
Турецкий Н.Н., д.ю.н., профессор
Тургараев Б.Т., д.ю.н., профессор
Турсынов С.Т., д.э.н., профессор
Усманов А., д.п.н., профессор
Усманов С.У., д.т.н., профессор
Челадзе Г., доктор права, доктор административного бизнеса, профессор (Грузия)
Шаукенова З.К., д.соц.н., профессор
Харченко В.Б., д.ю.н., профессор (Харьков)
Ху Тин, Председатель Вьетнамской Ассоциации Писателей (Вьетнам)

EDITORIAL BOARD:

Abdirov N.M., Dr. of Law Sciences, professor
Abdrasylov B.S., Dr. of Biological Sciences, professor
Abdurasulova K.R., Dr. of Law Sciences, professor (Tashkent)
Abzalov E.M., Dr. of Law Sciences, professor, state counselor of Justice of the 3rd class (Tashkent)
Alikperov H.D., Dr. of Law Sciences, professor, state counselor of Justice of the 3rd class
Asanov Zh. K.,Candidate of Law Sciences, chairman of the Supreme Court of Kazakhstan
Baidaulet I.O., Dr. of Medical Sciences, professor
Baideldinov D.L., Dr. of Law Sciences, professor
Baulin U.V., Dr. of Law Sciences, professor (Kyiv)
Bisenov K.A., Dr. of Technological Sciences, professor
Borodin S.V., Candidate of Law Sciences, vice-president, lawyer (Voronezh)
Bukalerova L.A., Dr. of Law Sciences, professor (Moscow, RUDN)
Vedernikova O.N., Dr. of Law Sciences, professor, judge of the Supreme Court of the Russian Federation (Moscow)
Gayipov Z.S., Dr. of Political Sciences, professor
Golik Yu.V., Dr. of Law Sciences, professor (Moscow)
Grib V.V., Dr. of Law Sciences, professor, editor-in-chief (Moscow)
Gruntov O.I., Dr. of Law Sciences, professor of BSU (Minsk)
Dulatbekov N.O., Dr. of Law Sciences, professor
YeleshovR., Dr.of Agricultural Sciences, acad. NAS RK
Elubaev Zh.S., Dr. of Law Sciences, professor
Esim G., Dr. of Philological Sciences, acad. NAS RK
Zhumagulov B.T., Dr. of Technical Sciences, academician of NAS RK
Zhurinov M.Zh., academician, president of NAS RK
Zaripov Z.S., Dr.of Law Sciences , professor (Ryazan)
Ydyrysov D.A., Dr. of Historical Sciences, professor
KasimbekovM.B., Dr. of Political Sciences, professor
KozachenkoI.Ya., Dr. of Law Sciences, professor (Yekaterinburg)
Konyakhin B.P., Dr. of Law Sciences, professor (Krasnodar)
Korobeyev A.I., Dr. of Law Sciences, professor (Vladivostok)
Kul-Muhammed M.A., Dr. of Law Sciences, professor
Lebedev S.Ya., Dr. of Law Sciences, professor (Moscow)
Likhovaya S.Ya., Dr. of Law Sciences, professor (Kyiv)
Lopashenko N.A., Dr. of Law Sciences, professor (Saratov)
Matskevich I.M., Dr. of Law Sciences, professor (Moscow,MSAL)
Minyazeva T.F., Dr. of Law Sciences, professor (Moscow, RUDN)
Mukhamediuly A., Dr. of Philosophical Sciences, professor
Musakhodzhayeva A.K., professor, rector of KazNAA
Mutanov G.M., Dr. of Technical Sciences, professor, academician of NAS RK, rector of KazNU
Ragimov I.M., Dr. of Law Sciences, professor (Moscow)
Rustambayev M.Yu.,Dr.of Law Sciences, professor (Tashkent)
Orazalin N.M., poet, playwright
Orlov V.N., Dr. of Law Sciences, editor-in-chief of «Russian criminological view»
Sagadiev K.A., Dr. of Economic Sciences, academician of NAS RK
Siegmunt O., Dr. of Law Sciences, professor (Germany)
Sultanov K.S., Dr. of Political Sciences, professor
Sydykov Ye.B., Dr. of Historical Sciences, academician of NAS RK, rector of ENU
Tolegen M.A., PhD, rector of EKSU
Shestakov D.A., Dr. of Law Sciences, professor, president of St. Petersburg International Criminological Club

EDITORIAL COUNCIL:

Abdullayev K.K., Dr. of Agricultural Sciences, professor
Aitzhanov B.D., Dr. of Veterinary Sciences, professor
Asangazy O., public figure
Abishev T.D., Candidate of Law Sciences
Abishev H.A., Candidate of Law Sciences, associate professor
BaimenovA.M.,Candidate of Technological Sciences, professor
Bekmagambetov A.B., Candidate of Law Sciences, professor (Kostanay)
Bekturganov E.U., Deputy of the Parliament of Kazakhstan
Bishmanov B.M., Dr. of Law Sciences, professor
Borbat A.V., Candidate of Law Sciences, editor-in-chief (Moscow)
DanilovA.P.,Candidate of Law Sciences, associate professor (St. Peterburg)
Jansarayeva R.Ye., Dr. of Law Sciences, professor
Zhakyp B.O., Dr. of Philological Sciences, professor
Zhanabilov N.Ye.,Candidate of Law Sciences, professor (Astana)
Zholdybay K., writer, publicist
Zhumagulova V.I., Dr. of Philological Sciences, professor
Ivanchin A.V., Dr. of Law Sciences, advocate (Yaroslavl)
Ivona Massaki, professor (Poland)
Kanzhigitov Ye.K., Dr. of Veterinary Sciences
Karibayev B.B., Dr. of Historical Sciences, professor
Klenova T.V., Dr. of Law Sciences, professor (Samara)
Korkonosenko S.G., Dr.of Political Sciences, professor (St. Peterburg)
Kuanaliyeva G.A., Dr. of Law Sciences, professor
Kurmanaliyev K.A., Dr. of Philological Sciences, professor
KuflevaV.N.,Candidate of Law Sciences, assistant professor (Krasnodar)
Mazheika Kipras I., academician of PANS (Moscow)
Matkarimova G.S., Dr. of Law Sciences, professor (Tashkent)
Melnik G.S., Dr. of Political Sciences, professor (St. Peterburg)
Moldabayev S.S., Dr.of Law Sciences, professor (Almaty)
MindagulovA.N., Dr.of Law Sciences, professor (Moscow)
Omarov B.Zh., Dr. of Philological Sciences, professor
Rustemov B.T., writer, publicist
Rustemova G.R., Dr. of Law Sciences, professor
Salomov B., Dr. of Law Sciences, professor (Tashkent)
Sapiyev O.S., public figure of RK
Sarsembayev M.A., Dr. of Law Sciences, professor
SeitzhanovA.A.,Candidate of Law Sciences,associate professor
Smatlayev B.M., Dr. of Law Sciences, professor
Starostin S.A., Dr. of Law Sciences, professor (Moscow)
Sydykova L.Ch., Dr. of Law Sciences, professor (Bishkek)
Toilybayev B.A., Dr. of Pedagogical Sciences, professor
Turetski N.N., Dr. of Law Sciences, professor
Turgarayev B.T., Dr. of Law Sciences, professor
Tursynov C.T., Dr. of Economic Sciences, professor
Usmanov A., Dr. of Political Sciences, professor
Usmanov S.U., Dr. of Historical Sciences, professor
Cheladze G., Dr. of Law Sciences, doctor of Business Administration, professor (Georgia)
Shaukenova Z.K., Dr. of Sociological Sciences, professor
Harchenko V.B., Dr. of Law Sciences, professor (Harkov)
Huu Thinh, Chairman of Vietnam Writer's Association (Vietnam)

“Мен өзімнің ұстазыма әкемнен кем қарыздар емеспін: әкемнен өмір алсам, ал Аристотельден өмірімді жақсы өткізу туралы білімалдым”.
Александр Македонский

“Ғылым мен мәдениет барлық дүниенің алтын алқасы болыпотыр”.
Мұхтар Әуезов

АҚПАРАТТЫҚ ХАТ



“ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ – НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА” халықаралық ғылыми журналы ғылыми сілтеме жасау индексіне тіркелген (ИНЦ).

Журнал ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы бақылау жөніндегі комитет ұсынған заңтану, филология, педагогика, философия, өнертану ғылымдары бойынша басылымдар тізіміне кіреді.

2009 жылдан бастап ай сайын сегіз тілде жарық көреді (қазақ, орыс, ағылшын, француз, қытай, чех, венгер, неміс тілдерінде).

Мемлекеттік тіркеу: №9875-Ж 09.02.2009 ж. Халықаралық тіркеу: ISSN 2073 – 333X, Париж, наурыз, 2009 жыл.

Журналға жазылу «Қазпошта» және Қазақстан Республикасының барлық пошта бөлімдерінде жүргізіледі.

Журнал «Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», Халықаралық Қазақстан криминологиялық клубының Президенті, заң ғылымдарының докторы, **профессор Е.О. Алауханов**ның ғылыми жетекшілігімен шығады.

Басылым 2019 жылдан бастап Ғылыми редакторлар мен баспагерлер ассоциациясының (Ресей, АНРИ) мүшесі болып табылады.

Қазіргі таңда журнал отандық ғылым дамуының кілті ретінде **Мемлекет басшысының баяндамасында айқындалған халықаралық ғылымиметрикалық көрсеткіштер базасына қолжеткізуге мүмкіндік береді (Web of science, Clarivate Analitics, Scopus).**

Басылымда мақалалар төмендегідей ғылыми бағытттар бойынша жарияланады:

- Байқау жеңімпаздары;
- Тарих пен ғылымдағы есімі ерен тұлға;
- Білім мен ғылым мәселелері;
- Жас ғалымдар мінбері;
- Мерейтой;
- Айтулы шара;
- Рецензиялар, жаңа кітаптар.

МАҚАЛАНЫҢ МАЗМҰНЫ МЕН КӨЛЕМІНЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР:

1. Мақала көлемі 10 мыңнан 20 мыңға дейінгі белгілерді құрауы керек немесе 6 бет пен 10 беттің аралығында болғаны жөн. Егер материал бұл көрсетілген мөлшерден аз немесе көп болса журнал редакциясы ұжымымен келісілуі керек;
   Ескертпе: журнал форматына сәйкес авторлардан 4х5 мөлшеріндегі фотоларын жіберуін сұраймыз, мақаламен қоса жарияланады.
2. Мақала мына критерийлерге жауап беруі керек: ғылыми жаңашылдығы, жазудағы ерекшелік (мәтіннің өзіндік стилі **80 пайыздан жоғары**), мақалада зерттеліп отырған тақырып пен мәселеге деген авторлық көзқарас болғаны жөн.
3. Мақалада келтірілген материалдар тек деректерді баяндау және сипаттау мазмұнында болмауы керек;
4. Мақала мазмұнына сәйкес келетін материалдарды қолданғанда, оларды дұрыс және дәлдікпен қолдану мәселесіне мән берген дұрыс. Авторлар ұсынылған материалдың дәйектілігі үшін жауап береді, ол үшін плагиаттың жоқтығы туралы анықтама өткізеді. **ПЛАГИАТҚА жол берілмейді.**
5. **Мақалада отандық (Қазақстандық) авторлардың еңбектерін міндетті түрде қолдану керек.** Сонымен қатар «Қазақстанның ғылым мен өмірі» журналының алдыңғы сандарында жарияланған авторлардың мақалаларына сілтеме жасауға кеңес беріледі.
6. Автор мақала жазу барысында өз еңбектеріне сілтемені азырақ жасап,басқа маңызды ғалымдардың еңбектеріне сілтеме жасағаны жөн болар.

МАҚАЛА МӘТІНІН КӨРКЕМДЕУГЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР:

1. Мақала мәтіні редакцияға WORD-тың кез келген нұсқасында сақталған файл түрінде жіберіледі:
2. Мақала құрылымы: мақала атауы, мақала мәтіні, автордың тегі, аты, әкесінің аты, автормен байланысу және тағы д а басқа мәліметтер (атап айтқанда: жұмыс немесе оқу орны, мекенжайды көрсету, ғылыми атағы мен лауазымы, қызметі), **кілт сөздер** (5 сөзден кем болмауы тиіс), қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде қысқаша анықтама (3-4 сөйлемнен кем болмауы тиіс) және библиография. Егер мақала шет тілде жазылса, мақала атауы, мақала мәтіні, автордың тегі, аты, әкесінің аты, автормен байланысу және тағы д а басқа мәліметтер (атап айтқанда: жұмыс немесе оқу орны, мекен-жайды көрсету, ғылыми атағы мен лауазымы, қызметі), кілт сөздер, қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде қысқаша анықтама сонымен қатар орыс тілінде берілуі керек.
3. Мақала келесідей құрамнан тұруы тиіс: **кіріспе, негізгі бөлім, қорытынды.** Баяндаудың белгілі бір нақтыланған тәртібін сақтаған жөн.
4. Мақала мәтіні«Times New Roman» қаріпінде терілуі тиіс, қаріп өлшемі – 14, жол аралығы (интервал) – 1. Азат жолдың басталуы – 1,25 см.
5. Сілтемелер мен библиографиялық тізім Мемлекеттік стандарт (ГОСТ) талаптары бойынша рәсімделуі керек.
6. Жоғарыда көрсетілген ережелерге сәйкес келмейтін мақалалар қаралмайды.
7. Редакцияға келіп түскен материалдар **мерзімі 1 айдан 3 айға** дейінгі уақытта қаралады. Мақала үшін төлемақы – 16 000 теңге. Төлемдер, мақала жарияланады деген шешім қабылданғаннан кейін жүзеге асырылады:

Төлемақы төлеуге:
Карталық шот:
5169 4971 5103 9504 Kaspi Gold
ЖСН: 9207 1540 0124

Есеп шоты:
АО “Kaspi Bank” Номер счета KZ37722S000002241040 КбЕ19

Жақын және алыс шетелде тұратынавторлар Western Union төлемдік жүйелері арқылы төлеуге болады.

ТМД ЕЛДЕРІНДЕГІ РЕДАКЦИЯ ӨКІЛДІГІ:

Мәскеу, ММУ:	проф. Матвеева А.А.	ұялы тел.:+7 (916) 526-44-29
Мәскеу:	проф. Лебедев С.Я.	ұялы тел.: +7 (985) 977-28-05
Санкт-Петербург:	доцент Данилов А.П.	ұялы тел: +7-911-963-13-91
Рязань:	проф. Зарипов З.С.	ұялы тел.: +7-960-5726474
Краснодар:	проф. В.П. Коняхин	ұялы тел.: +7-918-443 56 21
Краснодар:	доцент Куфлева В.Н.	ұялы тел.: +79184333395
Киев:	проф. Лиховая С.Я.	ұялы тел.: +7 380674469485
Харьков:	проф. Харченко В.Б.	ұялы тел.: +7 380932339968
Ташкент:	проф. Абдурасулова К.Р.	ұялы тел.: +7 998 909 63 92 51
Ташкент:	проф. Абзалов Э.М.	ұялы тел.: +7 998 901 87 07 01
Душанбе:	проф. Бахриддинов С.Э.	ұялы тел.: + 992907702120
Бішкек:	проф. Сыдыкова Л.Ч.	ұялы тел.: + 996555753058
Бішкек:	проф. Шамурзаев Т.Т.	ұялы тел.: + 996555789546
Ярославль:	проф. Иванчин А.В.	ұялы тел.: + 89106641313
Ставрополь:	проф. Кибальник А.Г.	ұялы тел.: +79624038213
Ростов-на-Дону:	проф. Бойко А.И.	ұялы тел.: +7 (928) 158-68-17
Екатеринбург:	доцент Сергеев Д.Н.	ұялы тел.: +7 (902) 260-15-54

Журнал редакциясының мекенжайы:

Алматы қаласы, Алмалы ауданы, Абылай хан даңғылы 113 үй

E-mail: nauka-zan@mail.ru; web-сайт: www.nauka-zan.kz

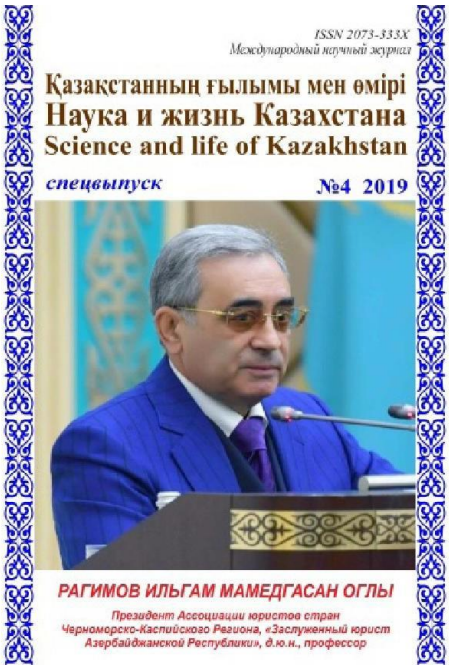
Бас редактор: з.ғ.д., профессор Алауханов Есберген Оразұлы
+7 701 111 8828

Ғылыми редактор: Ақжанар
+7 778 515 99 50

“Чтобы писать для СМИ, не нужно никакой квалификации, но чтобы их читать, нужно в совершенстве знать вещи, мир илюдей”.
Хуго Штейнхаус

“Никогда не следует хорошо говорить о себе. Следует это печатать”.
Жюль Валле

ИНФОРМАЦИОННОЕ ПИСЬМО



Международный научныйжурнал **«НАУКАИЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА – ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ»** включен в индекс научного цитирования (ИНЦ).

Журнал входит в Перечень изданий, рекомендуемых Комитетом по контролю в сфере образования и науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (ККСОН) по специальностям юридических, филологических и педагогических наук и др.

Журнал издается с 09.02.2009 года, ежемесячно, на восьми языках (казахский, русский, английский, французский, китайский, чешский, венгерский, немецкий).

Государственная регистрация: №9875-Ж. Международная регистрация: ISSN 2073 – 333X, Париж, март 2009 г.

Подписка на журнал производится в «Қазпошта» и почтовых отделениях Республики Казахстан.

Журнал выходит под научной редакцией д.ю.н., профессора, «Заслуженного деятеля Казахстана», Президента Международного Казахстанского криминологического клуба – **Алауханова Е.О.**

С 2019 года издание вступило в ряды первого в России профессионального сообщества редакторов и издателей – Ассоциацию научных редакторов и издателей **(Association of science editors and publishers).**

В настоящее время, *Издание открывает доступ к международной наукометрической базе данных (Web of science, Clarivate Analitics, Scopus), определенного Главой государства в качестве ключевого развития отечественной науки. Вместе с тем, Редакция Международного журнала сотрудничает с иностранными регистрационными агентствами, которые с использованием разработанных международным фондом DOI (International DOI Foundation, IDF) стандартом присваивают DOI в различных предметных областях.*

У Журнала «НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА» имеется возможность выпускать материалы к публикации, как с идентификаторами цифрового объекта, так и без них. Цифровой идентификатор объекта **DOI (Digital Object Identifier)**, представляющий собой уникальную строку из букв и цифр присваивается объектам по желанию авторов и на отдельных возмездных условиях.

В издании публикуются статьи по следующим научным рубрикам:

- Победители конкурса
- Имя в истории и науке
- Вопросы образования и науки
- Трибуна молодых ученых
- Юбилей
- Мероприятия
- Рецензии, новые книги
- Разн

ТРЕБОВАНИЯ К СОДЕРЖАНИЮ И ОБЪЕМУ СТАТЬИ:

1. **Язык научной статьи** и используемая в ней терминология должны быть понятны широкому кругу читателей и представителям всех специальностей.
2. **Научный стиль** должен соответствовать общепринятым нормам литературной речи, отличаться от разговорного, делового и иных стилей, характеризоваться логически стройным изложением произведения, сопровождаться аргументацией каждой позиции автора.
3. **Объем статьи** должен составлять от 15 до 30 тыс. знаков (с пробелами, с учетом сносок и надписи) или 6–10 страниц. Опубликование материалов меньшего или большего объема предварительно согласовываются с Редакцией журнала.
4. **Статья** должна отвечать критериям актуальности, научной новизны, уникальности (свыше 80% оригинальности текста), содержать авторский подход к изучаемой теме/проблеме.
5. **Материал**, содержащийся в статье, не должен быть описательным, констатирующим общеизвестные факты. Рукописи, воспроизводящие законодательную базу, подлежат отклонению.
6. **Необходимо обращать** внимание на использование заимствованного материала, точность и правильность его цитирования. Авторы несут ответственность за достоверность предоставленного материала, что подтверждается результатом сравнительно-сопоставительного анализа, проведенного при помощи системы «Антиплагиат». **Не допускается ПЛАГИАТ.**
7. **В статье** необходимо широко использовать труды казахстанских авторов, внесших в развитие и совершенствование отечественной науки.
   Редакция Журнала настоятельно рекомендует авторам содержать ссылки на статьи авторов, опубликованных в предыдущих номерах журнала «Наука и жизнь Казахстана».
8. **Самоцитирование** в статье при написании автором научной работы допускается в наименьшем количестве. Рекомендуется обратить внимание на значимые научные труды ученых мира.
   Примечание: *согласно формату журнала просим авторов высылать фото в размере 4х5, которая будет опубликована вместе со статьей.*

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ ТЕКСТА СТАТЬИ:

1. **Текст научной статьи** направляется в Редакцию в виде файла, сохраненного в любой версии Word с расширением.
2. **Структура научной статьи**:
   а) **название статьи**;
   б) **текст статьи**;
   в) **Сведения об авторе** (место работы/учебы с указанием адреса, должности, степени, звания, электронный адрес, контактные данные);
   г) **индексы** УДК и / или ББК;
   д) **ключевые слова** (в количестве не более 5);
   е) **аннотация** (из 3-4 предложений);
   ж) **библиография**.

- *Если статья написана на иностранном языке*, то название статьи, текст статьи, Ф.И.О., контактные и иные данные об авторе (место работы/учебы с указанием адреса, должности, степени, звания), ключевые слова, аннотация должны быть представлены на казахском и (или) русском языках.

3. *Статья* должна состоять из следующих элементов: введение, основная часть и заключение. Необходимо соблюдать определенную последовательность.
4. *Текст* должен быть набран одним и тем же шрифтом – Times New Roman. Высота шрифта – 14 пунктов. Межстрочный интервал – одинарный. Абзацный отступ – 1,25 см.
5. *Ссылки* на использованные в работе источники следует оформлять в квадратных скобках по тексту статьи с указанием Ф.И.О. автора, года издания и страниц. *Пример внутри текстовой библиографической ссылки: [Савицкий В.М., 1996, с. 47].*
   Выдержки из нормативных правовых актов оформляются в виде постраничных сносок. *Например, в тексте:«В соответствии сп. 5) ч. 2 ст. 293 ГПК РК, «не могут быть оспорены в*

суде в соответствии с настоящей главой,«решения, действия (бездействие) государственных органов, органов местного самоуправления, общественных объединений, организаций, должностных лиц, государственных служащих, подлежащие судебному обжалованиююридическими лицами, в уставном капитале которых имеется доля государства».

В за текстовой ссылке нормативный правовой акт оформляется следующим образом: «Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан. [Электронный ресурс]: Кодекс Республики Казахстан от 31 октября 2015 года № 377-V ЗРК. Доступ из Информационно-правовой системы нормативных правовых актов РК «Әділет». Режим доступа: URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377/ свободный. (Дата обращения: 28.01.2019).

Допускается также указывать только электронный адрес ресурса. ***Пример:*** *URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377*

Аналогичным образом оформляются ссылки на электронные книги, журналы, газеты и т.п.

6. *Библиографический список* должен быть оформлен в соответствии с «ГОСТ 7.1-2003. Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления». *Библиографический список* входит в общее число страниц статьи и приводится в конце статьи в алфавитном порядке. В Библиографическом списке приводятся все выходные данные издания. *Пример оформления учебного пособия: Организация судебной власти в Российской Федерации: Учеб. пособие для вузов / В.М. Савицкий; Рос. акад. наук, Ин-т государства и права, Акад. правовой ун-т. – М.: Бек, 1996. – 320 с.*

Пример оформления научной статьи: *Аблаева Э.Б. История развития теории разделения властей: определение ролисудебной системы // Вестник Поволжского института управления. – Саратов: Изд-во «Российская академия народного хозяйства и государственной службы при Президенте Российской Федерации (Москва), 2018. Т. 18. № 7. – С. 52-62.*

Пример оформления статьи, опубликованной в сборниках конференций: Виноградов В.А. Правовое государство и верховенство права: доктрины, конкуренция юрисдикций, обеспечение правовой свободы. Позиции КС РФ в отношении правового государства // Доктрины Правового Государства и Верховенства Права в современном мире /Сборник статей. Ответственные редакторы: В.Д. Зорькин, П.Д. Баренбойм. – М.: ЛУМ, Юстицинформ, 2013. – С. 373-395.

Пример оформления автореферата диссертации: Фролова, Е.А. Неокантианство в русской философии права во второй половине XIX – первой половине XX в.: автореф. дис. …докт. юрид. наук: 12.00.01 / Фролова Елизавета Александровна. – М., 2013. – 47 с.

Пример оформления диссертации: Лукьянова, Е.Г. Учения о законе в политико-правовой мысли России XIX – начала XX вв.: дис. …докт. юрид. наук: 12.00.01 / Лукьянова Елена Геннадьевна. – М., 2018. – 425 с.

Нормативные правовые акты не входят в Библиографический список.

Библиографический список должен содержать только теработы, которые приводятся автором в тексте статьи и были ранее опубликованы в соответствующих изданиях.

Библиографический список должен быть оформлен в соответствии с «ГОСТ 7.1-2003. Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».

7. *Статьи*, оформленные не в соответствии с указанными выше требованиями, остаются без рассмотрения.
8. *Все поступившие материалы рассматриваются от 1 до 3 месяцев и публикуются в порядке очередности.*

Оплата по реквизитам:
Карточный счет:
5169 4971 5103 9504 Kaspi Gold
ИИН: 9207 1540 0124

Расчетный счет:
АО “Kaspi Bank” Номер счета KZ37722S000002241040 КбЕ19

Авторы дальнего и ближнего зарубежья могут произвести оплату через платежные системы Western Union

ПРЕДСТАВИТЕЛЬСТВО РЕДАКЦИИ В СНГ:

Москва МГУ:	проф. Матвеева А.А.	моб.: +7 (916) 526-44-29
Москва:	проф. Лебедев С.Я.	моб.: +7 (985) 977-28-05
Санкт-Петербург:	доцент Данилов А.П.	моб.: +7-911-963-13-91
Рязань:	проф. Зарипов З.С.	моб.: +7-960-5726474;
Краснодар:	проф. Коняхин В.П.	моб.: +7-918-443 56 21
Краснодар:	доцент Куфлева В.Н.	моб.: +79184333395
Киев:	проф. Лиховая С.Я.	моб.: +7 380674469485
Харьков:	проф. Харченко В.Б.	моб.: +7 380932339968
Ташкент:	проф. Абдурасулова К.Р.	моб.: +7 998 909 63 92 51
Ташкент:	проф. Абзалов Э.М.	моб.: +7 998 901 87 07 01
Душанбе:	проф. Бахриддинов С.Э.	моб.: + 992907702120
Бишкек:	проф. Сыдыкова Л.Ч.	моб.: + 996555753058
Бишкек:	проф. Шамурзаев Т.Т.	моб.: + 996555789546
Ярославль:	проф. Иванчин А.В.	моб.: + 89106641313
Ставрополь:	проф. Кибальник А.Г.	моб.: +79624038213
Ростов-на-Дону:	проф. Бойко А.И.	моб.: +7 (928) 158-68-17
Екатеринбург:	доцент Сергеев Д.Н.	моб.: +7 (902) 260-15-54

Адрес редакции журнала:

г. Алматы, Алмалинский район, проспект Абылай хана, д. 113

E-mail: nauka-zan@mail.ru; web-сайт: www.nauka-zan.kz

Гл. редактор: д.ю.н., проф. Алауханов Есберген Оразулы
+7 701 111 8828

Научный редактор: Акжанар
+7 778 515 99 50

«Всегда выбирайте самый трудный путь – на нем вы не встретите конкурентов»
Шарль де Голль

«Централизованное распространение в конечном итоге приведет к возврату утроенного инвестированного капитала»
Джефф Безос

ЖУРНАЛ РАСПРОСТРАНЯЕТСЯ:

1. Франция. Библиотека Парижского университета Сорбонны
2. Библиотека Гарвардского университета
3. Польша. Университет им.Николая Коперника в Торуне.
4. Венгрия. Национальная библиотека имени Сеченьи
5. Чехия. Библиотека Карлова университета
6. Библиотека филиала Нью-Йоркского университета в Праге
7. Турция. Библиотека Стамбульского университета
8. Библиотека Ассоциации Юристов Стран Черноморского и Каспийского Регионов
9. Библиотека Санкт-Петербургского Международного Криминологического Клуба
10. Библиотека Администрации Президента Республики Казахстан
11. Библиотека культурного центра Президента Республики Казахстан
12. Библиотека Сената Парламента Республики Казахстан
13. Библиотека Мажилиса Парламента Республики Казахтстан
14. Национальная академическая библиотека Республики Казахстан (г. Астана)
15. Национальная библиотека Республики Казахстан (г. Алматы)
16. Библиотека Казахской национальной академии музыки (г. Астана)
17. Библиотека Казахской национальной академии искусств им. Т.К. Жургенова (г. Алматы)
18. Библиотека Евразийского Национального Университета им. Л.Н. Гумилева
19. Научная библиотека Казахского национального аграрного университета (г. Астана)
20. Библиотека Казахского Национального Университета им. аль-Фараби
21. Библиотека Казахского Национального Педагогического Университета им. Абая
22. Библиотека университета им. Сулеймана Демиреля
23. Библиотека Международного Казахско-Турецкого Университета им. Х.А. Ясави
24. Библиотека Казахского гуманитарно-юридического университета
25. Библиотека Карагандинской академии МВД РК им. Б. Бейсенова
26. Библиотека Алматинской академии МВД РК
27. Библиотека КарГУ им. Е.А. Букетова
28. Библиотека Карагандинского университета «Болашақ»
29. Научная библиотека Восточно-Казахстанского государственного технического университета им. Д. Серикбаева
30. Научная библиотека Восточно-Казахстанского государственного университета им. С.Аманжолова
31. Научная библиотека Кокшетауского государственного университета им. Ш.Уалиханова
32. Российская государственная библиотека (г.Москва)
33. Библиотека Российской академии народного хозяйтства государственный службы при Президенте Российской Федерации (РАНХиГС)
34. Читальный зал юридического факультета МГУ им. М.В. Ломоносова
35. Библиотека Университета им. О.Е. Кутафина
36. Библиотека Московского университета МВД России
37. Библиотека Московского следственного комитета РФ
38. Библиотека Всероссийской государственного университета юстиции
39. Библиотека ВНИИ МВД России
40. Библиотека Российской академии правосудия
41. Научная библиотека Кубанского государственного университета (г. Краснодар)

42. Научная библиотека Ярославского государственного университета им. П.Г. Демидова
43. Библиотека Санкт-Петербургского государственного университета
44. Библиотека Академии Генеральной прокуратуры РФ
45. Библиотека Рязанской академии права и управления ФСИН РФ
46. Библиотека Северо-Кавказская академия гос. службы (Ростов-на-Дону)
47. Библиотека Уральская государственная юридическая академия
48. Библиотека Омской академии МВД РФ
49. Библиотека Томского государственного университета
50. Библиотека Саратовской государственной юридической академии
51. Научная библиотека Новосибирского государственного университета
52. Научная Библиотека Дальневосточного федерального университета
53. Библиотека Самарского университета
54. Библиотека Белорусского государственного университета
55. Библиотека Киевского национального университета
56. Научная библиотека им. М.Максимовича
57. Научная библиотека национального авиационного университета (г.Киев)
58. Национальная научная библиотека Грузии
59. Библиотека Ереванского государственного университета языков и социальных наук им. В.Я.Брюсова
60. Библиотека Туркменского государственного университета им. Махтумкули
61. Национальная библиотека Азербайджана
62. Азербайджанская национальная библиотека им. М.Ф. Ахундова
63. Библиотека Академии Полиции МВД Азербайджанской Республики
64. Библиотека Ташкентского государственного юридического института
65. Библиотека академия МВД Республики Узбекистан
66. Библиотека Литературного института Узбекистана
67. Ташкентский государственный педагогический университет им. Низами
68. Библиотека Таджикского национального университета
69. Академия МВД Кыргызской Республики им. генерал-майора милиции Э.А. Алиева
70. Библиотека (КРСУ) Кыргызско-Российского славянского университета им. Б.Н.Ельцина
71. Библиотека Национальной Академии наук Кыргызской Республики

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ – CONTENTS

О Досмухамеде Туякбаеве.....18

ЗАҢ ҒЫЛЫМЫ – ЮРИДИЧЕСКАЯ НАУКА – LAW SCIENCE

Ахмедов Д.М.
ПРИМЕНЕНИЕ СМЕШАННОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ РАБОТНИКА И РАБОТОДАТЕЛЯ ПРИ НЕСЧАСТНЫХ СЛУЧАЯХ…….22
Байзакова Р.Б., Төленді М.А., Бекбергенова А.Қ.
АДАМ САУДАСЫНА ТОСҚАУЫЛ ҚОЮ ЖОЛДАРЫНЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ……..25
Baikenzhina K.A., Filin V.V.
ABOUT A CONCEPT OF CRIMES OF THE SPHERE OF ECONOMIC ACTIVITY….....27
Ергалиева К.С., Даулетова У.А.
ОСОБЕННОСТИ РАССМОТРЕНИЯ КОРРУПЦИОННЫХ ПРЕСТУПЛЕНИЙ…….....30
Иксатова С.Т., Жандилова А.Т.
ШКОЛЬНАЯ МЕДИАЦИЯ КАК ИНСТРУМЕНТ В ЗАЩИТЕ ПРАВ ДЕТЕЙ…….....33
Кегембаева Ж.А., Рустемова Г.Р., Смаилов О.Х.
ПРОБЛЕМЫ НАУЧНО-ПРАВОВОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОРГАНОВ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ В УСЛОВИЯХ ПРОВОДИМОЙ МОДЕРНИЗАЦИИ…….40
Nauryzova V., Abdulova R.
LEGAL STATUS OF RELIGIOUS ASSOCIATIONS IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN…….....44
Nyssanova S., Nauryzova V., Sultanova E.
LOCAL AUTHORITIES – PROBLEMS AND PERSPECTIVES…….....47
Сагиева Г.К., Телибекова И.М., Телибеков Б.А., Куатбек Г.К.
ЗАҢДЫ ТҰЛҒАЛАРДЫҢ ҚҰҚЫҚ ҚАБІЛЕТТІЛІГІ МЕН ЖАУАПКЕРШІЛІГІНІҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ……...50
Сарыбаев К.Е.
КОНТРОЛЬ В СИСТЕМЕ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ И ЕГО ИСТОРИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ В КАЗАХСТАНЕ……...55
Смаилов О.Х.
МЕЖДУНАРОДНЫЙ РОЗЫСК КАК ВАЖНЕЙШЕЕ НАПРАВЛЕНИЕ МЕЖДУНАРОДНОГО СОТРУДНИЧЕСТВА ПРАВООХРАНИТЕЛЬНЫХ ОРГАНОВ…….61
Ташибаева А.К.
СЛЕДСТВЕННАЯ СИТУАЦИЯ И ЕЕ ЗНАЧЕНИЕ ПРИ РАССЛЕДОВАНИИ АВИАЦИОННЫХ ПРОИСШЕСТВИЙ…….....67
Төленді М.А., Байзакова Р.Б., Таджиханова Б.Т.
ЖЕЗӨКШЕЛІК ХХІ ҒАСЫР ДЕРТІН ЗАҢДАСТЫРУ.....72
Turdaliev A.O., Idressova T.A., Akhmetzhanov Zh.
THE CONCEPT AND LEGAL FOUNDATIONS OF THE JUDICIARY IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN…….....75

ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМЫ – ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ НАУКА – PEDAGOGICAL SCIENCE

Абыканова Б.Т., Билялова Ж.Т., Барсай Б.Т., Ележанова Ш.К.
БЕЙНЕ БАҚЫЛАУ ОҚУ ПРОЦЕСІНДЕ ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУДЫҢ ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ТЕХНОЛОГИЯСЫ РЕТІНДЕ.....79

Assylbekova M., Slambekova T.
POSSIBILITIES OF USING PROJECT TRAINING IN VOCATIONAL TRAINING OF STUDENTS……...82
Астамбаева Ж.К.
БОЛАШАҚ МАМАННЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК-МАТЕМАТИКАЛЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫН ДАМЫТУДАҒЫ АЛГОРИТМНІҢ РӨЛІ.....86
Әліпбек А.З., Абдраманова Н.Ш., Оразимбетова К.Ш.
ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДА БІЛІМ САПАСЫН БАҒАЛАУДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МҮМКІНДІКТЕРІ.....91
Baishymyrova A.U., Sadykova A.K.
APPLICATION OF INFOCOMMUNICATION RESOURCES FOR THE OPTIMIZATION OF FUTURE TRANSLATORS' FOREIGN LANGUAGE PREPARATION……...96
Билялова Ж.Т., Абыканова Б.Т., Барсай Б.Т., Джанканова Г.
ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПРИНЦИПЫ ПОСТРОЕНИЯ СИСТЕМЫ МЕЖПРЕДМЕТНЫХ ПОЗНАВАТЕЛЬНЫХ ЗАДАЧ.....104
Дадырова А.А.
ИННОВАЦИОННЫЕ ФОРМЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ФИЛОСОФИИ В ВЫСШЕЙ ШКОЛЕ ПО ТЕМЕ «ЖАНР УТОПИИ В ТРУДАХ ЗАПАДНЫХ МЫСЛИТЕЛЕЙ»……108
Дадырова А.А.
ПЕРСПЕКТИВНЫЕ МЕТОДЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ПО КАЗАХСКОЙ ФИЛОСОФИИ К ТЕМЕ «УТОПИЯ В КАЗАХСКОМ МИРОПОНИМАНИИ»……115
Дуйсеханов Т.Ө., Боранбаева А.Р., Битемирова Ш.А.
«КӨРКЕМ ЕҢБЕК» ПӘНІН ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУ БАҒДАРЛАМАСЫНДА ОҚЫТУДЫҢ ФОРМАСЫ.....121
Жайлауова М.К., Абуова А.
БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ОҚЫРМАНДЫҚ ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ БАҒЫТТАРЫ.....126
Желдыбаева Б.С., Маусымбаев С.С., Мұздыбаева Г.А.
БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ӨЗІНДІК ЖҰМЫСЫН ҰЙЫМДАСТЫРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....130
Завалко Н.А., Ровнякова И.В., Сахариева С.Г., Радченко Н.Н.
ВОЗМОЖНОСТИ САМОРАЗВИТИЯ ЛИЧНОСТИ ПОДРОСТКА С ДЕВИАНТНЫМ ПОВЕДЕНИЕМ В УСЛОВИЯХ СПЕЦИАЛИЗИРОВАННЫХ ЦЕНТРОВ……135
Завалко Н.А., Ровнякова И.В., Сахариева С.Г., Радченко Н.Н.
ТОЛЕРАНТНОСТЬ КАК СОСТАВЛЯЮЩАЯ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СОВРЕМЕННОГО ПЕДАГОГА……...141
Zavalko N.A., Stebletsova I.S., Radchenko N.N., Rovnyakova I.V.
RESEARCH OF THE IMPLEMENTATION OF THE PRINCIPLE OF INDIVIDUALIZATION IN THE CONDITIONS OF THE UNIVERSITY……..145
Карабаева Л.К., Курманбаева П., Асанова Г.С., Тажиметова Э.Б.
«ЕЛТАНУ» ПӘНІ САБАҒЫНДА ҚОЛДАНЫЛАТЫН МӘТІН МӘСЕЛЕЛЕРІ.....152
Книсарина М.М., Дуйсенова А.А., Ертукешева Г.М.
РАЗВИТИЕ УПРАВЛЕНЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ ПЕДАГОГОВ НАЧАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ ……..156
Кожагельдиева С.С., Рахмет У.Р.
БАСТАУЫШ СЫНЫПТА ТІЛ МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСЫРУ ЖҰМЫСТАРЫ.....161
Кожагельдиева С.С., Жалалова Б.А.
ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУ БАҒДАРЛАМАСЫ НЕГІЗІНДЕ АҒЫЛШЫН ТІЛІН БАСТАУЫШ СЫНЫПТА ОҚЫТУДАҒЫ ТИІМДІ ӘДІС-ТӘСІЛДЕР.....166
Кульбекова Б.Р., Қырықбаева Э.О., Абишева Н.М.
ӘЛЕУМЕТТІК САЛА МАМАНДАРЫНЫҢ ОҚУ-ТӘРБИЕЛІК ІС-ӘРЕКЕТІНІҢ ӘДІСТЕРІ.....169

Мусакулов К.Т., Саймбетова Ж.Т.
ВЕЛИКИЙ ШЕЛКОВЫЙ ПУТЬ КАК ИСТОЧНИК ТВОРЧЕСКОГО ВДОХНОВЕНИЯ СТУДЕНТОВ НА ЗАНЯТИЯХ ПО ДЕКОРАТИВНО – ПРИКЛАДНОМУ ИСКУССТВУ…….174
Нурмукашева С.К., Молдағали Г.М.
ФИЛОЛОГ МАМАНДАРДЫ ДАЯРЛАУДА ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТЫҢ АЛАТЫН ОРНЫ.....179
Nyshanova S.T., Akhmedova D.B.
WAYS OF USING INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN TEACHING FOREIGN LANGUAGE FOR DEVELOPING LINGUO-CULTURAL COMPETENCE…….183
Ныгметова Н.Т., Хамзина К.М., Сагатова Г.К., Оспангалиева М.Т.
КӘСІБИ ҚАЗАҚ ТІЛІН МАМАНДЫҚҚА БАҒДАРЛАП ОҚЫТУ.....187
Pak Yu.S.
ARGUMENTATIVE COMMUNICATIVE COMPETENCE AS A BASIS IN PROFESSIONAL TRAINING OF FUTURE FOREIGN LANGUAGE TEACHERS……191
Orynbayeva U.K., Dyankova G., Bekdualyeva A.K., Tassanbayeva Z.R.
DIDACTIC CONDITION FOR THE IDENTIFICATION OF THE POTENTIAL OF PEDAGOGICAL DISCIPLINES IN THE TRAINING OF FUTURE TEACHERS OF A FOREIGN LANGUAGE TO FORM THEIR REFLEXIVE COMPETENCIES IN ACCORDANCE WITH THE SPECIFICS OF THEIR PROFESSIONAL ACTIVITIES…….197
Ровнякова И.В., Радченко Н.Н., Стеблецова И.С.
ОЦЕНКА ИННОВАЦИОННОГО ПОТЕНЦИАЛА ВУЗА……203
Рысбекова А.Қ., Абдуллина Г.Т., Құрмантаева Н.Ә.
БОЛАШАҚ БАСТАУЫШ СЫНЫП МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІНІҢ ЕРЕКШЕЛІГІ.....208
Тлеубаева А.Б., Жұмаханова Д.А., Муздыбаева Г.А., Сакибаева С.Р.
STEAM-ТЕХНОЛОГИЯСЫН БІЛІМ БЕРУ ПРОЦЕСІНДЕ ПАЙДАЛАНУ……..215

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ – ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА – PHILOLOGICAL SCIENCE

Аканова А.И.
МИФОНИМДІК АТАУЛАРДЫҢ СИПАТЫ.....220
Анафинова М.Л., Ауганбаева М.А.
ПАРАДИГМАЛЫҚ ТРАНСФОРМАЦИЯ АЯСЫНДАҒЫ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ УНИВЕРСАЛИЙЛЕРДІ ЗЕРТТЕУДІҢ НЕГІЗГІ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ.....224
Әбдірова Ш.Г., Әбдіғази С.Х.
ҰРАН, ҮНДЕУ МӘТІНДЕРІНІҢ ИДЕОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТІСІ.....228
Әбікенова Г.Т., Байдаулетова А.Ө., Абикенова Г.Т.
ФОНОСЕМАНТИКАЛЫҚ ДОМИНАНТ – МӘТІН ТҮЗУШІ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ КОМПОНЕНТ.....232
Әбікенова Г.Т., Байдаулетова А.Ө., Абикенова Г.Т.
МӘТІННІҢ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ БІРЛІКТЕРІНІҢ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ-МАҒЫНАЛЫҚ СИПАТЫ.....236
Бекназарова Ұ.Ө.
КОНЦЕПТУАЛДЫ МЕТАФОРАЛАР НЕГІЗІ – АВТОРЛЫҚ МЕТАФОРАЛАР (Маралтай Райымбекұлы поэзиясы негізінде).....242
Есимкулов Б.Н.
ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ СВОЙСТВА ОТНОСИТЕЛЬНЫХ ЗНАЧЕНИЙ ГЛАГОЛЬНЫХ ПОЛИСЕМАНТОВ В ТЕКСТОВЫХ ФРАГМЕНТАХ С ОБЯЗАТЕЛЬНОЙ И НЕОБЯЗАТЕЛЬНОЙ ПОЗИЦИЕЙ ПРОСТРАНСТВЕННОГО

РАСПРОСТРАНИТЕЛЯ……...250
Есимкулов Б.Н.
СИНТАГМАТИКА ОТНОСИТЕЛЬНЫХ ЗНАЧЕНИЙ ГЛАГОЛЬНЫХ ПОЛИСЕМАНТОВ И ИХ ТЕКСТОВАЯ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ.....257
Жұмағалиев А.С.
СЮРРЕАЛИЗМ ҒҰЛАМАСЫ САЛЬВАДОР ДАЛИДІҢ ӨМІРІ МЕН ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ.....264
Кенжебаева А.Ә., Шынарбекова Ж.М.
МО ИӘН ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ МЕТАФОРАЛАР МЕН СИМВОЛДАРДЫҢ ҚОЛДАНЫЛУЫ 269
Макажанов Р.Ш., Косетов Б.Р., Курбанов Х.А.
СЕКРЕТЫ ПОРТРЕТНОГО МАСТЕРСТВА. МЯГКИЙ МАТЕРИАЛ «ПАСТЕЛЬ, СОУС,УГОЛЬ,САНГИНА».....276
Садықова Р.Т., Төлебаева Қ.Т.
ХАЛЕЛ ҒАББАСҰЛЫНЫҢ «САРЫАРҚА» ГАЗЕТІНДЕГІ ӘДЕБИ-КӨСЕМСӨЗДІК ЕҢБЕКТЕРІ.....281
Сейтім А.А., Таласпаева Ж.С., Мухамеджанова Г.Т., Хамзина Г.С.
ҚАЗАҚ ПРОЗАЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ КОНЦЕПТІЛЕРДІҢ КӨРІНІСІ.....287
Сермухаметова Б.Б., Сафронова Л.В.
ҚАЗІРГІ КОРЕЙ ӘҢГІМЕ ЖАНРЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....292
Симбаева С., Досхожин Ә.
ТЫНЫС БЕЛГІЛЕРІНІҢ ПРАГМАТИКАЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ.....296
Тайманова С.
РҮСТЕМ ЖАНАЙДЫҢ «ДӘУЛЕТ БАТЫР» ДАСТАНЫ.....301
Шугаева Г.К., Куспанова Т.Р.
ОҚУШЫЛАР МАЗАСЫЗДЫҒЫ МӘСЕЛЕСІНІҢ ЗЕРТТЕЛІНУІ ЖАҒДАЙЫ.....305

ӨНЕРТАНУ ҒЫЛЫМЫ – ИСКУССТВО – ART SCIENCE

Касимова З.М., Коскельдиева (Султан) Д.
НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКИЕ РАЗРАБОТКИ В ВОКАЛЬНО-ЭСТРАДНОМ ИСПОЛНИТЕЛЬСТВЕ.....310
Торебай А.М.
ИСТОРИКО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ ВРАЩЕНИЙ В ХОРЕОГРАФИЧЕСКОМ ИСКУССТВЕ С ДРЕВНЕЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ ДО СОВРЕМЕННОСТИ……..315

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ - СВЕДЕНИЕ ОБ АВТОРАХ – INFORMATION ABOUT AUTHORS……323

ПІКІР – РЕЦЕНЗИЯ – REVIEW……...329



Этот выпуск журнала мы посвящаем одному из талантливых и уникальных личностей Казахстана, мэтру музыки, автору многочисленных музыкальных сочинений Туякбаеву Досмухамеду Халмухамедовичу, внесшему значительный вклад в развитие музыки.

Туякбаев Досмухамед Халмухамедович родился 1 января 1953 года. Окончил ДМШ, музыкальное училище, Казахскую Национальную Консерваторию имени Курмангазы, стажировку Московской Академии музыки имени Гнесиных.

Специальность: концертный исполнитель, дирижер оркестра, преподаватель. В консерватории по классу оркестрового дирижирования учился у Народного артиста СССР, профессора Ш.С. Кажгалиева, по классу баяна у доцента В.С. Басаргина.

По государственным заказам Д. Туякбаевым созданы в 1989 году оркестр «Нарын» Атырауской областной филармонии, в 1993 году ансамбль «Акжелен» Костанайской областной филармонии, ставший лауреатом Междурадного конкурса в г. Москва.

Наибольшим достижением Д. Туякбаева является создание в 1984 году фольклорно-этнографического ансамбля «Мурагер» лауреата молодежной премии Казахстана, деятельность которого повлияло на возрождение фольклорных традиций и этнографических коллективов в Казахстане.

Педагогический стаж 35 лет. В ноябре 2011 года получил Сертификат повышения квалификации на курсах в Казахской Национальной Консерватории имени Курмангазы.

В 1991 году получил ученое звание доцент.

В 2000 году получил ученое звание профессора.

Указом Президента Республики Казахстан от 24 октября 1998 года Туякбаеву Д.Х. присвоено почетное звание «Заслуженный деятель Республики Казахстан».

Лауреат многих международных конкурсов и фестивалей.

Являясь художественным руководителем ансамбля «Мурагер» в 1985 году стал Лауреатом Всемирного фестиваля молодежи и студентов в г. Москва.

Награжден Почетной Грамотой Верховного Совета Украины. Грамотами Министерства культуры РК. Грамотами областных исполнительных органов Казахстана, России и Узбекистана.

В настоящее время преподает класс оркестрового дирижирования и специальный класс баяна. Квалификационная высшая 14 категория.

Использует в учебном процессе новые интерактивные технологии: компьютерные интернетные видео и аудио музыкальные материалы, интернет-нотную литературу.

Список опубликованных трудов:

Программа по классу баяна для консерватории
Сборник «Произведений композиторов Казахстана в переложении для баяна»
Дополнение и методические рекомендации к программе по классу баяна для музыкальных училищ по специальности №2104 «Народные инструменты»
Методические рекомендации по исполнению произведений композиторов Казахстана и казахской народной музыки для учащихся музыкальных училищ по классу баяна
Дополнение к программе по классу баяна для детских музыкальных школ
Авторская хрестоматия «Альбом баяниста», (учебный и концертный репертуар)
Учебно-методическое пособие «Прогрессивная школа игры на баяне»
Программа по классу аккордеона для консерватории
Программа для педагогических институтов по дисциплине «Основной музыкальный инструмент – баян»
Б. Сарыбаев и становление ансамблей и оркестров народных инструментов нового типа в музыкальной культуре Казахстана (70-80 годы)
Программа «Методика обучения игры на баяне»
Пособие по аранжировке казахских кюев для баяна

Изданные музыкальные сочинения и обработки народной музыки для баяна:

- *Туякбаев Д. «Көңілді би» (веселый танец), сборник «Көңілді әуендер»*
- *Туякбаев Д. «Наигрыш чабана», сборник «Альбом баяниста», выпуск I*
- *Туякбаев Д. «Фантазия на тему русской народной песни Коробейники»*
- *Туякбаев Д. парафраз на тему Сугура «Бозинген»*
- *Туякбаев Д. «Жайлауда», сборник «Веселые нотки»*
- *Курмангазы «Адай» (обработка), сборник «Альбом баяниста», выпуск I*
- *Таттимбет «Сылкылдак» (обработка)*
- *Казахская народная песня «Жарыста» (обработка), сборник «Произведения для аккордеона», «Альбом для детей», выпуск II*
- *Казахская народная песня «Саулемай» (обработка), сборник «Произведения для баяна», «Альбом для детей», выпуск II*
- *Казахская народная песня «На состязании» (обработка), учебно-методическое пособие «Прогрессивная школа игры на баяне»*
- *Казахская народная песня «Ахау керим» (обработка)*
- *Узбекский народный танец «Хорезмские лязги» (обработка)*
- *Сейтек «Бес кыз» (обработка)*

Переложения произведений композиторов Казахстана для баяна:

Новиков В. «Резвый конь», сборник «Произведения казахских композиторов для готово-выборного баяна»

Брусиловский Е. «Балбраун» (танец из оперы «Ер-Таргын»), сборник «Альбом баяниста», выпуск I
Кажгалиев Т. «Прелюдия №1»
Мендыгалиев Н. поэма «Легенда о домбре»

В составе Мастеров искусств Казахстана участвовал в Днях культуры Казахстана в более 30 странах Мира, такие как: Италия, Франция, Германия, Швейцария, Норвегия, Австрия, Королевство Марокко, Иран, Турция, Индия, Шри-Ланка, Филиппины, Малайзия, Сингапур, Южная Корея, КНР, Лаос, Куба, Гвинея, Конго, Гана, Ангола.

Воспитал целую плеяду учеников, среди которых Заслуженный деятель Республики Казахстан, Кавалер ордена Парасат Абдуллаев О. А., Зав. Кафедрой Национальной консерватории имени Курмангазы, доцент Смакова З.Н., лауреата в различных Конкурсов Гуди В., Бердыгулов М., Ковалев М., Розов Ю., Голованевский Г., Юсупов Б., Кудимов А., Ниретен Н., Ву Йан, Толеутай Е.

Как председатель художественного совета, проделал большую работу по созданию и расширению репертуара Президентского оркестра в проводимых Протокольных мероприятиях. Президентский оркестр достойно представлял музыкальное искусство Казахстана в Малайзии, Австрии, США, Германии при активном участии Д. Туякбаева.

Успешно занимаясь научно-методической деятельностью, им изданы учебники, пособия по музыке, авторские музыкальные сочинения, обработки народной музыки и партитуры, выпущена грампластинка, сделаны записи и сняты фильмы-концерты в Золотой фонд Гостелерадио и телевидение Республики. Он неоднократно выступал с докладами на Международных конференциях и симпозиумах. В составе мастеров искусств Казахстана, участвовал в Декадах литературы и искусств Казахстана в России, Украине, Узбекистане, Эстонии.



ЗАҢ ҒЫЛЫМЫ
ЮРИДИЧЕСКАЯ НАУКА
LAW SCIENCE



Ахметов Д.М.
магистрант
Казахского гуманитарно-юридического университета
E-mail: 6213306@gmail.com

ПРИМЕНЕНИЕ СМЕШАННОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ РАБОТНИКА И РАБОТОДАТЕЛЯ ПРИ НЕСЧАСТНЫХ СЛУЧАЯХ

Түйін. Бұл мақалада жазатайым жағдайлар туындаған кезде қызметкер мен жұмыс берушінің жауапкершіліктерін реттеу туралы заңдарға талдау жасалады.
Түйін сөздер: еңбек құқығы, өндіріс, жазатайым жағдай, жауапкершілік.
Резюме. В данной статье проводится лзи законодательных норм, регламентирующих применение смешанной ответственности работника и работодателя при несчастных случаях.
Ключевые слова: трудовое право, производство, несчастный случай, смешанная ответственность
Summary. This article analyzes the laws governing the use of mixed liability of an employee and an employer in case of accidents.
Keywords: labor law, production, accident, mixed responsibility.

Трудовой процесс и уровень современных производственных технологий не полностью устраняют неблагоприятное воздействие факторов производства на работника, так как, в процессе трудовой деятельности всегда есть риск получения работником травмы, болезни или смерти.

Охрана труда и техника безопасности направлены на минимизацию рисков утраты трудоспособности по производственно-техническим причинам, однако совершенно невозможно исключить их. Таким образом, законные (имущественные) интересы лиц, затронутых неблагоприятными факторами производства, защищены в случае инвалидности рядом стандартов социального обеспечения.

Несчастный случай на производстве - сложный юридический факт. Основанием для этого является событие, которое привело к травмам или другому ущербу здоровью работника, которое привело к потере профессиональных способностей или смерти работника. Чтобы признать связь этого события с производством, необходимо, чтобы оно происходило либо во время исполнения пострадавшим своих обязанностей по указанию работодателя, либо в других установленных законом случаях. Закон содержит список событий и полный список обстоятельств, которые вместе указывают на связь между несчастным случаем и производством.[1]

Обязательства вследствие причинения вреда относят к категории так называемых внедоговорных обязательств, в связи с тем, что они возникают не из договора, а из-за того факта, при котором одно лицо причиняет вред другому лицу. В то же время эти обязательства в первую очередь отвечают всем требованиям, регламентированные законом к гражданско-правовым обязательствам, а именно – понятие обязательства, который содержится в статье 268 Гражданского Кодекса Республики Казахстана. В этих обязательствах присутствует кредитор (потерпевший), который вправе требовать от должника (причинитель вреда) определенных действий - возмещения убытков. [2]

Причинение вреда – юридический факт, приводящий к этим обязательствам. Однако сам факт причинения вреда не является достаточным для компенсации вреда в качестве гражданско-правовой ответственности. В гражданском праве приводятся общие причины, которые наряду с тем фактом, что ущерб причинен, влекут за собой обязанность компенсировать причинение вреда.

Таким образом, ст. 917 ГК обосновывает следующее основания:

- наличие вреда;
- противоправность действия (бездействия), которым причинен вред;
- причинная связь между действием (бездействием) и наступившим результатом (вредом);
- вина причинителя вреда.[2]

К основаниям ответственности за причинение вреда относится противоправность. В соответствии с пунктом 1 ст. 917 ГК РК подлежит возмещению ущерб, причиненный противоправными действиями (бездействием). Отсюда следует, что противоправное поведение может быть выражено в форме противоправных действий или противоправного бездействия. Действия причинителя вреда становится противоправным, если он прямо запрещен законом или

другим актом или противоречит ему (то есть закону или любому другому действию). Бездействие считается незаконным, если у человека есть законное обязательство действовать в соответствующей ситуации. В случае деликтных обязательств обязанность совершать конкретный акт обычно вытекает из закона. Однако в некоторых случаях обязательство действовать может возникать из условий договора. Например, работодатель должен создать безопасные условия труда по трудовому договору. Если он не выполняет свои обязанности (бездействует), он может быть привлечен к ответственности за причинение вреда. Вредоносные действия в основном представляют собой административные правонарушения или преступления. Однако следует отметить, что уголовная или административная ответственность лица не освобождает его от гражданско-правовой, имущественной ответственности перед потерпевшим за причиненный вред.

Норма, закрепленная в ст. 921 Гражданского кодекса РК, известна и ранее принятому законодательству. В ч.3 ст. 443 Гражданского кодекса Казахской ССР было написано: «Организация обязана возместить ущерб, причиненный по вине ее работников при исполнении ими своих обязанностей». По сравнению с нормой в ст. 921 нового Гражданского кодекса, состав субъектов ответственности по нему значительно расширяется, поскольку это ответственность не только юридического лица (в терминологии прежнего законодательства - юридической организации), но и гражданина. Суть как прежних, так и новых норм заключается в том, что вредоносные действия работника, являющиеся исполнением его обязанностей (служебных, должностных) считаются действиями работодателя (юридического лица или гражданина).

В течение периода действия предыдущего законодательства судебная практика основывалась на очень широком толковании условия «при выполнении трудовых (служебных и т.д.) обязанностей» и требовала от организации возмещения ущерба, исходя из того факта, что его сотрудник причинил кому-то вред, когда он находился на территории организации в рабочее время.

Если в ходе расследования несчастного случая на производстве комиссия установила, что грубая неосторожность явилась причиной возникновения или увеличения вреда, то комиссия применяет смешанную ответственность сторон и определяет в процентах степень вины работника и работодателя.

Смешанную ответственность несут работодатель и сам пострадавший; он применяется, если ущерб здоровью работника был причинен не только по вине работодателя, но и по грубой неосторожности потерпевшего. Основой смешанной ответственности работодателя за вред, причиненный здоровью работника, является любая степень небрежности со стороны работодателя в отношении обеспечения безопасных условий труда, принимая во внимание не только грубую, но и простую (незначительную) неосторожность.

Вина пострадавшего учитывается, если он совершил грубую неосторожность. Неосторожность действий проявляется в том, что работник не предвидел последствий своих действий, даже если он должен был их предвидеть (халатность), или в том, что он предвидел эти последствия, но легкомысленно рассчитывал предотвратить их (самонадеянность).

Грубая неосторожность устанавливается в исключительных случаях, принимая во внимание ряд конкретных обстоятельств, при которых работник нарушил правила охраны труда. Обычно учитывается конкретная ситуация, в которой произошел несчастный случай, физическое и психологическое состояние здоровья жертвы, степень его профессиональной подготовки, возраст и т.д. Согласно судебной практике нетрезвое состояние пострадавшего, которое способствовало возникновению или увеличению вреда, признается грубой неосторожностью.

Для применения смешанной ответственности необходима причинно-следственная связь между виновным поведением не только работодателя, но и самого работника, и повреждением его здоровью. Однако, если не установлена причинно-следственная связь между виновным действием пострадавшего и повреждением его здоровью, принцип смешанной ответственности не применяется, даже если пострадавший совершил грубую неосторожность.

В связи с тем, что работодатель несет ответственность за любую степень вины и что вина пострадавшего происходит только с его грубой неосторожностью, вина работодателя обычно определяется в более высоком проценте, чем вина самого пострадавшего работника. Эта практика основана на том факте, что работодатель не только несет ответственность за создание здоровых и безопасных условий труда, но также имеет больше возможностей для предотвращения несчастных случаев.

Простая неосторожность потерпевшего в обязательствах из нанесению вреда не подлежит учету, в связи с этим, т.е. она не влечет ни освобождения причинителя от ответственности, ни уменьшения размера его ответственности.

В п. 5 ст. 935 ГК РК воспроизведена норма о праве суда, содержащаяся в предыдущем законодательстве, уменьшить размер компенсации за вред, причиненный гражданину с учетом его имущественного положения. В силу прямого указания Гражданского Кодекса, норма не распространяется на случаи, когда вред причинен умышленно совершенными действиями. [2]

Как и в предыдущем законодательстве, в этих случаях потерпевший получает компенсацию за имущественный вред, выплачивая утраченную заработную плату. Однако сумма утраченного дохода определяется несколько иначе.

Обычно принимаются во внимание доходы, полученные потерпевшим ранее и фактически потерянные после повреждения здоровья. Вместе с тем может быть учтен и тот заработок, который потерпевший получил бы в будущем, если бы ему не был причинен вред. Прежнее законодательство не учитывало эти «нюансы» и поэтому не предусматривало по-настоящему полной компенсации причиненных убытков. Заработная плата, которую потерпевший мог бы получать в будущем, учитывается при условии, если будут представлены доказательства определенности и устойчивости изменений заработной платы.

Размер подлежащего компенсации потерянного оклада определяется в процентах от среднемесячной заработной платы до несчастного случая или иного повреждения здоровья либо до наступления утраты трудоспособности, что соответствует степени потери потерпевшим своей профессиональной трудоспособности. Если у потерпевшего не было профессии, учитывается степень потери его общей трудоспособности.

В состав утраченного заработка (дохода) включаются все виды вознаграждения по трудовым и гражданско-правовым договорам, облагаемые подоходным налогом, не исключая того факта, что оплата за неполный рабочий день также включена. Стоит отметить, что выплаты единовременного характера (компенсации за неиспользованный отпуск, выходное пособие при увольнении и т.п.) в составе заработка не учитываются. Доход, полученный от предпринимательской деятельности, включается в состав утраченного заработка на основании данных налоговой инспекции.

Среднемесячный заработок (доход) рассчитывается путем деления общей суммы заработка (дохода) за 12 месяцев работы, до получения повреждения здоровья или наступлению утраты трудоспособности, на двенадцать. Если потерпевший работал менее 12 месяцев, то весь его заработок делится на фактически отработанное время.

В случае, если потерпевший на момент причинения вреда не работал, то по его желанию учитывается заработная плата до увольнения либо обычный размер вознаграждения работника его квалификации в данной местности, который не должен быть меньше десятикратного месячного расчетного показателя, установленный законодательными актами.

Необходимо отметить, что потерпевший, помимо возмещения утраченного заработка, должен получить компенсацию за расходы, вызванные повреждением здоровья (на лечение, дополнительное питание, приобретение лекарств, протезирование и т. д.). Назначенные расходы возмещаются, если будет установлено, что потерпевший нуждается в этих видах помощи и ухода и не получает их бесплатно (пункт 1 статьи 937 ГК РК).[2]

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Андрианов И.И. Материальная ответственность рабочих и служащих. М.: Юр. литература, 1979. 115 с. .
2. Гражданский кодекс Республики Казахстан (Общая часть), (с изменениями и дополнениями по состоянию на 10.01.2020 г.)

Байзакова Р.Б., Төленді М.А., Бекбергенова А.Қ.
ҚазҰАУ-нің «Құқық» кафедрасының оқытушылары

АДАМ САУДАСЫНА ТОСҚАУЫЛ ҚОЮ ЖОЛДАРЫНЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа: Адам саудасына қарсы күресте қылмыстық қудалау әдістерін ғана қолданып қоймай, халықтың әлеуметтік мәселелерін де шешумен айналысуы қажет деп есептейді.

Кілт сөздер: Қылмыс, адам саудасы, жезөкшелік, санкция

Аннотация: Только в борьбе с торговлей людьми, но и с применением методов уголовного преследования, считает, что необходимо также заняться решением социальных вопросов населения.

Ключевые слова: Преступление, торговля людьми, проституция, санкция.

Annotation: Only in a fight against trading in people, but also with the useof methods of the criminal proceeding, considers that it isnecessary also to take up the decision of social questions of population.

Keywords: Crime, trading in people, prostitution, approval.

Адам саудасы халықаралық қауымдастықты ланкестік, қару-жарық және есірткі саудасынан кем отырған жоқ. Соңғы кездері заңсыз адам саудасы біздің мемлекетіміздің құқық қорғау саяатындағы басым бағыттардың біріне айналды.

Өкінішке орай, Қазақстанда адам садуасының құрбаны болғандар туралы нақты мәлімет келтіру қиын. Бұл осындай қылмыстың құрбаны болғандардың құқық қорғау органдарына шағымданудан бас тартатындығына байланысты. Олар өздерін осындай күйге душар еткендерден қорқады дейді Жақып Асанов. Биылғы жылдың ақпан айында Қазақстан Үкіметі адам саудасына қатысты қылмыстардың алдын алу және жою жөнінде 2018-2019 жылдарға арналған іс-шаралардың жоспарын бекітті. Бұл мәселеге құқық қорғау органдары атсалысуда. Бас прокуратура адам саудасы жөніндегі қылмыстарды тергеу және анықтау мәселелеріне арналған әдістемелік ұсыным дайындап, қозғалған қылмыстық істер сарапталған. Бас прокуратураның мәліметі бойынша өткен жылы Қылмыстық кодекстің 128-бабы бойынша (адам саудасы) 26 қылмыстық іс, жөзекшелікке тартуға қатысты 32 қылмыстық іс қозғалыпты.

Осы жылдың 1-ші тоқсанында мемлеттік органдардың бірлескен іс-қимыл нәтижесінде Қылмыстық кодекстің 128,125,124,129 - баптары бойынша Қазақстанда 210 қылмыс тіркелген. Адам саудасына қарсы күресте қылмыстық қудалау әдістерін ғана қолданып қоймай, халықтың әлеуметтік мәселелерін де шешумен айналысуы қажет деп есептейді [1,с.45]. Оның пікірінше, аталған қылмыс тұзағына түсетіндер- әлеуттік жағынан аз қамтылғандар. Бұл жұмыссыздық, өмір сүру деңгейінің төмендігі. Сондықтан да біздің және көршілес Орталық Азия елдерінің азаматтары күмәнді жарнамалар мен шетелде жұмысқа орналастыру туралы келісімдерге алданып, жұмыфстың «құлдық» жағдайларына көндігуде. Біздіңше, бұл мәселелдегі шешуші рөл атқарушы органдарға тиесілі. Мол табысты табуды көздейтейтіндер - жалғызбасты аналар, әлеуметтік жағдайы нашарлар. Мұндай жандар жалған ұсыныстарға тап болып жатады. Қазақстанда тіпті Орта Азия мен тәуелсіз мемлекеттер достастығы шеңберінде алдау жолымен адам күшін пайдаланған адамдар жазаланған жоқ» дейді.

Сауатсыздық салдарынан, әдемі өмір елесіне елігіп, қарапайым бойжеткендер шетелге қандай жұмыс жасайтын білмей-ақ аттанып кете барады. Көп ретте қазақстандық қыздар құжаттары Ресейде дайындалады. Мұнда олар жалған ресей азаматтылығын алып, турист визасын иеленіп, күңгірт дүниеге кете барады. Қыздарды өзге елге алып өту, айту керек, бір немесе бірнеше фирмалардың араласуымен іске асады. Өйткені, төлқұжат дайындау, тіқұшаққа билет алу, толып жатқан машақаты көп іс. Сыбайласа ұйымдасқан топтардың бұл елдегі негізгі қызметіне тірі тауарды толласыз Греция, Италия, Қытай, Болгария сияқты елдерге жіберіп отыруы кіреді. Ескерттетіні, аталмыш қызмет түрлері болашақ эмигранттарға тегін көрсетіледі. Ия, тегін. Өйткені, олар кейін мол жаласықысынан шығынданып қарызын өтей бастайды ғой.

Жалпы жыл сайын әлемде бірнеше миллиондаған әйелдер саудаға түседі. Олардың жас деңгейлері 30-ға дейінгілер. Зерттеушілер нақты сандар көрсеткішін ұсына алмайды. Олар тек қана шамамен береді. Өйткені, нақты санды айту өте қиын.

Шетелдердегі жөзекшелерді саудалау бизнесі бүгін немесе кеше дүиеге келген жоқ. Капитализим көйлегінде пайда болған бұл контрабанда өте жедел қарқыммен дамып отыр. Тиімді табыс көздерінің басында елге белгілі шенеуніктердің отыруы әбден мүмкін. Халықаралық миграция агенттігі «траффик» мәселелерін зерттеуді мамандар пікірінше, тән садаусы ұйымдастырушылар кілең «қолы ұзын» адамдардан құралған. Олар тек өз елінің ғана емес, өзге

елдің де заңдарнына да пысқырып қарамайды. **Қазақстан заңдары траффикке тыйым сала ала ма?** Халықаралық миграция агентігінің ақпараты бойынша, бүгінгі таңда Қазақстан қылмыстық кодексінде траффикті қылмыс деп тану туралы нақты бап жоқтың қасы. Тек қана жөзекшелікке мәжбүрлеу, адамдарды алдап арбау, кәмілетке жасы толмағандарды сату т.б. қылмыстар қарастырылып, қуғындалады. Сондықтан болар алаяқ жеңгетайлар ауадан ақша істеп, құдайлары жарылқап жатыр. Мәселен, ресми статистикада шетелге шығатын мигранттар саны күрт көбейген. Сондай-ақ, сыртқа кеткен азаматтардың кейінгі жай-күйі мәлімет жоқ. Тек қана туристік сапармен кеткені айтылады. Сөйтіп, қайғысы астыртын бизнес иелерін жазалайтын құжаттар дайындалмаған. Мамандардың есептеу бойынша «тірі тауар» бизнесінен түсетін табыс әлемде 5-7 млрд-қа жуық. АҚШ долларын құрап, күнделікті негізгі халық тұтынатын тауарлар саудасынан түсетін жалпы табысқа тең келетін көрінеді [3, с12.]. Кейінгі он жылда да адам аулап, сыртқа саудалау қатты қарқын алып отыр. Батыс сарапшылары бүл күнде қауіпті қылмысқа дем беріп отыратын елдердің «қара тізіміне» Ресей, Украина, Венгрия, Полшаны енгізген. Бұлар - негізгі ірі көдері. Алайда Еуропадағы қауіпсіздік пен ынтымақтастық ұйымының (ОБСЕ) мәлімдегеніндей кедейлік пен жұмыссыздық жайлаған, ірі қылмыстық топтар құрсаулаған жөзекшелікке белшесінен батқан. Орта Азия жақын арада контрабандашыларға «тірі тауарды» жеткізіп тұратын донор-аймаққа айналуы әбден мүмкін. Әлемнің барлық елдерінде құлдыққа тыйым салынғанына қарамастан қазір 30 млн адам өз еркінен тыс тірлік кешуде. Anty - Slavery ұйымы сарапшылардың пікірінше, құлдық қамытын кигендердің саны, тіпті 200 млн-ға жетеді. Ал БҰҰ –ның мәліметері бойынша жыл сайын 700 мың адам «тірі тауар» бизнес құрбандарына айналуда. Құл базардың көрігін қыздырушы ірі қылмыстық және жартылай әскери құрылымдар. Жақында Washington Profile мынадай мәлімет таратты. Бұрынғы КСРО –ның 600 мыңға дейін азаматтары бұл күнде азапқа толы басыбайлы құлдық-күндікте күн кешуде. Олардың көпшілігі әртүрлі елдердегі жасырын жөзекше үйлерінің тұтқындары, яғни әйелдер.

«Қазіргі заманғы құлдық» ұғымының 3 негізі бар [4, с.15] . Біріншіден басыбайлық, яғни адамның іс-әрекетіне зорлық-зомбылық пен қатер төндіру арқылы жасалады. Екіншіден құлдықтың қақпанына түскендер еріксіз өлместің күнін көруге мәжбүр. Үшіншіден еткен еңбегіне болмашы ақы алады, әйтпесе тіпті тегін жұмыс істейді. Бүгінгі құл иеленушілер негізінен өз нәсілі мен халқына жататын жандарды қанайды екен.

Халықаралық миграция ұйымы тек 2017 жылы Еуропа елдеріне бұрыңғы кеңестік республикалардан 120 мың әйел сатылғанын хабарлады. Мысалы, Германия мен Бельгияда ресейлік жөзекше ай сайын қожайынына 7,5 мың АҚШ долларын әкеледі. Ал өзі оның 500 АҚШ долларын алуға құқылы бар. Кейде жат жерден «жұмақ іздеген» еркектер де құлдвқ құрсауына түсіп қалады. істің насырға шабатына олардың ұйымдасқан қылмыспен сыбайлас реттеулік фирмаларының қызметін пайдалануынан басталады. Нәтижесінде шетелдік жұмыс беруші көбіне фирма делдал аңқау бейбақтардың құжатын тартып алып, еңбегіне ақы төлемей қояды. Ол ол ма тіпті айтқанда көндіру үшін аяусыз ұрып-соғады. Арты адам өліміне де апарып жатыр.

Ал, Қазақстанның «тірі тауар» контрабандасы үшін донор-аймаққа тез айналуына ішек тартудың қажеті аз. Өйткені, еліміздің кедейлік жоғары деңгейі шыны керек қазақстандықтардың 10-20 пайызын ғана ауқатты тұрады, әйелдер арасындағы жұмыссыздықтың өршуі, жөзекшеліктің кең таралуы, ірі қылмыстық топтардың өмір сүруі, шекаралардың ашық болуы елімізде адам саудасын жасауға ықпал ете беретіні сөзсіз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Ағыбаев А.Н. Қылмыстық құқық: оқулық. Ерекше бөлім. – Алматы, 2016 ж.
2. ҚР Қылмыстық кодексі 2016 ж.
3. Ақжайықтың ақберендері. Алматы, 2015.
4. Жұбанов А. Ғасырлар пернесі. Алматы, 2002.

Baikenzhina K.A.,
Associate professor, candidate of Legal Sciences,
Karaganda Economic University Kazpotrususa

Filin V.V.
Associate professor, candidate of Legal Sciences
Karaganda Economic University Kazpotrususa

ABOUT A CONCEPT OF CRIMES OF THE SPHERE OF ECONOMIC ACTIVITY

Аңдатпа. Қазақстан Республикасындағы экономикалық қылмыстың жай-күйі талданады, "экономикалық қылмыс" (экономикалық қылмыстар) қылмыстық-құқықтық ұғымын анықтаудың әртүрлі тәсілдері қарастырылады, зерттеушілердің экономикалық қылмыс ұғымын оның субъектілері жүзеге асыратын кәсіпкерлік (бизнес) саласындағы экономикалық қызмет шеңберімен ғана шектелген тек қана нарықтық құбылыс ретінде айқындау туралы пікірлері қолдау табады.

Түйінді сөздер: экономикалық қылмыс, Қазақстан Республикасы, экономикалық қызмет, кәсіпкерлік саласы.

Резюме. Анализируется состояние экономической преступности в Республике Казахстан, рассматриваются различные подходы к определению уголовно-правового понятия «экономическая преступность» (экономические преступления), поддерживается мнение исследователей об определении понятия экономической преступности как исключительно рыночного явления, ограниченного лишь рамками экономической деятельности в сфере предпринимательства (бизнеса), осуществляемой его субъектами.

Ключевые слова: экономическая преступность, Республика Казахстан, экономическая деятельность, сфера предпринимательства.

Summary. The condition of economic crime in the Republic of Kazakhstan, discusses various approaches to the definition of criminal law concept of "economic crime" (economic crime), is supported by the opinion of researchers on the definition of economic crime as solely a market phenomenon, only a limited scope of economic activities in the field of entrepreneurship (business) undertaken by its actors.

Keywords: economic crime, the Republic of Kazakhstan, economic activity, the sphere of entrepreneurship.

In the conditions of economic prosperity of Kazakhstan and growth of welfare of citizens the insufficient legal settled of the specified questions generates difficulties in general in ensuring economic security of the state.

The concept of "crime in the sphere of economic activity" is rather new as it entered science and practice with adoption of the new Criminal code of RK and today is the name of chapter 7 of the Criminal code which included the composition of the crimes which are based on use of the economic mechanism and official capacity of the subject of crime [1].

The designations "economic crimes", "economic crime" in the last decades at all very famous. It is paid, in particular, the attention that economic crime became a problem of national scale because it possesses a powerful charge of destructive and dysfunctional properties and makes "negative impact on the processes proceeding both in economic and in the social sphere of activity of society" [2].In science of criminal law there was no consensus of relative definition of a concept of economic crimes yet. It is claimed that "in general it is very difficult to define borders of such concept accurately of strictly criminal and legal sense in view of his (concept) of the known convention [3]. Studying of literature gives the grounds to allocate three views of economic crimes: wide, narrow, moderate (median).

So, it is noted that almost any crime can be reduced to categories economic, i.e. it from which his subject receives a straight line or the mediated material benefit. If to consider material benefit obligatory sign of economic crime, then such statement has the right for existence.

Many infringement of life is made from self-interest, and not accidentally murder from mercenary motives is provided in the item "z" of p. 2 of Art. 96 of the Criminal Code of Kazakhstan [4] as the qualifying circumstance, and it is equal on hiring or interfaced to robbery, extortion. The theory of criminal law and jurisprudence consider mercenary the illegal deliberate causing death made for obtaining material benefits.

Intention to receive material benefit most often is the cornerstone of such encroachments as the murder committed for the purpose of removal of organs or tissues of the person for transplantation or other use (the item "m" of p. 2 of Art. 96). The person is guided by the same motives quite often, committing crimes against personal liberty — kidnapping, illegal imprisonment and the room in a

psychiatric hospital (Art. 125-127). In particular, in the item "z" of p. 2 of Art. 125 of UK the increased responsibility for kidnapping from mercenary motives is established. Many crimes against constitutional rights and freedoms of the person and citizen (chapter 3) also assume presence at the guilty person of mercenary intentions.

From self-interest many crimes of chapter 2 of the Code — involvement of the minor in criminal activity (Art. 131), involvement of the minor in commission of antisocial actions (Art. 132), trade in minors (Art. 133), substitution of the child (Art. 134), disclosure of secrecy of adoption (adoption) (Art. 135), malicious evasion from payment of funds for keeping of children or disabled parents (Art. 136), abuse of the rights of the trustee or the trustee (Art. 139), malicious evasion from keeping of the disabled spouse (spouse) (Art. 140) are committed.

Quite often and infringement of public safety and public order (chapter 9), on the interests of public service and public administration (chapter 13), military crimes (chapter 16) and against the world and safety of mankind (chapter 4) are also made for a profit.

So, acts of terrorism are carried out not only for violation of public safety, intimidation of the population or rendering impact on decision-making by public authorities (Art. 233 of UK), but also for satisfaction of illegal property and (or) other interests. Though the special instruction on the mentioned purposes in Art. 233 of the Criminal Code of Kazakhstan does not contain.

At the same time it would be wrong to call these crimes economic as illegal property interest in them acts as accompanying, and the economic relations — as additional (obligatory or facultative) object of criminal legal protection. Actually economic crimes have the mentioned relations as the main, leading object. Therefore, it is necessary to distinguish the encroachments having economic motivation (so-called economic orientation) and actually economic crimes [5].

I.I. Rogov who is marking out the main signs of economic crime in this respect holds other opinion (criminological uniformity; communication of crime with economic mechanism; the special subject — the person who is directly performing economic functions, included in the system of those economic relations on who this crime encroaches), and among them community of a subject to encroachment. According to him, the economic system, and in a role as the main, and an additional (facultative) object acts as that. It is represented that such approach leads to excessively broad interpretation of economic crimes.

Judging by the name of chapter 7 of the Criminal Code of Kazakhstan crime in the sphere of economic activity are the acts made in the sphere of economy. Economy (from the Greek oikonomike) — housekeeping art. In educational literature this term is used as a word synonym "economy" and the long time in the criminal legislation of the republics of the former USSR is not casual one of heads was called "Economic crimes").

Now certain authors are inclined to call only economic crimes crimes in the sphere of economic activity [6]. "Economic crime" and "crimes in the sphere of economic activity" — concepts not identical. The second is wider as includes all crimes happening in economy including belonging to traditional property (thefts, robberies, etc.).

Concerning the studied concept, E.E. Dementieva also believes that economic crimes have the lasting systematic development and, having mercenary character, are made in the course of implementation of professional functions within and under cover of lawful economic activity [7]. In such interpretation the narrow interpretation of economic crimes predominates — they are understood only as the acts made in the sphere of economic activity.

It is necessary to recognize that the legislation of many countries including Russian, nowadays was practically not defined in the matter. So, CC of Russia included in section VIII the "Crimes in the sphere of economy" of act committed not only in the sphere of economic activity (chapter 22), but also against property (chapter 21).

This section included also encroachments against the interests of service in commercial and other organizations (chapter 23), many of which as B.V. Volzhenkin truly notices, "are not always connected with economy" (for example, abuse of authority by private notaries and auditors, employees of private detective and security services) in this connection finding of this chapter in section 8 "very doubtfully". Nevertheless, with some share of convention, crime and this chapter have to be called as economic.

Still to a large extent such name is applicable to crimes against property. At all not because as it is noted in legal literature, almost all encroachments in the sphere of economic activity do harm and to the property relations, and crimes against property at the same time break also normal way of the economic relations that "allows to draw a conclusion on difficulties, on practical impossibility of accurate, unambiguous differentiation of crimes against property and so-called economic crimes".

Of course, the known difficulties in delimitation of acts property from made in the sphere of economic activity exist. But they existed and earlier — the fact that, despite external isolation in the previous codes of chapters about property and economic crimes, separate types of acts "removed" from one chapter to another demonstrates to it, in particular. Despite the known difficulties, acts directed against property, and made in the sphere of economic activity quite perhaps it is also necessary to distinguish, and first of all on an object. In the relations of property it is accepted to allocate the static and dynamic parties. If the static party is characterized by a condition of accessory of material benefits to the owner, then dynamic — use of a subject in the course of production, distribution, consumption and exchange, finding of "a thing in a turn".

Depending on to what of these aspects the prevailing significance is attached, the crimes and encroachments made in the sphere of economic activity are allocated property (against property). In general they have to be called as A.A. Piontkovsky noticed still in the twenties the last century, as "economic crimes", or "as the crimes breaking the economic relations" [8].

Criminal code of the Kazakh SSR of 1959 y., in fact, carried to economic crimes and encroachments in the sphere of ecology, recognizing the last as a kind of economic crimes. In legal literature there were also views according to which against the nature either the relations of property, or the relation on economic use of natural resources were recognized as object of crimes. The environment, in compliance with these views, was considered as the peculiar "storeroom" which is subject to development, operation, but not as the habitat of all live on the earth — the person of an animal and flora. Ecological crimes are the socially dangerous acts encroaching on the ecological law and order established in the state, ecological safety of society and the doing harm to the surrounding environment and health of the person. Respectively these acts were isolated in separate chapter — the eleventh and located not among economic crimes, and after crimes against health of the population and morality.

According to P.S. Yanni, in general it is very difficult to define borders of a concept of economic crime accurately in strictly criminal and legal sense as behind it (concept) the known convention will be always meant [9].For example, as criterion for in delimitation of economic crimes from official and other, so to speak, general criminal, it is possible to allocate presence at criminal action of the corresponding object among the main. It is possible to claim that in a broader sense it is necessary to refer to economic crimes also premeditated murder from mercenary motives if its purpose was, for example, hindrance to group of shareholders to receive the majority at discussion at a general meeting of a question of distribution of dividends.

At the same time it also considers that conclusions to which it is possible to come as a result even the shortest, superficial acquaintance with a concept of the term "economy" of economic literature are capable to bring a considerable destructive element in the considered especially criminally legal perspective if to apply this concept of that value in which they are used in nonlegal science and practice.

Generalizing stated, it is possible to give the following definition of a concept of "crime in the sphere of economic activity": this made in the sphere of economy — it is deliberate or on imprudence — the action or inaction which is creating danger of infliction of harm or really doing harm to the relations of production, exchange, distribution or consumption, and recognized as crime by standards of chapter 7 of the Special part of the Criminal Code of Kazakhstan [10].

REFERENCES:

1. Seydakhmetov F., Kunisova B., Bayzhenova K. Features of separate economic crimes and essential elements of offense of their manifestation//Messenger of the businessman. — 2003. — No. 9. — Page 2.
2. Kolesnikov V.V. Crime in the sphere of economic activity and its criminological characteristic//Questions of qualification and investigation of crimes in the sphere of economy. — Saratov, 1999. — Page 75.
3. Yanni P. S. Economic and office crimes. — M, 1997. — Page 32.
4. The criminal code of RK — Astana: IKF "Volume", 2001. — Page 121.
5. Lopashenko N.A. Crimes in the sphere of economic activity. — Rostov N / D., 1999. — Page 9.
6. Volzhenkin B.V. Economic crimes. — SPb, 1999. — Page 47.
7. Dementieva E.E. Problems of fight against economic crime in foreign countries: M, 1996. — Page 30.
8. Piontkovsky A.A. Soviet criminal law. T.2. — M.-L., 1928. — Page 22-30.
9. Yanni P. S. Economic and office crimes. — M, 1997. — Page 97.
10. Kruglikov L.L., Dulatbekov N.O. Problems of differentiation and individualization of responsibility and punishment. — Karaganda, 2001.

МРНТИ УДК 328.185 10.77.21

Ергалиева К.С.
м.ю.н. преподаватель
Атырауского университета им. Х.Досмухамедова

Даулетова У.А.
Магистрант
по специальности 7М04201 «Юриспруденция»
Атырауского университетаим. Х.Досмухамедова

ОСОБЕННОСТИ РАССМОТРЕНИЯ КОРРУПЦИОННЫХ ПРЕСТУПЛЕНИЙ

Аңдатпа. Осы аталған мақала сыбайлас жемқорлық қылмыстық құқықбұзушылықтың дәлелдеу жағдайларына арналған.

Кілт сөздер: жемқорлық, істерді қорғау, қызметтік әрекет, жағдайлар.

Аннотация. Настоящая статья представляет собой обстоятельств подлежащих доказыванию разряда коррупционных уголовных правонарушении.

Ключевые слова: корррупция, рассмотрение дел, служебные действие, обстоятельства.

Annotation. This article constitutes the circumstances of a category of corruption criminal offenses subject to proof.

Keywords: corruption, case review, service action, circumstances.

В Республике Казахстан сформированы правовая и организационная основы противодействия коррупции. С первых дней государственной независимости Казахстан целенаправлено и поэтапно следует курсу на создание эффективных, соответствующих мировым стандартам, институтов и механизмов противодействия коррупции.

Решительность и бескомпромиссность в формировании общества, свободного от коррупции, диктуется политической волей Елбасы Н.А.Назарбаева, широкой поддержкой гражданского общества, бизнес-сообщества и рядовых казахстанцев.

В Послании главы государства народу Казахстан отмечается, сделаны существенные шаги по снижению уровня коррупции в государстве.

Указом Президента Р.К. от 26 декабря 2014 года утверждена «Антикоррупционная стратегия Республики Казахстан на 2015-2025 гг в которой дан анализ текущей ситуации, цели и задачи, ключевые направления, основные подходы и приоритетные меры. Также в 11.11.15 г. был принят закон РК «О противодействии коррупции».

Несмотря на предпринимаемые меры, в том числе законоподательного характера, следует ответить, что коррупция трансформируется в новые виды и формы, оказывая негативное влияние на государственное управление на современном этапе развития нашего общества [1]

Общественная опасность коррупции выражается не только в том, что прямые, потери от коррупции ведут к уменьшению доходов государственного бюджета, косвенно уменьшая объем производимого валового национального продукта, но и в том, что в коррумпированном государстве ключевые решения, оказывающие максимальное воздействие на жизнь общества, принимаются « теневыми фигурами [2]

К коррупционным уголовным правонарушениям в уголовном кодексе РК отведена глава 15.

Отметим, что для выявления фактов коррупции требуется профессиональная работа оперативного состава на этапе выявления и пресечения фактов коррупции, включая оперативный поиск признаков коррупции, и еще необходима работа следователей на этапе расследования.

При расследовании следователю необходимо знать предмет доказывания и обстоятельства, имеющие значение для данного дела, надо установить событие, время, место, способ совершения преступления, виновность лица и мотивы преступления, а также обстоятельства смягчающие и отягчающие ответственность, характер и размер вреда, причнного преступлении и другие.

Надо устанавливать те обстоятельства, которые присущи именно коррупционным преступлениям. Это прежде всего выяснить характер действия лица, в чем оно конкретно выражалось по способу и форме совершения.

При этом если выясняется, что преступником составлены материальные следы преступления (отпечатки пальцев на купюрах) то это протоколируются и приобщаются к делу. Далее необходимо установить время и место совершения преступления, когда стало известно о нем, какой период времени мог пройти от совершения преступления до его обнаружения, когда и кем выполнялись функции, полномочия, подобные тем, которые были нарушены и стали предметов расследования [3]

Не менее значимо установление место, совершения преступление. По делам данной категории оно в основном совпадает с местом работы лица. В практике может случится, что лицо меняет место работы совершает преступление по службе. В этом случае каждое из них является самостоятельным составом преступления.

Если преступление носит групповой характер, то надо уточнить связь между всеми его участниками. О связях соучастников могут свидетельствовать особые взаимоотношений. Связь устанавливается в ходе допроса свидетелей, которым такие отношения известны.Она может подтверждена фотоснимками, записями фамилий, номеров телефонов.

Немаловажен и мотив преступления. Мотива совершения преступлений заключаются в корыстной или иной личной заинтересованности, иногда мотивом является стремление скрыть имеющиеся в работе недостатки или создать видимость хорошего состояния работы.

Отметим,что для выявления фактов коррупционных преступлений требуется профессиональная работа.

На этапе развитие теории и практики оперативно-розыскной деятельности достаточно эффективным по противодействию коррупции является оперативный эксперимент.

Оперативный эксперимент может правомерно пресечь коррупционное преступление, или на определенном этапе его трансформация вопрос соблюдения границ между законными и провокационными действиями при проведении оперативного эксперимента, вопрос юридических аспектов допустимости тактических решений.

Многие практики в области темы исследования характерным аспектом законного проведения оперативного эксперимента признают недопустимым создание таких условий, при которых объект ОРМ лишен невозможности избирательности поведения [4]

Это значит недопустимость создания таких условий, которые не дают объекту выбора между преступным и правомерным поведением.

Мы также поддерживаем позицию, что исключительным правилом при проведении правомерного ОРМ является возможность у проверяемого (испытуемого) лица права альтернативного выбора совершения того или иного акта в моделируемых (управляемых) условиях. Исключительно он и по своей инициативе, со своими внутренними убеждениями, замыслами и планами принимает решение о совершении преступного действия либо добровольного отказа от него.

Подобной точки зрения придерживаются также А.В.Савинский и В.М. Бакун [5]

Следует также учитывать материалы судебной практики, которые свидетельствует о том, что суд исходит из того, что простое заявление оперативных сотрудников правоохранительных органов в суде о том, что они располагали закрытой информацией о получении неким лицом взяток, которая не была представлена суду не может быть принята во внимание при расследовании дела по существу [6]

В рамках рассмотрения конкретного примера уголовного дела суд констатировал, что оперативно- розыскной орган не ограничился пассивным фиксированием предполагаемой преступной деятельности объекта, а инициировал проведение активного ОРМ с привлечением посредника, хотя ничего не предполагало, что деяние было бы совершено без его вмешательства [7]

К числу обстоятельств, подлежащих доказыванию, во многих случаях необходимо отнести и причинную связь между действиями лица и наступившими последствиями, поскольку одной из часто встречающихся в практике ошибок является привлечение к уголовной ответственности должностного лица при отсутствии доказательств наличия причинной связи между его действиями (или бездействием) и наступившими вредными последствиями. Только в том случае, если будет установлена причинная связь между действиями (или бездействием) должностного лица и наступившими вредными последствиями, можно говорить о виновности должностного лица. Уголовная ответственность может наступить только тогда, когда неправильные служебные действия (бездействие) должностного лица, совершенные путем использования служебного положения вопреки интересам службы, повлекли причинение существенного вреда

государственным или общественным интересам либо охраняемым законом правами граждан. Понятие существенного вреда определяется в зависимости от конкретных обстоятельств дела, а именно от размера ущерба характера вреда, обстановки, места и времени его причинения, что нашло сегодня свое отражение в статье 3 нового Уголовного кодекса Республики Казахстан.

Мотивы совершения названных должностных преступлений заключается в корыстной или иной личной заинтересованности, в стремлении посредством тех или иных незаконных действий получить для себя определенную материальную выгоду или в осуществлении желания оказать за счет государственной или общественной организации кому-либо неправомерную услугу или содействие, имея в виду при этом свои личные интересы.

Иногда мотив преступления является стремление скрыть имеющиеся в работе недостатки или создать видимость хорошего состояния работы, ложно понятые интересы служебной необходимости. Нередко должностные лица признают халатность, чтобы скрыть злоупотребления, признаются в злоупотреблении властью или служебным положением, чтобы скрыть факты своего участия в хищениях или выгородить других должностных лиц с целью избежать изобличения со стороны последних.

Мы рассмотрели лишь общие типичные для условиях коррупционных и должностных преступлений обстоятельства, подлежащие доказыванию, и средства, какими оно достигается, но, несмотря на то, что по всем должностным преступлениями, относящимся к разряду коррупционных, предметом исследования является неправомерная служебная деятельность должностных лиц, каждое из коррупционных и должностных преступлений имеет свои особенности. Они определяется способом совершения каждого должностного и коррупционного преступления, квалифицирующими признаками, характером ущерба, причиняемого преступлением, спецификой возбуждения уголовного дела и тактики осуществления следственных действий.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1.Прудников В. «Обстоятельства, подлежащие установлению при расследовании должностных преступлении», Законность, №9, 2000.
2.Ханько А.В. «Методика расследования преступлений, совершаемых с использованием должностным лицом своих служебных полномочии в условиях информационной неопределенности». М., 2006.
3.Ступницкий А.Е. Оперативный эксперимент в деятельности подразделений уголовного розыска: теоретико- правовой подход к понятию, содержанию и формам// Деятельность правоохранительных органов в современных условиях: В 2-т,2017 с.145-149.
4.Дубоносов Е.С. Оперативно-розыскная деятельность: учебник для вузов 3-е изд.М.2012.
5.Волженкин Б.В. Допустима ли провокация как метод борьбы с коррупцией// Рос. юстиция 2001.с.45.
6.Савинский А.В., Бакун В.М. Разграничение оперативного эксперимента и провокации взятки //Законность 2010 №7 с.46-49.
7.Иванов В. Провокация или правомерная деятельность//Уголовное право.2011 №3 с.3.

УДК 340.12 + 371



Иксатова С.Т.
Доктор юридических наук доцент
кафедры «Экономика и Право»
Павлодарского Государственного Педагогического Университета
г.Павлодар,
Email: iksatova.s@mail.ru



Жандилова А.Т.
Магистрант
кафедры «Экономика и Право»
Павлодарского Государственного Педагогического Университета
г.Павлодар,
Email: zhandill@mail.ru

ШКОЛЬНАЯ МЕДИАЦИЯ КАК ИНСТРУМЕНТ В ЗАЩИТЕ ПРАВ ДЕТЕЙ

Аннотация: мақалада ерекшеліктері қызметінің татуласу білім беру ұйымының негізінде медиациялық тәсілдің, ашылмаған мүмкіндіктерін білім беру медиацияны қамтамасыз ету және қорғау негізгі құқықтарын балалық шақ. Балалар өз жасына және онымен байланысты психикалық, физикалық және зияткерлік даму ерекшеліктеріне байланысты, өзінің шектеулі әрекет қабілеттілігіне байланысты көптеген жағдайларда өз құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау үшін өз бетінше жүгінуге болмайды.

Түйінді сөздер: татуластыру қызметі, медиация, білім беру медиациясы, медиация тәсілі, медиатор.

Аннотация: В статье рассматриваются особенности деятельности службы примирения образовательной организации на основе медиативного подхода, раскрыты возможности образовательной медиации в обеспечении и защите основных прав детства. Дети в силу своего возраста и связанных с ним особенностей психического, физического и интеллектуального развития, в силу своей ограниченной дееспособности не могут в большинстве случаев самостоятельно обращаться за защитой своих прав и законных интересов.

Ключевые слова: служба примирения, медиация, образовательная медиация, медиативный подход, медиатор.

Abstract: the article discusses the features of the conciliation service of an educational organization on the basis of a mediation approach, reveals the possibilities of educational mediation in ensuring and protecting the basic rights of childhood. Children, because of their age and related mental, physical and intellectual development, because of their limited capacity to act, cannot in most cases independently apply for the protection of their rights and legitimate interests.

Keywords: reconciliation, mediation, mediation in education, method of mediation, mediator.

Введение

Интерес к проблеме и необходимости внедрения альтернативных способов урегулирования конфликтов в образовании обусловлен значительным ростом конфликтных ситуаций, в которые вовлекаются все участники образовательных отношений. На фоне общего культурного упадка и утраты морально-нравственных ориентиров, все более отчетливо проявляется кризис школьного и семейного воспитания, это порождает противоречия, обусловленные коммуникативными, поведенческими, ценностными, структурными факторами.

Внешние конфликты (органы образования, полиция, прокуратура, СМИ) часто вступают в конфликт между школой и с семьей обучающегося. Часто стороны забывают о своих реальных интересах, их действия необоснованные, а общение друг с другом становится враждебным. Все это снижает вероятность реализации стратегии сотрудничества и может негативно повлиять на процесс и результаты обучения и воспитания ребенка. В сегодняшней ситуации особенно важно внедрить систему профилактического образования в области разрешения конфликтов и интеграции инновационных технологий, приобретает особое значение.

Медиация является популярным способом разрешения школьных конфликтов в результате массового внедрения инновационных технологий в образование. При этом часто встречается как ошибочное понимание сути медиации школьными специалистами, так и формальный подход при внедрении данной инновации, что приводит к разочарованию медиацией и ее обесцениванию. Существуют объективные трудности при введении медиации: например, отсутствие поддержки со стороны регулятора медиации в школе, улучшение регулирования межведомственного сотрудничества в разрешении конфликтов с несовершеннолетними, ставит вопросы о законности вмешательства медиатора в ряде дел полиции и по делам несовершеннолетних.

Основная часть

Существует три подхода к миссии примирительного образования в образовании, науке и нормативно-правовой информации: профилактический, образовательный, организационный [1]. Основываясь на результатах теоретического изучения этой проблемы, мы рассмотрели четвертый, медитативный подход в исследовании.

При таком подходе сервис сравнения направлен на формирование активного образа жизни обучающихся и рассматривается как способ самореализации. Создание программ примирения выступает коллективной социально значимой услугой, формирующая «образовательную команду» службы. Появление службы (программы примирения) является выражением образовательной идеей, которая продвигает высокие моральные и деловые качества для своих членов, причем не сама, а путем волонтерства.

Основная задача деятельности служб примирения, основанных на медиации, заключается в разрешении конфликтов в образовательном пространстве, что означает реализацию программы примирения на определенном этапе.

Медиативный подход основан на диалоге всех сторон, что означает равенство для самореализации и защиты своих интересов. Чтобы реализовать эти возможности, все стороны диалогового режима должны четко и ясно знать свои права, а также знать пределы своих обязанностей и ответственности. В конце концов, посредством медиативного подхода создаться безопасная среда в образовательно-воспитательной сфере, где говорится, что каждый имеет право защищать свои интересы и быть защищенным, не нанося ущерба другим, и прежде всего детям [2].

Медиация довольно давно пришла в школы как часть восстановительного правосудия: если ребенок совершил правонарушение, то медиатор предпринимает согласительные действия с потерпевшим и потерпевшим в том, что ему был причинен ущерб, не прибегая к карательным мерам.

Восстановительная медиация направлена на предотвращение асоциального поведения среди детей и реинтеграцию тех, кто занимается незаконной деятельностью [3]. Школа является частью общества и характеризуется конфликтами между учениками и учителями, и между учителями и родителями.

Выбранная модель поведения часто оказывается неудачной в борьбе с конфликтами, и неразрешенные конфликты могут привести к конфликтным ситуациям и негативные последствия. Теоретические и эмпирические исследования показывают, что подростки и дети, входящие в группу риска, могут быть жертвами конфликта и не иметь конструктивных способов преодоления конфликтной ситуации [4].

Одной из современных технологий разрешения конфликтов с участием третьих лиц является медиация. Владелец этой технологии или специалист, который выполняет эту процедуру, являются медиатором. Деятельность посредника – медиатора направлена на нормализацию и оптимизацию отношений между конфликтующими сторонами путем организации переговоров [5, 91 с.]

Медиация сосуществовала в течение многих веков в различных формах и была признана в современных развивающихся странах в течение нескольких десятилетий. Согласно статистике, большинство миротворческих процедур с участием посредника - медиатора и более 80% этих споров разрешаются путем соглашения об урегулировании спора [6, с.11].

В школах Астаны школьный процесс медиации был внедрен через пилотный проект с использованием европейских стандартов. Проект медиации для Астаны подготовили зарубежные эксперты: профессор Гранадского университета Хорхе Баланос и доктор наук, представитель профсоюза болгарских учителей Татьяна Дроздина.

Разработчики утверждают, что этот метод позволяет разрешить конфликт, выявить его мотивы, предотвратить конфликты, защитить детей и подростков от агрессии, а иногда устранить их влияние на окружающую среду и улучшить поведение тех, кто сбился с пути.

Поэтому в его основе должны быть люди, которые взаимодействуют с детьми, они должны уметь хорошо разрешать конфликты и даже предотвращать их. Профессор Татьяна Дроздина также подчеркнула важность вовлечения учеников в проект [7, с. 8, стр. 34].

Школьная медиация – это коллективная концепция, которая применяется ко всем формам взаимодействия с детьми, подростками и молодежью в целом, среди них и с представителями других возрастных групп. В таких широкомасштабных отношениях часто приходится сталкиваться с конфликтом интересов. Школьная медиация означает, что есть возможность сократить количество таких встреч и упростить их последствия.

При столь широком спектре общения часто приходится иметь дело со столкновением интересов [9, с.14, 10, с. 98, 11, с. 2].

Школьная медиация означает, что мы можем сократить количество таких встреч и упростить их последствия. Необходимо мирное разрешение конфликтов и обучение навыкам мирного разрешения конфликтных ситуаций и умение их предотвращать.

Можно сказать, что термин «медиация», «медиативное соглашение» и другие является более широким, чем термин «посредничество». Следовательно, если мы говорим о медиации - особой форме посредничества, более уместно и точно использование термина «медиатор», а не «посредник» (Таб.-1).

Таблица – 1 Термин «Медиация»

№	Термин	Содержание
1.	Медиация	Технология разрешения конфликтов, которая заключается в проведении переговоров с участием нейтрального посредника.
2.	Медиация	(От лат. «mediare» – посредничать) – это процедура примирения конфликтующих сторон путем их вступления в добровольные переговоры с участием третьей нейтральной стороны – медиатора (посредника) с целью достижения взаимопонимания и составления договора, разрешающего конфликтную ситуацию.
4.	Медиативное соглашение	Соглашение, достигнутое сторонами в результате применения процедуры медиации к спору или спорам, к отдельным разногласиям по спору и заключенное в письменной форме.
5.	Медиатор	Организует содействие конфликтующим сторонам, участвующим на добровольной основе в процессе поиска взаимоприемлемого и жизнеспособного решения, которое удовлетворит впоследствии их интересы и потребности.
6.	Медиативный подход	Используется любым субъектом системы образования, прошедшим соответствующее обучение, в том числе для разрешения или предотвращения спора и разногласий, в которых он выступает одной из сторон.

В идеале, медиативный подход в системе образования может использоваться не только для школьных медиаторов, школьных психологов, социальных педагогов, но и для учителей, чтобы понять роль медиатора в решении школьных конфликтов, а также научить понимать детей, родителей, систему позитивного мышления.

Школьный медиатор должен, помимо разрешения конфликтов, распространять принципы медиации среди школьных учителей. Главное - это предупреждение конфликтов.

Методы исследования.

При разработке метода о школьной медиации был взят за основу медиативный подход, построенный на понимании. В этом подходе априори заложено позитивное отношение к личности и признание за ней права оставаться аутентичной.

Что тебе нужно понять? На первый взгляд, если есть связь, то все очень просто: «Я тебе сказал - ты понимаешь». Однако это очевидная простота.

В конфликте, когда стороны не всегда обладают способностью и желанием понять друг друга, они часто хотят «уничтожить врага» и иногда причинить ему вред. Получение информации недостаточно, нужно сделать правильный выбор при решении конфликтной ситуации.

Это один из аспектов работы медиатора и есть проблема исправить искаженные отношения, что помогает сторонам понять друг друга.

Для взрослых важно понимать то простое, но часто игнорируемое, что невозможно понять истинность знания, создать благоприятный климат и безопасное пространство, а также улучшить качество образования.

Качество образования зависит от качества общения. Поэтому одной из основ школьного посредничества является позитивное общение. Медитация - это школа общения.

Итак, из определения возможно сделать вывод, что медиатора можно назвать посредником, но только если этот термин требует широкого определенного понимания, так как имеет множественную интерпретацию.

Если нам необходимо уточнить функции, то термин «медиатор» не является достаточным, потому что это посредник, который пытается решить конкретные цели и задачи, в том числе:

- оказание помощи сторонам, участвующим в споре или в конфликте, влиять на конфликтную ситуацию в перспективе ее развития в рамках согласительной процедуры;
- помогать сторонам, вовлеченным в конфликт или конфликтной ситуации в рамках миротворческих процедур, влиять на долгосрочное развитие своей страны;
- помочь участникам понять интересы каждой из сторон;
- создать условия для выявления реальных причин конфликта (необходимо для жизнеспособного, реалистичного решения, которое удовлетворит все стороны конфликта).

Таким образом, деятельность медиатора направлена на уважение прав и свобод ребенка, усиление участия школьного сообщества и разрешение разногласий и конфликтов посредством конструктивного диалога между двумя сторонами и посредником [12, 13, 13, 67].

Содержание обновления позиций в образовании требует новых подходов к учебному процессу. В целом, медиация в школе важна не только для предотвращения и исправления действий учеников, но и для поощрения формирования толерантности. Процедура медиации направлена на выработку консенсусных решений сторон. Консенсусное решение является более жизнеспособным и более стабильным, чем компромисс интересов каждой из сторон.

В Казахстане «школьная медиация» наряду с инновационной методологией во всех образовательных системах предназначена для использования её в семье с учетом образовательных условий, потому что вопрос связан с воспитанием и образованием ребенка. Это часть работы медиатора в школе.

Медиация исправляет искаженные отношения и помогает сторонам понять друг друга. Взрослые просты, но часто понимают, что их не игнорируют, и важно создать благоприятный климат и безопасное пространство, а также принять концепцию истинных знаний для улучшения качества образования собственных детей. Качество образования зависит от качества общения. Поэтому одной из основ метода «медиации» является позитивное общение. Медиация - это школа общения.

Интеграция метода медиации начинается с обучения детей и их родителей основам медиации и умению разрешать споры с помощью этой техники. Профессионалы - педагоги, которые работают несовершеннолетними и другими лицами, совместно работающими в системе образования (педагоги, школьные психологи, социальные педагоги и социальные работники,

работающие с трудными подростками), находятся на переднем крае своей профессиональной деятельности, и те, кто ищет способы справиться с ними, сталкиваются с трудностями для себя и тех, кто пытается решить их обязательно.

Сложные конфликты в сфере образования возникают в считанные минуты и так же как и в жизни в целом Медиация указывает на конфликты как неотъемлемую часть жизни. Ясно, что конфликт часто имеет разрушительный потенциал, но без конфликта не было бы развития. Поэтому одной из целей школьной медиации является сосредоточение внимания в конструктивном русле, а не на разрушении энергии конфликта. Поэтому одна из задач школьной медиации – направить энергию конфликта не в деструктивное, а в созидательное русло.

Интеграция метода в образовательное пространство выходит далеко за рамки взаимодействия «ребенок-семья-школа (образовательная организация)». Если медиативный инструмент для разрешения сложных конфликтных ситуаций будет успешно внедрен в школьное образование, он распространится на другие социальные сектора и на все общество в самое ближайшее время. Таким образом, развитие служб медиации в школах Казахстана является важной социальной инновацией, которая востребована и является одним из приоритетов современного образования и воспитания [14, с. 56].

Школьная медиация в образовательных учреждениях ставит получение результатов исследования:

- сокращение общего числа конфликтных ситуаций, в которые вовлечены дети, а также их остроту;
- повышение эффективности профилактической и коррекционной работы, направленной на снижение асоциального поведения обучающихся;
- уменьшить количество правонарушений, совершенных несовершеннолетними, включая дублирование;
- профессиональное развитие педагогов для защиты прав и интересов детей;
- обеспечение прозрачности деятельности школ в области защиты прав и интересов детей;
- создание условий для участия общества в решении проблем и задач по предупреждению правонарушений среди несовершеннолетних;
- оптимизация взаимодействия органов и учреждений для профилактики преступности среди несовершеннолетних;
- улучшение психологической ситуации в школе.

Метод медиации - это способ действия, основанный на принципах медиации, что означает приобретение положительных коммуникативных навыков, являющихся основой для превентивного и (или) эффективного разрешения споров и конфликтов на ежедневной основе в качестве полноценной процедуры медиации.

Школьная медиация не ограничивается территорией образовательной организации. Участие семьи играет важную роль в интеграции метода при условии, что родители (законные представители) обучены основам методологии. Это позволит им не только помогать детям в трудных, потенциально конфликтующих семьях. В частности, их жизнь и образование сложны, критичны.

Если родители (законные представители) направят ребенка к посредничеству, конфликт будет успешно разрешен в школах, что позволит образовательной организации и семье объединить друг друга с одинаковыми целями и объединить усилия для поддержания безопасности и благополучия ребенок.

В частности, в трудные, критические периоды их жизни и становления. В свою очередь, в школах конфликт будет разрешаться успешнее, если родители (законные представители) будут ориентировать ребенка на медиативный подход, который позволяет образовательной организации и семье воспринимать друг друга как партнеров, стремящихся к одной цели, и объединить их усилия для обеспечения безопасности и благополучия ребенка

Важную роль в интеграции метода играет вовлечение семьи. Это позволит родителям не только хотеть, но и компетентно помогать детям. Для внедрения этой инициативы в школах необходимо разработать основные этапы организации службы школьной медиации в образовательной системе.

Результат исследования.

Для организации медиативной службы необходимо решить следующие задачи:

- информирование школьных учителей, учеников и их родителей о внедрении школьных посреднических услуг;

- поощрять школьных учителей, учеников и их родителей участвовать в школьных посреднических мероприятиях и использовать подход «школьное посредничество»;

- дискуссия о школьной медиативной деятельности среди учителей, учеников и их родителей (законных представителей);

- организует разработку службы школьной посредничества медиации;

- обучить учителей школ, обучающихся и их родителей (законных представителей) методу «Школьная медиация»;

- установить сотрудничество с органами и учреждениями профилактики безнадзорности и правонарушений, опеки и попечительства, дополнительного образования.

- сотрудничество с органами и ведомствами по предупреждению халатности и посягательств, попечительство и попечительство, дополнительное образование.

В результате первого этапа школьных посреднических услуг родители учеников готовы принять активное участие в работе учителей и школьном посредничестве. На втором этапе будет создана инициативная группа, которая будет проводить учебные семинары для родителей, прошедших обучение по программе Школа медиации.

Основная идея программы - научить медиации всех участников, включая старшеклассников. Студенты юридических вузов также могут освоить эту технологию, поэтому первый и второй этапы отбора - это мотивация учащихся, их пожелания.

Цель программы: организация и сопровождение деятельности эффективно работающей школьной службы медиации, направленной как на практическое урегулирование конфликтов, так и на создание новой культуры взаимоотношений несовершеннолетних в образовательном пространстве. Задачи программы: повышение коммуникативной и конфликтной компетентности обучающихся; – освоение школьниками переговорных технологий с ориентацией на сотрудничество; – формирование навыков конструктивного посредничества при урегулировании конфликтной ситуации.

Создание Служб медиации в образовательных организациях требует системного и комплексного подхода, рассчитанного на долгосрочную перспективу. Это достаточно трудоемкий процесс, преследующий разноуровневые следующие цели:

- краткосрочные (интервенция): преодоление актуальных конфликтов, достижение консенсуса и взаимопонимания в школьном коллективе;

- среднесрочные (решение конфликтов): продвижение конструктивного подхода к конфликтам;

- долгосрочные (превентивность): развитие социальных компетентностей, создание позитивной культуры разрешения конфликтов. Школьная служба медиации по своему характеру - это волонтерское движение. Она состоит из команды кураторов (взрослых медиаторов из числа педагогических работников) и учащихся-медиаторов.

В команде кураторов могут быть:

– руководитель Службы школьной медиации;

– практикующий медиатор – специалист, проводящий медиации;

– медиатор-тренер – специалист, который будет обучать учащихся медиации.

Заключение

Таким образом, школьная служба медиации – это волонтерское движение, состоящее из взрослых (лиц с педагогическим или психологическим образованием) и детей (учащихся средних и старших классов общеобразовательной школы).

Освоение и реализация школьниками переговорных и медиативных технологий в школе будут эффективными, если представители администрации школы, педагоги, родители знают, понимают и приветствуют медиацию, как способ урегулирования школьных конфликтов, поэтому важной составляющей нашей инновационной программы для школ было конфликтологическое просвещение не только педагогов и родителей, но и учащихся.

Деятельность школьной службы медиации направлена как на практическое урегулирование конфликтов, так и на создание новой культуры взаимоотношений (и в рамках образовательной организации, и в будущей взрослой жизни школьников).

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Мазина О. Н., Лыпко Е. В. Образовательная медиация как действенный инструмент защиты прав детства в условиях службы примирения // Молодой ученый. — 2014. — №5. — С. 532-535.
2. Школьные службы примирения. Методы, исследования, процедуры: Сборник материалов / Составитель и ответственный редактор Н. Л. Хананашвили. — М: Фонд «Новая Евразия», 2012. — 90 с. 4
3. Школьные службы примирения: идея и технологии / Р. Максудов, А. Коновалов. — М.: МОО Центр «Судебно-правовая реформа», 2009. — 92 с.
4. Романова Т. В. Медиации как технология урегулирования конфликтов в школьном пространстве среди детей из семей «группы риска» // Молодой ученый. — 2017. — №3. — С. 583-586.
5. Хананашвили Н. Л., Максудов Р. Живая Конвенция и школьные службы примирения. Теория, исследования, методики.Под общей редакцией Хананашвили Н. Л.—М.:Благотворительный фонд «Просвещение»,2011.—168 с.
6. Кутюков Д. В. Медиация как альтернативный способ разрешения конфликтных ситуаций [Текст] // Государство и право: теория и практика: материалы Междунар. науч. конф. (г. Челябинск, апрель 2011 г.). — Челябинск: Два комсомольца, 2011. — С. 127-129.
7. «В помощь школьным службам примирения» Сборник методических материалов. Сост. Макурина Ю.В., Грихутик Н.Н.Добрянка, 2008 Г.
8. Коновалов А.Ю. Школьные службы примирения и восстановительная культура взаимоотношений: практическое руководство. / под общей ред. Карнозовой Л.М. – М.:МОО Центр «Судебно-правовая реформа», 2012.
9. Баныкина, С. В. Педагогическая конфликтология: состояние, проблемы исследования и перспективы развития [Текст] /
10. С. В. Баныкина // Современная конфликтология в контексте культуры мира. – М., 2001. – С. 442.
11. Бойко, М.С. Медиация волшебная технология посредничества в конфликтах [Текст] / М. С. Бойко // Адукатор – журнал. 2008. – №2(14). – С. 14–18.
12. Быкова, Л. В. Служба школьной медиации. Заметки практика [Текст] / Л. В. Быкова // Прообраз. – 2016. – №2 (4). – С. 54–58.
13. В помощь школьным службам примирения [Текст]: сборник методических материалов / сост.:Ю. В. Макурина, Н.Н. Грихутик, М. Добрянка. – 2008. – 32 с.
14. Зинова, Е. Ю. Организация школьной службы примирения (методические рекомендации).

УДК 342.98

Кегембаева Ж.А.
ученый секретарь Ученого совета Алматинской академии МВД Республики Казахстан имени М. Есбулатова,
доктор юридических наук, профессор
Kegembaeva@mail.ru

Рустемова Г.Р.
профессор Казахской академии труда и социальных отношений,
доктор юридических наук, профессор
g.rustemova@mail.ru

Смаилов О.Х.
начальник Алматинской академии МВД Республики Казахстан имени М. Есбулатова,
кандидат юридических наук, полковник полиции
O.Smailov@list.ru

ПРОБЛЕМЫ НАУЧНО-ПРАВОВОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОРГАНОВ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ В УСЛОВИЯХ ПРОВОДИМОЙ МОДЕРНИЗАЦИИ

Түйін. Мақала Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президентінің тапсырмаларына сәйкес жүзеге асырылатын ішкі істер органдарын жаңғыртудың жекелеген аспектілеріне арналған. Қоғамға қызмет ететін кәсіби полицияны құруға бағытталған құқық қорғау саласындағы өзгерістерді ғылыми-құқықтық қамтамасыз ету мәселелеріне баса назар аударылады.

Түйінді сөздер: ведомстволық білім беру, ведомстволық ғылым, ішкі істер органдарын жаңғырту, кәсіби полиция, қызметті ғылыми қамтамасыз ету.

Резюме. Статья посвящена отдельным аспектам модернизации органов внутренних дел, проводящейся в соответствии с указаниями Первого Президента Республики Казахстан. В центре внимания находятся вопросы научно-правового обеспечения изменений в сфере правоохранительной деятельности, нацеленных на создание профессиональной полиции, поставленной на службу обществу.

Ключевые слова: ведомственное образование, ведомственная наука, модернизация органов внутренних дел, профессиональная полиция, научное обеспечение деятельности.

Summary. The article is devoted to certain aspects of the modernization of internal affairs bodies, carried out in accordance with the instructions of the First President of the Republic of Kazakhstan. The focus is on the issues of scientific and legal support for changes in the field of law enforcement, aimed at creating a professional police force placed at the service of society.

Keywords: departmental education, departmental science, modernization of internal affairs bodies, professional police, scientific support of activities.

Введение

О необходимости глубоких и качественных преобразований в системе органов внутренних дел было сказано Первым Президентом Республики Казахстан Н. Назарбаевым в ежегодном Послании народу Казахстана: «Общество ожидает коренного улучшения работы правоохранительных органов, в первую очередь, полиции. …Ключевыми параметрами оценки работы полиции должны стать уровень доверия со стороны общества и чувство безопасности у населения» [Назарбаев Н.А., 2018, с.1-2]. В соответствии с озвученными поручениями, Правительством Республики Казахстан была разработана и принята Дорожная карта по модернизации органов внутренних дел на 2019-2021 годы, являющаяся, по сути, планом масштабных реформ в системе ОВД.[1] Конечной целью при этом является создание полиции, выстраивающей партнерские отношения с обществом, оказывающей услуги гражданам, прежде всего, по обеспечению личной и общественной безопасности.

[1] Постановление Правительства Республики Казахстан от 27 декабря 2019 года № 897 «Об утверждении Дорожной карты по модернизации органов внутренних дел Республики Казахстан на 2019-2021 годы» // URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1800000897

Основная часть

Новая модель системы органов внутренних дел предполагает не только усиление общественного контроля, исключение несвойственных полиции функций, новый формат взаимоотношений с гражданами, но и формирование нового облика полицейского как культурного, образованного человека, высококвалифицированного специалиста. Соответственно, вышеуказанная Дорожная карта по модернизации ОВД включает целый ряд моментов, касающихся вопросов подготовки такого профессионала, формирования у него профессиональных компетенций в ходе получения высшего, послевузовского и дополнительного образования. Так, раздел III Дорожной карты, обозначенный как «Отбор и подготовка кадров. Модернизация ведомственного образования», включает в себя и пункты, касающиеся развития научно-правового обеспечения деятельности ОВД. На наш взгляд, можно с уверенностью говорить о том, что все пункты Дорожной карты, так или иначе связаны с вопросами ведомственной науки. Модернизация ОВД проводится по ряду актуальных направлений оперативно-служебной деятельности, сопряженных с проблемами, требующими научно обоснованного анализа и последующего решения. Вместе с тем, не всегда удается наладить конструктивное сотрудничество научных и практических подразделений полиции.

Здесь можно привести слова А.А. Чекалина, первого заместителя министра внутренних дел РФ о том, что у многих руководителей подразделений ОВД еще не сформировано позитивное отношение к использованию достижений науки. Эти слова были сказаны в отношении российской полиции, но они полностью применимы и к нашим реалиям: «некоторые руководители смотрят на науку как на нечто обременительное, мешающее, в их представлении, «практической работе». Такое искусственное формирование предпосылок для надуманного конфликта между теоретиками и практиками, между «мертвой» наукой и вечно живой прикладной деятельностью является в корне неверным подходом к организации работы» [Чекалин А.А., 2008, с. 6-7].

Сотрудники ведомственных учебных заведений, среди которых имеется много высококвалифицированных специалистов, имеющих ученые степени и звания, занимаются различными научными исследованиями по темам, закрепленным в ежегодно утверждаемых планах научно-исследовательских и опытно-конструкторских работ (НИОКР). Темы, включаемые в планы НИОКР, отвечают требованиям актуальности и практической значимости для деятельности правоохранительных органов. Среди таких тем есть как инициативные темы (выбранные в соответствии с направлением кафедры, научной школы либо в соответствии с научными интересами самого исследователя), так и темы, предложенные департаментами МВД Республики Казахстан. Несомненно, что для организации эффективного научно-методического обеспечения деятельности ОВД очень важно, чтобы заявки подразделений МВД составлялись продуманно, с учетом наиболее актуальных проблем оперативно-служебной практики. Не менее важным представляется также обеспечение последующего внедрения полученных научных результатов – нелегкий, кропотливый труд научных работников не должен пропасть втуне. Руководители подразделений ОВД должны быть заинтересованы в использовании научных разработок, позволяющих максимально оптимизировать служебную деятельность полиции. Проблемы информационно-технического обеспечения, психологического сопровождения службы сотрудников в экстремальных условиях, расчета оптимальной численности штата и должностной нагрузки, совершенствования ведомственного нормотворчества и многие другие вопросы сегодня невозможно решить без грамотной научной проработки.

Так, вузы ведомственной принадлежности руководствуются в своей деятельности не только приказами МВД, но и приказами Министерства образования и науки Республики Казахстан (МОН РК). При этом нередко встречаются правовые коллизии в вопросах, не терпящих неопределенного решения. Как отмечают многие специалисты, сегодня «нормативному массиву присущи дублирование предписаний, их конкурентность, неясность толкования и другие подобные сложности. Для того чтобы ориентироваться во всей структуре нормативных источников, оперативно извлекать из них нужную правовую информацию, государственные органы, должностные лица, да и все иные субъекты права вынуждены постоянно проводить работу по учету и поддержанию в актуальном состоянии действующего нормативного материала» [Москалькова Т.Н., 2011, с.9]. Не является исключением и сфера научной деятельности. Например, Государственный общеобязательный стандарт (ГОСО) послевузовского образования, утвержденный приказом МОН РК, устанавливает в качестве требований к научным руководителям магистрантов наличие стажа не менее 5 лет. Другой приказ МОН, непосредственно

закрепляющий квалификационные требования к образовательной деятельности, аналогичное требование о стаже научного руководителя смягчает до срока 3 лет.[2] Немало подобных коллизий можно найти и между приказами МОН РК и МВД РК. На наш взгляд, такие факты недостаточности нормативного регулирования также должны стать предметом научных исследований по заявке МВД. Для подготовки подобных ведомственных приказов разработчикам необходимо обладать глубокими знаниями особенностей образовательной и научной деятельности, поэтому очень важно обеспечить привлечение в состав рабочих групп настоящих специалистов, имеющих солидный стаж научно-педагогической работы.

Отметим также, что многие недостатки действующего законодательства выявляются в ходе проведения докторских диссертационных исследований. Докторанты PhD высказывают немало по-настоящему заслуживающих внимания предложений по совершенствованию нормативных правовых актов (НПА), регламентирующих практическую деятельность ОВД. Многие предложения при этом касаются вопросов обеспечения идентичности текстов правовых актов на государственном и русском языках. На эту проблему обращали внимание многие специалисты. Так, профессор Е.О. Алауханов предлагал сформировать специальную Рабочую группу по таким вопросам, поскольку «несоответствие текстов на государственном и русском языках, концептуально искажающее содержание правовой нормы и делающее невозможным ее однозначное понимание, является самостоятельным основанием для признания законодательного акта неконституционным» [Алауханов Е.О., 2017, с.105].Часто в качестве приложения к диссертациям составляются грамотные проекты актов по внесению изменений и дополнений в законодательство. В системе МВД должна быть создана специальная структура, отслеживающая проводимые научные разработки и содействующая в их последующем внедрении в практическую деятельность либо в направлении в качестве предложения органам, обладающим правом законодательной инициативы.

Научный потенциал ведомственных учебных заведений должен быть максимально использован в нормотворческой деятельности. Прежде всего, это касается организации и проведения предварительной экспертизы проектов правовых актов. В Казахстане законодательно установлены требования к проведению экспертиз проектов НПА. Различные виды научных экспертиз законопроектов выполняет Институт законодательства Министерства юстиции Республики Казахстан, что касается научной экспертизы подзаконных НПА, то их выполнение может быть поручено другим научным учреждениям. Необходимо обратить внимание на разрозненность таких учреждений, практически не обобщающих свой накопленный опыт. Полагаем, что обобщение выявило бы проблемные «узкие» места и бреши в заключениях экспертов, помогло бы им повысить свой научный и культурный уровень, а опубликование его в открытой печати дало бы новые возможности общественному лоббированию в законотворчестве [Рустемова Г.Р., 2014, с.83].

Здесь встает вопрос о повышении квалификации не только сотрудников, проводящих экспертизы проектов НПА, но и всех других лиц, задействованных в проведении научно-исследовательских работ. МВД может оказать значительную помощь в подборе будущих научных кадров, обязав руководителей подразделений ОВД ответственно относиться к подбору кандидатов на поступление в научно-педагогическую магистратуру и докторантуру. Именно по данным образовательным программам послевузовского образования проходят подготовку будущие научные кадры системы органов внутренних дел. На их обучение, командировки и стажировки должны выделяться значительные средства. К сожалению, по-прежнему актуальным остается вопрос о финансировании научных работ, выделении грантов, организации и проведении зарубежных научных стажировок. Как позитивный шаг мы оцениваем предоставление военным, специальным учебным заведениям (всузам) МВД РК возможности оказания платных услуг, работ, в том числе, в сфере проведения научных исследований.[3] Однако порядок согласования вопросов,

[2] Приказы Министерства образования и науки Республики Казахстан от 31 октября 2018 года № 604 «Об утверждении государственных общеобразовательных стандартов образования всех уровней образования» и от 17 июня 2015 года № 391 «Об утверждении квалификационных требований, предъявляемых к образовательной деятельности, и перечня документов, подтверждающих соответствие им» // URL: http://adilet.zan.kz/rus

[3] Приказ МВД Республики Казахстан от 24 декабря 2018 года № 762 «Об утверждении Правил оказания платных видов деятельности по реализации товаров (работ, услуг) военными и специальными

связанных с оказанием таких платных услуг, остается достаточно сложным. Упрощение процедур способствовало бы, по нашему мнению, развитию научной инициативы, расширению спектра проводимых всузами научных исследований.

Выше мы говорили о важности заявок подразделений МВД РК на проведение исследований по актуальным и значимым для практики темам. Не менее важным представляется нам и развитие научной инициативы самих научных работников. Наука всегда несколько опережает практику и законотворческую деятельность, в подтверждение можно привести немало примеров законодательной криминализации новых составов уголовных правонарушений, появившихся с развитием науки и техники (например, уголовные правонарушения в сфере информационной безопасности). Именно люди, непосредственно занимающиеся научными исследованиями, способны объективно оценить современную ситуацию, точно спрогнозировать тенденции дальнейшего ее развития и разработать соответствующее организационно-методическое, правовое обеспечение.

Заключение

Министерством внутренних дел Республики Казахстан, в соответствии с Дорожной картой по модернизации ОВД, проводится огромная работа по оптимизации деятельности ведомственных вузов и научных учреждений. Как видим, в сфере научно-правового обеспечения служебной деятельности органов внутренних дел имеется немало проблемных вопросов, требующих своего разрешения. Несмотря на то, что мы затронули лишь часть из них, полагаем, что и их разрешение уже было бы значительным прогрессом в развитии научно-исследовательской работы.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Назарбаев Н.А. Рост благосостояния казахстанцев: повышение доходов и качества жизни: Послание Президента Республики Казахстан от 5 октября 2018 года // Казахстанская правда. 2018, 6 окт. № 190 (28819).
2. Москалькова Т.Н. Правовые аспекты создания профессиональной полиции: ожидаемые результаты реформы // Национальные интересы: приоритеты и безопасность. – М., 2011. № 35 (128). – С. 2-10.
3. Чекалин А.А. О роли ведомственной науки в методическом обеспечении оперативно-служебной деятельности органов внутренних дел на современном этапе // Научный портал МВД России. – М., 2008. № 1. – С. 5-8.
4. Алауханов Е.О. Эволюция уголовного законодательства Республики Казахстан и проблемы его совершенствования // Наука и жизнь Казахстана. – Астана, 2017. № 2 (44). – С. 103-105.
5. Рустемова Г.Р. Криминологическая экспертиза законопроектов в СНГ // Роль науки в повышении эффективности деятельности правоохранительных органов /Сборник статей. Ответственный редактор Т.А. Кулибаев. – Алматы: Алматинская академия МВД РК, 2014. – С. 78-83.

учебными заведениями Министерства внутренних дел Республики Казахстан и расходования ими денег от реализации товаров (работ, услуг)» // URL: dilet.zan.kz/rus/docs/V1800018028

Nauryzova V.
Master of Law, Senior Lecturer
Atyrau State University named after Kh.Dosmukhamedov
Atyrau

Abdulova R.
Master of Law, Senior Lecturer
Atyrau State University named after Kh.Dosmukhamedov
Atyrau

LEGAL STATUS OF RELIGIOUS ASSOCIATIONS IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Түйін. Бұл мақала Қазақстан Республикасындағы діни бірлестіктердің құқықтық мәртебесіне арналған. Мақала авторлары конфессиялық қатынастардың және діни бостандықтың құқықтық мәртебесін талдады. Қазіргі заманғы мемлекеттік-конфессиялық қатынастар әлеуметтік қызметтердің әр түрлі салаларындағы ынтымақтастықты одан әрі дамытуымен және адамның діни сенім бостандығының құқығын қамтамасыз етумен сипатталады. Алайда, қазіргі заманғы барлық шындықтарды ескере отырып, әрине, мемлекеттің бақылау функцияларын күшейту және дәстүрлі емес діни бірлестіктердің қызметін елдің ұлттық қауіпсіздігін сақтау және республика азаматтары мен тұрғындарының тыныш өмірін қамтамасыз ету тұрғысынан реттеу қажет.

Түйінді сөздер: діни бірлестіктер, құқықтық мәртебе, конфессиялық қатынастар, діни бостандық, ұлттық қауіпсіздік.

Резюме. Эта статья посвящена правовому статусу религиозных ассоциаций в Республике Казахстан. Авторами статьи был анализирован правовой статус конфессиональных отношений и развития свободы вероисповедания. Современные государственно-конфессиональные отношения характеризуются дальнейшим развитием сотрудничества в различных сферах социального обслуживания и обеспечения прав человека на свободу вероисповедания. Однако, принимая во внимание все современные реалии, конечно, необходимо усилить контрольные функции государства и регулировать деятельность нетрадиционных религиозных объединений с точки зрения соблюдения национальной безопасности страны и обеспечения спокойной жизни населения. граждане республики.

Ключевые слова: религиозные объединения, правовой статус, конфессиональные отношения, религиозная свобода, национальная безопасность.

Summary. This article is devoted to the legal status of religious associations in the Republic of Kazakhstan. The authors of the article analyzed the legal status of confessional relations and the development of religious freedom. Modern state-confessional relations are characterized by the further development of cooperation in various fields of social services and ensuring human rights to freedom of religion. However, taking into account all modern realities, of course, it is necessary to strengthen the control functions of the state and regulate the activities of non-traditional religious associations from the point of view of observing the country's national security and ensuring a quiet life for the population. citizens of the republic.

Keywords: eligious associations, legal status, confessional relations, religious freedom, national security.

Today, the Republic of Kazakhstan is at the turn of a new stage in socio-economic modernization and political democratization. The country's ongoing strategy for maintaining and strengthening civil peace, interethnic and interfaith harmony is aimed at ensuring the social base of democracy.

We managed to maintain and increase the positive potential of friendship and good neighborliness with other countries, which has been built for centuries. We have joined the main international documents in the field of ensuring human rights and international security. Thus, Kazakhstan has contributed to the formation of a new world order, built on the principles of justice and mutual respect.

Modern state-confessional relations are characterized by the further development of cooperation in various fields of social service and in ensuring the human rights to freedom of religion. However, taking into account all modern realities, of course, it is necessary to strengthen the control functions of the state and regulate the activities of non-traditional religious associations with regard to observing the national security of the country and ensuring the calm life of the citizens of the republic[1].

For Kazakhstan, as a country with a pronounced composition of the population, the achievement and strengthening of social stability, harmonization of the interests of the individual, individual social groups and society is closely connected with the task of finding optimal forms of interaction between ethnic communities, strengthening harmony, increasing the culture of interethnic and interfaith relations, preventing extremism and xenophobia

The state policy of the Republic of Kazakhstan in the field of religion is based on the following legal principles:

Firstly, all religions and religious associations are equal before the law; the legislation enshrines the same rights and obligations for them.

Secondly, religious associations do not perform any state functions, and the state does not intervene in the activities of religious associations if they do not contradict the law.

Thirdly, religious associations do not participate in the election of state authorities and governing bodies. The formation of parties and other political groups of a religious nature, as well as the participation of religious associations in the activities of political parties or the provision of financial support to them, is not allowed.

Fourthly, the state pursues an active policy of establishing relations of mutual tolerance and respect between citizens who profess and do not practice religion, as well as between various religious associations.

Fifthly, the creation and activity of religious associations is prohibited, the goals and actions of which are aimed at establishing the supremacy of one religion in the state, inciting religious hatred or hatred, including those related to violence or calls for violence. Propaganda of religious extremism, as well as the commission of actions aimed at using inter-confessional differences for political purposes are prohibited.

At the same time, the main priorities in state policy in the field of state-confessional relations is, first of all, ensuring the right of every person and citizen to freedom of conscience guaranteed by the Constitution of Kazakhstan and freedom of religion resulting from national legislation and international obligations of our country.

The best way to resist outside influence is to be yourself. Our culture, history, traditions, language, religion of our ancestors, harmonized with time, keeping up with it, a great dream that unites everyone, a great noble goal can guarantee that we will not get lost and will not perish in the stream of history.

In general, the religious situation in Kazakhstan remains stable, which is the result of the targeted policy of President Nursultan Abishevich Nazarbayev. The religious situation in Kazakhstan can be considered a model of relations between the state and religious associations based on democratic principles of respect for the rights and freedoms of believers, on a balance of public and religious interests, on partnership and aspiration to mutual understanding. Of great importance is the support of the policy pursued by the President provided by religious figures who are aware of their main task - to word and deed to promote peace, heal moral ailments and awaken people's hearts in the name of the unity of all humankind.

Therefore, the task of paramount importance today is a systematic and in-depth study, monitoring of the religious situation in our country, analysis of the state and dynamics of religious associations. On the basis of the sociological study, it was concluded that " the main means of countering conflicts in interreligious relations are: fair social policy; expanding the cultural horizons of believers, for example, through the teaching of courses in secular, comparative religious studies; neutralization of aspiration of criminal and other shadow circles to achieve the politicized purposes with use of religious people, groups and communities" [2].

The state has done everything necessary to create a favorable atmosphere and support the development of inter-religious dialogue, which is aimed, first of all, at the formation of tolerant consciousness and peaceful coexistence of representatives of different religions and faiths - this inspires confidence in the hearts of people that peace and harmony in the country never and will not be broken by anyone.

Religious association - a voluntary association of citizens of the Republic of Kazakhstan, foreigners and stateless persons, united in the manner prescribed by law based on a commonality of their interests to satisfy spiritual needs. Religious associations are separated from the state. All religions and religious associations are equal before the law. No religion or religious association enjoys any advantages over others. Religious associations do not perform any state functions, and the state does not interfere in the activities of religious associations, if they do not contradict the law. The state does not finance religious associations.

The formation of parties and other political groups of a religious nature, as well as the participation of religious associations in the activities of political parties or the provision of financial support of them is not allowed. Ministers of religious associations may participate in political life on an equal basis with all citizens only on their own behalf.

Religious associations are required to comply with legal requirements and the rule of law. The state promotes the establishment of relations of mutual tolerance and respect between citizens who profess and do not practice religion, as well as between various religious associations. The activities of unregistered religious associations, the creation and activities of those of them whose goals and actions are aimed at establishing the supremacy of one religion in the state, inciting religious hatred or hatred, including those related to violence or calls for violence are not allowed. Propaganda of religious extremism, as well as the commission of actions aimed at using inter-confessional differences for political purposes are prohibited. The state has the right to conduct religious studies examination on the grounds established by the legislative acts of the Republic of Kazakhstan.

The procedure for conducting religious expert examination is determined by the Government of the Republic of Kazakhstan.

Religious associations have the right to contain places of worship. Divine services, religious rites, ceremonies and (or) meetings are freely conducted (performed) in religious buildings (structures) and in the territory allotted to them, in places of worship, in institutions and premises of religious associations, in cemeteries and crematoriums, dwellings, public catering facilities if necessary, subject to the observance of rights and interests near residents. In other cases, religious events are carried out in the manner prescribed by the legislation of the Republic of Kazakhstan.

It is not allowed to conduct (perform) worship services, religious rites, ceremonies and (or) meetings, as well as the implementation of missionary activity in the territory and in buildings:

1) State bodies, organizations, with the exception of cases provided for by law;

2) Armed Forces, other troops and military units, judicial and law enforcement agencies, other services related to ensuring public safety, protecting the life and health of individuals;

3) Educational organizations, with the exception of spiritual (religious) educational organizations.

According to G. K. Abdigalieva: "for the development of modern culture it is necessary to take into account religious values, because many religious truths carry a spiritual and moral potential" [3]. It should be added here that religious values not only carry a spiritual and moral potential, not only affect the formation of culture, but also contributed to the social, economic, political and spiritual modernization of society, as evidenced by the entire experience of the past years. The role of religion is undeniable in the modern world:"...religious values are capable of spiritually, morally, their creative beginning to accelerate economic, political and social modernization, strengthen and support people in an era of change. Moreover, the achievements of natural Sciences and the most advanced technologies are still insufficient to build a lasting peace on earth. Modern man, even with very good material conditions, does not cease to solve the eternal question of finding the meaning of life. The answer to this question is given by religion, and therefore in the last decades of the twentieth century we have witnessed a religious Renaissance" [4].

REFERENCES:

1 Law on freedom of conscience and religious organizations. - Alma-Ata: Press: "Knowledge" of the Kazakh SSR, 1991 - 23 p.

2 Kalmykov S., Shaukenova Z. Factors of stability and conflict potential of interfaith relations / / Interaction of religions in the Republic of Kazakhstan: materials of the Republican scientific and theoretical conference. - Almaty: Iskander, 2006. - Pp. 67.

3 Abdigalieva G. K. Humanistic content of religious values / / Mazhab of the great Imam Abu Hanifa and modernity: materials of the international scientific and practical conference. - Almaty: Atamura, 2009. - Pp. 132.

4 Saitova N. A. Spiritual and religious tradition in political culture and its influence on the processes of modernization / / Security: international, regional, national (system approach): materials of the international scientific and practical conference dedicated to the memory.

Nyssanova S.
candidate of historical sciences, docent
Atyrau State University named after KH.Dosmukhamedov
Atyrau

Nauryzova V.
master of law
Atyrau State University named after KH.Dosmukhamedov
Atyrau

Sultanova E.
master of law
Atyrau State University named after KH.Dosmukhamedov
Atyrau

LOCAL AUTHORITIES – PROBLEMS AND PERSPECTIVES

Түйін. Бұл мақалада Қазақстан Республикасындағы жергілікті өзін-өзі басқарудың перспективалары мен проблемаларына қарастырылған. Мақала авторлары Қазақстан Республикасындағы жергілікті өзін-өзі басқарудың перспективалары мен проблемаларына талдау жасады. Қазіргі кезеңде мемлекет жергілікті билік органдарының тәуелсіздігін мойындай отырып, осы шешімдердің заңдылығын қадағалау құқығын өзіне қалдырады. Айта кету керек, жергілікті қоғамдастық жергілікті мәселелерді шешу үшін дәл сол мемлекет тапсырған, оның бақылауымен нақты мемлекеттік функцияларды орындайды. Бұл жергілікті өзін-өзі басқарудың мемлекеттік сипаты. Бұл Қазақстан Республикасының заңнамасында жергілікті басқару деңгейінің республикалық және аймақтық деңгеймен бірдей екендігі анықталады және ол мемлекет бастамашы болған заңдарға сәйкес жергілікті халықтың мүдделеріне сай жасалады. Сондықтан жергілікті өзін-өзі басқару жүйесі мемлекеттік әлеуметтік-экономикалық саясатқа сәйкес құрылады және жұмыс істейді.

Түйінді сөздер: жергілікті өзін-өзі басқару, жергілікті билік органдары, басқару жүйесі, мемлекеттік саясат, заңнама.

Резюме. Эта статья посвящена перспективам и проблемам местного самоуправления в Республике Казахстан. Авторами статьи были анализирован перспективы и проблемы местного самоуправления в Республике Казахстан. На современном этапе государство, признавая самостоятельность местных органов, сохраняет за собой право надзора за законностью этих решений. При этом следует подчеркнуть, что местное сообщество здесь выполняет именно государственные функции по решению местных вопросов, делегированные этим же государством, под своим надзором. Это – государственный характер местного самоуправления. Он же, определяется тем, что законодательством Республики Казахстан местный уровень управления признан наравне с республиканским и региональным, и создается он по законам, инициированным государством в интересах местного населения. Поэтому система местного самоуправления создается и функционирует в соответствии с государственной социально-экономической политикой.

Ключевые слова: местное самоуправление, местные органы власти, система правления, государственная политика, законодательство.

Summary. This article is devoted to the prospects and problems of local government in the Republic of Kazakhstan. The authors of the article analyzed the prospects and problems of local self-government in the Republic of Kazakhstan. At the present stage, the state recognizing the independence of local authorities, reserves the right to supervise the legality of these decisions. It should be emphasized that the local community here performs precisely state functions to resolve local issues, delegated by the same state, under its supervision. This is the state nature of local government. It is determined by the fact that the legislation of the Republic of Kazakhstan recognizes the local level of government on a par with the republican and regional, and it is created according to the laws initiated by the state in the interests of the local population. Therefore, the system of local government is created and operates in accordance with the state socio-economic policy.

Keywords: local government, local authorities, system of government, state policy, legislation.

When you try to get the best of your self-management in Kazakhstan, you also need to get out of the dual-state dual-purpose (smash) feature. By the words of Zhanuzakov L.T., we will talk about the semiconductor self-control, as far as the proper self-control, the fullness of the hospital self-control, the more serious the obsession. Hospitality, providing the best self-control, provides a good way to manage the whole range of decisions on the quality of the best life, legitimates the self-esteem, extends the training for the financial control of financial management It also controls the quality of the self-management bodies as part of the placement of the zones, the transfer of normative-legal acts, the right

and severance of taxes, as well as the amount of the full-fledged use of the budget. The first place, the territory of the medical community, is divided by the state territory, the secondary hospital - the status of the state hospital, the status of the state self-management body, which is governed by the bodies of the state social responsibility, the state of the social network

Also, on the territory of Kazakhstan there is a system of state control and a self-management system.

Submodal organization interconnected split-level control system, which has a dual-purpose self-control system, high performance. Self-management of the best self-management bodies, which means that, in terms of their totality, is different from the sphere of higher-quality self-government. At the present stage of hospitality, which implies the self-esteem of the most evil organs, is stored in accordance with the principle of "rightness of soundness" (rightness). At the same time, it is important to find the right place to pay for the many functions of the board by solving the problem of the number of vacancies, delegated to the board and to the board, to the other party. This is a good self-control feature. Right, it is determined by the time that the Republic of Kazakhstan arrives at the lower level of the national and regional administration, and extends to the zones (zones), initiated by the middle-aged children. By the way, self-management system is extended and operates in conjunction with state, social and economic policies.

Professor Ascheulov A. T., resulting in a legislative framework the foundations of local self-government in Kazakhstan on the basis of the public duty of public authorities to create the necessary legal, organizational, material and financial conditions for formation and development of local self-government and to assist the population in the implementation of the law on local self-government, the prohibition of their illegal interference in the activities of local authorities – there are a number of features of local self-government, which should be distinguished in relation to the status of public authorities or organizations and the mode of activity of public associations. It is emphasized that local self-government is not included in the system of public authorities, and the management of local Affairs is carried out not as part of this system, but by local communities through territorial forms of direct democracy (this property separates local self-government from state structures and ways of its functioning). At the same time, local self-government assumes a significant part of public Affairs of state importance (management of municipal property, organization of public order protection, etc.) [2].

The peculiarity of local governments is that they differ significantly from public associations. Local self-government bodies are formed by the imperative order of the state and operate within specific territorial limits. The competence of public associations does not include the solution of state Affairs, local self-government bodies also solve issues of state importance. The difference between them is manifested in the character of the formation [3].

The Constitution of the Republic of Kazakhstan enshrines the norm on the possibility of participation of the people in the management of state Affairs through the establishment of local self-government bodies. The question of the implementation of this constitutional provision was resolved for a long time. Today we can already "boast" of the presence of legislative consolidation of norms on local self-government.

The law of the Republic of Kazakhstan "About local state management and self-government in the Republic of Kazakhstan" dated 23.01.2001 № 148 with amendments and additions made by law of RK dated 09.02.2009, No. 126 (hereinafter - the law) gives the following notions of local governance and local government. Local state administration - the activity carried out by local representative and Executive bodies for the purpose of carrying out the state policy in the corresponding territory, its development within the competence defined by this Law and other legislative acts, and also being responsible for a state of Affairs in the corresponding territory. Local self-government – the activity carried out by the population directly, and also through maslikhat and other bodies of local self-government directed on the independent decision of questions of local value under the responsibility, in the order determined by this Law, other regulatory legal acts[4].

Based on the definitions, it follows that the legislator differentiates the concepts of local government and local self-government, but confuses their functions.

The analysis of changes and additions made to the Law allows formulating a number of remarks.

In particular, at the constitutional level, the rejection of institutional mixing of state-apparatus and social-Amateur structures was proclaimed. Otherwise, there may be actual nationalization (in the sense of bureaucracy) of structures created by the population at the place of residence. However, items 1, 4, 5 of article 1 of the law provides for the granting of akims and local Executive bodies and Executive bodies of local self-government, contrary to paragraph 2 of article 89 of the Constitution, which provides that the

local government is exercised by the population directly as well as through maslikhat and other bodies of local self-government local communities covering the territories on which the densely populated groups.

While the functions and powers of local government and self-government should be clearly defined and delimited by law.

In addition, in order to avoid duplication of functions of different bodies, the legislation on local state administration and self-government should indicate the boundaries of the division of competence between different (including maslikhat) local self-government bodies, which may be quite mobile.

Article 2-1 of the Law defines the basis of the organization of local self-government: "1. Local self-government is carried out separately within the region, district, city, district in the city, aul (rural) district, village and aul (village), not part of the aul (rural) district. 2. Local self-government is carried out by members of the local community directly, as well as through maslikhat and other local self-government bodies." In our opinion, this rule is not sufficiently thought out, since maslikhat, as is known, are formed in: regions, cities of Astana and Almaty, cities and districts, respectively, the question arises how local self-government will be carried out in administrative-territorial units in which the formation of maslikhat is not provided. Does this not mean that the maslikhat is equated with local self-government bodies?

In our opinion, the issue of the financial and economic basis of local self-government is not resolved unambiguously, since article 3 of the Law does not provide for the differentiation of these bases between state local government and local self-government. This leads to the question whether the local self-government will have in its introduction property, money, which can be disposed of by local self-government bodies to address issues of local importance, otherwise their activities will be purely formal.

Paragraph 2 of article 39-5 of the law provides that the state guarantees the independence of local self-government bodies within the limits of their powers. Do not contradict this provision: paragraph 1 of the same article, which establishes that state bodies create the necessary legal, organizational and other conditions for the formation and development of local self-government, assist the population in the exercise of the right to local self-government; and article 39-3 provides that the local community to discuss issues of local importance can hold meetings, but the order of the meeting and decision-making is determined by the regional (city of Republican significance and the capital) maslikhats.

In this regard, can we talk about the independence of local governments, when local governments are dependent not only organizationally but also financially.

Thus, we believe that the amendments and additions to the Law do not correspond to the concept of local self-government recognized by the international community and require further improvement.

For Kazakhstan and other young republics of the former USSR, local self-government is not only a tribute to democracy, it is a form of public power, a form of organization of social and economic relations in a particular territory, where the most important issues arise. Local self-government is the closest authority to a person. Moreover, he should be able to influence the actions of this power and feel this influence. This is the power that solves most of the everyday problems of an ordinary citizen - from cultural and domestic issues to the improvement of streets. And from how effectively these issues are solved, judge the capacity of the whole state as a whole.

Based on the above, it follows that local self-government should be established in all areas of compact population (otherwise – settlements), i.e. in cities, towns, villages and auls, without exception. All the territories in which different settlements are located, namely regions, districts and rural districts, are objects of hierarchical management by state local authorities.

REFERENCES:

1 Zhanuzakova L. T. Constitutional and legal bases of local self-government and problems of its formation in the Republic of Kazakhstan / / Scientific works "Adilet". - 2003. - No. 2 (14). - P. 85.
2 Ascheulov A. T. Constitutional law of the Republic of Kazakhstan. Textbook. – Almaty: Kazakh State Law University, 2001. - 656c.
3 Sapargaliyev G. S. Constitutional law of the Republic of Kazakhstan: Academic course. - Almaty: Geary, 2002. - 528c.
4 the Law of the Republic of Kazakhstan of 8 December 1993 "on the administrative-territorial structure of the Republic of Kazakhstan" / / Vedomosti of the Supreme Council of the Republic of Kazakhstan.-1993.- No. 23-24.- St. 507.

УДК 34.44.14

Сагиева Г.К.
кандидат юридических наук,
Заведующая кафедрой «Права и общеобразовательных дисциплин»
Баишев Университет,
E-mail: galiya.kadyrbay@mail.ru

Телибекова И.М.
Кандидат юридических наук,
кафедры «Права и общеобразовательных дисциплин»
Баишев Университет

Телибеков Б.А.
Кандидат юридических наук,
кафедры «Права и общеобразовательных дисциплин»
Баишев Университет

Куатбек Г.К.
магистр права
кафедры «Права и общеобразовательных дисциплин»
Баишев Университет

ЗАҢДЫ ТҰЛҒАЛАРДЫҢ ҚҰҚЫҚ ҚАБІЛЕТТІЛІГІ МЕН ЖАУАПКЕРШІЛІГІНІҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

ТҮЙІН. Осы мақалада біз, заңды тұлғалар жеке тұлғаларға қарағанда арнайы құқық қаблеттілікке ие деген нәтижеге қолжеткіздік, яғни оның құқығымен міндеттері заңды тұлғаның мақсаттары мен анықталады және оның құрылтайшылық құжаттарында тікелей көрсетіледі.
Ключевые слова: юридические лица, ответственность, правоспособность.

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ПРАВОСПОСОБНОСТИ И ОТВЕТСТВЕННОСТИ ЮРИДИЧЕСКИХ ЛИЦ

РЕЗЮМЕ. В данной статье мы добились результата того, что юридические лица, в отличие от физических, обладают специальными правами, то есть его права и обязанности определяются целями юридического лица и прямо отражаются в его учредительных документах.
Ключевые слова: юридические лица, ответственность, правоспособность.

SOME QUESTIONS OF LEGAL CAPACITY AND RESPONSIBILITY OF LEGAL ENTITIES

RESUME. In given to become we came to the conclusion that, unlike physical persons, legal entities possess the special legal capacity, id est the his right and duties are determined by the aims of legal entity and straight indicated in his constituent documents.
Keywords: legal lyceum, detachment, prudence.

Заңды тұлғалар азаматтық айналымның ең белсенді қатысушылары болып табылады. Қазақстан Республикасының азаматтық кодексінің 33 бабы бойынша (әрі қарай – ҚР АК) меншік, шаруашылық жүргізу немесе жедел басқару құқығында оқшауланған мүлкі бар және осы мүлікке өз міндеттемелері бойынша жауап беретін, өз атынан мүліктік және жеке мүліктік емес құқықтар мен міндеттерді сатып ала алатын және жүзеге асыратын, сотта талапкер және жауапкер бола алатын ұйым заңды тұлға деп танылады. Заңды тұлғаның дербес балансы немесе сметасы болуы тиіс [1].

Заңды тұлғаның қазіргі анықтамасына ғалымдар бірден келген жоқ. Алғашқы заңды тұлғалар өнеркәсіптік қатынастардың дамуы мен пайда болды. Жалпы мақсаттарға жету үшін өз капиталдарын біріктірген адамдар бұрын да болған, бірақ өнеркәсіптік кәсіпорын иеленушілердің еркіне тәуелсіз белгілі бір заңдар бойынша бар түбегейлі жаңа құбылыс болды. Заңды тұлға

институтының тарихи, негізгі функциялары: ұжымдық мүдделерді ресімдеу, капиталдарды біріктіру, кәсіпкерлік тәуекелді шектеу.

1948 жылы кеңес заңгері А. В. Венедиктов «ұжым теориясының» жақтаушысы заңды тұлғаны еңбекшілер ұжымы ретінде анықтады, заңда, әкімшілік актіде немесе Жарғыда көзделген міндеттерді жүзеге асыратын, сол тәртіппен реттелген, белгілі бір құқыққа және белгілі бір дәрежеде оқшауланған мүлікке ие және азаматтық құқықтар мен міндеттердің дербес (ерекше)иесі ретінде өз атынан азаматтық айналымда әрекет ететін ұйым ретінде әрекет етеді [2].

Мекемелер мен қазыналық кәсіпорындардың құрылтайшысы қаржыландыратын арнайы қаржы компанияларынан басқа заңды тұлғалар өз міндеттемелері бойынша өздеріне тиесілі барлық мүлікпен жауап береді (ҚР АК 44-бабының 1-тармағы). 2-тармақта және осы баптың көрсетілген құрылтайшы (қатысушы) заңды тұлға немесе оның мүлкінің меншік иесі оның міндеттемелері бойынша жауап бермейді, ал заңды тұлға міндеттемелері бойынша жауап бермейді құрылтайшысы (қатысушысы) заңды тұлға немесе оның мүлкінің меншік иесінің, көзделген жағдайларды қоспағанда Азаматтық Кодексінде және ҚР өзге заң актілерінде не заңды тұлғаның құрылтай құжаттарында көрсетіледі.

Дербес мүліктік жауапкершілік – бұл заңды тұлғаның басты және айқындаушы белгісі. Заңды тұлғаның мәні ең алдымен оның жауапкершілігінде көрінеді. Барлық басқа белгілер көмекші сипатқа ие. Олар бір идеяға бағынады: құрылтайшыға емес, заңды тұлғаға жауапкершілік жүктеу. Мүліктің оқшауланuы Азаматтық құқық субъектісінің өз меншігінде белгілі бір, жылжымалы және жылжымайтын заттардың бар екендігін, оларға билік ететінін және осы мүлікке жауапты болатынын білдіреді. Азаматтық айналымда өз атынан сөз сөйлеу өз атынан азаматтық құқықтарды иелену және жүзеге асыру және міндеттер атқару, сондай-ақ сотта талапкер және жауапкер болу мүмкіндігін білдіреді.

Заңды (жеке тұлға сияқты) тұлғаның құқық қабілеттілігі – бұл оның қоғамдық өмірдің түрлі салаларында құқықтар мен міндеттерді иелену қабілеті. Қазақстан ғылымы С.И. Климкинның айтуынша «Азаматтық құқықтар мен міндеттер заңды фактілердің, ең алдымен – заңды тұлғалар жасайтын мәмілелердің нәтижесінде пайда болғандықтан, мазмұны мен құқық қабілеттілігінің шекарасы көпжағдайда заңды тұлғалар жасауға құқылы мәмілелер шеңберімен анықталады» [3, 14 б.].

Ю.Г.Басин пікірі бойынша бұрын қолданыста болған заңдар барлық заңды тұлғаларға рұқсат етілмеген мәмілелерді, яғни олардың қызметінің белгіленген мақсаттарына сәйкес келмейтін мәмілелерді жасауға тыйым салғаны жақсы мәлім (ҚазКСР АК 27-бабы). Осы Ережені бұзу мұндай мәмілелердің жарамсыздығын тудырды (ескі АК-нің 48-бабы). Сондықтан заңды тұлғалар жалпы құқықтық қабілеті бар азаматтарға қарағанда арнайы құқық қабілеттілігіне ие болды деген пікір болды [4, б. 51]. Жаңа АК қабылдануы мен жағдай түбегейлі өзгерді. АК-нің 34-бабына түсініктемеде айтылғандай, коммерциялық заңды тұлғалар, әдетте, барлық тыйым салынбаған әрекеттерді жасай алады, демек, олар жалпы және тең құқықтық қабілеттілікке ие болады.

Коммерциялық емес заңды тұлғалар мен өзге жағдай. Олар өздерінің жарғыларында көзделген нәрселерді ғана жасауға құқылы болғандықтан, олардың құқық қабілеттілігі арнайы болып табылады.

Мемлекеттік кәсіпорындар ерекше жағдайда. 1995 жылғы 19 маусымдағы №2335 «Қазақстан Республикасы мемлекеттік кәсіпорын туралы» ҚР Заңның баптарында бекітілген: «Мүлкі оларға шаруашылық жүргізу құқығында тиесілі кәсіпорындар мемлекеттік емес коммерциялық заңды тұлғалардың иелігінен гөрі неғұрлым тар құқық қабілеттілігіне ие» (АК 200 баптарын, сондай-ақ 1995 жылғы 19 маусымдағы № 2335 «Қазақстан Республикасы мемлекеттік кәсіпорын туралы» Заңды қараңыз) [5].

Мысалы, мемлекеттік кәсіпорынның өз жарғысында бекітілген қызметінің мәні мен мақсаттарына сай келмейтін қызметті жүзеге асыруына, сондай-ақ мәмілелер жасауына тыйым салынады (1995 жылғы 19 маусымдағы №2335 «Қазақстан Республикасы мемлекеттік кәсіпорын туралы» ҚР Заңның 8 бабының 2 бөлімін қараңыз).

Қандай да бір ұйымдық-құқықтық нысанда құрылған барлық заңды тұлғаларға қолданылатын құқық қабілеттілігінің жалпы шекараларынан басқа, заң заңды тұлғалардың кейбір түрлері үшін олардың қызметінің мазмұнын ескере отырып, құқық қабілеттігін шектейді. Шектеу белгілі бір заңды тұлғаларға ғана белгілі бір қызметпен айналысуға рұқсат беру жолымен не керісінше, заңнамада көрсетілген заңды тұлғаларға белгілі бір қызмет түрлерімен айналысуға тыйым салу жолымен жүргізіледі.

Мысалы, 1995 жылғы 31 тамыздағы №2444 «Қазақстан Республикасындағы банктер және банк қызметі туралы» ҚР Заңы бойынша «банктің ресми мәртебесі жоқ бірде-бір заңды тұлға "банк" деп атала алмайды немесе өзін банк қызметімен айналысатын ретінде сипаттай алмайды» [6].

Міне, қарама-қарсы сипаттың үлгісі. Тауар биржалары туралы Жарғының 2-бабының 2-тармағында былай делінген: «биржаларға сауда, сауда- делдалдық және биржалық саудаға байланысты емес кез келген өзге қызметті жүзеге асыруға тыйым салынады» [3, 14 б.]. Кәзіргі кезде бұл бап өзгерген. «Тауар биржасының өз қызметін брокерлік, дилерлік және депозитарлық қызметпен, сондай-ақ бағалы қағаздарды басқару жөніндегі қызметпен қоса атқаруға құқығы жоқ» деп 2009 жылғы 4 мамырдағы №155-IV «Қазақстан Республикасы Тауар биржалары туралы» ҚР Заңның 13 бабының 3 бөлімінде бекітілген [7].

Заңды тұлғалардың кәсіпкерлік саласындағы құқық қабілеттілігі (азаматтардың құқық қабілеттілігі сияқты) қызметтің белгілі бір түрлерін лицензиялау жүйесі мен шектелуі мүмкін.

АК 10-бабында атап өтілгендей, мемлекеттік қауіпсіздік, құқық тәртібін қамтамасыз ету, қоршаған ортаны қорғау, азаматтардың меншігі, өмірі мен денсаулығы тұрғысынан бірқатар тауарлар мен қызметтерді өндіру және сату тек мемлекеттік лицензиялар бойынша жүзеге асырылуы мүмкін. Лицензиялауды талап ететін қызмет түрлерінің тізбесі, сондай-ақ лицензияларды беру тәртібі 2014 жылғы 16 мамырдағы №202-V «Қазақстан Республикасы рұқсаттар және хабарламалар туралы» ҚР Заңмен белгіленген [8].

Лицензиялау туралы жарлықпен лицензия беруден бас тарту, оны қайтарып алу, оның қолданылуын тоқтата тұру және тоқтату үшін заң негіздері де белгіленген. Лицензия кез келген заң актісі сияқты жарамсыз деп танылуы мүмкін.

Жекелеген қызмет түрлерін реттейтін заң актілерінде лицензияны қайтарып алудың және оның қолданылуын тоқтата тұрудың өзге де негіздері мен өзге де тәртібі көзделуі мүмкін (мысалы, 1995 жылғы 28 маусымдағы № 2350 «Қазақстан Республикасы мұнай туралы» ҚР Заң, сондай-ақ 2016 жылғы 14 қаңтардағы №444-V «Қазақстан Республикасы Бағалы металдар мен асыл тастар туралы» ҚР Заң және т.б. заңдарды қараңыз) [3, 15 б.].

Қызметтің кейбір түрлерін лицензиялау қажеттілігі заңды тұлғалардың құқық қабілеттілігінің пайда болу және тоқтатылу уақытын нақтылауды, сондай-ақ оның шекараларын айқындауды талап етеді.

Түсіндірілген мақалада көрсетілгендей, заңды тұлғаның құқық қабілеттілігі оны құру кезінде пайда болады және оны жою кезінде тоқтатылады. Бірақ лицензиялауды талап ететін іс-әрекеттер жасау құқығы мұндай құқық қабілеттілігінің мазмұнына кірмейді. Лицензия алғаннан кейін ғана аталған құқықтар оның шекарасын кеңейте отырып, құқық қабілеттілігінің мазмұнына енгізіледі. Лицензия жарамсыз деп танылған, ол тоқтатылған, кері қайтарып алынған не қолданылуын тоқтата тұрған кезде заңды тұлғаның құқық қабілеттілігінің мазмұны оның бұрынғы жалпы шекарасына қайтарылады.

Лицензиялар-заң актілерінде өзгеше көзделген жағдайларды қоспағанда, берілмейді және иеліктен шығарылмайды.

Сондай-ақ жеке тұлғалар сияқты заңды тұлғалар да құқық субъектілігіне, яғни оның құқық қабілеттілігі мен әрекет қабілеттілігінде көрініс табатын құқық субъектісі болуға қабілетіне ие. Заңды тұлғаның құқық қабілеттілігі ҚР АК 35-бабында айқындалады, заңды тұлғаның азаматтық құқықтары болуы және ҚР АК сәйкес оның қызметіне байланысты міндеттерді атқаруы мүмкін. Мемлекеттік кәсіпорындарды қоспағанда, коммерциялық ұйымдардың азаматтық құқықтары болуы және заң актілерінде немесе құрылтай құжаттарында тыйым салынбаған кез-келген қызмет түрлерін жүзеге асыру үшін қажетті Азаматтық міндеттер атқаруы мүмкін. Осылайша, жеке тұлғалардан айырмашылығы заңды тұлғалар арнайы құқықтық қабілеті бар, яғни оның құқықтары мен міндеттері заңды тұлғаның мақсаттарымен айқындалады және оның құрылтай құжаттарында тікелей көрсетілген. Жалпы ереже бойынша заңды тұлғаның құқық қабілеттілігі ол құрылған кезден бастап туындайды және оны тарату аяқталған кезде тоқтатылады. Заңнамаға сәйкес қызметтің кейбір түрлері мемлекеттік лицензия негізінде ғана жүзеге асырылуы мүмкін. Бұл жағдайда арнайы құқық қабілеттілігі мұндай лицензияны алған сәттен бастап пайда болады және оны алып қою, қолданылу мерзімі өтіп кеткен немесе заңнамалық актілерде белгіленген тәртіппен жарамсыз деп танылған кезде тоқтатылады [5, 46 б.].

Мысалы, заң шығарушы сақтандырушылардың (оның ішінде сақтандыру компанияларының) сақтандыру заңнамасын сақтауын реттейтін норманы қарастырады, сақтандыруға арналған лицензияда көзделген қызметті жүзеге асырудың шарты болып табылады.

Егер сақтандырушы сақтандыру Заңдарының талаптарын бұзса (мысалы, сақтандыру өтемін уақытында төлемесе), онда оған айыппұл салынады. Мұндай нормалар бар заңнамасында, Қазақстан, және, мысалы, преусморены законодатлством Ресей Федерациясының (2000 жылғы 18 желтоқсандағы №126-II Қазақстан Республикасының «Сақтандыру қызметі туралы» Заңы, 1992 жылғы 27 қарашадағы №4015-1 «Ресей Федерациясының сақтандыру ісін ұйымдастыру Туралы Ресей Федерациясының» Заңы, 2017 жылғы 6 қазандағы №8 Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының «Сот тәжірибесі Туралы даулар бойынша туындайтын сақтандыру шарттары» Нормативтік қаулысы, 2014 жылғы 4 ақпандағы №13004/13 Ресей Федерациясының Жоғары Төрелік Сотының Президиумының Қаулысы) [10-13].

Одан басқа, айыппұл төлеуден басқа сақтандырушыға сақтандыру шартын бұзғаны үшін азаматтық-құқықтық жауапкершілік шаралары қолданылады. Бұл азаматтық-құқықтық жауапкершілікті қолдану сақтандырушыға әкімшілік ықпал ету шараларын қолдануды жоққа шығармайды. Мысалы, сақтандырушы сақтандыру өтемін уақтылы төлемегені үшін өтемақы ретінде тұрақсыздық айыбын төлеуге тиіс.

«Құқық субъектілілігі» терминінің анықтамасы жоғарыда берілген. Бірақ оның мазмұнына, атап айтқанда, ол тұрған элементтерге деген көзқарас ғылыми әдебиетте бір мағыналы емес екенін атап өткен жөн.

Жекелеген авторлар құқық субъектілігіне анықтама беруге тырыспайды, тек ол жинақы санат екенін атап өтті. Бұл терминді айтпауға тырысатын авторлар бар. Көздерін талдау, онда айтылатын туралы құқық субъектілігі, ол қорытынды жасауға мүмкіндік береді, бұл мазмұны құқық субъектілігі байланысты элементтерді әртүрлі авторлар деп санайды құрамдас бөлігі аталған терминнің [5, 47 б.].

Кез келген жағдайда азаматтық құқықтық қатынастар субъектілері өздерінің субъективті азаматтық құқықтарын іске асыру кезінде басқа қатысушылардың (мемлекеттің жеке, заңды тұлғаларының) құқықтары мен мүдделерін бұзбауға тиіс. Біз білеміз, Мемлекет заңнамалық, атқарушылық деңгейлерде азаматтық құқықтық қатынастарды реттеп, бақылап қана қоймай, сонымен қатар азаматтық құқықтық қатынастарға да қатысады. Заңнама кәсіпкерлік қызметке кедергі келтіру экономикалық қызметтегі құқық бұзу сияқты, коммерциялық және өзге ұйымдар қызметінің мүдделеріне қарсы заңмен жазаланатын нормаларды қарастырды.

Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің «Мемлекеттік қызмет пен мемлекеттік басқару мүдделеріне қарсы сыбайлас жемқорлық және өзге де қылмыстық құқық бұзушылықтар» туралы 15-ші тарауының заңды кәсіпкерлік қызметке кедергі келтіргені үшін жауаптылығы 365 бабында көзделген [14]. Сонымен қатар, Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің «Экономикалық қызмет саласында қылмыстық құқық бұзушылықтар» туралы 8-тарауында экономикалық қызмет саласында қылмыстық құқық бұзушылықтар жасағаны үшін жауапкершілік көзделген. Ал Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің «Коммерциялық және өзге де ұйымдардағы қызмет мүдделеріне қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтар» туралы 9-тарауында заңды тұлғалардың мүдделерін қозғайтын құқық бұзушылықтар жасағаны үшін қылмыстық жауапкершілік көзделген. Криминолог ғалымдары арасында қылмыстық жауапкершілік субъектілері ретінде заңды тұлғалардың мәртебесін анықтау проблемалары, құқық бұзушылық жасағаны үшін қылмыстық адамды тарту мәселелері әлі күнге дейін шешілмеген.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасының азаматтық кодексі (Жалпы бөлімі), 27.12.1997 ж.
2. Сайт http://library.brstu.ru/static/bd/klassika_ros_civilizac/Elib // Венедиктов А.В. Избранные труды по гражданскому праву.
3. Климкин С.И. Қазақстан Республикасының заңнамасы бойынша заңды тұлғалар. Жалпы ережелер – Алматы: ЖШС "Баспа", 2001 ж. – 135 б.
4. Қазақ Кеңес Совет Республикасынің азаматтық көдіксінің түсініктемесі // ред.Ю.Г.Басин, Р.С.Тазутдинов- Алматы: "Қазақстан", 1990 ж. – 64 б.
5. №2335 «Қазақстан Республикасы мемлекеттік кәсіпорын туралы» ҚР Заңы, 19.06.1995 ж.
6. №2444 «Қазақстан Республикасындағы банктер және банк қызметі туралы» ҚР Заңы, 31.08.1995 ж.
7. №155-IV «Қазақстан Республикасы Тауар биржалары туралы» ҚР Заңы, 04.05.2009 ж.
8. №202-V «Қазақстан Республикасы рұқсаттар және хабарламалар туралы» ҚР Заңы, 16.05.2014 ж.
9. Қазақстан Республикасының азаматтық құқығы. Т. 1. ЖОО арналған оқулық // бас ред. М.К.Сүлейменов, Ю.Г. Басин. – Алматы: КазМЗА баспасы, 2003 ж. – 450 б.
10. №126-II Қазақстан Республикасының «Сақтандыру қызметі туралы» ҚР Заңы, 18.12.2000 ж.

11. №4015-1 «Ресей Федерациясының сақтандыру ісін ұйымдастыру Туралы Ресей Федерациясының» РФ Заңы, 27.11.1992 ж.
12. №8 Қазақстан Республикасының Жоғарғы Сотының «Сот тәжірибесі Туралы даулар бойынша туындайтын сақтандыру шарттары» Нормативтік қаулысы, 06.10.2017 ж.
13. №13004/13 Ресей Федерациясының Жоғары Төрелік Сотының Президиумының Қаулысы, 04.02.2014 ж.
14. 226-V ЗРК «Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі (Ерекше бөлімі), 03.07.2014 ж.

УДК 342.5



Сарыбаев К.Е.
Начальник отдела планирования и контроля Алматинской академии
МВД Республики Казахстан им. М. Есбулатова
м.ю.н., майор полиции
ksaribayev@yahoo.com

КОНТРОЛЬ В СИСТЕМЕ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ И ЕГО ИСТОРИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация. В статье рассмотрено историческое развитие контрольной функции управления в системе кочевой цивилизации, Российской империи, Советского Союза и независимого Казахстана. Проводится анализ зарождения и развития контрольной деятельности институтов государственного аппарата и общественных институтов в историческом срезе основных этапов государственного развития нашей страны. Формулируется вывод о том, что ретроспективная оценка контрольно-надзорной функции должна содействовать проведению дальнейших положительных реформ в основных сферах страны, основанных на научно-обоснованных принципах и подходах.

Ключевые слова: контрольная функция управления, государственный контроль, общественный контроль, административные процедуры, государственная власть и управление, обычное право.

Сарыбаев Қ.Е.
Жоспарлау және бақылау бөлімінің бастығы
Қазақстан Республикасы ІІМ М. Есбулатов атындағы Алматы академиясы
E-mail: ksaribayev@yahoo.com

МЕМЛЕКЕТТІК БАСҚАРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ БАҚЫЛАУ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТАРИХИ ДАМУЫ

Түйін. Мақалада Кеңес Одағы мен Тәуелсіз Қазақстанның, Ресей империясының және көшпелі өркениет жүйесіндегі басқарудың бақылау функциясының тарихи дамуы қарастырылды. Біздің еліміздің мемлекеттік даумының негізгі кезеңдерінің тарихи кесіндісінде мемлекеттік аппарат институттары мен қоғамдық институтттардың бақылау әрекеттерінің дамуы мен пайда болуына талдау жүргізіледі. Бақылау-қадағалау функциясын ретроспективті бағалау ғылыми негізделген қағидаттар мен тәсілдерге негізделіп, елдің негізгі салаларында одан әрі оң реформалар жүргізуге жәрдемдесуі тиіс деген қорытынды тұжырымдалады.

Түйін сөздер: басқарудың бақылау функциясы, мемлекеттік бақылау, қоғамдық бақылау, әкімшілік процедуралар,мемлекеттік билік және басқару, әдет – ғұрып құқығы.

Sarybayev K.E.
planning and controlling division
Almaty academy of the MIA of the Republic of Kazakhstan named after M. Esbulatov
E-mail: ksaribayev@yahoo.com

CONTROL IN THE STATE GOVERNANCE SYSTEM AND ITS HISTORICAL DEVELOPMENT IN KAZAKHSTAN

Resume. Controlling in the management system of the state and its historical development in Kazakhstan.In the given article the historical development of controlling function of management is considered in the system of

nomadic, Russian Empire, Soviet Union and independent Kazakhstan. Made an analysis concerning the origin and development of the controlling activities of governmental and social institutions through historical context of the main stages of state development of our country. Resumed that a retrospective assessment of the control and supervision function will facilitate further positive reforms in the main areas of the country, based on scientifically based principles and approaches.

Keywords: controlling function of management, state control, social control, administrative procedures, state power and management, customary law.

Ретроспективный анализ понятия «контроль» в государственной и общественной системе Республики Казахстан неразрывно связан с исследованием исторических этапов развития контрольной деятельности управленческого аппарата Великой степи, Имперской России и Союза Советских Социалистических Республик.

Первый Президент Республики Казахстан – Лидер Нации Н. А. Назарбаев во второй главе книги «В потоке истории» рассматривает Великую степь, как часть Великого Тюркского Эля [1, С. 77-119], еще раз доказывая, что современный Казахстан, будучи преемником известных степных империй древности, в т.ч. Золотой Орды и Казахского ханства, гордо несет духовно-материальный и культурный код, а также трепетно хранит все исторические достижения минувших цивилизаций, возникших на просторах Великой степи.

Общеизвестно, что изучение эволюции любого социально-общественного явления через призму естественно-исторического процесса, априори и контроля, дает возможность более глубже уяснить природу и сущность изучаемого объекта. Солидарны с мнением Л. Моргана, которое в своей монографии «Теоретические проблемы исследования государственной власти» отразил А.М. Витченко: «зародыш управления должен быть найден в родовой организации дикого состояния и прослежен через последовательно развивающиеся формы этого учреждения вплоть до установления политического общества» [2, с. 19].

Отметим, что в фундаментальных трудах ученых прошлого и настоящего времени отражено, что контроль как функция, элемент либо же процесс государственной деятельности, был объектом и предметом научных изысканий просветителя и мыслителя Абу Наср аль-Фараби (X век).

Отечественный ученый Б.А. Тайторина отмечает, что «…не случайно аль-Фараби, рассуждая о свойствах добродетельного Города и его правителей, считал, что на высшие должности должны назначаться не в зависимости от того, богат ли человек и занимает ли высокое социальное положение, а прежде всего, от способностей, заслуг его. Эти критерии принципа меритократии, их активное использование должны вести к построению идеального государства, к соблюдению меры как основы контроля» [3,С.30-35].

Д.Б. Алексеев справедливо указывает, что «…задатки контрольной деятельности сопровождали государственность с момента его зарождения. Однако, поначалу, контроль существовал, прежде всего, в виде финансового и реализовывал фискальную функцию государства» [4, с.38]. Считаем, что данная позиция не беспочвенна, так как одним из признаков государственности, согласно положениям теории государства и права, является наличие государственной казны.

Общеизвестно, что параллельно с устойчивой традиционной кочевой и полукочевой трудовой рутиной степных империй, основная часть доходов государственной власти номадов составляла международная торговля и дань, реализуемая с повинностей покоренных государств. Вместе с тем, с развитием таких магистральных караванных артерий как Степной путь и Великий шелковый путь основная казна пополнялось дополнительным доходом, связанным с конвойно-охранительными функциями по обеспечению безопасности караванщиков на контролируемых территориях.

Бесспорно, что за транзакцией аккумулированной прибыли необходим был систематический контроль. Так, по сообщению автора «Имамкули-хан-наме» Сухайла, казахский хан Турсун-Мухаммад в начале XVII в. чеканил в Ташкенте собственную монету и собирал с населения бадж и харадж, т. е. будучи суверенным ханом, собирал налоги [5, с. 315].

Весьма важным и интересным фактом в исследовании эволюции контроля у номадов является наличие в VI – VII вв. собственной рунической и древнеуйгурской письменности в Тюркском каганате. Очевидно, необходимость в письме возникла для удовлетворения нужд и интересов элит в целях усиления власти и контроля.

Так, в учебнике «История Казахской ССР (с древнейших времен до наших дней)» говоря о наличии письменности у кочевых народностей, приводится аргумент австрийского филолога Э.

Добельхорфа, в частности, «…иноземные источники сообщают о деревянных дощечках, на которых у тюрок наносились резы (знаки?) при исчислении «количества требуемых людей, лошадей, податей и скота». Вместе с тем тюркские послы снабжались грамотами. Прибывший в 568 г. в г. Константинополь, ко двору Юстина, тюркский посол согдиец Маниах привез послание от кагана, написанное, как рассказывает византийский историк Менандр, «скифскими письменами» [6, с.436]. Данный вопрос был освещен в научных трудах Г.Сапаргалиева, «…наряду с правовыми обычаями были письменные законы, которые назывались «Төру». Это понятие существовало до XVI века, когда был принят последний сборник законов «Төре бітігі», написанный армянским алфавитом»[7, с.10].

В хронологических рамках системы управления кочевой государственностью родоплеменная структура послужила основным принципом общественного и государственного развития. Каганы номадов и их последователи вплоть до верховных правителей Казахского ханства в своей управленческой, в т.ч. и контрольной деятельности, широко применяли такие институты как ханский совет, маслихат и курултай. Состав данных институтов состоял из представителей кочевой аристократий, знаменитых и авторитетных лиц, представляющих интересы родовых племен именуемыми батырами, биями, имамами и аксакалами. Не маловажную контрольную функцию по выполнению норм обычного права играл институт маслихата. Он устойчиво применялся казахским обществом с XV в. в целях регулирования вопросов землепользования, выбора водных ресурсов и продуктивных пастбищ.

О весомой роли курултая М.А. Сарсембаев заметил: «на нем же обсуждались вопросы кодификации обычаев, законодательных норм, которые затем утверждались» [8,с.8]. Следовательно, в рамках работ данных институтов практиковались публичные заслушивания по тем или иным вопросам, в решении которых применялся контроль в целях дальнейшей оценки реализации оглашенных проблем.

История сохранила памятники кодифицированных норм обычного права «Яса Чингисхана», «Қасым ханның қасқа жолы» («Светлый путь хана Касыма»), «Есім ханның ескі жолы» («Исконный путь хана Есима»), «Жеті Жарғы» («Семь установлений») и др.

Таким образом, в исторической вехе система обычного права кочевых государств с присущими ей элементами контроля, сохранила свою уникальную форму, несмотря на продиктованное временем проникновение в их быт норм шариата и законодательства царской России.

Период казахско-джунгарских войн (XVIII в.) характеризовался спадом в сфере социально-экономических отношений и обострением политической ситуации, что, в конечном итоге, вынудило высшую власть Казахского ханства принять подданство Российской империи.

Нормативные документы, которые разрабатывались и принимались в течение XIX века, были направлены на дальнейшее укрепление и централизацию имперской власти на местах, тем самым существенно повышая контроль над региональными органами исполнительной власти.

«Устав о сибирских киргизах» от 22 июля 1836 года и ряд других нормативно-правовых актов свидетельствуют о поэтапном внедрении политики ослабления и использования ханского института в интересах административного аппарата Российской империи. Как пишет Е. Абиль, «…именно поэтому, малоавторитетный хан, чтобы удержаться у власти, вынужден был постоянно искать поддержки у своих покровителей, беря на себя несвойственные функции - контрольные и полицейские» [9, с.143].

Процесс упразднения ханской власти начался с внедрения Пограничных судов и комиссий, наделенных контрольными функциями в управленческих и судебных делах степи. Позднее, уже к середине XIX века метрополия упразднила институт ханской власти в Казахстане.

В XIX веке в целях осуществления эффективного государственного контроля в г. Санкт-Петербурге были созданы специальные органы (министерства). Каждое центральное министерство, в т.ч. и МВД, согласно своей линии использовало весь комплекс власти в волостях, уездах и губерниях, как в России, так и в ее субъектах. При этом, министерства осуществляли свою деятельность в тесном взаимодействии с генерал-губернаторами административно-территориальных единиц, которые осуществляли административный, налоговый и полицейский контроль, а также надзор за деятельностью вверенных им земель.

В рассматриваемой структурной системе управления национальная элита допускалась к власти на основе выборного принципа в качестве глав волостей. В рамках управления волостью они были наделены полномочиями по контролю и учету налоговых обязательств. Именно эта приоритетная линия и привлекала местных авторитетных лиц к занятию этой должности.

Таким образом, колониальная политика метрополии с присущими ей военно-полицейскими функциями создала централизованную модель управления колониями с применением документально фиксированных проверок исполнения государственных решений, как в центре, так и на местах, ревизий фискальной и налоговой деятельности, инспектирований, контроля и надзора. Как пишет Н.Б. Нарбаев, «…в Казахстане первичные документы полицейско-административных исчислений сохранились с конца XVIII в. Это ясачные или шнуровые книги, ведомости и книги покибиточного сбора и переписей» [10, с.11].

На начальном этапе XX века в Российской империи, на фоне назревания острой революционной ситуации, активная часть рабочего класса развернула широкую пропагандистскую и агитационную работу против царского самодержавия. Постепенно создался коллапс промышленности и спад сельского хозяйства на всей территории метрополии.

Одним из фактов ослабления контрольного элемента управленческого звена служит пример о слабом уровне оброка с уездов, «…совершенно не поступала кибиточная подать, продовольственные и военные налоги за декабрь 1916 года во многих волостях Семипалатинского и Каркаралинского уездов Семипалатинской области» [11, с.572]. Как мы видим, действенных рычагов системы управления, в т.ч. и государственного контроля, на местах уже не существовало.

После Октябрьской революции 1917 года на первый ряд управленческого фронта выдвинулось решение социально-экономических задач с учетом новой системы контрольной деятельности основанного на идеях ленинизма.

В.И. Ленин (Ульянов) подчеркнул, что «…победа политически достигнута и военным образом закреплена, - теперь эта победа должна быть достигнута в области организации народного хозяйства, в области организации производства, в области всенародного учета и контроля» [12, с. 131].

В конце 1917 года в РСФСР были созданы два высших органа власти - Совет народных комиссаров и Всероссийский Центральный исполнительный комитет. Данные институты послужили основой для претворения в жизнь единого органа по реализации надведомственного контроля по всей территории советской республики.

Дальнейшие мероприятия, связанные с усилением государственного контроля на территории Казахстана, были связаны с созданием Революционного комитета по управлению Казахским краем. Этот институт обладал весьма высоким правовым статусом и осуществлял контроль за социально-экономическим и гражданско-военным укладом края с претворением в жизнь решений и постановлений СНК и ВЦИК РСФСР, а также подготовкой проекта Положения о казахской автономии. Особенным является то, что именно в этот переломный исторический момент, а именно в августе 1920 года Казахстан приобрел статус автономной территории РСФСР с обозначенной структурой государственной власти и органов управления в лице СНК и ЦИК Казахской АССР. Высшим органом государственной власти на территории Казахской ССР стал съезд Советов, состав ЦИК комплектовался по решению съезда. Так, «…КазЦИК был назван в период между съездами высшим законодательным, распорядительным и контролирующим органом [13].

Знаковым событием в реформировании государственного контроля в союзных республиках стало принятие Декрета «О государственном контроле». Дальнейшее развитие Положений и Узаконений по линии единого контрольного органа вплоть до 1934 года, позволило в целях предупреждения и профилактики краж, хищений и разбазаривания народного достояния, проводить государственный, в т.ч. и общественный контроль, над ключевыми сферами индустриальной экономики. Однако, данный исторический отрезок характеризуется тем, что субъекты государственного контроля постепенно утрачивая свой статус были подмяты и функционально ограничены политическим авторитетом партии, тем самым превратив власть рабочих и крестьян в фикцию.

К.А. Юдин в своей монографии на тему «Внутрипартийный контроль в СССР 1930 – нач. 1940-х гг.: идейно-институциональный облик» привел в пример ряд постановлений из сборника законов СССР, отражающий суровый уровень контроля предвоенного времени, «…итак, серия постановлений открылась Указом Президиума Верховного совета СССР от 26 июня 1940 г. «О переходе на 8 часовой рабочий день, на семидневную рабочую неделю и о запрещении самовольного ухода служащих с предприятий и учреждений». Вслед за этим 10 июля вышел указ, налагавший уголовную ответственность на директоров, главных инженеров и начальников отделов технического контроля промышленных предприятий, позволявший их предавать суду и

по приговору суда подвергать тюремному заключению сроком от пяти до восьми лет за «выпуск недоброкачественной или некомплектной продукции» [14, с.244].

На этапе руководства страной И.В. Сталиным советское государство взяло твердый курс на усиление партийно-государственного контроля, в частности, были созданы Комиссия партийного контроля при ЦК ВКП(б) и Комиссия советского контроля при СНК СССР. Однако, поле контрольной деятельности института СНК было заметно сужено. Об этом В.И. Рохлин, ссылаясь на В.Г. Бессарабова, пишет «…контрольная функция Комиссии советского контроля при СНК СССР ограничивалась лишь учетом смет по расходованию товарно-материальных ценностей и ревизиями бухгалтерской документации» [15, с.76].

В период военного времени вплоть до конца 50-ых годов XX века аппарат государственного контроля был всецело поглощен проверочной работой связанной с укреплением военной промышленности, тыловой индустрии и сельского хозяйства, при этом применяя практику персональной ответственности первых руководителей по всем отраслевым линиям.

С созданием Комитетов партийно-государственного контроля ЦК КП и Советов министров на территориях союзных республик контроль в большей степени, осуществлялся за деятельностью государственного аппарата и его финансово-хозяйственных институтов. Данные контрольные органы в своей деятельности широко использовали институт народного (общественного) контроля в лице трудящихся масс. Необходимо отметить, что постановления органов народного контроля имели силу юридических актов, исполнение которых в необходимых случаях могло быть обеспечено с помощью государственного принуждения, что придавало мерам достаточную эффективность. Постановления органов народного контроля, сами органы занимали особое место в системе органов государственного управления, учитывая их специфику — контроль, осуществляемый от имени народа, трудящихся, в т.ч. конкретного предприятия, учреждения, коллектива [15, с.80].

Следует отметить, что в орбите народного контроля находились правоохранительные и государственные органы. Данный институт зарекомендовал себя с положительной стороны, в частности, при совместной работе с милицией. Об этом говорит принятие в ноябре 1979 года Закона СССР «О народном контроле в СССР». Однако, А.М. Тарасов выражая солидарность с позицией А.В. Новикова отметил, что «жесткое и догматическое руководство КПСС, ограниченный правовой статус, многомиллионная «массовость», имитация интенсивной деятельности посредством количества проводимых «мероприятий» все больше превращали систему народного контроля в аморфный и малорезультативный социальный институт, неспособный противостоять росту бюрократизма, бесхозяйственности, очковтирательства, коррупции и других негативных явлений» [16, с.63-64]. В период общего социально-экономического и политического кризиса властями центральных органов СССР были предприняты попытки по либерализации режима и ослабления жесткой партийной линии. Однако, события декабря 1986 года показали, что все декларируемые изменения мало касались стиля и методов управления, по-прежнему основанных на терроре и репрессиях [9, с.242].

Отметим, что именно в свете вышеуказанных реформ, на территории советского пространства зародился такой институт как Комитет конституционного надзора, основной функцией которого было проведение мониторинга нормативных и правовых актов на соответствие с положениями Конституции. Однако данный институт в Казахстане как орган так и не состоялся [17, с.1].

Дальнейшее развитие исторических событий, связанных с коллапсом тоталитаризма привели к новому укладу политических, социально-экономических сфер бывших союзных республик.

В хронологии современного Казахстана система контрольно-надзорной деятельности была закреплена в правовые рамки. Так, в целях совершенствования и упорядочения контрольно-надзорной функции был утвержден Указ Президента Республики Казахстан № 205 «Об упорядочении государственных контрольных и надзорных функций» от 07.09.1999 года. В положениях данного Указа отражено, что контрольно-надзорные функции могут осуществлять только государственные органы. Вместе с тем, в 1999 и 2009 годах были представлены законопроекты «О контрольно-надзорной деятельности в Республике Казахстан», которые в силу объективных причин, в т.ч. и концептуальных недостатков не были одобрены. Однако, в январе 2011 года был принят ЗРК № 377-IV «О государственном контроле и надзоре в Республике Казахстан», который в октябре 2015 года утратил силу.

Обращает внимание тот факт, что на сегодня контрольно-надзорная функция в нашей стране юридически отражена в различных отраслевых нормативно-правовых актах, т.е. отсутствует единая правовая среда. Однако, как показывает опыт стран Европейского Союза и США при

отсутствии единого нормативно-правового акта, регулирующий порядок осуществления государственного контроля, он (контроль) компенсируется универсальными принципами института административных процедур.

Резюмируя вышеизложенное, заметим, что анализ контроля через призму истории является крайне необходимым прожектором в освещении и познании политико-правовых доктрин основных этапов развития государственного управления. И, как одна из функций управления, контроль играет приоритетную роль в достижении целей и задач формирования государственного института власти и управления.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1.Назарбаев Н.А. В потоке истории. - Алматы: Атамура, 1999.-296 с.

2.Витченко А. Теоретические проблемы исследования государственной власти. – Саратов: «Полиграфист», 1982 г.-193с.

3.Тайторина Б.А. Институт государственного контроля в историческом контексте государственного строительства// Вестник КазНУ серия юридическая.-2012.-№2(62).- С.30-35.

4.Алексеев Д.Б. Актуальные проблемы контрольной деятельности органов государственной власти в современной России: дис. …канд.юрид.наук:12.00.14./Алексеев Денис Борисович.-М., 2015.-239 с.

5. Материалы по истории Казахских ханств XV-XVIII вв. (извлечения из персидских и тюркских сочинений). Составители: С.К. Ибрагимов, Н.Н. Мингулов, К.А. Пищулина, В.П. Юдин. – Алма-Ата: Наука, 1969. – 652 с.

6.История Казахской ССР (с древнейших времен до наших дней). В пяти томах. Том I. Алма-Ата, «Наука» КазССР, 1977.- 475 с.

7. Сапаргалиев Г. Основы государства и права Казахстана.-Алматы: Атамура, 1994.- 160 с.

8.Сарсембаев М.А. Казахское ханство как суверенное государство средней эпохи.- Астана: ГУ «Институт законодательства Республики Казахстан», 2015. - 342 с.

9.Абиль Е. История государства и права Казахстана: Курс лекций./3-е изд. перераб. и доп. Караганда:ТОО «Учебная книга», 2005.-256 с.

10. Шнуровые книги и покибитные переписи как демографический источник для Казахстана и Киргизии XIV в.// Материалы международной научной конференции «Бекмахановские чтения»: Проблемы современной исторической науки: новые направления и подходы – Алматы, 2010. С.11-13.

11. История Казахской ССР Т.1, , издательство Академии наук КазССР, Алма-Ата, 1957 г.-572с.

12. Ленин В.И. Полн. собр. соч., т.36. М., 1969 - 551 с.

13. ЦГА РК. Ф.30. Оп.1. Д.29. Л.20.

14. Юдин К.А. Внутрипартийный контроль в СССР 1930 – начала 1940-х гг.: идейно-институциональный облик. – Иваново, 2015 – 294 с.

15. Рохлин В.И. Прокурорский надзор и государственный контроль: история, развитие, понятие, соотношение. — СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2003. — 305 стр.

16. Тарасов А.М. Президентский контроль: понятие и система. Учебное пособие.- Издательство Р.Асланова «Юридический центр Пресс», 2004.-644 с.

17. Конституционный контроль: становление и развитие//Казахстанская правда. –2010, декабрь - №355-356 .

УДК 341.4

Смаилов О.Х.
кандидат юридических наук, полковник полиции
Алматинская академия МВД Республики Казахстан имени М. Есбулатова,
O.Smailov@list.ru

МЕЖДУНАРОДНЫЙ РОЗЫСК КАК ВАЖНЕЙШЕЕ НАПРАВЛЕНИЕ МЕЖДУНАРОДНОГО СОТРУДНИЧЕСТВА ПРАВООХРАНИТЕЛЬНЫХ ОРГАНОВ

Түйін. Мақалада автор қылмыспен күрестегі халықаралық ынтымақтастықтың маңызды элементі ретінде қарастырылатын халықаралық іздеудің кейбір аспектілері зерттелуде. «Халықаралық іздеу» және «мемлекетаралық іздеу» ұғымдарының арақатынасы қарастырылады. Іздестірілген қылмыскерлерді кейіннен экстрадициялау сұрақтарына көп көңіл бөлінеді. Ұстап беруге байланысты мәселелерді шешудегі негізгі қиындықтар әдетте саяси нюанстармен байланысты. Автордың пікірінше, ойлап тапқан саяси себептерге байланысты ұстап беруден бас тарту мемлекетаралық ынтымақтастықтың мәніне қайшы келеді.

Түйінді сөздер: қылмыскерлерді ұстап беру, халықаралық ынтымақтастық, халықаралық іздеу, қылмысқа қарсы күрес, экстрадиция.

Резюме. В статье исследуются некоторые аспекты осуществления международного розыска, рассматриваемого автором в качестве важного элемента международного сотрудничества в противодействии преступности. Рассмотрено соотношение понятий «международный розыск» и «межгосударственный розыск». Большое внимание уделено вопросам последующей экстрадиции разыскиваемых преступников. Основные сложности в решении вопросов, связанных с экстрадицией, обычно оказываются, связаны с политическими нюансами. По мнению автора, отказ в экстрадиции по надуманным политическим мотивам противоречит самой сути межгосударственного сотрудничества.

Ключевые слова: выдача преступников, международное сотрудничество, международный розыск, противодействие преступности, экстрадиция.

Summary. The article explores some aspects of the international search, which is considered by the author as an important element of international cooperation in combating crime. The correlation of the concepts of “international search” and “interstate search” is considered. Much attention is paid to the subsequent extradition of wanted criminals. The main difficulties in resolving issues related to extradition are usually associated with political nuances. According to the author, the refusal to extradite for far-fetched political reasons contradicts the very essence of interstate cooperation.

Keywords: extradition of criminals, international cooperation, international search, combating crime, extradition.

Одним из важнейших направлений международного сотрудничества в противодействии преступности является международный розыск лиц, скрывающихся от следствия и суда, и их экстрадиция.

Надо отметить, что некоторыми исследователями разграничиваются понятия «международный розыск» и «межгосударственный розыск». Так, А.В. Дунаева дает следующие определения:

– межгосударственный розыск – это комплекс розыскных и оперативно-розыскных мероприятий, которые осуществляются на территории стран-участниц СНГ по инициативе правоохранительных органов одной из указанных стран в целях получения информации о вероятном местонахождении без вести пропавших людей, скрывающихся от следствия, суда, исполнения приговора и установления личности неопознанного трупа;

– международный розыск – это комплекс розыскных, информационно-справочных и других мероприятий, осуществляемых Национальным Центральным Бюро Интерпола на территории государств-участников Международной организации уголовной полиции – Интерпол в соответствии с нормами международного права в целях получения информации о местонахождении без вести пропавших людей, лица неопознанного трупа, выявления, ареста и выдачи (экстрадиции) лиц, скрывающихся от следствия, суда и исполнения приговора [Дунаева А.В., 2013, с. 82].

Казахстанским законодателем в нормативных актах используются оба понятия.

Так, в Совместном приказе руководителей целого ряда правоохранительных органов было указано следующее: «Международный розыск не подменяет собой межгосударственный розыск в пределах государств-участников Содружества Независимых Государств и осуществляется

параллельно с ним. Лицо объявляется в международный розыск после, либо одновременно с объявлением республиканского розыска».[4]

В Договоре государств-участников Содружества Независимых Государств о межгосударственном розыске лиц, ратифицированном Казахстаном в 2013 году, закреплена следующая дефиниция: «межгосударственный розыск лиц – это комплекс оперативно-розыскных, поисковых, информационно-аналитических и иных мероприятий, направленных на:

– обнаружение, задержание и заключение под стражу в целях выдачи или осуществления уголовного преследования лиц, скрывающихся от органов дознания, следствия или суда и уклоняющихся от отбывания уголовного наказания;

установление места нахождения лиц, уклоняющихся от исполнения решения судов по искам;

– установление места нахождения лиц, пропавших без вести или утративших связь с родственниками;

– установление личности человека, не способного сообщить о себе установочные данные;

– установление личности человека по неопознанному трупу, а также предоставление информации обо всех категориях разыскиваемых и устанавливаемых лиц, находящихся за пределами государства - инициатора розыска, но на территориях Сторон».[5]

На основании вышеизложенного можно классифицировать розыск лиц, скрывающихся от следствия и суда, по территории поиска на следующие виды:

1) республиканский (в пределах территории Казахстана);
2) межгосударственный (в пределах СНГ);
3) международный (за пределами СНГ).

При анализе выстроенной классификации, в соответствии с национальным законодательством, бросается в глаза схожесть понятий «межгосударственный» и «международный» розыск, поскольку в любом случае международный розыск преступника проводится за пределами страны, где было совершено преступление, и охватывает территорию двух или более стран.

На наш взгляд, такое разграничение понятий искусственно и нецелесообразно. Фактически нет никаких особых различий в процедурах, ведь сложность их зависит исключительно от уровня достигнутых договоренностей между странами. Мы должны осознавать, что эффективность совместных розыскных действий во многом зависит как от наличия международных государственных договоров, так и от достаточно качественно разработанной собственной национальной политики по вопросам международного розыска и экстрадиции преступников. В силу этих обстоятельств, для обозначения розыска лица, скрывающегося за границей, либо иного розыска с участием иностранного элемента термин «международный розыск» представляется нам наиболее адекватным и общепонятным.

Система международного розыска может быть использована соответствующими государственными органами в различных целях:

1) получение информации о месте пребывания в зарубежных странах разыскиваемых лиц, их роде занятий;

2) установление местонахождения лиц, выехавших за границу и пропавших без вести;

3) идентификация разыскиваемых лиц;

---

[4] Совместный приказ Министра внутренних дел Республики Казахстан от 12 мая 2003 года № 260, Государственного секретаря – Министра иностранных дел Республики Казахстан от 17 января 2003 года № 08-1/7, Председателя Комитета национальной безопасности Республики Казахстан от 7 мая 2003 года № 85, Генерального прокурора Республики Казахстан от 7 апреля 2003 года № 29, Министра юстиции Республики Казахстан от 22 мая 2003 года № 93, Начальника Службы охраны Президента Республики Казахстан от 18 апреля 2003 года № 2, Председателя Агентства таможенного контроля Республики Казахстан от 25 апреля 2003 года № 168 и Председателя Агентства финансовой полиции Республики Казахстан от 16 апреля 2003 года № 74 «Об утверждении Инструкции об объявлении международного розыска, исполнения и направления компетентными органами Республики Казахстан запросов и поручений по линии Интерпола, а также их обработки Национальным Центральным Бюро Интерпола в Республике Казахстан» // URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/V030002341 (утратил силу).

[5] Закон Республики Казахстан от 16 октября 2013 года № 135-V «О ратификации Договора государств – участников Содружества Независимых Государств о межгосударственном розыске лиц» // URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1300000135

4) контроль за деятельностью и передвижением лиц, скрывшихся от компетентных органов за пределами государства.

Говоря о необходимости совершенствования нормативных правовых актов, касающихся вопросов международного розыска и экстрадиции, нельзя не затронуть вопрос о возможности «предэкстрадиционного» ареста лиц, разыскиваемых правоохранительными органами стран, с которыми у государств нет заключенных договоров о выдаче. Мы считаем, что вопрос о выдаче без договоров заслуживает положительного решения. Во-первых, это будет способствовать очищению страны от криминальных субъектов, а, во-вторых, поможет наладить международные отношения на принципе взаимности с государствами, которые ранее не шли навстречу по вопросам об аресте. Весьма интересен в этом плане Декрет-закон Португалии № 43/91 «Международное юридическое сотрудничество по вопросам уголовного права» 1991 г., обеспечивающий возможность для временного задержания без запрашивания разрешения в случае, когда лицо «в соответствии с официальными источниками разыскивается компетентными властями иностранного государства в целях уголовного преследования или в целях отбытия наказания за преступления, явно предусматривающие экстрадицию их исполнителей» [Путова И.В., 2007, с. 27].

Фактически можно констатировать, что в делах о международном розыске и экстрадиции многое зависит не столько от договоренностей между сторонами, сколько от наличия доброй воли к сотрудничеству.

Например, Испанией был выдан правоохранительным органам Казахстана разыскиваемый за умышленное убийство гражданин М. «Генеральная прокуратура Казахстана, несмотря на отсутствие на тот момент между нашими государствами соглашения об экстрадиции, обратилась к испанской стороне о его выдаче. Власти Испании, учитывая тяжесть совершенного преступления, выдали его казахстанской стороне на время проведения расследования», – это говорится в официаль-ном сообщении.[6] На наш взгляд, большую роль в успешности выполнения просьбы о выдаче преступников играет полнота собранных по делу доказательств. В ситуации с обвиняемым М., его вина была полностью доказана.

Существуют и иные проблемы выдачи преступников, обусловленные коллизиями между нормами национальных уголовных законов. В частности, невыдача лица, совершившего преступление, по запросу государства, уголовное законодательство которого в качестве меры наказания предусматривает смертную казнь, если последнее (запрашивающее государство) не гарантирует, что данный вид наказания не будет применен к экстрадируемому лицу; или напротив, когда назначенное наказание по приговору суда более мягкое, чем лишение свободы до одного года; истечение срока давности привлечения к уголовной ответственности за совершенное преступление; декриминализация противоправного деяния. Данные проблемы подтверждают значимость двусторонних договоров.

В этом аспекте институт международного розыска преступников и их последующей экстрадиции имеет много точек соприкосновения с институтом политического убежища. Сущность института предоставления политического убежища заключается именно в обеспечении правовой защиты лица, преследуемого в своем родном государстве. В то же время, как справедливо отмечают исследователи, «если бы экстрадиция применялась ко всем преступникам, то концепция политического убежища не имела бы никакого значения. Впоследствии этот подход, основанный на ограничении выдачи за так называемые политические преступления, получил повсеместное признание в экстрадиционной практике в виде целостной концепции «исключения политических преступлений» [Сафаров Н.А., 2005, с.81].

Это позволяет говорить о наличии в современной правовой доктрине двух противоречивых тенденций. С одной стороны, государства стремятся обеспечить неотвратимость наказания за содеянное, с другой, – велика вероятность отказа в выдаче по политическим мотивам. Поэтому очень важно соблюдение баланса между правом запрашивающего государства осуществить свою юрисдикцию, обеспечив тем самым неотвратимость наказания, и соблюдением прав и свобод запрошенного к выдаче лица, что считается краеугольным камнем в вопросах

---

[6] Осужденный в Казахстане за умышленное убийство экстрадирован из Испании // URL: http://news.mail.ru

выдачи. Процесс выдачи или отказа в ней непосредственно касается суверенитета договаривающихся государств: как правило, речь идет о двух государствах.

Невыдача за политическое преступление является отражением государственной практики, а не принципом международного права, так как служит исключением из договоров (конвенций). В соответствии с таким положением государства оставляют за собой право предоставлять на собственной территории убежище преследуемым лицам, отказывая в экстрадиции за политические преступления.

Прежде всего, необходимо заметить, что предусмотренное национальными конструкциями право на политическое убежище относится к той малочисленной категории прав человека, которая не получила признания как в общем, так и в универсальном договорном международном праве. Статья 14 Всеобщей декларации прав человека не трансформировалась в обычное международное право. Предоставление убежища следует рассматривать не как общее международно-правовое обязательство государств, а как их суверенное правомочие. Право убежища, как отмечают Е.В. Быкова и В.С. Выскуб, является институтом, основанным на государственном суверенитете, и носит исключительно политический характер. Комиссия международного права ООН предпринимала попытку кодифицирования права убежища, которая, однако, не увенчалась успехом и завершилась принятием 14 декабря 1967 г. не имеющей обязательной силы Декларации о территориальном убежище [Быкова Е.В., Выскуб В.С., 2012, с.95].

Отказ от международного сотрудничества нарушает один из основных принципов современного международного права – добросовестного выполнения обязательств, принятых на себя.

Уместно подчеркнуть, что принцип добросовестного соблюдения международных договоров имеет длительную историю. Главное здесь – общая заинтересованность в незыблемости заключенных договоров. По мере становления международного права этот принцип стал признаваться юридически обязательным для всех государств. В свое время обязательства, вытекающие из обычаев, рассматривались наряду с договорными. Особого внимания заслуживает то обстоятельство, что обязательства должны выполняться добросовестно, т.е. честно и точно.

Нельзя не согласиться с мнением многих специалистов, что в для эффективного противостояния современным уголовно-правовым угрозам государствам не хватает, прежде всего, скоординированности действий. Очевидно, что уголовное законодательство Казахстана должно развиваться в соответствии с актуальными международными тенденциями. При этом для решения имеющихся проблем международное сообщество должно выработать единые законодательные и практические подходы, что требует, в свою очередь, более детального исследования рассматриваемых вопросов. Современной теории уголовного права предстоит продолжить исследование уголовно-правового законодательства и правоприме-нительной практики с тем, чтобы в первую очередь, установить, а затем и разрешить имеющиеся проблемы в области уголовного права, морали, разумности и справедливости [Шаяхметова Ж.Б., 2019, с.99].

Все вопросы, касающиеся выдачи лиц для уголовного преследования или исполнения приговора, относятся к внутренней компетенции того государства, на территории которого находится запрашиваемое лицо. В то же время именно государства заключают специальные договоры (конвенции), которые содержат определенные требования, обязательные для исполнения. В юридической литературе существует два мнения: одни ученые считают осуществление выдачи и соответственно отказ в ней правом запрашиваемого государства, другие полагают, что это обязанность.

На наш взгляд, в том случае, если договаривающиеся стороны связаны между собой договором (конвенцией), то это, безусловно, обязанность. При отсутствии такового действует принцип взаимности (иногда его называют «международной вежливостью»), когда одно государство обращается к другому с соответствующей просьбой, обязуясь в дальнейшем при необходимости выполнить аналогичную просьбу.

Несоблюдение норм международной вежливости может повлечь применение реторсий, т.е. не выходящих за рамки международного права мер воздействий одного государства на другое, преследующих цель побудить последнее прекратить недружелюбные, дискриминационные, хотя и правомерные действия.

В любом случае, чтобы назвать деяние политическим, необходимы учет всех объективных и субъективных обстоятельств в каждом конкретном случае, установление его направленности и т.д. Необходимо, чтобы политический элемент превалировал над общеуголовным.

Важно, что право признавать деяние политическим или исключать его из таковых принадлежит только запрашиваемому государству. Разумеется, при этом недопустимо вмешательство во внутренние дела запрашивающего государства, как это подчас бывает в практике международного сотрудничества в сфере уголовного судопроизводства. Подобный подход не может не вызывать серьезных опасений, что под видом защиты прав и свобод лиц, вовлеченных в экстрадиционный процесс, будет ослаблена борьба с преступностью посредством международного сотрудничества в сфере уголовного судопроизводства. Данные опасения имеют под собой реальную основу, когда под совершенно надуманными политическими мотивами лица, совершившие общеуголовные преступления, находят защиту и убежище в некоторых государствах с определенным подходом к решению рассматриваемого вопроса.

На наш взгляд, необходимо сузить сферу защиты лиц, совершающих преступления политического характера, лишь теми деяниями, в которых отсутствует элемент насилия или угрозы подобного насилия, создающего опасность жизни и здоровью людей.

Институт международного розыска и последующей экстрадиции имеет немало и других коллизионных моментов, вызывающих большие споры в теории международного уголовного права.

Например, существует еще одна проблема, с которой сталкиваются власти, решая вопрос об экстрадиции. Нередки случаи, когда преступника запрашивают сразу несколько государств и решить, куда же отправить лицо не всегда представляется легкой задачей. Так, при решении вопроса об экстрадиции М. Аблязова, французский суд должен был выбрать одну из 3 претендующих стран: Россия, Казахстан, Украина. На наш взгляд, вопрос должен решаться исходя из того, в каком государстве совершено больше преступлений, либо где совершено наиболее тяжкое преступление.

Международный розыск преступников и их экстрадиция являются важнейшим направлением международного сотрудничества правоохранительных органов. В основном, органы национальной и международной уголовной юстиции в ходе такого сотрудничества практикуют принцип «либо выдай, либо суди».

Что касается самого принципа «либо выдай, либо суди», то впервые суть его была изложена (на латинском языке) в известной книге Гуго Гроция «О праве войны и праве мира» в следующей формулировке: «Государство, в котором находится тот, кто уличен в преступлении, должно или само, по требованию другого государства, наказать преступника, или предоставить это соответствующему государству». Потом этот принцип обрел более четкую и краткую формулировку «суди или выдай». В учебниках нередко пишут «выдай или суди». Однако правильно писать «либо выдай, либо суди», ибо здесь смысловая нагрузка совершенно иная. Этот принцип позволяет надеяться на то, что будет осуществляться принцип неотвратимости наказания за совершенное преступление, но действовать он будет уже как обычный принцип, касающийся выдачи [Ляхов Е.Г., 2012, с. 171].

Преступление должно быть наказуемо, в соответствии с законодательством запрашивающего и запрашиваемого государств, лишением свободы на срок не менее одного года или более строгим наказанием, не должны истечь сроки давности за преступление. Запрашивающее государство должно дать гарантии, что к выданному лицу не будут применяться пытки и смертная казнь.

Возможное применение смертной казни по отношению к экстрадируемому является весомым аргументом для отказа, особенно для государств, отказавшихся от применения такого уголовного наказания. На наш взгляд, отказ в экстрадиции по надуманным политическим мотивам противоречит основополагающему принципу – обязанности государств сотрудничать друг с другом, тогда как международное сотрудничество является одной из целей Организации Объединенных Наций. При этом четко определяются правовые рамки такого сотрудничества вне зависимости от различия политических, экономических и социальных систем государства.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Дунаева А.В. О понятиях межгосударственного и международного видов розыска // Психопедагогика в правоохранительных органах. – М., 2013. № 1 (52). – С. 82-85.

2. Путова И.В. Правовое обеспечение международного розыска преступников (состояние, актуальные проблемы, пути решения) // Научный вестник Омской академии МВД России. – Омск, 2007. № 3. – С. 23-27.

3. Сафаров Н.А. Экстрадиция в международном уголовном праве. Проблемы теории и практики. – М.: ВолтерсКлувер, 2005. – 416 с.

4. Быкова Е.В., Выскуб В.С. Политическая мотивированность решений об отказе в выдаче как противодействие международному сотрудничеству в борьбе с преступностью // Законы России: опыт, анализ, практика. – М., 2012. № 8. – С. 94-98.

5. Шаяхметова Ж.Б., Шаданова Л.Ж. Правовая политика в модернизации уголовного законодательства Республики Казахстан // Наука и жизнь Казахстана. – Астана, 2019. № 2 (76). – С. 98-100.

6. Ляхов Е.Г. Экстрадиция и принцип «autdedereautjudicare»: становление и современные проблемы // Публичное и частное право. – М., 2012. № 2. – С. 165-172.

УДК 343

Ташибаева А.К.
канд. юрид. наук, подполковник полиции
старший научный сотрудник Центра по исследованию проблем
расследования преступлений
Научно-исследовательского института Карагандинской академии
МВД РК им. Б. Бейсенова,
Электронная почта: aiman.t_kz@mail.ru
Место работы: Карагандинская академия МВД РК им. Баримбека Бейсенова

СЛЕДСТВЕННАЯ СИТУАЦИЯ И ЕЕ ЗНАЧЕНИЕ ПРИ РАССЛЕДОВАНИИ АВИАЦИОННЫХ ПРОИСШЕСТВИЙ

Аннотация. Проведение досудебного расследования по авиационным катастрофам представляет определенную сложность. Это объясняется сложностью авиационной техники, трудоемких экспертных исследований, большим количеством жертв (потерпевших) и др.

Расследование уголовных правонарушений производится в определенных условиях времени, места, окружающей среды, во взаимодействии с другими процессами объективной действительности, поведением лиц, оказавшихся в сфере уголовного судопроизводства, и под влиянием иных, порой остающихся неизвестными следователю факторов. Эта система образует ту конкретную обстановку, в которой работают лица, производящие досудебное расследование, и иные лица, участвующие в доказывании. Такую обстановку в криминалистике назвали следственной ситуацией, то есть это существующая на данный момент реальность, в условиях которой действует лицо, производящее досудебное расследование.

В статье подробно освещается содержание следственных ситуаций, возникающих при расследовании авиационных происшествий и инцидентов. Авторами раскрывается алгоритм действий лица, производящего досудебное расследование, по проведению конкретных следственных действий в сложившейся определенной следственной ситуации при расследовании уголовных правонарушений, связанных с авиационными происшествиями и инцидентами.

Ключевые слова: авиационное происшествие; следственная ситуация; следственное действие; лицо, производящее досудебное расследование; алгоритм действий; расследование; уголовное правонарушение; доказывание по уголовному делу.

Аннотация. Авиациялық апаттарға қатысты сотқа дейінгі тергеп-тексеру жүргізу біршама қиындық туғызады. Бұл әуе кемелерінің күрделілігіне, көп еңбекті қажет ететін сараптамалық зерттеулерге, көптеген құрбан болғандарға (зардап шеккендерге) және т.б. байланысты болмақ.

Қылмыстық құқық бұзушылықты тергеп-тексеру белгілі бір уақыт, орын, қоршаған орта жағдайларында, объективті шындықтың басқа процестерімен өзара әрекеттестікте, қылмыстық іс жүргізу саласында қолға түскен адамдардың мінез-құлқымен және кейде тергеушіге белгісіз болып қалатын басқа да факторлардың әсерімен жүзеге асырылады. Бұл жүйе сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүргізген адамдармен бірге дәлелдемелермен айналысатын басқа да адамдар болатын нақты ортаны қалыптастырады. Криминологиядағы мұндай жағдайды тергеу жағдайы деп атайды, сотқа дейінгі тергеу жүргізетін адам бар.

Мақалада авиациялық оқиғалар мен оқыс оқиғаларды тергеп-тексеру кезінде туындаған тергеу жағдайларының мазмұны егжей-тегжейлі көрсетілген. Авторлар авиациялық оқиғалар мен оқыс оқиғаларға байланысты қылмыстық құқық бұзушылықтарды тергеп-тексеру кезінде ағымдағы белгілі бір тергеу жағдайында нақты тергеу әрекеттерін жүргізу үшін сотқа дейінгі тергеуді жүргізетін адамның әрекеттерінің алгоритмін аша білген.

Түйін сөздер: тергеу жағдайы, апат, тергеу әрекеті, сотқа дейінгі тергеуші; әрекет алгоритмі; тергеу, қылмыстық құқық бұзушылық, қылмыстық іс бойынша дәлелдемелер.

Annotation. The investigation of criminal offenses is carried out under certain conditions of time, place, environment, in interaction with other processes of objective reality, the behavior of persons caught up in the field of criminal proceedings, and under the influence of other factors that sometimes remain unknown to the investigator. This system forms the specific environment in which persons engaged in pre-trial investigation and other persons involved in evidence work. Such a situation in criminology was called the investigative situation, that is, it is the current reality, in the conditions of which there is a person conducting a pre-trial investigation.

The investigation of criminal offenses is carried out under certain conditions of time, place, environment, in interaction with other processes of objective reality, the behavior of persons caught up in the field of criminal proceedings, and under the influence of other factors that sometimes remain unknown to the investigator. This system forms the specific environment in which persons engaged in pre-trial investigation and other persons involved in evidence work. Such a situation in criminology was called the investigative situation, that is, it is the current reality, in the conditions of which there is a person conducting a pre-trial investigation.

The article details the content of investigative situations that arise in the investigation of aircraft accidents and incidents. The authors disclose the algorithm of actions of the person conducting the pre-trial investigation to conduct specific investigative actions in the current certain investigative situation during the investigation of criminal offenses related to aircraft accidents and incidents.

Keywords: accident, investigative situation, investigative action; pre-trial investigator, action algorithm; investigation, criminal offense, evidence in a criminal case.

О проблемах следственной ситуации, о ее понятии, о следственных ситуациях как основе расследования уголовных правонарушений, о следственных ситуациях, которые складываются в процессе раскрытия и расследования уголовных правонарушений проводили исследования многие известные ученые.[7] Профессор Р. С. Белкин в одной из своих работ определяет следственную ситуацию как «совокупность условий, в которых на данный момент осуществляется расследование, то есть та обстановка, в которой протекает процесс доказывания».[8]

Изучение и анализ определений следственной ситуации, данных учеными в опубликованных работах, дает нам возможность сформулировать понятие следственной ситуации. По нашему мнению, под следственной ситуацией понимается обстановка, складывающаяся в ходе досудебного расследования, и уровень знаний следователем самого события правонарушения, на основе которого принимается решение по расследуемому уголовному делу.

Знание следственной ситуации по делам об авиационных происшествиях позволяет следователю принять правильное решение о направлении досудебного производства, установить отдельные упущения досудебного расследования, определить перечень следственных и розыскных действий, производство которых позволит полно, всесторонне и объективно выяснить все обстоятельства, подлежащие доказыванию по уголовному делу (ст. 113 УПК РК), и выполнить задачи уголовного судопроизводства, то есть беспристрастно, быстро и полно расследовать авиационное происшествие.

Таким образом, следственная ситуация по делам об авиационных катастрофах — это обстоятельства, складывающиеся на стадии досудебного расследования в ходе проведения различных следственных и розыскных действий как на первоначальном этапе следствия, так и последующем, завершающем этапе расследования.

Исследования практики и анализ статистических данных Комитета по правовой статистике и специальным учетам Генеральной прокуратуры Республики Казахстан показали, что за 2015-2018 годы и первый квартал 2019 года по статье 344 УК РК зарегистрировано 23 случая, из которых 10 – по ч. 1 (нарушение правил безопасности движения или эксплуатации воздушного транспорта); 8 – по ч. 2 (тоже деяние, повлекшее по неосторожности смерть человека), 5 – по ч. 3 (деяние, повлекшее по неосторожности смерть двух и более лиц).[9]

По делам об авиационных происшествиях, где имеют место человеческие жертвы, значительный материальный ущерб, с учетом общественной значимости немедленно начинается досудебное расследование. Это объясняется следующими факторами.

Во-первых, в результате авиационных катастроф имеют место человеческие жертвы, в подавляющем большинстве случаев погибают все пассажиры и экипаж самолета, происходит полное разрушение летательного аппарата. Это свидетельствует о большой общественной опасности авиационных происшествий.

Во-вторых, сложно установить причины авиационных происшествий. Определенные трудности возникают при проведении процессуальных и розыскных действий на месте происшествия, на месте обнаружения тяжело раненых, в связи с неадекватностью восприятия ими объективной реальности. Вследствие этого производство следственных действий (допроса) откладывается на более позднее время. Расследование отдельных авиационных происшествий показывает, что причинами аварии и авиационных катастроф является грубое нарушение правил

[7] Ким Д. В. Следственная ситуация как многомерное явление // Следователь. Федеральное издание. — 2003.— № 9.— С.34; Волчецкая Т. С. Криминалистическая ситуация: дис…. д-ра юрид.наук: 12.00.09.— М., 1997.— С. 73-74; Образцов В. А., Танасевич В. Г. Понятие и криминалистическое значение следственной ситуации. — Сов. государство и право, 1979.— № 8.— С. 113-114; Гуельникова О. В. Типичные следственные ситуации на первоначальном этапе расследования авиационных происшествий // Вопросы студенческой науки, 2018. — Вып. № 2(18). — С. 118.

[8] Белкин Р. С. Курс криминалистики: Учеб. пос. для вузов.— М., 2001.— С.630.

[9] Статистические данные Комитета по правовой статистике и специальным учетам Генеральной прокуратуры Республики Казахстан за 2015-2016 годы // Электронный ресурс: http://pravstat.prokuror.gov.kz/

безопасности движения и эксплуатации воздушного судна. Например, в 2017 году причиной крушения учебного самолета «Технам-2002», в котором погибли пилот-инструктор и курсант, стали 30 нарушений со стороны частной компании, осуществлявшей полеты, в частности, «попадание самолета в условия сильного сдвига ветра, что привело к возникновению опасной ситуации в полете, с которой экипаж не справился и допустил столкновение с землей; аэродром не был предназначен для полетов; инструктаж не проводился; в день катастрофы не была получена информация о погодных условиях в метеоцентре».[10]

В-третьих, по делам об авиационных катастрофах наряду с предварительным досудебным следствием проводится ведомственное техническое расследование комиссией, создаваемой уполномоченным органом в сфере гражданской или государственной авиации (ч. 3 ст. 93 Закона *РК «*Об использовании воздушного пространства Республики Казахстан и деятельности авиации»).[11] По вышеуказанному происшествию, расследованием крушения учебного самолета занималось управление по расследованию авиационных происшествий и инцидентов Министерства индустрии и инфраструктурного развития РК.

В ходе досудебного расследования уголовных дел, связанных с нарушением правил безопасности движения и эксплуатации воздушного транспорта, повлекших человеческие жертвы, значительный материальный ущерб и другие тяжкие последствия, возникают различные следственные ситуации. Рассмотрим типичные следственные ситуации по делам об авиационных происшествиях.

1. На начальном этапе досудебного производства, когда органы расследования не знают о причинах авиационных катастроф, известен только факт авиационного происшествия и его последствия: гибель пассажиров авиалайнера, экипажа, тяжкие телесные повреждения, наличие значительного материального ущерба, разрушение строений, сооружений, зданий, непригодность воздушного судна для дальнейшей эксплуатации и т.д.

По данной ситуации рекомендуется создать группу следователей и немедленно направить на место авиакатастрофы, место вылета и место стоянки летательного аппарата для проведения осмотра, изъятия предметов и документов, имеющих значение для уголовного дела, с целью исключения утери и уничтожения доказательств. На месте авиационного происшествия руководитель группы должен правильно организовать работу по сбору информации о случившейся авиационной катастрофе, привлечь к осмотру места происшествия сотрудников КЧС МВД Республики Казахстан для оцепления территории, сбора обломков и пострадавших. В целях полного и объективного расследования следователь проводит следующие следственные действия:

– осмотр места происшествия,

– допрос пострадавших, очевидцев, подозреваемых;

– выемку предметов и документов, имеющих значение для дела;

– проведение судебных экспертиз (авиационно-техническая, пожарно-техническая, трасологическая, молекулярно-генетическая и др.).

2. Органы досудебного расследования немедленно приступают к производству досудебного расследования, в ходе которого устанавливаются последствия и условия авиационного происшествия. В данной следственной ситуации органы расследования определяют причины авиационного происшествия и круг лиц, которые могут быть причастны к совершению правонарушения. Изучается личность каждого, кто имеет отношение к эксплуатации, техническому обслуживанию воздушного судна, соответствие их действий (или бездействия) нормативным требованиям. Выявленные данные позволяют установить возможные нарушения правил безопасности движения и эксплуатации воздушного судна и виновность конкретных лиц.

При такой следственной ситуации следователь должен оперативно выехать на место происшествия и провести следующие следственные действия:

– осмотр места авиационного происшествия;

– допрос пострадавших, очевидцев, подозреваемых;

– выемку документов у владельца летательного аппарата, а также документов с места вылета летательного аппарата;

– осмотр предметов и документов;

---

[10] Время. 2019. 15 мая. №75 (2804).

[11] Закон *РК от 15 июля 2010 г. № 339-IV «*Об использовании воздушного пространства Республики Казахстан и деятельности авиации» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 01.08.2019 г.).

– назначение судебных экспертиз (авиационно-технической, трасологической, физико-химической, медицинской, пожарно-технической).

3. На завершающем этапе досудебного расследования возникает третья следственная ситуация, когда известны причины авиационного происшествия, установлены лица, допустившие те или иные нарушения правил безопасности движения и эксплуатации воздушного транспорта, органами досудебного расследования получены и проверены следственным путем материалы ведомственной комиссии по расследованию авиационного происшествия. И наконец, определяются конкретные лица, виновные в авиационном происшествии.

На данной стадии досудебного расследования следователь имеет результаты проведенных следственных действий:

– осмотра места происшествия;

– допросов пострадавших, очевидцев, подозреваемых;

– изъятые предметы и документы, имеющие значение для дела;

– заключение судебных экспертиз (авиационно-техническая, трасологическая, физико-химическая и др.).

Перед лицами, ведущими досудебное расследование, в начальный период следствия стоит задача координации следственных, оперативно-розыскных, организационно-технических действий, нацелить их на решение конкретных вопросов этого периода. Практически это означает, что если необходимо, например, изучить личности технического персонала, которые готовили самолет к полету, то следует наряду с допросами лиц, знающих их, дать поручение органу, имеющему право проведения оперативно-розыскных мероприятий, собрать сведения о их образе жизни, круге знакомых, связях и т.д., а также запросить характеристики и ознакомиться с их личными делами по месту работы, навести справки в организациях, где могут быть какие-либо сведения об этих лицах.

Таким образом, анализ практики дает нам возможность сформулировать программу первоначального этапа досудебного расследования уголовных дел о нарушениях правил безопасности движения и эксплуатации воздушного судна. Эта программа направлена на установление обстоятельств, подлежащих доказыванию, и включает в себя следующие действия:

1) установление данных, свидетельствующих о факте авиационного происшествия (место, время, механизм развития, последствия и другие обстоятельства авиационного происшествия);

2) установление непосредственной причины авиационной катастрофы: явилось ли авиационное происшествие результатом технической неисправности воздушного судна или действий (бездействия) технического персонала, которые готовили воздушное судно к полету и ненадлежащим образом выполнили возложенные на них обязанности. Здесь имеется в виду связь авиационного происшествия с действиями или бездействием работников авиатранспорта, обязанных соблюдать правила безопасности, движения и эксплуатации воздушного судна, причинная связь между авиапроисшествием и действием этих лиц, наличие преступное последствий в результате действия других лиц;

3) установление личности виновных, мотива и других обстоятельств содеянного.

Анализ судебно-следственной практики по делам об авиационных происшествиях показал, что причинами авиационных происшествий становятся: ошибочные действия экипажа и руководства компании - 11 случаев из 22 (1 не учитываем, так как передано для расследования за пределы РК), или 50 %; технические неисправности – 3, или 14 %; погодные условия – 3, или 14 %; некорректная работа наземных служб – 1, или 4 %; по иным причинам – 4, или 18 % (причины устанавливаются).

Как показывает анализ следственных ситуаций, возникающих при расследовании авиационных происшествий, механизм правонарушения развивается следующим образом:

1) работники диспетчерской и аэродромной службы, технический персонал, который готовит воздушное судно к полету, не соблюдают возложенные на них обязанности и этим самым нарушают правила безопасности движения и эксплуатации воздушного судна;

2) в результате ненадлежащего выполнения ими возложенных на себя обязанностей может наступить общественно опасное последствие, т.е. авиационное происшествие с гибелью людей и другими тяжкими последствиями.

При планировании досудебного расследования по делам об авиационных происшествиях необходимо определить перечень тех следственных и оперативно-розыскных мер, которые должны быть проведены как первоначальные неотложные действия. От умелого планирования и

последовательного качественного проведения следственных и розыскных действий на каждом этапе досудебного расследования в зависимости от сложившихся следственных ситуаций во многом зависит установление объективной истины по уголовному делу и выполнение задач уголовного судопроизводства.

В первую очередь, следует провести первоначальные следственные действия, которые основаны на первичных сведениях об авиационных происшествиях, например, немедленно произвести квалифицированный осмотр места происшествия; изучить поступившие первичные материалы; опечатать или провести выемку документов, подлежащих изучению и исследованию; допросить очевидцев авиапроисшествия; произвести освидетельствование или назначить судебно-медицинские и иные виды экспертизы по делу.

Во-вторых, необходимо провести следственные действия немедленно после обнаружения авиапроисшествия. По возможности на месте происшествия следует установить существенные обстоятельства, например, допросить лиц, которые находятся на месте падения самолета и являются очевидцами происшедшего события, т.е. падения летательного аппарата; выявить оперативным путем других свидетелей авиационного происшествия; установить личности погибших (трупов); определить владельцев предметов, вещей, обнаруженных на месте авиационного происшествия.

В-третьих, провести следственные действия, вытекающие непосредственно из главного направления досудебного расследования, например, назначение и проведение экспертиз (судебно-медицинских, технических и др., в зависимости от особенностей авиационного происшествия), в результате которых могут быть установлены причины смерти, техническое состояние самолета, вертолёта и других видов летательного аппарата.

В-четвертых, следует провести следственные действия, направленные на предупреждение и пресечение новых авиационных происшествий со стороны должностных лиц технического персонала, которые дают разрешение на полет и ответственные за техническое состояние самолета.

По результатам проведенных первоначальных действий сложится новая следственная ситуация, в зависимости от которой будет определен дальнейший ход расследования.

В целях совершенствования предупредительной, профилактической работы, качественного проведения следственных и оперативных мер по делам об авиационных происшествиях необходимо обучать по специальной программе специалистов, следователей и экспертов.

Төленді М.А., Байзакова Р.Б., Таджиханова Б.Т.
«Құқық» кафедрасының оқытушылары
ҚазҰАУ

ЖЕЗӨКШЕЛІК ХХІ ҒАСЫР ДЕРТІН ЗАҢДАСТЫРУ

Аңдатпа: Жезөкшелік адамзат тарихы мен мәдениетіндегі ежелден келе жатқан сан қырлы күрделі құбылыс.

Кілт сөздер: Қылмыс, жезөкшелік, жаза, қылмыстық жауаптылық, қоғамға қауіпті әрекет немесе әрекетсіздік.

Аннотация: Проституция - это старомодное явление в истории и культуре человечества.

Ключевые слова: преступление, проституция, наказание, уголовная ответственность, социально опасное поведение или бездействие.

Abstract: Prostitution is an old - fashioned term in history and culture of humanity.

Keywords: prostration, prostatitis, prescription, gonorrhea responsiveness, social security or illness.

Жезөкшелікті ертеден келе жатқан жат қылықтың бірі санайды. Оған қарсы қандай амал жасаса да, оны ешкім жойып жібере алмаған. Десе де оны шектеп отыру әрбір қоғамның басты міндеті болса керекті. Біздің қазақ қоғамында бұл мақсатта қандай іс-шараны қолға алып жатырмыз? 90-шы жылдардың басынан жезөкшелер көше бойын жағалап, тәнін саудалауға көшті [1 С. 2]. Оны Қазақстанның қай қаласына барсаңыз да, кездестіруге әбден болады. Тіпті қазақы өңірлер деп саналатын аймақтарда да бар. Оған да етіміз әбден үйренді. Алайда оның салдарына үңілген ешкім жоқ. Солай болуы қажет секілді. Ата сақалы аузына түскен егде адамдар да желік қуып, сол жерлерді жағалап жүргенін қоғамның қасіреті санаймыз ба? Тағы бір өкініштісі, сол жерде «қызмет» етіп жүрген қыздар да өзіміздің қаракөздер.
Әрине, мұны қоғамның дерті деп қарадық. Оны күресуге дәрменіміз жетпей қалған секілді. Олардың ашықтан-ашық көшеде «қызмет» жасауына неліктен жол беріліп отыр. Жезөкшелер де заман талабына сай әрекет жасай бастаған тәрізді. Олар өздерінің «бизнесін» дамытуға жаһандық желіні пайдалана бастапты. Қазір интернеттің қоса қалсаңыз, осындай көңілге кірбің саларлық көріністер көз алдымызға шыға келетін болып алды.
Қазақ атамыз кезінде мұндай қылықтарға тосқауыл қоюдың жолын іздеген. Оларды қатаң түрде жазалап, елдің көзінше оларға қарсы тас атқан. Сондықтан да шығар, мұндай ұятсыздық көп кездесе бермейтін. Тентекті тезге салатын ата-бабалар әрдайым осындай жат қылықтардың алдын алып отырған. Соңғы жылдарды қарастырсақ. Соңғы жылдары өрши түскен криминогендік жағдай елдегі қылмыстылықтың күрт өсуіне және оның әлеуметтік қауіптілігінің жоғарлауына себепші болып отыр. Қылмыстың көбейе түсуінің бір ұштығы жезөкшелікте жатыр.

Жезөкшелік дегеніміз жеке тұлғаның сыйақы алып, басқа адаммен бейберекет жыныстық қатынаста болуын айтамыз [2, с.28]. Жалпы жезөкшелікпен әйелдер айналысады, ал қазіргі тәжірибеде жезөкшелікпен ер адамдардың да ақы алып айналысатыны көрініс алып отыр. Бұл кәсіпті жұмыссыздар қатарынан шыққан жеңіл жүрісті әйелдер күн көріс құралына айналдырса, оңай жолмен қаржы табуды көздеген пайдакүнем адамдар тобы жезөкшелікті көлеңкелі бизнестің бір үлкен түріне айналдыруға тырысқан. Жезөкшеліктің ендігі бір бөлігі притон ұстаушылармен бірлесіп жұмыс істеуге мәжбүр болады. Жалданушы жезөкшелер тұрақты жұмыспен, жайлы орынмен қамтамасыз етіледі. Тән саудасынан түскен табыстың ірі бөлігін притон ұстаушылар иеленеді.

Жезөкшеліктің кезекті бір шығу көзі әсіресе, жастар арасында күнделікті интернеттен, теледидардан көрсетілетін лас фильмдер және кез келген бұрышта нәсіпқұмарлық мазмұнда жазылған журнал, газет, әдебиеттердің көбеюі болып табылады. Бұларда махаббат пен эротика өте төмен физиологиялық түсінік ретінде карастырылған. Соңғы жылдары бұқаралық ақпарат құралдарында жезөкшелікті заңдастыруды жақтайтын және оған қарсы адамдардың пікірталастары қатар берілуде. Кейбір шет мемлекеттердегі тәрізді Қазақстанда жезөкшелікке «лицензия» беріп, притондар үйлерін ашудың зиянынан гөрі пайдалы жағы басым деп дәлелдеушілердің сөздеріне қарағанда «секс индустриясы» өндіргіш күштерінің біраз бөлігі біздің елімізде «еңбектері» бағаланбағандықтан «жұмыс» іздеп шетелдерге кететін көрінеді. Олар сол шетелдегі притон үйлерінің қожайына мыңдаған доллар кіріс әкелуде. Біздің елде де жезөкшелікті заңдастырып, арнайы рұқсат берілсе, тән саудасынан түскен қаржы жергілікті бюджетті

толықтырар еді және олар денсаулық сақтау мекемелерімен бірге жұмыс істесе деген кейбір азаматтардың пікірлері осыған сай келіп тұр. Демограф, саясаттану ғылымдарының докторы Мақаш ТӘТІМОВ мырза былай дейді: – Жезөкшелікті заңдастыру керек. Бұл мәселеге демографиялық тұрғыдан қарар болсақ, жезөкшеліктің қарқынды түрде өсуі халықтың өсіміне зиянын тигізуде. Өйткені ондай қыз-келіншектеріміз тұрмысқа шықпайды және өмірге бала әкелмейді. Оның үстіне олар түрлі ауруларды жұқтырады. Егер легализация жасалса, кез келген жерде өз қызметін ұстанатындар азайып, тән тоятын (сауна) хауыз, қонақ үй, притондардан іздейтіндердің қатары өсер еді. Жезөкшелік – жазылмайтын дерт. Оны түп-тамырымен жойып жіберу мүмкін емес. Көптеген мемлекеттер бұл дерті жеңе алмаған. Жеңе алмаған соң, жезөкшелікті заңдастырып тынған. Өте жылдам дамып бара жатқан өркениет тұрғысынан алып қарағанда жезөкшелікті заңдастырудан басқа амал жоқ. Заңдастырылған соң жезөкшелер де салық төлейді. Бюджетке пайда түсіреді. Жыныстық жолмен жұғатын аурулар азаяды. Өйткені жезөкшелердің барлығы дәрігерлік қадағалауда болады. Жалған намыспен шындықтың бетіне қарағымыз келмесе де, жезөкшелік әлемді де, біздің қоғамды да жаулап алған.. Егер жезөкшелікті біздің салт-дәстүрімізге жат нәрсе ғой деп заңдастырудан қашатын болсақ, онда жезөкшелер көбеймесе азаймайды. «Ақжүніс-Астана» журналының бас редакторы Сәуле ӘБЕДИНОВА ханымның пікірінше: – Дәл қазіргі кезде жезөкшелікті заңдастырудың қажеті жоқ. Өйткені біздің қазіргі буын ата-әженің тәрбиесін көрген ұрпақ. Біз бұрынғы ата-бабаларымыз бен кейінгі ұрпақты жалғастырушы дәнекер ұрпақпыз. Арын жанынан артық көрген бабаларымыз өздерінің ақыл-парасатының, көрегенділігінің арқасында жезөкшелік секілді дініміз бен ділімізге жат дүниелерге жол берген емес. Етегін жел көтермеген қазақ әйелдері қызының тәрбиесіне мән берді, ал әке қыздарының арына дақ түспеу үшін ізгілік жолын күзетті. Ата дәстүрді, әдет-ғұрыпты кейінгі ұрпаққа қарағанда біз білеміз. Сондықтан қазіргі таңда бізге өзіміздің салт-дәстүрімізге, ділімізге сай келетін бағыттағы дүниелерді жаңғырту керек. Қазір біз жастар жаман қылыққа әуес, ұрпағымыз азып барады деп жатамыз. Бірақ сол ұрпақты тәрбиелейтін кім? Өзіміз емес пе? Егер біз қазір жезөкшелікті заңдастырып қойсақ, онда өз ұл-қыздарымызды азғындыққа тәрбиелегеніміз емес пе? Сондықтан, меніңше, бізге жезөкшеліктен бұрын, ең алдымен, ер азаматтарымыздың екі әйел алуын заңдастырып алған дұрыс. Дәл бүгінгі біздің ұрпақтың алдында осындай ұлы міндет тұр. Ал жезөкшелік туралы заңды кез келген уақытта қабылдай салуға болады, оған асығудың керегі жоқ. Бізден кейінгі ұрпаққа жезөкшелікті заңдастыру қажет болып жатса, заманның ағымына қарай бұл да жүзеге асады. Ал дәл қазіргі таңда бізге жезөкшеліктен қарағанда екі әйел алу мәселесін заңдастырып алу маңыздырақ. Біздің қазақ қыз-келіншектері «екі әйел» деген мәселеден неге сонша шошитынын түсінбеймін. Эгоист болмау керек, бөлісе білу керек... Ер азаматтың екі әйел алуы – біздің қанымызда, сүйегімізде бар, генетикалық «чипте» сақталған. Біздің ата-бабаларымыз екі әйел алған, апа-әжелеріміз де біреуге екінші әйел болған, ал бәйбішелердің көбі шалына тоқал алып берген... Сондықтан бұдан түк те қорқудың керегі жоқ... Тек мәселе жігіттерде... Жігіттер мықты болса, біз қайда барамыз?!... Бәйбіше-тоқал - қазақтың керемет дамыған әлеуметтік институты... Оның жазылмаған заңдары бар... Ең бастысы, кәрі қыздар мен жезөкшелер азаяр еді... Қыздарымыз Саин көшесінің бойында тұрғанша, біреудің екінші әйелі болып, бала емізіп отырғаны абзал емес пе?.. Ал өзімнің көз қарасым: Шын мәнінде жезөкшеліктің салдарына келетін болсақ, жезөкшелер дін мен ұлттық салт-дәстүрді аяққа таптап, халықтың ұлттық намысын, туыстарының ар-намысын қорлап, беделін түсіреді. Венерологиялық, одан да басқа жұқпалы аурулардың таратушысы да жезөкшелер екені тәжірибе көрсетіп отыр. СПИД орталығында аурудың вирусын жұқтырған 400-ден аса науқас тіркеуде тұр. Бұлардың 95 пайызы кәнігі нашақорлар және де мерез (сифилис), соз (гонорея), хламидиоз тәрізді т.б. жыныс жолдары арқылы жұғатын ауруларға ұшырағандар жиі кездеседі. Медициналық тексеру барысында 10-12 жастағы жасөспірімдерден соз, мерез және басқа да жұқпалы жыныс ауруымен сырқаттанғандар анықталған. Жезөкшеліктің тағы бір қоғамға қауіптілігі сол-олардың басым көпшілігі жасанды түсік тастайды, заңсыз аборт жасайды, әкесіз, некесіз туған жас нәрестелерін қараусыз тастап кетеді, ал қыз балаларын өз кәсібіне баулитын жезөкшелер де пайда бола бастаған. Жезөкшеліктің осындай теріс әрекеттері бүкіл жұртшылықты, қоғамды алаңдатуда. Бірақ қазіргі Қылмыстық Кодексте Халық денсаулығына және имандылыққа қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтар туралы тарауда жезөкшенің іс-әрекетіне байланысты оны жауапқа тартуға байланысты бап қарастырылмаған. Қылмыстық Кодексте жезөкшелікпен айналысуға тарту (308 бап), притондар ұйымдастырғаны немесе ұстағаны және жеңгетайлық жасағаны үшін (309 бап) қылмыстық жауаптылық қана көрсетілген [3,с.58]. Ал жезөкшелердің тікелей өзі теріс әрекеттері үшін тек қана әкімшілік жауапқа тартылады да, қылмыстық жауаптылықтан тысқары

қалады. Әлемдегі жезөкшелікпен күреске назар аударсақ, көп елдерде бұған әкімшілік және қылмыстық жауаптылық көзделген. Қытайда жезөкшелікпен күресу туралы арнайы Заң бар. Көптеген дамыған, дамушы елдер осы бағытта Заң актілеріне тиісті өзгерістер енгізген.

Қорытындылай келе, жезөкшелікпен күрес бүкілхалықтық, әрі мемлекеттік маңызы бар іс. Сондықтан бұл бағытта кешенді бағдарлама жасалып, оны жүзеге асыру үшін қажетті қаржы мөлшері бөліну керек-ақ. Жезөкшелікке қарсы үгіт-насихат жұмыстарымен қатар жезөкшеліктен пайда болатын түрлі аурулардың алдын алу тәрізді медициналық шаралар да ұйымдасқан түрде жүргізілуі тиіс. «Қызға қырық үйден тыйым салу» тәрізді халық педагогикасын қайта жандандырудың қажеттілігі байқалады [4, с.69]. Бұл зерттеу жұмысымызда жезөкшеліктің қоғамға өте қауіпті құбылыс екенін, ал оны істеушілерге жаза қолданбайтындығын айта отырып, бұл қоғамға қарсы іс-әрекеттердің шығу себептері мен қайнар көздерін, қылмыскерліктің көріністерін, аталмыш құбылыстың көп түрлілігі жайлы егжей-тегжей зерттеуге күш саламыз. Жезөкшелік - адамзат тарихында бұрын да болған, қазір де өмір сүріп келе жатқан қоғамға қайшы іс әрекет. Заманның өтуіне байланысты жезөкшелікпен айналысу тәсілдері мен формалары өзгерді. Бұл өзгеру жасалынатын дерттің қоғамға қауіптілік сипатын жоғалту орнына, қайта күшейе түсіп, бұрынғыдан да қауіпті, әдіс-тәсілдері көбейіп жатыр. Заңгер мамандығының білімгері ретінде кез-келген мемлекет өзінің қылмыстық, әкімшілік және еңбек заңнамаларына өзгертулер мен толықтырулар енгізіп, оларды заңдастырып отырғаны дұрыс деп санаймын.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Н.Ә.Назарбаев «Барлық қазақстандықтардың өсіп-өркендеуі, қауіпсіздігі және әл- ауқатының артуы», Алматы, 2017.
2.ҚР Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексі 2016.
3.Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі 2016 жыл.
4..https://www.qamshy.kz/article/ewropadaghiday-qazaqstanda-da-zhezokshelikti-zanhdastirw-qazhet-pe.html

Turdaliev A.O.
candidate of historical sciences
Atyrau State University named after Kh.Dosmukhamedov
Atyrau

Idressova T.A.
master of law
Atyrau State University named after Kh.Dosmukhamedov
Atyrau

Akhmetzhanov Zh.
master of law
Atyrau State University named after Kh.Dosmukhamedov
Atyrau

THE CONCEPT AND LEGAL FOUNDATIONS OF THE JUDICIARY IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Түйін. Бұл мақала Қазақстан Республикасындағы сот билігіне арналған. "Қазақстан Республикасының сот жүйесі және судьялардың мәртебесі туралы" Қазақстан Республикасының Конституциялық заңына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы" Қазақстан Республикасы Конституциялық заңының жобасы әзірленді. Сот билігі институтын мемлекеттік тетіктің құрамдас бөлігі ретінде жетілдіру мәселелерін теориялық пайымдаудың өзектілігі ең алдымен Республиканың Конституциясында Қазақстанды демократиялық, зайырлы, әлеуметтік және құқықтық мемлекет бекіту туралы іргелі ережені бекітумен байланысты, оның ең қымбат қазынасы адам, оның өмірі, құқықтары мен бостандықтары болып табылады. Әлеуметтік өмірдің барлық субъектілерінің құқықтары негізінде қоғамда туындайтын жанжалдарды шешуді, Конституцияға және құқықтық заңдарға бағынуды қамтамасыз ете отырып, сот билігі биліктің заңнамалық және атқарушы тармақтарын тежеуде және шектеуде, олардың қызметіне құқықтық бақылауды жүзеге асыруда маңызды рөл атқарады.

Түйінді сөздер: сот билігі, құқықтық мемлекет, құқықтық бақылау, жетілдіру, мемлекеттік тетік.

Резюме. Эта статья посвящена судебной власти в Республике Казахстан. Авторами статьи был анализирован понятия и правовые основы судебной власти Республики Казахстан. Актуальность теоретического осмысления вопросов совершенствования института судебной власти, как составной части государственного механизма связана, прежде всего, с закреплением в Конституции Республики фундаментального положения об утверждении Казахстана демократическим, светским, социальным и правовым государством, высшими ценностями которого являются человек, его жизнь, права и свободы. Обеспечивая разрешение возникающих в обществе конфликтов на основе права, подчинение Конституции и правовым законам всех субъектов социальной жизни, судебная власть играет важную роль в сдерживании и ограничении законодательной и исполнительной ветвей власти, осуществление правового контроля над их деятельностью.

Ключевые слова: судебная власть, правовое государство, правовой контроль, совершенствование, государственный механизм.

Summary. This article is devoted to the judiciary in the Republic of Kazakhstan. The authors of the article analyzed the concepts and legal foundations of the judicial power of the Republic of Kazakhstan. The relevance of a theoretical understanding of the development of the institution of the judiciary as an integral part of the state mechanism is primarily enshrined in the Constitution fundamental provisions on the approval of Kazakhstan a democratic, secular, legal and social state whose highest values are an individual, his life, rights and freedoms. Ensuring the resolution of conflicts arising in society on the basis of law, subordination to the Constitution and legal laws of all subjects of social life, the judiciary plays an important role in restraining and limiting the legislative and Executive branches of government, exercising legal control over their activities.

Keywords: the judiciary, rule of law, legal control, improvement of the state mechanism.

The relevance of a theoretical understanding of the development of the institution of the judiciary as an integral part of the state mechanism is primarily enshrined in the Constitution fundamental provisions on the approval of Kazakhstan a democratic, secular, legal and social state whose highest values are an individual, his life, rights and freedoms. "It is difficult to overestimate the importance of this constitutional provision, - the Chairman of the Supreme Court of the Republic of Kazakhstan K. A. Mami notes in this regard, - as the paradigm of development of the rule of law objectively assumes a strong and independent judiciary, as one of the fundamental guarantees of harmonious interaction of the state and civil society" [1].

The concept of "judicial power", as it is known, was revived in the Kazakh legal science in the early 1990s. The fact that the Soviet totalitarian regime, the judiciary as such in Kazakhstan, in principle, could not be: after all, the set of courts established by the Soviet Constitutions, in any case could not represent the judiciary. The very same the notion of "judicial power" podmenyalos term "judicial system", and court was viewed mainly as one of organs struggle with crime [2].

The judicial power is an independent and independent branch of the unified state power of the Republic of Kazakhstan, created to resolve social conflicts in society on the basis of the Constitution and other laws; to protect the rights of citizens in their relations with Executive authorities and officials. Ensuring the resolution of conflicts arising in society on the basis of law, the subordination of the Constitution and legal laws of all subjects of social life, the judiciary plays an important role in restraining and limiting the legislative and Executive branches of power, the exercise of legal control over their activities [3].

The main purpose of the judiciary - the implementation of justice, ie, making legal decisions on the conflicts under consideration. The social role of the judiciary in a democratic society is to ensure the rule of law expressed in the Constitution, laws, international treaties, acts of the President, the Government and other state bodies. The most important function of the court is to protect the rights and freedoms of individuals and organizations. Realizing its social role, the judiciary uses state coercion, acts as a punishing body in relation to citizens and bodies who have violated the law. On the other hand, the court must protect law-abiding citizens in case of possible arbitrariness on the part of the state.

The legal basis of the judiciary is enshrined in the decree 11 section of the Constitution "Courts and justice", the Constitutional law of 25 December 2000 "on the judicial system and the status of judges of the Republic of Kazakhstan" and other normative legal acts. Jurisdiction of cases, procedure, procedural powers of the judge are established by the CPC and CPC, The code of administrative offences. Certain issues of the status of courts and judges are regulated by a number of by-laws of the President: Provisions on certification, qualification classes of judges, on the procedure and conditions for compulsory state insurance of judges and their property, medical care and sanatorium treatment, Republican, regional and equivalent disciplinary boards.

Судебную систему Республики Казахстан составляют Верховный Суд и The judicial system of the Republic of Kazakhstan consists of the Supreme Court and local courts established in accordance with the Constitution and constitutional law.

The local courts are:

1) regional and equivalent courts (city court of the capital of the Republic, city courts of cities of Republican significance, specialized court-Military court of the troops of the Republic of Kazakhstan and others);

2) district and equivalent courts (city, Interdistrict, specialized court-military court of the garrison and others).

The Supreme court and most local courts are courts of General jurisdiction. Along with them there are specialized courts (military, economic, administrative).

The principles of judicial power are the basic principles on the basis of which the activity of courts and judges is built and carried out. They can be divided into three groups:

1. Principles of organization and activity of courts:

- administration of justice by legally established courts with prohibition of special and extraordinary courts;
- unity of the judicial system;
- autonomy of the courts;
- legality;
- publicity;
- competitiveness and equality of the parties;
- combination of collegiality and unity of command in legal proceedings;
- consideration of cases in courts of different instances;
- implementation of legal proceedings in the state and official languages, as well as in the language of the majority of the population;
- participation of representatives of the people (jurors) in the administration of justice.

2. Principles determining the legal status of a person in the judicial process:

- equality of all before the law and the courts;
- availability and guarantee of judicial protection;
- presumption of innocence;

- inadmissibility of re-bringing to criminal or administrative responsibility for the same offense;

- inadmissibility of change without the consent of the person of jurisdiction provided for it by the law;

- the right of everyone to be heard in court;

- absence of retroactive force of the laws establishing or strengthening responsibility, imposing new duties on citizens or worsening their situation; application of the new law after Commission of the offense canceling or mitigating responsibility for it;

- absence of the obligation of the accused to prove his innocence;

- the absence of the obligation of a person to testify against himself, his spouse and close relatives, whose circle is determined by law, a priest-to testify against those who confided in them in confession;

- interpretation in favor of the accused of any doubts about the guilt of the person;

- the absence of legal force in evidence obtained by illegal means; inadmissibility of conviction of a person only on the basis of his own confession;

- not admissibility of application of the criminal law by analogy.

3. Principles of organization of work of judges:

- independence, their connection only with the Constitution and the law;

- non-reporting;

a combination of appointment and election of giving judges powers;

- irremovability;

- inviolability;

- uniform status of judges;

- competence and professionalism;

- impartiality of the judge;

- incompatibility of the position of a judge with other activities;

- the de-politicisation of;

- social protection;

- responsibility.

The functions of the judiciary are the main activities of the courts in the implementation of the tasks assigned to them, carried out through the powers granted to them.

1) the administration of justice..

2) participation in the exercise of constitutional control;

3) judicial control at the stage of preliminary investigation;

4) enforcement of sentences and other court decisions and decisions of some other bodies;

5) judicial supervision of the legality of the activities of lower courts;

6) study, analysis and generalization of judicial practice;

7) interpretation of legal norms;

8) participation of the Supreme Court in the procedure of removal of the President from office;

9) participation in the improvement of legislation;

10) provision of legal assistance to justice institutions of foreign States;

11) participation of courts in the formation of the judiciary;

12) control over the activities of the authorized body for ensuring the work of courts (Department for ensuring the activities of courts under the Supreme Court of the Republic of Kazakhstan) and its territorial divisions by hearing its information.

REFERENCES:

1 Mami K. A. Constitutional legality and judicial power in the Republic of Kazakhstan: main trends and priorities. - M., 2004.- 310 p.

2 Kopabaev O. K. Constitutional and legal basis of the organization of state power in the Republic of Kazakhstan in accordance with the principle of its division into branches. - Almaty: Zheti Zhargy, - 160C.

3 Ascheulov A. T. Constitutional law of the Republic of Kazakhstan. Almaty: Kazakh Juridical Academy,2001

4 "On the judicial system and the status of judges of the Republic of Kazakhstan", constitutional Law of the Republic of Kazakhstan dated 25.12.2000.

ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМЫ
ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ НАУКА
PEDAGOGICAL SCIENCE

Абыканова Б.Т.
п.ғ.к., қауымдастырылған профессор
Х.Досмұхамедова атындағы Атырау мемлекеттік университеті

Билялова Ж.Т.
п.ғ.к., қауымдастырылған профессор
Х.Досмұхамедова атындағы Атырау мемлекеттік университеті

Барсай Б.Т.
п.ғ.д., профессор
Х.Досмұхамедова атындағы Атырау мемлекеттік университеті

Ележанова Ш.К.
ф.-м.ғ.к., қауымдастырылған профессор
Х.Досмұхамедова атындағы Атырау мемлекеттік университеті

БЕЙНЕ БАҚЫЛАУ ОҚУ ПРОЦЕСІНДЕ ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУДЫҢ ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ТЕХНОЛОГИЯСЫ РЕТІНДЕ

Аннотация: басылымда жоғары оқу орнында бейнебақылау көмегімен қашықтықтан емтихан өткізу әдістемесі талқыланады.

Түйінді сөздер: қашықтықтан оқыту, әдістемелік қамтамасыз ету, видео бақылау, видео емтихан, білімді бақылау.

Аннотация: в публикации рассмотрена методика проведения дистанционного экзамена с видеоконтролем в условиях высшего учебного заведения.

Ключевые слова: дистанционное обучение, методическое обеспечение, видеоконтроль, видеоэкзамен, контроль знаний.

Summary: in the paper there are considered the methods of conducting distance exam with video control in conditions of higher education.

Keywords: distance learning, methodical providing, video control, video examination, control of knowledge.

Қазіргі жағдайда жоғары білім беру алдында ақпараттық технологияларды кеңінен енгізу есебінен білім беру процесінің сапасын арттыру міндеттері тұр. Бүгінгі таңда ақпараттық технологиялар бүкіл қоғамның, атап айтқанда білім беру жүйесінің дамуын айқындайтын шешуші фактор болып табылатыны көпшілік мойындаған. Қоғамды ақпараттандыру және компьютерлендіру педагогикалық қызметке елеулі өзгерістер енгізеді, көп жағдайда оқу процесінің басты элементтерінің мазмұнына баса назар аударады, олардың бірі студенттердің білімі мен іскерлігін бақылау болып табылады. Оқу процесін, оның ішінде қашықтықтан оқытуды ұйымдастырудың кез-келген формасы жағдайында білімді бақылау басты рөлге ие болады. Бұл оқу материалының динамикасын бағалауға мүмкіндік беретіндігіне байланысты; білім, білік және дағды жүйесін білу деңгейі, оларды талдау негізінде қашықтықтан оқыту процесін ұйымдастыруға тиісті түзетулер енгізіледі.

Зерттеуші А.Н.Тихоновтың анықтамасы бойынша қашықтықтан оқытуды оқытушы да, аудитория да, студент те, ақпарат көзі де бір-бірінен қашықтықта болатын оқу процесінің бір түрі деп түсіну керек [1; 117 б.]. Қашықтықтан оқытуға дәстүрлі оқу процесінің барлық элементтері тән: интернет-технологиялардың ерекше құралдарымен немесе интерактивтілікті көздейтін басқа да жүзеге асырылатын мақсаттары, мазмұны, әдістері, ұйымдастыру формалары. Қашықтан оқыту дәстүрлі білім беру процесінің барлық элементтерімен сипатталады. Осылайша, қашықтықтан оқытуды дербес оқыту нысаны ретінде анықтауға болады, онда ақпараттық технологиялар оқытудың осындай нысанын ұйымдастырудың жетекші құралы болып табылады. Қазіргі қашықтықтан оқыту процесі келесі негізгі элементтерді қолдануға негізделген:

- ақпарат тарату құралдары (пошта, видео, радио, ақпараттық және коммуникациялық желілер);
- ақпарат алмасудың техникалық ортасына тәуелді әдістер [2; 10 б.].

Бұл оқу процесі барлық қажетті кезеңдерден өтетіндігіне байланысты: «материалды зерттеу - кері байланыс - алынған білімді түзету».

Сонымен қатар, бұл жағдайда білім алушының педагогпен (тьютормен) кері байланысын ұтымды ұйымдастыру бұл жағдайда сөзсіз маңызды болып табылады, оның функциялары студенттердің білімін бақылаудың ішкі жүйесіне жүктеледі. Ол оқытушыны білімді бағалаудың күнделікті жұмысынан босатады, сонымен қатар студенттердің өзіндік тестілеуін қамтамасыз етеді, студенттердің білімі мен дағдыларын межелік және қорытынды бақылау кезінде көмектеседі. Жоғарыда айтылғандай, қашықтықтан оқыту дәстүрлі білім беру жүйесінің барлық элементтеріне тән болғандықтан, оқу процесінің элементтерінің бірі студенттердің білімін бақылау болып табылады, оны сынақтар мен емтихандар түрінде өткізуге болады.

Емтихан белгілі бір пән бойынша студенттің білімі мен дағдысын тексерудің дәстүрлі формаларының бірі болып табылады. Олардың әртүрлі түрлері бар, онда зерттеушілер оларды әртүрлі себептер бойынша жіктейді. Сонымен, институционалды критерий бойынша Н.В. Бордовская [3] оларды университеттік емтихандарға, мектеп емтихандарына жіктеуді ұсынады.

Жоғары оқу орнындағы мамандандырылған емтихан оқу және кәсіптік оқытудың таңдалған түрі үшін негізгі болып саналатын арнайы пән бойынша емтихан деп түсініледі. Сонымен, ЖОО студенттерінің негізгі мамандандырылған пәндер бойынша білімін бақылауды күшейту мақсатында бейне бақылау мүмкіндігі бар онлайн-тестілеу түрінде емтихан онлайн режимінде қашықтықтан емтихан өткізу әдістемесі жасалды. Пәннің оқу жоспарының барлық талаптарын орындаған, аралық аттестаттаудан өткен және осы пән бойынша тестілеуден өткен студенттер, егер ағымдағы семестрде қарастырылған болса, бейне емтиханға жіберіледі.

Жалпы алғанда, қашықтықтан оқытудың барлық процестерініңі артықшылығы - оқу, емтихандар мен тестерді тапсыру INTERNET (жоғары оқу орнына келмей), білім алу және бақылау арқылы өтеді, ыңғайлы уақытта және кез-келген жерде студенттерге уақыт үнемдейді және оқытушылардан кеңестер алуға мүмкіндік береді.

Ұсынылған тәжірибеден байқағанымыздай, қашықтықтан оқыту кезінде емтиханды бақылау сессияларын өткізу үшін ақпараттық және коммуникациялық технологиялар, оның ішінде Интернет қолданылады. "Ақпараттық-коммуникациялық технология" ұғымын кең мағынада да, тар мағынада да түсіндіруге болады. Кең мағынада ақпараттық-коммуникациялық технологиялар (АКТ) - ақпаратты жинау, өңдеу, сақтау, тарату, көрсету және оны пайдаланушылардың мүдделеріне сәйкес пайдалану мақсатында біріктірілген әдістердің, өндірістік процестердің және бағдарламалық-техникалық құралдардың жиынтығы деп түсініледі [4; 52 б.].

Білім беру процесіне қатысты тар ұғымда ақпараттық және коммуникациялық технологиялар, оларды қолдану үшін оңтайлы технологияны енгізуді қамтамасыз ететін оқу, әдістемелік, нормативтік-техникалық және ұйымдастырушылық-нұсқаулық материалдармен бірге қолданылатын ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың жиынтығын білдіреді. Оқу процесінде заманауи АКТ құралдарының бірі - компьютерлердің (жұмыс станциялары) ақпарат алмасу, жинақтау және өңдеуге мүмкіндік беретін бағдарламалық және аппараттық кешені болып табылатын компьютерлік желі [5; 69 б.]. Модемдерді, желілік карталарды және кабельдерді қолданып компьютерлерді қосады. Өз кезегінде компьютерлік желілер әдетте екі үлкен топқа бөлінеді: жергілікті және жаһандық. Әдетте, жергілікті желі деп аталатын ғимаратта немесе ұйымда, сонымен қатар аудан, қала, ел ішінде орналасқан компьютерлерді қосуға болатын желі деп аталады. Басқаша айтқанда, жергілікті желі - бұл кеңістікте шектеулі желі. Жергілікті желілер білім беру саласында да кең таралған [6; 22 б.]. Сонымен қатар, жергілікті желілер әр түрлі оқу орындарының компьютерлерін біріктіре алады, бұл білім беру саласында жергілікті желілерді қолдану туралы айтуға мүмкіндік береді. Жергілікті желілерден айырмашылығы, ғаламдық желілерде кеңістіктік шектеулер жоқ. Ғаламдық ақпараттық-коммуникациялық желінің ең танымал мысалы - Интернет (INTERNET) болып табылады. Ақпараттық технологиялардың алуан түрлілігімен, сондай-ақ оларды байланыс каналдарымен жіберген кезде оларды ұйымдастырудың тәсілдерімен бүкіләлемдік ақпараттық компьютерлік желі басты орынды алады. Сонымен қатар, қазіргі кезеңде ол іс жүзінде кез-келген деңгей мен типтегі білім беру жүйесінде, атап айтқанда қашықтан басқару жүйесінде кеңінен қолданылатын жалғыз ғаламдық ақпараттық-коммуникациялық желі болып табылады.

Осылайша, қашықтан оқыту процесінде білімді бақылаудың бір түрі бейне емтихан ретінде қызмет ете алады, оның процедурасы нақты уақыт режимінде тұрақты бақылауға азаяды және қашықтан компьютерлік желіні, сонымен қатар кез-келген уақытта өзгерте алатын мәліметтер базасын қолданумен жүзеге асырылады. Бейне емтихан студенттерді тестілеуден

бұрын өткізілуі керек және бейне конференцияға дейін төмендетілмеуі керек, өйткені соңғысы, ең алдымен, қарым-қатынаста еркін импровизацияны білдіреді.

Осылайша, жоғарыда айтылғандар бейне бақылауды сөздің кең мағынасында бөлмеде болып жатқан оқиғаларды арнайы жабдықты қолдану арқылы қашықтықтан бақылау және бақылау мүмкіндігі деп түсіну керек деген тұжырым жасауға мүмкіндік береді.

Бейне емтихан аяқталғаннан кейін техникалық маман бағдарламалық-аппараттық кешеннің жұмыс қабілеттілігін визуальді түрде тексереді, бейне емтихан жазбаларын сыртқы медиаға сақтайды, қажет болған жағдайда компьютерді қайта жүктейді, сондай-ақ бағдарламалық-аппараттық кешеннің жұмысын тоқтатады, барлық бейне файлдарды медиаға сақтайды, файлдар сақтауға беріледі, соңғы бейне емтихан ұйымдастырған жоғары оқу орнының базасында сақталады. Жоғары оқу орнының басшысы жіберілген видеолардың сақталуына жауап береді және қажет болған жағдайда бейнелерге кедергісіз қол жеткізуді ұйымдастырады. Бейне емтиханды тапсыру нәтижелері әр емтихан алушының электрондық жеке кабинетіне жазылады.

Осылайша, ақпараттық технологиялар ақпаратқа қол жеткізуді жеңілдетіп қана қоймай, сонымен қатар оларды оқу процесінде, соның ішінде қашықтықтан емтихан тапсыру процесінде қолданудың жаңа мүмкіндіктерін ашады, бұл өз кезегінде қашықтықтан оқытудың барлық пәндерінің өзара әрекетін ұйымдастырудың жаңа тәсілін жасауға мүмкіндік береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Тихонов А.Н. Технологии дистанционного обучения в России [Текст] / А.Н.Тихонов, А.Д.Иванников// Высшее образование. - 2012. - №4. - С.10-13.

2. Хуторской А.В. Современная дидактика: Учебник для вузов [Текст] / А.В.Хуторской - СПб: Питер, 2011. - 544 с.

3. Бордовская Н.В. Педагогика: учебник для вузов [Текст] / Н.В. Бордовская, А.А.Реан – СПб.: Питер, 2012. – 528 с.

4. Полат Е.С. Педагогические технологии дистанционного обучения [Текст] / Е.С.Полат, М.В.Моисеева, А.Е.Петров; под ред. Е.С.Полат. — М.: Академия, 2010. – 333 с.

5. Воронин В.М. Компьютерная техника и расширение информационно-коммуникативных возможностей человека [Текст] / В.М.Воронин – М.: Инфра-М, 2012. – 258 с.

6. Зайченко Т.П. Инвариантная организационно-дидактическая система дистанционного обучения: монография [Текст] / Т.П.Зайченко — СПб.: Астерион, 2012. — 188 с.

UDC 378.

Assylbekova M.
associated professor, candidate of Pedagogical Sciences
L.N. Gumilyov Eurasian National University
E-mail: marziya_asylbekova@mail.ru

Slambekova T.
associated professor, candidate of Pedagogical Sciences
L.N. Gumilyov Eurasian National University

POSSIBILITIES OF USING PROJECT TRAINING IN VOCATIONAL TRAINING OF STUDENTS

Түйін: Мақалада кәсіптік-педагогикалық білім беру жағдайында студенттерді оқытудың жобалық технологиясының теориялық негіздері ашылады, кәсіби білім беру педагогының нормативтік моделінен педагогтар мен студенттердің субъектілік белсенділігін дамытуға көшуден тұратын жобалау технологиясының негізгі тенденциялары анықталды; оқытудың жобалық технологиясы моделінің мазмұндық сипаттамалары анықталды. Білім беруді дамыту үрдістерін талдау, қоғам дамуының әлеуметтік-экономикалық жағдайлары және білім беру қызметін тұтынушылардың сұраныстары негізінде студенттердің дамуындағы оқытудың жобалық технологияларының рөлін анықтауға, жалпы және кәсіби құзыреттілікті, кәсіби және әлеуметтік ұтқырлықты қалыптастыруға және оқытудың жобалық технологияларын негіздеуге бағытталған.

Түйінді сөздер: оқытудың жобалық технологиясы, кәсіби-педагогикалық білім беру, технология, интеграция.

Резюме: В статье раскрываются теоретические основы проектной технологии обучения студентов в условиях профессионально-педагогического образования, выделены основные тенденции проектной технологии, заключающиеся в переходе от нормативной модели педагога профессионального образования к развитию субъектной активности педагогов и студентов; определены содержательные характеристики модели проектной технологии обучения. На основе анализа тенденций развития образования, социально-экономических условий развития общества и запросов потребителей образовательных услуг авторами сделана попытка определить роль проектных технологий обучения в развитии студентов, в формировании общих и профессиональных компетенций, профессиональной и социальной мобильности и теоретически обосновать проектные технологии обучения.

Ключевые слова: проектная технология обучения, профессионально-педагогическое образование, технологизация, интеграция.

Summary: The article reveals the theoretical foundations of the project technology of teaching students in terms of vocational-pedagogical education, highlights the main trends of the project technology, which consist in the transition from the normative model of the teacher of vocational education to the development of the subject activity of teachers and students; The substantial characteristics of the model of the project technology of education are determined Based on an analysis of educational development trends, socio-economic conditions for the development of society and the needs of consumers of educational services, the authors attempted to determine the role of project learning technologies in the development of students, in the formation of general and professional competencies, professional and social mobility and theoretically substantiate project learning technologies.

Keywords: project technology of training, professional pedagogical education, technologization, integration.

Introduction

The development of innovative education in Kazakhstan has led to the emergence of pedagogical innovations in the conditions of professional and pedagogical education. The organization of the educational process required the development of new content and approaches to vocational teacher education on the basis of state educational standards, the introduction of learning technologies and new professional competencies of teaching staff.

In the traditional conditions of pedagogical activity, the tasks of improving the learning process were considered primarily in the regulatory and advisory aspect. The implementation of the ideas of humanization, continuity, intensification, integration of learning is determined by an increase in the development of innovative nature, innovative technologies, methods and means of training, the development of creative abilities of teachers and students.

The study shows that the development and implementation of project-based learning technologies should be considered as an objective process that meets the new socio-economic conditions and meets the needs of consumers of educational services.

It was determined that the development of project learning technologies reflects objective trends of integration, differentiation, technologization, and individualization. The growth of integrative processes is dialectically regular, since integration expands its bases. In its essence lies not only the complex nature of the functions that the teacher performs in the modern educational process, but also the level of the individual's requirements for the conditions of professional activity [1].

Main part

The implementation of project learning technologies required significant changes in the structure of the functional responsibilities of management and teaching staff: in the activities of teachers and students. The importance of evidence-based forecasting, designing and organizing the activities of a teacher, taking into account the achievements of modern pedagogy, psychology, technology, professiology, technologization and technologization of the pedagogical process, has increased in the activity of a teacher of professional pedagogical education. For the teacher of vocational training, the objective need for individual creative search, designing curricula, technologies, introducing new ways and means of teaching has increased [2].

The analysis of the trends in the development of vocational and pedagogical education, changes in the educational process and the requirements for the organization of project-based technology of education made it possible to determine that all components of pedagogical activity must undergo a radical restructuring: the purpose, content, forms, methods and conditions ensuring the effectiveness and implementation of pedagogical science in the practice of professional educational process.

Project technology of education provides creative development, the formation of general and professional competencies, professional and social mobility [3].

The theoretical substantiation of the project technology of education has allowed to identify the main trend, which consists in the transition from the normative model of the teacher of professional training to the development of the subjective activity of the teacher and students. This is reflected in the goals, principles and structural components of professional activity and vocational education [4].

Based on the above, we can conclude that the project technology of education is a type of professional pedagogical activity based on the creative activity of the subjects of the educational process, ensuring the development and creation of innovative pedagogical processes, the development of plans and programs for the development of the pedagogical process through the continuity of goals, processes and objects of project activity and includes design steps, algorithms for the implementation of technological procedures and scientific and methodological support [5].

The main condition for project technology training is the presence of the subjects' professionalism, the presence of communicative and business relations, a systemic vision and the prediction of the results of professional activity. The content of the project activity consists in the development of principles, provisions ensuring the improvement of professionalism of the teacher of vocational training and the development of creative search in modern activities [6].

The following areas of project technology can be distinguished:

- ✓ Providing creative search and research activities of the subjects of the educational process;
- ✓ Providing activities for the development and implementation of innovative projects with teachers and students;
- ✓ Organization of monitoring and evaluation of pedagogical projects;
- ✓ Ensuring independent work, self-education [4].

Based on the methodological foundations of the project technology of education, the methods of forecasting, designing and modeling provide the transformation of the subject of study. The result of the project technology of education are not only objective indicators (educational and professional activities, methodological developments, pedagogical projects of educational activities, extracurricular activities), but also a subjective, psychological result, consisting in mental neoplasms in the personality of the student and pedagogically active subjects implemented in the pedagogical system .

The project technology of education is multidimensional, which includes various activities that are integrated into an integrated system: individual, research, organizational and pedagogical, professional and subject, professional, integrative and allowing to increase the efficiency of the pedagogical process[7].

In this regard, the main functions of the project technology of education are: scientific-cognitive, socio-economic, integrative, personal-activity, systemic, organizational-functional, subject-practical, design, subject-transformative.

Expansion of functions, increasing the role of management of project technology of education has led to a variety of specific forms of creative work, has led to the intensification of scientific research in various areas - from the project of the training session to the conceptual project of the development of the educational institution.

The study highlighted the principles of project technology teaching teacher. These include: the conceptual principle; scientific; personal orientation; differentiation; prospects; predictability; situational; problematic.

The principle of conceptualization in the organization of project-based training assumes, as a system-forming factor determining the pedagogical process as a whole, the development of a sound integrated concept of improving the efficiency of pedagogical design with the designation of key areas, stages, expected results and its prospects. The creation of such a concept made it possible to model the project technology of education, each element of which is aimed at solving common goals and future tasks, and at the same time to determine particular goals and implementation of a pedagogical nature.

The principle of science means not only the requirement of organizing the technological process at a scientific level, on the knowledge of the synthesis of the science of education. It involves the direct cooperation of scientific and pedagogical staff at all stages of the development and implementation of project technology training.

The principle of student-centered pedagogical actions ensures the priority of the personality of the teacher and the student in the learning process. The development of new content, methods and forms of education, the creation of a project-based learning technology should correspond to the interests and opportunities of students and teachers.

The principle of differentiation of project technology of education means its development and implementation taking into account the level of preparedness, education, qualifications of teachers and taking into account the interests and prospects of their creative development, the subjective characteristics of professional activity, abilities.

The principle of perspective design technology training implies the ability of teachers to objectively assess their personal and activity features for continuous development, mastering new learning technologies.

The principle of a prognostichnost defines "The strategy of development of vocational education, interaction of this category with internal educational structures and external factors of the environment, with social and economic conditions of development of students" (A.P. Belyaeva), provides inclusion of predictive information for development of design technology of training at a basis of the advancing solution of the common problems defining the strategy of pedagogical process proceeding from the developing trends and driving forces of professional education.

The principle of situationality in the development of project technology of education requires the orientation of the pedagogical project to innovations in the legislative and legal framework in the field of education. The pedagogical process is based on the trends in the development of science and education, taking into account the requirements of the labor market, the demand of the population for educational services, adjusting their plans and programs in the field of vocational and pedagogical education, conducting marketing research in order to diagnose emerging situational processes in education.

The principle of problematicity determines the organization of the problem technology of learning at a higher level, the formation of systemic (generalized) methods of mental activity: comparison, abstraction, analysis, synthesis, establishing causal relationships.

As external factors determining the functioning of the object being modeled, the following were identified: socio-economic conditions that determine the importance of the development of the pedagogical process; requirements of the labor market to the level of professionalism and professionally valuable personal qualities; trends in the development of vocational education. These factors have a direct impact on the personality of the teacher and the student.

The study developed a model of project technology training. The subject of research in the model is the pedagogical process, directly carried out by the subjects of training, the means ensuring the implementation of the design technology of training in its entirety.

Methodological and theoretical foundations of project technology training include: the principles of vocational teacher education; innovation processes and prospects for the development of vocational and pedagogical education; the effectiveness of the development of the personality of teachers and

students; private pedagogical laws and principles for the development of creative activity in project activities.

The components of the project technology of education are: organizational and pedagogical principles; functions; targets and goals; kinds; content of project activities; forms; methods; means of its implementation; organizational and pedagogical conditions that determine the effectiveness of project activities; subjects[8].

Conclusion

The implementation of the principles of the project technology of training allowed to develop the content of training, to justify integrated complexes of professional knowledge and skills.

The procedural aspects of the project technology of education include the following procedures: forecasting the final learning outcomes; adaptation of learning content to resource opportunities; the formation of a thesaurus structure; performing expert and analytical operations; expert assessments; development of scientific and methodological support.

As a result of the project technology of training, the forecast of the development of vocational-pedagogical education is considered; development of projects of the pedagogical process, educational and regulatory documentation; development of individual, didactic projects.

Thus, a scientifically based project technology for teaching students in terms of vocational and pedagogical education includes operations and procedures of a substantive and procedural nature, the choice of which is determined by the implementation of the principles of pedagogical design, the application of a method of structuring goals, systematization of educational material around the content of activity parameters and professional-relevant personality traits.

REFERENCES:

1. Belyayeva A.P. Methodology and theory of professional pedagogics. – SPb.: Ying t of vocational training of Russian joint stock company, 1999. – 480 pages.

2. Markova S.M. Pedagogical theories, regularities and the principles of professional education (the manual with UMO signature stamp). – N. Novgorod: NGPU, 2012. – 171 pages.

3. Buzaubakova K.Zh. New pedagogical technology. -Almaty, 2004, -P. 121.

4. Markova S.M. Strategies of development for the theory of pedagogical design//Theory and practice of social development. – Krasnodar, 2013. – No. 6 – Page 77-82.

5. Tsyplakov S.A. System approach to design of pedagogical process as social system//In the world of discoveries. Problems of science and education. No. 3.1. (38). – Krasnoyarsk, 2013. – Page 154-165.

6. Markova S.M., Gorlova V.G. Design technology of training of students in the conditions of professional pedagogical education//Modern problems of science and education. –2014. –No.3. URL: http://www.science-education.ru/ru/article

7.Taubayeva Sh.T., Laktionova S.N. Pedagogical innovates as the theory and practice of innovations in an education system. - Almaty, 2001.-P. 98.

8.Sarbasova K.A. Innovative technologies. -Almaty, 2006. -P.131.

УДК 373 (072)

Астамбаева Ж.К.
аға оқытушы, педагогика ғылымдарының магистрі
6D010200-БОПӘ мамандығының 1-курс докторанты
Абай атындағы ҚазҰПУ
zhupat66@mail.ru

БОЛАШАҚ МАМАННЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК-МАТЕМАТИКАЛЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫН ДАМЫТУДАҒЫ АЛГОРИТМНІҢ РӨЛІ

Аңдатпа: Болашақ маманның әдістемелік-математикалық сауаттылығын дамытуда алгоритмді оқыту – аса маңызды мәселелердің бірі. Болашақ бастауыш сынып мұғалімдері, яғни болашақ маман өз кәсібінде «Математика» оқу бағдарламасы мен оқулықтарында қарастырылатын алгоритм түрлерін және оларды оқытуға берілген жаттығулармен жұмыс жасау әдістемесін жақсы білулері тиіс. Сондықтан мақалада бастауыш сыныптардың білім мазмұнының кез келген материалын оқытуда алгоритмді қолдану мәселесі қарастырылады.

Түйін сөздер: математиканың бастауыш курсы, оқу бағдарламасы, әдістемелік-математикалық сауаттылық, алгоритм, алгоритмді қолдану.

Аннотация: Изучение алгоритмов при развитии методико-математической грамотности будущих специалистов – одна из важнейших проблем. Будущие учителя начальных классов, т.е. будущие специалисты в своей профессиональной деятельности должны знать виды алгоритмов и методику работы с упражнениями для изучения данных алгоритмов, рассматриваемые в учебной программе «Математика» и в учебниках. Поэтому в статье рассматривается проблема использования алгоритмов при изучении любых материалов содержания образования начальных классов.

Abstract: The study of algorithms in the development of future specialists' methodological and mathematical literacy is one of the most important problems. Future primary school teachers or future professionals in their professional activities should know the types of algorithms and the methodology of working with exercises to study these algorithms, which are considered in the "Mathematics" curriculum and in textbooks. Therefore, the article considers the problem of using algorithms in the study of any materials in the content of education in primary school.

Қазақстандағы бастауыш білім берудің оқушылардың математикалық сауаттылығын дамытуға, математиканың бастауыш курсының ұғымдар желісінің күшейтілуіне бағытталуы, жаңартылған білім мазмұнына сай оқушылардың математикалық материалды игеруі үшін модельдеуді, проблемалық-ізденушілік және зерттеушілік әдістерді қолдануы болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің математикалық дайындығына жаңа талаптар қоятыны сөзсіз. «Бастауыш білім беру деңгейінің 1-4-сыныптарына арналған «Математика» пәнінен үлгілік оқу бағдарламасында» бастауыш сынып оқушыларына математиканы оқытудың міндеттерінің бірі ретінде «оқу және тәжірибелік проблемаларды шешу, арифметикалық алгоритмдерді пайдалану, геометриялық салулар мен математикалық зерттеулер жүргізу қабілеттерін дамыту» көзделген [Оқу бағдарламасы, 2018, 1 б.]. Ал бұл міндетті шешу үшін болашақ маман – болашақ бастауыш сынып мұғалімінің өзі оқушыларды оқыту барысында туындайтын мәселелерді кәсіби тұрғыда шеше алу, бастауыш сынып оқу бағдарламасы мен оқулықтарда берілген алгоритм түрлерін білуі, оларды орындату әдістемесін меңгерулері, сондай-ақ оқулық және оқыту құралдарында келтірілген жаттығу түрлерін орындатуда алгоритмді өздері жоғары деңгейде игерулері тиіс.

Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің алгоритмдік сауаттылығы және оларды дайындаудағы алгоритмнің рөлі жайлы мәселе ресейлік ғалымдар В.Ф.Ефимов [2], Н.Ибодов [3], Г.В.Хамердің [7] диссертациялық жұмыстарында зерттелген. Ал қазақстандық әдіскер-ғалымдар, атап айтсақ, Т.Қ.Оспанов, Ш.Х.Құрманалина, С.Қ.Құрманалина [6], А.Б.Ақпаева, Л.А.Лебедевалар [4] арнайы осы мәселені зерттемесе де, әдістемелік оқулықтары мен оқыту құралдарында кейбір материалдардың алгоритмін оқыту әдістемесін қарастырады.

Дегенмен, болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің әдістемелік-математикалық сауаттылығын дамытудағы алгоритмнің рөлі арнайы зерттеу нысаны ретінде қарастырылмаған, негізінен, орта деңгей математикасы, яғни пән мұғалімдерін дайындау мәселесіне арналған зерттеулер бар. Сондықтан біз мақаламыздың мақсатын болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің әдістемелік-математикалық сауаттылығын алгоритмдерді оқыту арқылы дамыту деп алдық.

Жалпы алғанда, «алгоритм – есептерді, мәселелерді шешу (есеп-қисаптарды орындау) тәсілдерінің дәл сипаттамасы» [Аяған Б., 2005, 37 б.]. Бастауыш сыныптағы оқыту барысында

«амал алгоритмі – қандай да бір амалды орындау процесіндегі саналы іс-әрекеттің әр қадамын бағыттап отыратын орныққан тәртіп, ережелердің жүйесі» ретінде қабылданған [Оспанов Т.Қ., 2007, 143]. Бірақ жаңартылған білім мазмұнына сай бастауыш сыныптарда тек амалдардың алгоритмі ғана емес, математиканың оқу бағдарламасының барлық бөлімдері материалдарының алгоритмдері де қарастырылады. Болашақ маман бастауыш сыныптың оқу бағдарламасындағы материалдарды, атап айтсақ, алгоритм және оның қасиеттерін; бастауыш сыныптарда қандай материалдардың алгоритмдері қарастырылатынын; бастауыш сынып оқушыларына алгоритмдерді үйрету әдістемесін; түрлі модельдер, символдар, кестелер арқылы алгоритмді сипаттау мен орындау жолдарын өздері білулері тиіс. Сонымен бірге, белгілі бір құралдар және бейнелеу әдістерінің көмегімен алгоритмді сипаттау; алгоритмді сипаттауға мүмкіндік беретін негізгі құрылымдарды (циклдік, тармақталған) білу; математикалық әдістердің алгоритмдік сипатын түсіну; математика курсының алгоритмін игеру, т.б. білімдермен және біліктермен қаруланулары тиіс.

Мақаланы жазу барысында біз бастауыш сынып мұғалімдерінің сабақтарына қатысып, олардың алгоритмдерді оқыту әдістемесін бақылап, мұғалімдерден және 4-курс студенттерінен сауалнамалар алдық. Сауалнама еңбек өтілі 1 жылдан 27 жылға дейінгі бастауыш сынып мұғалімдерінен алынды. Осы зерттеулердің нәтижесінде мұғалімдердің басым көпшілігінің алгоритмнің не екенін білгендерімен, бастауыш сынып математикасындағы қандай материалдардың алгоритмдері қарастырылатыны жайлы түсініктерінің жоқтығын байқадық. Жаттығудың түрлеріне (есеп, мысал, теңдеу) орай орындалатын алгоритм мазмұнын мүлдем жаза алмаған. Бастауыш сыныптардың оқу бағдарламасындағы бөлім материалдарының ғана емес, әр түрлі жаттығуларды орындатудың да өзіндік алгоритмі болатындығынан хабарлары болмаған. Сондықтан болашақ бастауыш сынып мамандарының алгоритмдерді оқыту әдістемесін игерулеріне күш салу қажеттігі анықталды.

Қазіргі күні 5В010200-Бастауышта оқыту педагогикасы мен әдістемесі мамандығы бойынша дайындалатын 3-курс студенттеріне «Математиканы оқыту әдістемесі» курсынан дәріс және практикалық сабақтар жүргізудеміз. Сол сабақтар барысында бастауыш математика курсының жаңартылған білім мазмұнын жүзеге асыруға бағытталған «Математика» оқу бағдарламасы және соның негізінде дайындалған оқулықтар мен оқыту құралдарының мазмұнындағы алгоритмдік материалдарды оқыту мәселесі жүзеге асырылуда. Мақаламыздың осы негізгі бөлімінде біз болашақ маманның алгоритмді оқыту барысында әдістемелік-математикалық сауаттылығын дамыту әдістемесіне тоқталмақпыз.

«Математика» оқу бағдарламасындағы арнайы қарастырылатын «34+ 23, 57-23, 45±19, 47+33, 80-47, 100-35 жағдайларында: екітаңбалы сандарды қосу және азайту алгоритмдерін қолдану» (2-сынып); «үштаңбалы сандарды жазбаша қосу және азайту алгоритмдерін қолдану», «үштаңбалы сандарды біртаңбалы санға көбейту мен бөлу алгоритмдерін қолдану» (3-сынып); «көптаңбалы сандарды жазбаша қосу және азайту алгоритмдерін қолдану», «екітаңбалы/ үштаңбалы санға жазбаша көбейту және бөлу алгоритмдерін қолдану» (4-сынып) [Оқу бағдарламасы, 2018, 11] материалдардан басқа анық аталмаса да, бастауыш сыныптарда төмендегідей алгоритмдер оқытылады:

- Сандарды (екі, үш, көп таңбалы сандарды) талдау үлгісі;
- Қарапайым теңдеуді шешу алгоритмі;
- Өрнектердегі амалдарды орындау ретінің алгоритмі;
- Күрделі теңдеулерді шешу алгоритмі;
- Геометриялық фигураларды (тік төртбұрыш, шаршы, кесінді, бұрыш) салу алгоритмі;
- Жай есептерді шығару алгоритмі;
- Құрама есептерді шығару алгоритмі;
- Калькулятордың көмегімен есептеулер жүргізу алгоритмі.

Осы аталған материалдардың кейбіреуіне тоқталсақ. 2-сыныпта оқушылар екітаңбалы сандардың нумерациясымен, олардың модельдерімен танысады. Әр санның оқылуын, жазылуын, натурал сандар қатарындағы орнын, разрядтар мен разрядтық қосылғыштарға жіктелуін оқушыларға үйрету үшін болашақ маман оқушыларға екі кеспе цифр таратып береді де, оларға сол цифрлардың көмегімен кез келген екітаңбалы сан құрастыртып, төмендегідей алгоритмді қолданады:

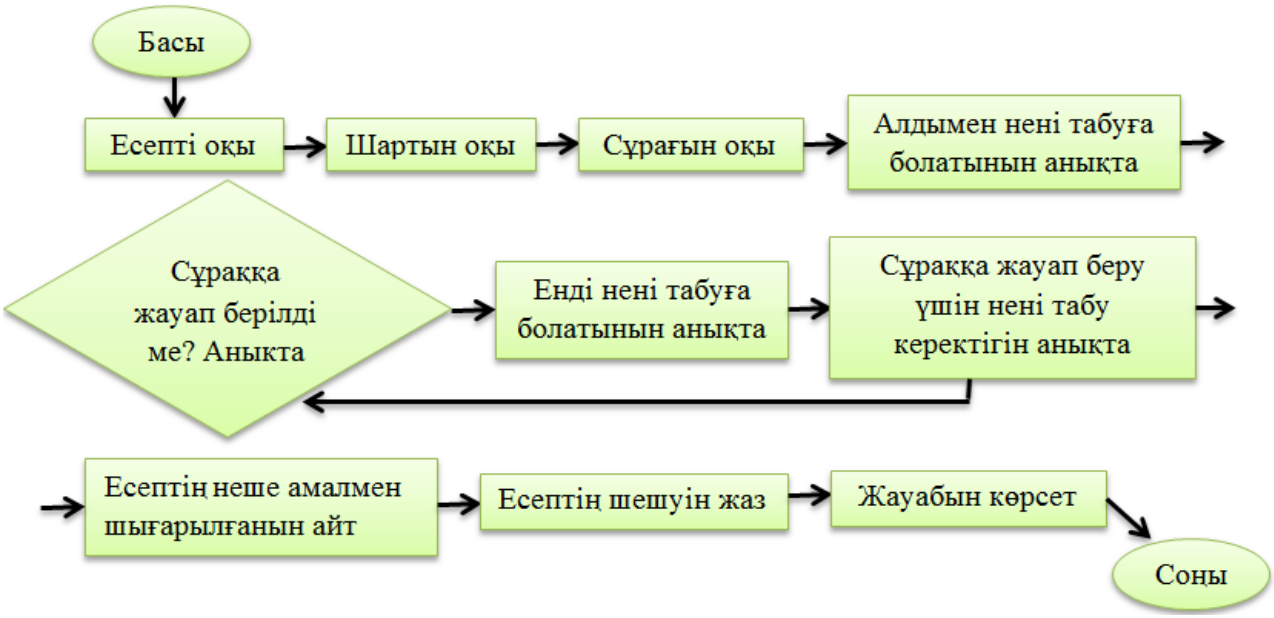


Осы алгоритмді болашақ маманның өзі тәжірибесінде қолданып, өздігінен кез келген санға осындай талдау жасай алуы тиіс. Сонда оқу бағдарламасының «Сандар және шамалар» бөлімінің «Натурал сандар және 0 саны» бөлімшесін оқытудың алгоритмін игереді. Ол өзінің математикалық сауаттылығын көтере отырып, әдістемелік сауаттылығын қалыптастыру мен дамыту бағытындағы жұмыстармен айналысады. Жоғарыдағы алгоритмді қолдана отырып, болашақ маман 4 және 5 цифрларын алды делік. Одан 45 немесе 54 деген екі екітаңбалы сан құрастыруға болады. Ары қарай санды талдау үлгісі былайша жүргізіледі:

1. 45 – екітаңбалы сан.
2. Ол 4 және 5 цифрларының көмегімен жазылған.
3. Бұл сан 44-тен кейін 46-ның алдында орналасқан.
4. 4 ондық 5 бірліктен құралған.
5. 45=40+5 (45 саны 40 пен 5 сандарының қосындысынан тұрады). Осылайша, талдаулардың нәтижесінде студенттердің өздері екітаңбалы сандардың нумерациясын игереді де, осы білімді үштаңбалы, көптаңбалы сандардың нумерациясын оқытып үйретуде қолданады.

Бастауыш сыныптардағы аса маңызды әрі күрделі материалдардың бірі – оқушыларға есеп шығаруға үйрету мәселесі. 1-сыныптан бастап, «есептің» басқа математикалық жаттығулардан ерекшелігімен таныстыра отырып, оны шығаруға үйрету қажет. Болашақ маманның өзі осы жаттығудың ерекшелігін білуі, оның басқа жаттығудан ерекшелеп тұратын мәнді белгілерін біліп, оны талдай отырып, шығарту әдістемесін игеріп шығуы тиіс. Бұл әдістеменің болашақ маманның кәсіби әрекетінде аса маңызды орын алатынын ескерсек, есептерді талдау және есеп шығаруда қолданылатын амалдарды саналы таңдай отырып, есеп шығаруда болашақ маманның математикалық әрі әдістемелік сауаттылығы дамиды.

Бастауыш сыныптарда қозғалысқа берілген есептер өте көп. Солардың біріне және оны шығаруға үйретуде алгоритмді пайдалана отырып талдау үлгісіне тоқталайық. Есеп: Арасы 40 км болатын екі ауылдан бір уақытта екі шаңғышы бірінен-бірі қарама-қарсы бағытқа шықты. Біреуінің жылдамдығы – 10 км/сағ, екіншісінікі – 12 км/сағ. Олардың арасы 2 сағаттан кейін қандай болады? [Ақпаева Ә.Б., 2018, 134]. Есепті былайша блок-схема түрінде көрсетуге болады:



Сурет 1 – Есепті шығарудың блок-схемасы

Осы алгоритмге сүйене отырып, болашақ маман есепті талдау жұмысын жүргізеді.

- Есепті түсініп, шапшаң оқы.
- Есеп не жайында? (бірінен-бірі қарама-қарсы қозғалыс жайлы)
- Есепте не белгісіз? (2 сағаттан кейін олардың арасы қандай болатыны)
- Сұраққа бірден жауап бере аламыз ба? (жоқ)

- Онда алдымен нені тауып алуға болады? (егер оқушылар жауап бермейтін болса, онда жетекші сұрақтар қойылады)
- Бірінші шаңғышының жылдамдығы белгілі ме? (иә, 10 км/сағ)
- Екіншісінің жылдамдығы ше? (иә, 12 км/сағ)
- Осы жерден нені тауып алуға болады? (екі шаңғышының бірігіп жүрген жылдамдығы)
- Ол қалай деп аталады? (алыстау жылдамдығы)
- Оны қалай табамыз? (жылдамдықтарды қосамыз)
- Енді сұраққа жауап бердік пе? (жоқ)
- Онда енді нені тауып алуға болады? (2 сағатта олар қандай жол жүргенін)
- Оны қалай табуға болады? Қандай амалмен табамыз? (алыстау жылдамдығын уақытқа көбейтеміз)
- Енді сұраққа жауап бердік пе? (жоқ)
- Онда нені тауып алуға болады? (олардың арасы 2 сағаттан соң қандай болғанын)
- Қалай және қандай амалмен табамыз? (шыққан жолға, екі ауылдың қарақашықтығын қосу амалымен табамыз)
- Енді сұраққа жауап бердік пе? (иә)
- Есеп неше амалмен шығарылды? (үш амалмен)
- Есептің жауабын айт.

Осындай алгоритм арқылы есепті болашақ маманның өзі тәжірибесінде қолданып, талдау үлгісін жатқа біле отырып, аталмыш алгоритмді оқушыларға да үйретеді.

Сонымен бірге, бастауыш сыныптарда есептерді арифметикалық және алгебралық тәсілмен де шығаруға үйрету мәселесі қарастырылады. Есепті алгебралық тәсілмен шығару дегеніміз есепті теңдеу құру арқылы шығару деген сөз. Жоғарыда белірген есепті алгебралық тәсілмен шығарудың алгоритмі мынандай:

Есепті алгебралық тәсілмен шығару үшін:

* Белгісіз шаманы анықтап, оны айнымалымен (әріппен) белгілеу;
* Ол арқылы өзара тәуелділікті білдіретін өзге шамаларды өрнектеу;
* Нені теңестіру керектігін анықтау;
* Теңдеу құру және шешу;
* Есептің сұрағына жауапты табу, шешуін тексеру және жауабын жазу қажет.

Нақты өмірлік жағдайда, педагогикалық практика кезінде, үй жағдайында болашақ мамандар есептерді талдайды, оқушыларға не іні-сіңлілеріне үйрете отырып, олардың математикалық та, әдістемелік те сауаттылықтары дамиды.

Бастауыш сыныптың оқу бағдарламасында айқын және айқын емес түрде әр алуан формула түрлері кездеседі: жүрілген жолды табу формуласы ($S=v\cdot t$); тік төртбұрыштың периметрін табу ($P=(a+в)\cdot 2$); шаршының периметрін табу ($P=4a$); тік төртбұрыштың ауданын табу ($S=a\cdot b$); шаршының ауданын табу ($P=a^2$); заттың құнын табу (Қ=Б·С, Қ-құны, Б-бағасы, С-саны); өнімділікті табу ($v=A:t$), тік бұрышты параллепипедтің көлемін табу ($V=a\cdot b\cdot c$) [Оқу бағдарламасы, 2018], т.б.

Формула дегеніміз айқын емес түрде берілген ізделінді шаманы есептеу бойынша жасалған әрекеттер жайлы нұсқаулық және оның сипаттамасы болып табылмайды, алайда формула негізінде құралған әрекет амалының алгоритмі айқын түрде көрініп тұрады.

Әр қадамын нақтылай отырып, болашақ бастауыш сынып мұғалімдерімен біріге отырып, формуладан есептеу тәсілдеріне көшудің жекелеген қадамдарын қалайша бөліп көрсетуге болатынын қарастыруға болады. Ол қадамдар, яғни алгоритм төмендегідей:

- Әріптермен қандай шамалар белгіленгенін анықтау;
- Ізделінді шаманы қалған шамалардың көмегімен өрнектеу;
- Шамалардың сандық мәндерімен қандай амалдар орындалу қажеттігін анықтау;
- Осы сандардың мәндерін табу (егер олар белгілі болса);
- Табылған сандар бойынша орындалатын амалдардың ретін анықтау;
- Есептеулер жүргізу.

Жоғарыда келтірілген математиканың бастауыш курсы қарастыратын алгоритмдік материалдардың барлығын дерлік болашақ маманның әдістемелік-математикалық сауаттылықтарын дамыту мақсатында қарастыруға болады, алайда біз мақаланың көлеміне қарай кейбір мәселелерді қарастыруға ғана тоқталдық.

Қазіргі таңда бастауыш сыныптарға арналған жаңартылған білім мазмұнына сай оқу бағдарламасы талаптарын жүзеге асыру үшін алгоритмді оқыту мәселесі қазақстандық

әдіскерлердің еңбектеріндегі негізгі мәселелердің біріне айналып отыр. Өйткені бастауыш сынып білім мазмұнын құрайтын аса маңызды ұғымдарды бағдарламалық талаптарға сай оқушыларға игертуде алгоритмнің алатын орны ерекше. Алгоритм дегеніміз бастапқы мәліметтерді пайдаланып, іздеген нәтижеге жеткізетін әрекеттер тізбегі немесе алгоритм дегеніміз әр қадамы саналы түрде таңдалып алынған, қатаң түрде белгілі бір ретпен орындалатын әрекеттер болатын болса, оқушылардың материалдарды игеріп, сәйкес білік пен дағды қалыптасуы үшін алгоритмді дұрыс қолданып, математикалық жаттығудың алуан түрлерін орындай алу мүмкіндіктеріне жағдай жасайтындай болашақ маманның әдістемелік-математикалық сауаттылығын да жоғары деңгейде дамытуды қажет етеді.

Сонымен, қорыта келе, болашақ маманның әдістемелік-математикалық сауаттылығын дамытудағы алгоритмнің рөлін былайша сипаттауға болады:

- Педагогикалық жағдаяттарды талдау сауаттылығы (қандай жаттығуларды орындауда алгоритм қолданылады, алгоритмнің түрі, оны сипаттау барысы, алгоритмді қолдану кезіндегі оқушылардың әрекеттері, ондағы қиындықтар, т.б.);
- Педагогикалық әрекеттердің ретін анықтау сауаттылығы (оқушыларға ұсынылатын тапсырмалар мазмұны, олардың орындалу барысы, оқушылардан талап етілетін білік, дағдылар жүйесі, оқушылардың сауаттылығын қалыптастырудағы өз әрекетінің реті, т.б.);
- Өз әрекетінің алгоритмін дайындау сауаттылығы (қысқа мерзімді жоспардағы өз әрекеті, оқушылардан талап етілетін тапсырмаларды орындатудың алгоритмі; жаттығуларды талдау мен орындату алгоритмі, т.б.);
- Алгоритмді қолдану сауаттылығы (жоспарды жүзеге асыру, оқушылардың іс-әрекеттерін ұйымдастыру және басқару, жоспарланған немесе түзілген алгоритмнің маңызы мен рөлін аша алу, т.б.);
- Алгоритмдік әрекеттің нәтижесін бағалай алу сауаттылығы (қандай тапсырмалар бойынша оқушылардың алгоритмді қолдануы, алгоритмнің оқушыларға берілетін білімдерін көтеруге тигізген оң әсері, алгоритмді түзу және оны қолдану бойынша өз әрекетіне және оқушылардың әрекетіне баға беру, болашақта атқарылатын жұмыстар немесе материалдарды оқыту кезінде қолдануға болатын алгоритм мен оның түрлерін қолдануды жобалау, т.б.).

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Бастауыш білім беру деңгейінің 1-4-сыныптарына арналған «Математика» пәнінен үлгілік оқу бағдарламасы: [Электрондық ресурс] ҚР Білім және ғылым министрінің 2018 жылғы 10 мамырдағы № 199 бұйрығымен бекітілген.
2. Ефимов В.М. Алгоритмы в методико-математической подготовке учителя начальных классов в педагогическом институте: автореф. дис...канд.пед.наук: 13.00.02./ Ефимов, Владимир Федорович. – М., 1982. – 16 с.
3. Ибодов Н. Усиление алгоритмической направленности подготовки учителей начальных классов: автореф. дис… канд.пед.наук: 13.00.02./ Ибодов Назрулло. – М., 1983. – 16 с.
4. Математика. 2-бөлім. Жалпы білім беретін мектептің 4-сынып оқушыларына арналған оқулық./ Ә.Б.Ақпаева, Л.А.Лебедева, М.Ж.Мыңжасарова, Т.И.Лихобабенко. – Алматы: Алматыкітап баспасы, 2019. – 144 б.
5. Қазақстан. Ықшам энциклопедиялық сөздік. / Бас ред. Б.Аяған. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» ЖАҚ-ы, 2005. – 560 б.
6. Оспанов Т.Қ., Құрманалина Ш.Х., Құрманалина С.Қ. Бастауыш мектепте математиканы оқыту әдістемесі: Оқулық. – Астана: Фолиант, 2007. – 468 б.
7. Хамер Г.В. Алгоритмическая подготовка студентов факультета начальных классов в вузовском курсе математики: дис. … канд.пед.наук: 13.00.02./ Хамер, Галина Викторовна. – М., 1999. – 163 с.

ӘОЖ 371.1: 151

Әліпбек А.З.
педагогика ғ.к., доцент м.а.
Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті
Шымкент қ-сы
alipbek_ardak@mail.ru

Абдраманова Н.Ш.
магистр, аға оқытушысы
Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті
Шымкент қ-сы
nursulu_-_85@mail.ru

Оразимбетова К.Ш.
философия ғ.к.,
Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті
Шымкент қ-сы

ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДА БІЛІМ САПАСЫН БАҒАЛАУДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МҮМКІНДІКТЕРІ

Резюме. Бұл мақалада жоғары оқу орындарында кәсіптік білім беру сапасын бағалаудың психологиялық-педагогикалық аспектілері және білім беру жүйесіндегі трансформация, әлеуметтік-экономикалық шындық пен жеке қажеттіліктер арасындағы толық сәйкестікке қол жеткізу үшін білім беру қызметінің қажеттіліктерін қамтамасыз етудің негізгі көзі қарастырылады және талданады.

Сондай-ақ, кәсіптік білім беру сапасын бағалау жүйесін дайындауда ғылыми-теориялық бағыттың, ұлттық жоғары оқу орындарында білім беру сапасын бағалаудың тұжырымдамалық негіздерін, модельдерін және технологияларын анықтаудың ұсынымдары беріледі.

Түйінді сөздер: психологиялық-педагогикалық аспектілер, кәсіби білім беру, жоғары оқу орны, білім беру жүйесіндегі трансформация.

Резюме. В этой статье рассматриваются и анализируются психолого-педагогические аспекты оценки качества профессионального образования в высших учебных заведениях и трансформации в системе образования, основной источник обеспечения потребностей образовательной деятельности для достижения полного соответствия между социально-экономической реальностью и личностных потребностей.

А также даются рекомендации научно-теоретического направления в подготовке системы оценки качества профессонального образования, определения концептуальных основ, моделей и технологий оценки качества образования в национальных вузах.

Ключевые слова: психолого-педагогические аспекты, профессиональное образование, высшее учебное заведение, трансформация в системе образования.

Summary. This article examines the psychological and pedagogical aspects of assessing the quality of vocational education in higher educational institutions and transformation in the educational system, the main source of ensuring the loss of educational activities in order to achieve full conformity between socio-economic reality and personal needs.

There are also recommendations of scientific and theoretical direction in the preparation of the system of assessment of the quality of vocational education, definition of conceptual bases, models and technologies of assessment of the quality of education in national universities.

Keywords: psychological and pedagogical aspects, professional education, higher education institution, transformation in the education system.

Соңғы онжылдықта сапа мәселелері жоғары білімге қатысты пікірталастарда дискуссиялық тақырыптардың біріне айналып отыр. Білім берудегі жаңа реформалардың қажеттілігі – жеке адамға жаңа талаптар қоятын, бірақ білім беру жүйесінде толыққанды көрініс таппайтын қоғамдық өмірдің түбегейлі өзгерістерінен туындап отыр. Білім беру жүйесіндегі трансформация, әлеуметтік-экономикалық шындық пен жеке тұлғаның қажеттіліктері арасында неғұрлым толық сәйкестікке қол жеткізу ниеті - сапалы білім беру қызметтерінің қажеттілігін қамтамасыз етудің басты көзі болып табылады. Бұл тұжырымды Қазақстан Республикасының Білім және Ғылымды дамытудың 2016-2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасының ережелері растай алады.

Қазақстандық кәсіптік білім беру жүйесін жаңарту процесін детерминациялайтын маңызды фактор ретінде – білім сапасының түсінігі мен параметрлерін анықтау саласындағы халықаралық ынтымақтастықты айтуға болады. Осы орайда сапалы білім берудің қазіргі заманғы үлгілерін әзірлеудің негізгі идеясы Қазақстанның бірыңғай еуропалық білім беру кеңістігіне кіруіне бағдарланумен байланысты екенін айта кету қажет. ЮНЕСКО шешімімен 1998 жылы қабылданған «XXI ғасырдың жоғары білімі» Дүниежүзілік декларациясының анықтауы бойынша: «жоғары білім беру саласындағы сапа - барлық функциялар мен қызмет түрлерін қамтитын көп өлшемді тұжырымдама» болып табылады. Болон декларациясының негізінде жарияланған жоғары білім берудің еуропалық жүйесінің сапасын арттыруға бағытталған құжаттар: реформалаудың басты мақсаттарының бірі ретінде осы проблеманың жаһандық сипаты мен оны жаңғырту үдерістерінің қайтымсыз екендігін дәлелдейді.

Болондық бағдарламаға сәйкес жоғары білім беру сапасын қамтамасыз ету жауапкершілігі, ең алдымен, жоғары оқу орындарының өзреніне жүктелетін болады. Осылайша, келешекте ЖОО-ның кәсіптік білім беру сапасына қатысты нақты жауапкершілікті қамтамасыз ететін база құрылатын болады. Бұл әрбір жоғары оқу орнының жауапты түрде сапаны жоспарлауды, сапаны басқаруды, сапаны қамтамасыз етуді және жақсартуды, оны тиянақты бағалауды қамтитын білім берудің жоғары сапасына кепілдік беретін механизмдерді іске асыру қажеттілігін талап ететін болады. Осылайша барлық ЖОО-ры сапаны жоғары дәрежеде ұстап отыратын деңгейге жетеді. Өйткені, сапаны бағалау процесі - ЖОО-дағы маңызды компоненттердің бірі болып табылады.

Субъектінің білім беру сапасын бағалауды жүзеге асыруға қатысуы екі негізгі фактормен жүзеге асырылады: біріншісі бағалау объектісіне зерттеу қызығушылығының болуымен анықталса, екіншісі оны жүзеге асыру үшін мүмкіндіктер мен шектеулердің болуымен түсіндіріледі. Сапаны бағалауға қатысу туралы ерікті шешім қабылдау кезеңінде бағалаудың уәждемелік компоненті барынша жоғары деңгейде көрінетінін атап өткен жөн. Бұл компонент бағалау процесі мен бағалау қызметін ұйымдастыруды жүзеге асыруда маңызды мәнге ие.

Психологияда қажеттіліктің мәнін келесідей қарастырылады: «өзінің өмір сүруін қажет ететін тірі ағзаның жағдайы, сонымен қатар өз шегінен тыс дүниеге деген қажеттілік» [1, 82 б.]. Мұндай жағдай кез келген жеке тұлғаның белсенділігінің қайнар көзі болып табылғанмен, ең маңызды рөлді бәрібір де белсенділік сипаты анықтайды. Сол себепті де, қажеттіліктің айқын емес түрі тек іздеу белсенділігін тудыруы мүмкін. Осылайша кез келген қызметтің стимуляторы болатын қажеттілік адамның белсенділігіне байланысты болады. Психологияда «анықталған» қажеттілік - көбінесе мотив ретінде түсіндіріледі. Өйткені, мотив сыртқы материалдық объект болып табылмайды, ол керісінше ойдың конструктурасы ретінде қарастырылады.

Мотивация сипаты - бағалау қызметінің ерекше дәрежесімен айқындалады десек те болады. Мотивацияның негізін белгілі бір әдістер мен процедураларды меңгеруді талап ететін зерттеу қызметтері құрайды. ЖОО ішіндегі сапаны бағалау кезінде - «бағалау қызметі» қатысушылардың көпшілігінің негізгі қызметтері үстінен қосымша табысталады. Бұл бағалауға тиімділікті қалыптастыру үшін және қатысушылардың уәждемесін арттыру мақсатында жасалынатын процесс болып табылады. Қатысушылардың уәждемесін арттыру мақсатында жоғары оқу орындарында бағалау қызметіне дайындық үшін жағдай жасау және бағалау процесінде консультациялық сүйемелдеу қажет екенін атап өту керек.

Қажеттіліктер мен мотивациялық үрдістердің әртүрлі жіктелуі арасында ең танымалы ретінде келесілерді атауға болады:

- инстинкт тәрізді мотивациялық диспозициялардың және бейімділіктің жіктелуі (Мак-Дугал бойынша);
- психогендік қажеттіліктер (Мюррей);
- уәждер мен қажеттіліктер топтарының иерархиясы (Маслоу бойынша).

Мак-Дугал он сегіз мотивациялық диспозицияларды атап көрсетті: тағам-өндіру, ашулану, қорқыныш, білім алу, қамқорлық, қарым-қатынас, өзін-өзі бекіту, бағыну, ашу, көмек туралы шақыру, құру (сапқа тұру), сатып алу, күлкі, жайлылық, демалыс және ұйқы, ашулану, дене мұқтаждары (жөтел, түшкіру, тыныс алу және т.б.).

Мюррей: агрессия, аффилиация (ортақтыққа кіру), үстемдік, жетістік, қорғау, ойын, зиян мен сәтсіздіктен аулақ болу, тәуелсіздік, қабылдамау, ұғыну, өзіне назар аудару, көмек іздеу, түсінушілік іздеу, қамқорлық, қарсы әрекет, тәртіпке ұмтылу, жыныстық қатынас, кемсіту, иемдену, тану, жасампаздық, оқыту және т. б. қажеттіліктерді атап өткен болатын.

Қазіргі гуманистік педагогикада ең танымал жүйе ретінде А.Маслоу бойынша қажеттіліктер жүйесін айтуға болады. Оның пікірінше, біріншіден, өзін-өзі белсендендіру толық,

жанды және риясыз бастан кешуді білдіреді. Өзін-өзі белсендіру кезінде индивид «толыққанды» адам болып табылады. Екіншіден, өзін-өзі белсендендіру – бұл алға жылжу мен шегінуге, үрейге немесе қорғауға қарсы жеке өсудің процесін айтады. Үшіншіден, адамның дауыс беруге деген жеке қабілеттілігі.

Бүгінгі таңда қоғамдық өмірдің барлық жақтарын, соның ішінде білім беруді барынша дамыту әлемдік басым үрдістердің бірі болып табылады. Білім беру үдерісін ізгілендіру туралы түсініктердің негізінде гуманистік психологияның принциптері жатыр. Олар А.Маслоу, К.Роджерстің еңбектерінде кездеседі. Ал отандық психологияда бұл принциптер Л.С.Выготский, В.П.Зинченко, С.Д.Смирнов және т. б. еңбектерінде айқын көрсетілген. Зерттеушілердің көбісі адамның жеке басының «мен» деген эгосын зерттп, өзін-өзі тану жолымен өзін-өзі қозғалуы туралы идеяның, қызмет пен қарым-қатынастағы өз әлеуетін іске асырудың ерекше құндылығын мойындаған болатын. Бұл принциптердің барлығы да жеке қажеттіліктер жүйесін қалыптастырумен байланысты болып табылады.

Отандық психологиялық зерттеулерде қажеттілік проблемасын түсіну үшін адамның мәдени-тарихи тәжірибесінің алуан түрлілігі қарастырылады, сонымен қатар жеке тұлғаға әлеуметтендіретін әсері, іс-әрекеттегі психиканың дамуы мен тәжірибе алудың іс-әрекеттік сипаты туралы ережелерді де психология саласы зерттейді. Білім беру процесінде тұлғаның ішкі әлемін, өз өмірінде басшылыққа алатын себептер мен қажеттіліктерін зерделеу және есепке алу қажеттілігі психология саласында өте маңызды болып табылады. Осылайша, гуманистік психологияның басты идеясы - адамға белгілі бір еркіндікті берудің маңыздылығы туралы идеяны қамтиды. Тұлғаның өзін-өзі белсендіруі үшін қажетті шарттарды да психология қарастырады.

Отандық психологтар атап өткендей (К. А. Абульханова-Славская, Е. И. Исаев, В. И. Слободчиков, В. А. Петровский және т.б.) субъект бола отырып, адам өзіне-өзі қарау, қызмет тәсілдерін бағалау, оның тәсілдерін өзгерту, оның барысы мен нәтижелерін бақылау қабілетіне ие рефлексивтік қызметке қабілетті. Сондықтан субъектінің негізгі сипаттамалары белсенділік, өзін-өзі реттеу қабілеті, дербестік және шығармашылық деп танылады.

Психологияда қалыптасатын «психикалық индивид», «қызмет субъектісі», және «жеке тұлға» ұғымдарының ішкі бірлігі мен ұқсастығы туралы теориялық түсінік индивидтің әлеуметтік, жүйелік сапасы ретінде белгілі бір қоғамдық қатынастар жағдайында адам индивидінің дамуы барысында пайда болған тұтастық ретінде тұлғаны қарастыруда көрінеді. Оның қалыптасуы адамның кемелденуіне әкеледі.

Адам өз қажеттіліктерінен жоғары болып, ерік субъектісі ретінде әрекет ететін болса, «жауапкершілік» тұлғаның маңызды сипаттамаларының бірі болып есептелінетін болады. Мотивацияның мәні - өмір процесінде жеке тұлғаның негізгі қызметтерінен тұрады.

Қызмет мақсатын жүзеге асыруға дайындық кезеңі екі сатыға бөлінеді:

- Интеллект деп танылатын және субъектінің жеке құндылықтары негізінде жүзеге асырылатын таңдау;
- Еркін процесс деп танылған мотивация.

Еріктік мінез-құлық - тұлғаның өз белсенділігінің жеке құндылықтарынан бөлек, сонымен қатар объективті қажеттіліктерге бағындыру қабілеті болып табылады.

Бағалауды табысты жүзеге асырудың ішкі шарттарының қатарында бағалау қызметіне қатысуға әзірлікті бөлу көрсету қажет. Бұл категорияны ғылыми жарияланымдар негізінде қарастыру оның құрылымы мен мәнін анықтауды қамтамасыз етті. Мысалы, Б. Г. Ананьев [8] белгілі бір еңбек пен қоғамдық өмір саласындағы жоғары өнімді қызметке қабілеттіліктің көрінісі ретінде дайындықты анықтайды.

К. К. Платонов [9], жеке тұлғаның кіші құрылымы туралы өзі ұсынған тұжырымдамаға сәйкес, дайындық құрылымында үш өзара байланысты тарапты бөліп көрсетеді: моральдық дайындық, психологиялық және кәсіби дайындық. Моральдық дайындықты анықтайтын қасиеттерді ғалым тұлғаның әлеуметтік негізделген жағына, психологиялық - психикалық процестердің жеке ерекшеліктерін біріктіретін жаққа, кәсіби - жеке тұлғаның тәжірибесіне жатқызады.

Психикалық жағдай ретінде дайындықтан басқа, бұл ұғым тұлғаның тұрақты сипаттамасы (оның сапасы) ретінде ажыратылады. М. И. Дьяченко және Л. А. Кандыбович [10] бұл ұғымды «ұзақ дайындық» кезінде пайда болады деп анықтайды. Аталмыш ұғымға келесілері жатады:

а) қызметтің, кәсіптің белгілі бір түріне оң көзқарас;

б) еңбек қызметінің, кәсіптің талаптарына сай мінез-құлқы, мотивтер;

в) қажетті білім, дағды, іскерліктер, тұрақты, кәсіби маңызды қабылдау процестері, көңіл-күй, ойлау қабілеті, эмоциялық және ерік көріністері.

Бағалауға итермелеудің маңызды факторы өзіндік тұлғаға, оның жеке ерекшеліктеріне, мінез-құлқы мен іс-әрекетіндегі барлық көріністерге байланысты эмоционалдық уайымның ерекше түрі ретінде көрінетін өзін-өзі танудың аффектілік компоненті болып табылады. Бағалау үдерісіне қосылып, адам өзін-өзі тану мүмкіндіктерінің кеңеюіне байланысты өздігінен қарым-қатынасты түзетуге мүмкіндік алады [11].

Эксперименттің барлық негізгі бағыттары бойынша толық бағалау мен алынған нақты нәтижелерді қарастырайық.

Оқытудың уәждемесін анықтау үшін «аяқталмаған ұсыныс» әдісі қолданылды. Өзін-өзі бағалауды орнату - бақылау және селективті сұрау арқылы анықталды. Осы кезеңде алынған нәтижелер 1-кестеде көрсетілген.

1-кесте. ЖОО-да оқу мотивациясын зерттеу және студенттерді өзін-өзі бағалау нәтижелері (оқытудың әрбір курсынынан 500 адам қатысты).

Бағалау обьектісі	1 курс				4 курс			
	Көрсеткіштер				Көрсеткіштер			
	Жақсы жұмысқа орнасу үшін.	Жұмыста мансаптық өсу үшін	Бір жерде оқу керек	Басқа	Жақсы жұмысқа орнасу үшін.	Жұмыста мансаптық өсу үшін	Бір жерде оқу керек	Басқа
ЖОО-да оқу мотивациясы	30%	10%	25%	35%	24%	20%	13%	43%
Өзін-өзі бағалауға орнату		Көрсеткіштер				Көрсеткіштер		
	Өзін-өзі бағалау пайдалы, қажет	Қажет, бірақ сирек	Керек емес		Өзін-өзі бағалау пайдалы, қажет	Қажет, бірақ сирек	Керек емес	
	7%	30%	63%		64%	26%	10%	

Алынған сандық көрсеткіштер бүтін сандарға келтірілген.

«ЖОО-дағы оқытудың уәждемесі» зерттеу объектісі бойынша «Басқа» рубрикасында мынадай көрсеткіштерге негіз беретін жауаптар алынды: "жоғары білім туралы диплом алуды қалаймын" (20% 1 курста, 8% 5 курста); "шетелде жұмыс істегім келеді" (15% 1 курста, 35% 5 курста).

Құзыреттілік тәсілге сәйкес кәсіби білім беру сапасының ең маңызды көрсеткіші студенттердің дайындық деңгейі - негізгі және кәсіби құзыреттіліктің қалыптасуы болып табылады. Жоғары оқу орнында маманды даярлау нәтижесі ретінде негізгі құзыреттіліктердің қалыптасуын бағалау жергілікті критерийлерді жинақтаудың аддитивті әдісі, түлектердің кәсіби құзыреттілік көрсеткіштерін эмпирикалық талдау және кәсіби маңызы бар пәндердің теориялық және практикалық циклы бойынша үлгерімнің орташа балын анықтау негізінде негізгі құзыреттіліктердің мәнін есептеумен жүзеге асырылды [12].

Зерттеу барысында студенттің кәсіби құзыреттілігінің құрылымы мен көрсеткіштері бағалануға жатқызылды: сапа, қасиеттер және қабілеттер, құрылымдағы негізгі ғана емес, сонымен қатар кәсіби құзыреттіліктегі орталық компонент қарастырылды. Индивидтің білімі мен қабілеті білік пен дағдыны қалыптастыру құралы ретінде әрекет етеді; дағдыға икемділік өршу процесінде құзыреттілік ретінде жеке тұлғаның қабілеттілігінің қалыптасуын және жүйелі өзара байланысын анықтайтын қызмет субъектісінің қабілеттері дамыды; кәсіби қызметте білімді, іскерлікті және дағдыларды қолдану тәжірибесі кәсіби құзыреттілікті меңгеруді сипаттады [14,15].

Кәсіби құзыреттіліктің қалыптасуы келесі көрсеткіштер бойынша анықталды: а) осы құзыреттіліктің қалыптасуын негіздейтін қажетті білімнің, іскерліктің, дағдылардың болуы; Б)

кәсіби қызмет жағдайында оларды қолдану қабілетінің болуы; в) кәсіби қызметтің қойылған міндеттеріне қол жеткізу қабілеті (нәтижелілік). Аталған көрсеткіштер оқытудың әртүрлі жағдайларында анықталды: а - жоғары оқу орны жағдайында; Б-жоғары оқу орны жағдайында, ұйымдастырылған кәсіптік іс-әрекет, оқу-өндірістік тәжірибе процесінде; в-оқу-өндірістік практика жағдайында.

Эксперимент барысында алынған нәтижелер үш негізгі деңгей бойынша бөлінген: жоғары, орташа және төмен деңгейлер.

Жоғары деңгей – студенттің көрсетілген көрсеткіштердің барлық топтарының болуымен сипатталады. Орташа деңгей – толық емес көрсеткіштермен ерекшеленеді. Төмен деңгей – көрсеткіштердің толық еместігімен және анықталған көрсеткіштердің жеткіліксіз сапасымен сипатталады (тұрақсыздық, эпизодтық, сәйкессіздік және т.б.).

2-кесте. Бітірушілердің кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру динамикасы (100 % = 500 адам)

Деңгейлер	2015	2016	2017	2018
Жоғары	35	40	55	60
Орта	40	45	40	35
Төмен	25	15	5	5

Келтірілген мәліметтер ұлттық ЖОО-да түрлі біліктілік бағыттағы мамандардың кәсіби білімінің сапасы туралы қажетті және жеткілікті ақпарат алуға мүмкіндік береді.

Қорытындылай келе, аталған зерттеу жұмысында ЖОО-да кәсіптік білім беру сапасы саласындағы бағалау қызметінің технологиясы жасалғанын атап өту керек. Десе де, аталған технология белгілі бір критерийлерге сәйкес ЖОО-да кәсіптік білім беру сапасының жағдайы туралы нақты және логикалық ақпаратты анықтау процесін кезең-кезеңімен ұйымдастыруды, осы ақпаратты талдау мен интерпретациялауды қажет етеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Бакшанаева Н., Вербицкий А. Оқушылардың ынталандыру психологиясы. - Литер, 2017.
2. Глущенко В.В., Глущенко И.И. Жоғары оқу орнының студенттерінің уәждемесі. Халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары (2016 жылғы 20 қаңтар, Курган). - 2016 ж. - №. 4h 2 сағ - 76-79 бет.
3. Шадриков В. Д. Кәсіби дағдылар [Электронды ресурс] // М .: Университет кітабы. - 2017.
4. Маслов А., Г. Мотивация және тұлға: [транс. ағылшын тілінен]. - «Петр» баспасы, 2009 ж.
5. Анцюферова Л.И. Сабақтың құбылыстарының психологиялық мазмұны және пәндік-белсенділік көзқарастарының шекаралары // Психология ғылымы пәнінің мәселелері / Ed. А.В. Брушлинский, М Воловикова, В.Н. Дружинина. М. - 2000.
6. Газман О. С. Теориясы: педагогикалық қолдау дегеніміз не? // Сынып жетекшісі. - 2000. - жоқ. 3. - 6-34 бет.
7. Петров В.А. Жеке психологиядағы еркін себептері туралы идея // Орыс психологтарының еңбектеріндегі жеке тұлғаның психологиясы / Куликов Л.В. құрастырған - СПб: Петр. - 2000. - 436-448 бет.
8. Ананиев Б.Г. Тұлға құрылымы // Ресей психологтарының еңбектеріндегі жеке психология. Оқырман. Құрамында Куликов А.В. - СПб .: Петр. - 2000 ж.
9. Платонов К.К., Адацкина Б.И. Студенттердің жеке басын өзгерту және қалыптастыру туралы. - 1996 жыл.
10. Дьяченко М.И., Кандибович Л.А. қысқаша психологиялық сөздік: адам, білім, өзін-өзі тәрбиелеу, мамандығы // М: Halton. - 1998 ж. - 131-132 бет.
11. Хопкинс Д. Барлығына арналған білім сапасын жақсарту: қызметкерлерді дамыту жөніндегі анықтамалық. - Routledge, 2015.
12. Langstrand J., Cronemyr P., Poksinska B. Практикадан үзінді: // Total Quality Management & Business Excellence. - 2015. - V. 26. - №. 11-12. - 1202-1212 бет.
13. Лейбер, Т., Стенсакер, Б., Харви, Л. С. Жоғарғы оқу орындарының жақындасу теориясы: SWOT талдау // Еуропалық жоғары оқу журналы. - 2018 ж. - 1-15 бет.
14. Мурси А., Соехарто Расч моделін қолдана отырып, жоғары оқу орындарының сапа кепілдігін енгізу // JETL (Білім, оқу және оқу журналы). - 2017. - V. 1 - №. 1. - 1-6 бет.
15. Lim D. сапа кепілдігі. - Routledge, 2018.

Baishymyrova A.U.
PhD candidate,
Kazakh Ablai khan University of International Relations and World Languages,
Almaty, Kazakhstan

Sadykova A.K.
candidate of pedagogical sciences, associate professor,
Kazakh Ablai khan University of International Relations and World Languages,
Almaty, Kazakhstan

APPLICATION OF INFOCOMMUNICATION RESOURCES FOR THE OPTIMIZATION OF FUTURE TRANSLATORS' FOREIGN LANGUAGE PREPARATION

Түйін. Мақалада заманауи кәсіптік білім беру мәселелері талданады. Мұндай білімнің мысалы ретінде болашақ аудармашыларды даярлау жүйесі қарастырылады. Қазіргі заманғы маманды дайындауда маңызды құзыреттілік көзқарас тұрғысынан ақпараттық-коммуникациялық ресурстарды қолдану негізінде аудармашыларды даярлаудың шет тілді білім беру процесін оңтайлы ұйымдастыру жолдары ұсынылды. Аудармашылардың кәсіби қызметінің ерекшеліктеріне және инфокоммуникациялық ресурстар негізінде олардың кәсіби-бағытталған құзыретін қалыптастыру тәсілдеріне ерекше назар аударылады. Инфокоммуникациялық ресурстардың әдіснамалық әлеуетін талдауға, болашақ аудармашыларды дайындау негізінде жатқан олардың дидактикалық ерекшеліктерін анықтауға әрекет жасалды.

Түйінді сөздер: кәсіби қызмет, аударма, құзыреттілік, кәсіби-бағытталған құзыреттілік, ақпараттық-коммуникациялық ресурстар.

Резюме: В статье анализируются проблемы современного профессионального образования. В качестве примера такого образования рассматривается система подготовки будущих переводчиков. Предложены пути оптимальной организации иноязычного образовательного процесса подготовки переводчиков на основе применения информационно-коммуникационных ресурсов с позиций компетентностного подхода, значимого в подготовке современного специалиста. Особое внимание уделяется особенностям профессиональной деятельности переводчиков и способам формирования их профессионально-ориентированной компетенции на основе инфокоммуникационных ресурсов. Предпринята попытка проанализировать методологический потенциал инфокоммуникационных ресурсов, выявить их дидактические особенности, лежащие в основе подготовки будущих переводчиков.

Ключевые слова: профессиональная деятельность, перевод, компетентность, профессионально-ориентированная компетентность, информационно-коммуникационные ресурсы.

Abstract. The article analyzes the problems of modern professional education. The system of future translators' preparation is examined as an example of such an education. The ways of the optimal organization of a foreign language educational process for the preparation of translators based on the application of information and communication resources are suggested from the propositions of a competence approach, significant in the preparation of a modern specialist. Attention is also focused on the peculiarities of translators' professional activities and the ways of forming their professionally-based competence based on infocommunication resources. An attempt was made to analyze the methodological potential of infocommunication resources, to identify their didactic features that underlie in the basis of preparation of future translators.

Keywords: professional activity, translation, competence, professionally-based competence, infocommunication technology resources.

The formation of a new education system oriented towards the entry of Kazakhstan into the world educational space is accompanied by significant changes in the methodological theory and practice of the educational process. Modernization of the foreign language education system implies qualitative changes in the process of preparing graduates of higher educational institutions. Currently, a transition from the subject-oriented model to the competence-based model of training bachelors is taking place; it requires the formulation of conceptual and methodological foundations of educational competences, as well as the definition of their educational-methodological and technological-organizational support. One of the vectors of modernization of Kazakhstan's education is informatization, which contributes to the creation of a new informational and educational environment: the use of information and communication technologies and electronic educational resources, design and research activities. Obviously, the high level of innovation, the swiftness of the changes taking place in society have determined the need for professional specialists: educated, mobile, able to use modern ICT tools, focused on continuous education and self-education, on the rapid development of the information society, distribution of network and

multimedia technologies, electronic educational resources. One of the steps of informatization of society is the informatization of education, which implies the active implementation and use of ICT tools, a high level of information service, informational openness and access to reliable information sources. Informatization of education leads to changes in education in a functional, sociocultural and substantive way.

The problems of translation and the implementation of translation activities are currently being studied in linguistics, psycholinguistics, sociology, cultural studies, communication theory and other sciences. Translation is considered as a unidirectional and two-phase process of interlingual and intercultural communication, in which a secondary text (metatext) is created on the basis of the primary text subjected to purposeful ("translational") analysis, replacing the primary text in a different linguistic and cultural environment"; a process characterized by differences between two languages, two cultures, and two communicative situations [20, p. 85]. Changes in the theory of translation in connection with the recognition of its interdisciplinarity contribute to the improvement of teaching methods and the use of the possibilities of translation in the formation of a multicultural language personality.

M.V. Vorobeva, summarizing the data of various classifications (V.S. Vinogradov, E.V. Sidorov, G.Gotov), came to the conclusion that the translation process consists of the following phases: approximate (cognitive) phase; phase of decoding and interpretation of information; direct implementation of the translation activity; and verification. At the first stage, the translator is guided by information related to a particular situation, reveals the aims, motives and needs of communicants; aware of the author's intention, the degree of informative and aesthetic value of information. The motive of translation can be mediated by social reasons, namely the need of society in the exchange of information that exists in different languages; the need to understand information in the process of speech communication of multilingual communicants [24].The next phase of decoding and interpretation of information, including a system of specific translation actions: search and selection of methods of activity; analysis of the problem situation; solving translation problems related to the specifics of the information being translated. Direct implementation of the translation activity, aimed at the result - the creation of oral or written communication. The final phase: the verification (reflexive self-report), is a comparison of the result with the intended aim.

As we know, the professional activity of a translator takes place in a specific professional environment and includes the conditions and tasks facing the translator, as well as the means used to achieve the objectives. The use of infocommunication resources in the translator's activity necessitated the need to allocate an information translation medium, which is "a set of computer-mediated communication and information resources in the form of software and hardware for information storage, processing and transmission, which the translator uses when solving his or her tasks" [1, p.45].

Modern informational and educational environment is an effective and time-demanded tool for the development of the education system, a condition for the full life of a person in the information society. Among the priorities of higher education are: the creation of electronic libraries, the modernization and development of the existing network infrastructure, the increase in the capacity of the channels used and the development of e-learning. Shevchuk V.N. in his monograph writes that at the junction of the XX and XXI centuries in the translation industry there was actually a revolution. New types of translation have appeared, for example, localization, translation using the "translation memory" system. The arsenal of the translator was supplemented with electronic tools that facilitated the search for the necessary information and, accordingly, the translation process itself, as well as significantly improved the quality of the translation. Under the informational translation medium, he considers an automated workplace that includes a set of programs and dictionaries focused on the specifics of the translator's work, allowing him/her to speed up and improve the translation performance [19, p. 45].

Analysis of research and training programs for translators allowed us to identify three groups of information resources, information from which the translator downloads, reads and views in the course if his/her activity: programs used in the translation process (translation software programs, electronic dictionaries, encyclopedias and reference books, terminology databases etc.); network information technologies, which are Internet resources used by the translator (search engines, electronic libraries, electronic journals, translation sites and portals, e-mail, newsletters, forums, chat rooms, etc.); helper programs that help the translator design the text to be created (text and graphic editors, text converters, etc.).

Thus, in the process of translation, the translator actively uses translation memory programs that are based on the Translation Memory technology. This technology is a specialized database containing in its memory individual words, terms, sentences, paragraphs and variants of correspondences that the

translator found when translating previous texts and which were entered into the Translation Memory translation program. If the source text contains words, terms, sentences or paragraphs that partially or completely coincide with the information in the database, the translator is invited to select the appropriate translation or make the necessary changes to it.

The Translation Memory program can be located on a network drive, several users can work with it simultaneously, and the results of the work can be available to all translators. The use of drives allows them not to translate text fragments that are already contained in the database, to avoid repetitive monotonous operations, reduce the time spent on translation and increase the productivity of translator's work. At the moment there are a number of programs using Translation Memory technology (Deja Vu, Trados, Transit, Catalist, Translation Manager), which have a number of common functionality provided by translation studies scholars: a built-in text editor that allows editing database options and creating text in the target language; electronic translation dictionaries and terminology dictionaries; concordance represents a useful function of all Translation Memory programs, which is able to automatically select a word or term and build a list of possible contexts, regardless of their grammatical form and relative position, the number of intermediate words separating them in a sentence.

Localization of the translation text is a special technological operation consisting in adapting the text in accordance with the peculiarities of the language into which the translation is made: for example, changing the units of measurement in the translation process, the date and time format, etc. This tool in the program allows reducing this information so that the translator does not miss it, pays attention and completes the translation without errors. If there is localization in Translation Memory programs, there is no need to search for these textual inclusions, and all the necessary information that the translator must take into account in the translation process is located in one place. The program also offers translation options for fragments to be localized, which the translator either accepts or searches for the necessary realities and imprints a suitable version that is stored in the database.

The following unique source of lexical units of the language, as well as translation correspondences for the desired word during translation: electronic dictionaries. Electronic dictionaries that the translator uses in his/her activities can be of various kinds. Thus, V.N. Shevchuk identifies online and offline versions of dictionaries. Online dictionaries are available when logging on to the Internet, while offline dictionaries exist on CD-ROM or are downloaded to the hard disk of a computer and can later be used by the translator without access to the Internet [19]. The most popular multilingual electronic dictionaries are Multilex, Abby Lingvo, Multitran, Polyglossum, Context and other dictionaries. As a rule, they contain general, thematic, explanatory, grammatical and other types of dictionaries. Recently, there have emerged such types of dictionaries as contextual dictionaries that allow translating a word by hovering the cursor or pressing a certain key combination [19].

The next groups of information resources that are necessary for a translator in a professional activity are network information technologies. One of the main tools for translators on the Internet is search engines that provide access to various links to sites where one can find interesting information. The translator enters keywords into the search box, and the search engine offers him/her a number of links that the translator uses to solve professional problems. The most popular search engines are Google, Yandex, Yahoo, and etc. Yu.V. Thyssen believes that the Internet in the professional work of translators is "a repository of encyclopedias, glossaries and a variety of reference materials; corpus of texts from which they can draw the necessary linguistic information; source of background information on the translated text domain; a repository of specialized translation and linguistic resources" [22, pp. 45-62.]. In order to search for the necessary information, a translator can turn to electronic libraries, which have their own separate websites, where a translator can find, read, and study electronic documents of interest regardless of time and place. All of them are equipped with a navigation system to facilitate the search for the necessary materials presented in it. Translation sites are a convenient tool for communication and exchange of experience, sources of information and useful resources. Here they can find the necessary literature on translation, links to useful websites, Internet resources, software products, electronic dictionaries, get acquainted with publications on the theory and practice of translation, get advice on various problems in the translation process.

Communication, and exchange of experience among a group of translators can be organized through mailing system. In addition to mailing lists, translators actively take part in forums, the essence of which is in creation of users' own topics, which are then discussed by other users; therefore, the topics may vary. Chat rooms, like forums, involve group communication on various topics in chat rooms in real time, which distinguishes them from forums. Network information technologies allows translators to search for unknown information related not only to translation, but also to translation management issues:

getting advice from experienced translators and other professionals, studying various regulatory documents, etc.

In recent years, research into the possibilities of using the resources of corpus linguistics is one of the rapidly developing areas in translation studies. An interesting application in the methodology of teaching language and translation is the development and use of electronic corpses of texts of various genres. Corpus linguistics, in the opinion of P.V. Sysoev, is a section of linguistics, engaged in the detection of patterns of linguistic functioning, using language analysis and using its linguistic corpus [21, pp. 99-111.]. The main objectives of corpus linguistics are: a certain method of reflecting speech material in the body of texts used by other disciplines of linguistics; linguistic description of the language system [17, pp. 43-51.]. Corpus linguistics is engaged in the study of all directions of speech (colloquial, scientific, business, artistic, etc.), which is represented in the corpora of specially selected texts. The main element of corpus linguistics is the corpus (linguistic corpus, text corpus), which describes speech directions and its activity within one language or several [6; 12]. Both domestic and foreign researchers of translation problems point out the high importance of cases for solving many translation tasks. At the same time, the importance and potential demand for corpus increases for a foreign language teacher in a higher education institution. Corpus format gives the teacher a powerful new tool for analyzing speech communication and allows identifying the most important teaching tasks of maintaining professional discourse in a foreign language.

For example, Kibbitzers, developed by T. Jones at the University of Birmingham in 1994, is one of the first case resources. Another useful resource can be a site called CorpusLab (http://www.corpuslab.com), where we can find ready-made training materials and a whole set of tools for creating exercises. There is more than one resource on the Internet that allows accessing corpus tools. The use of linguistic corpora in a foreign language educational process will enable future translators to evaluate the use of various word formations and phrases directly by native speakers, that is, to learn "living language". Moreover, the linguistic corpus makes it possible to track changes and transformations in the language, as it is constantly updated; allows students to draw their own conclusions. For teachers, the linguistic corpus is a new opportunity in the methodology of teaching foreign languages.

A foreign language in real life performs a communicative function; in the course of a practical lesson, it is both the aim and the means of learning. Therefore, the Internet stores a lot of multimedia files in English with educational, methodological and scientific information of various directions, which allows planning classroom practical exercises of various levels, content, intensity, organize interactive forms of training and control: a creative project within one discipline, interdisciplinary project, round table, discussion, business and role-playing games, trainings, presentations, and virtual projects. Infocommunication resources provide the possibility of conducting virtual consultations, seminars, and lectures in real time. In order to solve these communicative tasks, it is advisable to use Internet resources consistently. There are various sites-resources on grammar and vocabulary to repeat the grammatical or lexical material. Studying the new lexical units on the stated topics can be done with the help of corpus resources. Thus, students can be offered tasks for the analysis of the English word; for instance: (a) Look at the example of the use of this word proposed by the British National Corps and determine which of the given values are presented in the presented context; (b) Compare the frequency of use of the two meanings that are most often represented in the text.

Concordance is a special type of dictionary in which each word or concept is arranged in alphabetical order with a minimum context and all cases of use in a certain text; list of word usage with references to all contexts. In addition, concordance is sometimes defined as a dictionary of compatibility of language units, a dictionary of contexts. Concordance allows the translator to read the existing translation options in the database in the window and to facilitate the choice of translating a term or phrase [3, pp. 85-89]. Concordances are an important aspect of corpus linguistics, as they allow qualitative analysis of corpora data, which allows the scholars to investigate individual cases in detail. Thus, researchers Balance and Jeaco believe that the application of concordances allows to identify language patterns that can be based on grammar, meaning, form, pragmatical context, and discourse and to examine frequencies of multi-word units (clusters, chunks, multi-word sequences, lexical phrases, set expressions, and different word patterns). Moreover, numerous examples give variations in the use of both grammatical and situational character, which leads to the correct use of vocabulary in the student's own speech. With the help of concordance the student will be able to check the meaning of the word, to identify the most common communicative markers and clichés, to clarify the terms, to observe the typical behavior of the lexical unit in speech and, finally, to develop and improve themselves in terms of language.

The materials of the language of the case serve as a rich source of examples of professional content for the creation of exercises and texts that are relevant to the future profession of the students, and can greatly simplify the process of learning.

Gorina O.G. believes that with the help of concordance we can organize the assimilation of lexical, grammatical features of the word [4, c.143]. She believes that the awareness of the students through the corpus of the probabilistic nature of the language, which in the ideological sense is a new cognitive organization of the learner's vocabulary, is important. Mastering the work with the corpus as another language reference tool, along with the ability to use vocabulary and the Internet, develops the existential competence of the learners, this is important both in life and in the professional activity. In her work the following types of tasks and exercises on the methods of corpus instrumentation are proposed: tasks using the compatibility lines or concordance (observation of the collocation-collisional profile of the word); tasks using the search function for collocations of varying degrees of stability with the help of corpus indices for given parts of speech, for all parts of speech at once, detection of lexico-grammatical structures; tasks using statistical visibility, frequency lists, case breakdown into registers and genres; 4) tasks using keywords; combined tasks [4, p.143].

Thus, student-centered education, which is able to unite various educational technologies, becomes a priority in the infocommunication educational environment. Such an environment ensures the development of an active life position of students, their self-determination, in which students mobilize the search for their own guidelines, ideals, life and professional attitudes and aspirations, rather than passively accepting ready-made ones. The didactic understanding of the potential of information and communication resources provides ample opportunities both for constructing the content of training, and for creating a model of learning that best fits the modern tasks of the university. The inclusion of modern infocommunication resources in the educational process creates real opportunities to improve the quality of future translators training.

In recent years, the majority of domestic and foreign scholars: S.S.Kunanbayeva [10], I.A.Zimnyaya [26], A.V.Khutorskoi [9], C. Ollala-Soler [13], A. Kuznik [11] A.Hurtado Albir [7] interpret the term "competence" as the highest integrative ability to mobilize the knowledge, skills, and personal qualities (all resources) that are organized into a system necessary to perform a specific task. As we see this definition meets the activity-based learning model aimed at developing the ability to "think globally", to connect the necessary basic elements (motives, knowledge, skills, qualities) into a single whole in order to achieve a high level of performance of the action depending on the purpose, context, situation, role, function, etc. In this regard, we consider the professional competence of the future translator as the ability/willingness to mobilize declarative and operational knowledge, skills and qualities necessary to solve a specific task, take actions that provide orientation in professional activity and readiness to master this activity.

The formation of professionally-based competences that play the role of the main components of professional thinking becomes a prerequisite, the first step in the formation of professional readiness as the ability to effectively carry out professional activities. The identification of a set of professionally-based competences as a core element of an interdisciplinary didactic system of basic professional training was carried out on the basis of a subject-functional analysis of the professional activity of a specialist translator. Without their formation and development, the implementation of basic translation functions (hermeneutic, information-analytical, constructive-transformative and intercultural-intermediary) becomes problematic. The development of intercultural-communicative competence acquires particular importance in the preparation of translators, since awareness of the role and interaction of cultures influences not only the use of language in direct real communication, but is also the basis of professional translation activities. Intercultural-communicative competence consists in highly developed ability/readiness to mobilize the system of knowledge and skills necessary for decoding and adequate interpretation of the meaning of verbal and non-verbal behavior of representatives of different cultures and orientation in the intercultural context of a specific communicative situation. Possessing this competence, the participant of intercultural communication reveals the national, social and psychological specifics of speech, interacting with other personalities, using special language options and discursive strategies that are different from those he/she uses when communicating within the same culture. For the translator, this is, first of all, the identification of the message addressee, of a different human experience, other norms and cultural representations; moral readiness for the perception of a different world view, and awareness of the history, art, system of political, business and social relations of the country of the interlocutor; the ability to prevent or compensate for misunderstanding of the parties to intercultural communication and to facilitate their interaction [15].

Thus, comprehension and mastering of professionally-based competences indicate the formation of readiness to master the translation profession, which becomes the main goal of the designed didactic system of translator training and is defined by us as a personal neoplasm, including the motivational and value component (awareness of the specifics of the profession and translator's personal capabilities, cognitive and professional motives) and the procedural component (possession of professionally-based competences). The leading role in designing of such a didactic system that meets the requirements of the modern model of professional activity is played by integrative and intercultural-communicative approaches, which allowed identifying interdisciplinary grounds for uniting disciplines into an interdisciplinary unit, integrating their goals and objectives and coordinating types of educational activities aimed at creating professionally-based competences. An interdisciplinary basis for combining all the elements into a didactic integrated system becomes a single goal: the formation of a set of professionally-based competences that provide motivational and value-based, as well as procedural components of readiness for mastering a profession. The most important principle necessary to build an effective interdisciplinary didactic system of basic training of future translators is the principle of sequential modeling of the professional activity, which is presupposed by psychological- pedagogical theories of sign-contextual teaching and a competence-based approach, which are reflected in the aim and content of the educational process. The focus of teaching on the formation of professionally based competences, skills and abilities allows creating the prerequisites for the successful mastery of the profession. The implementation of the principle of sequential modeling of the professional activity contributes to the construction of a systematically organized set of professionally significant competences that mobilize personal qualities, knowledge, skills and abilities to perform professional actions.

Thus, the creation of an open, interactive, creatively developing informational and educational environment, in the context of the problem posed to form professionally-based competences for future undergraduate translators, was carried out as part of the development and use in this process of forming students' competence by means of ICRs. LMS Moodle was selected as a platform that represents an open, interactive and creative-developing environment that functions at the level of the entire university, allows us to avoid a narrow disciplinary approach, and provides a dynamic training program that includes informative, meta-informative, communicative, demonstrative, evaluative modules, oriented on the intensification of the formation of components of the professionally-based competence of students due to the actualization of their individual educational trajectories, and also e-learning materials, manuals, books. In this regard, based on the work of S.V. Titova, we assume that when developing an open, creatively developing information and educational environment for IC resources, it is necessary to ensure the maximum realization of its interactive potential through the implementation of the following possibilities: content, thematic focus of electronic resources, interactive user dialogue with the program system, communication between subjects of education and etc. [23].

As we can see from the works of foreign scholars R. Servidio and M.Cronin [18]; D. Patel and H.I. Patel [14]; M. Waheed, K. Kaur, N. Ain and N. Hussain [25], teaching with the use of Internet technologies improves knowledge and skills of the learners. It was reported that students applied for full-time education if they had already understood the scientific concept or acquired knowledge in the application. The learning process using the Internet demonstrates a positive impact on student performance. On the other hand, Moodle-based learning is useful for providing personalized content based on students' knowledge and learning goals. In these circumstances, education is focused on the content of knowledge and the causal effect, the best way of learning for each student. Consequently, the program of study is flexible, the student can choose existing material based on the necessary information, as well as easily monitor and verify the student's work.

Other scholars S. Ratz [16], N. Gundu, and D. Ozcan [5], state that the great success of this platform is due to the fact that it is the open source system, which gives programmers the opportunity to make new contributions, with new applications, makes it one of the most widely used in distance learning courses. It seems to us that the integration of such platforms deserves special attention and should be included in the educational settings, despite all the limitations, such as the difficulty of accessing the platform, slow connections or because there is no accessibility of computers with internet connection.

In this regard we portray infocommunication resources as the ways for the creation of conditions for working on all foreign language speech activity typed, and thus, allow to actively use graphic information, sound files and video recordings along with textual information, which activates all channels of information flow, increases students' intellectual activity.

The need for constant adjustment of existing methods and technologies for training specialists causes not only the development of new ways to adequately select a specialist's educational content, but

also the search for new ways to resolve contradictions between established teaching methods and the needs of learners. The use of infocommunication resources provides an opportunity for students to develop an individual training plan and self-study, the sequence and pace of studying topics, allows realizing the main requirement of modern education: the development of an individual, independent style of activity for subjects of the educational process, stimulating their personal development, the formation of professionally significant competences. Based on the foregoing, it can be concluded that by applying new infocommunication resources in the foreign language training of future translators, we meant not only the practical application of modern technical means and technologies, but also the use of new forms and methods of training specialists, a new approach to the process of teaching foreign the language to the future translators in general.

REFERENCES:

1. Alferova D.A. Modul'noe obuchenie perevodu nauchno-tekhnicheskih tekstov s ispol'zovaniem informacionnyh tekhnologij: dis. … kand. ped. nauk. M., 2009. 273 p., P. 45.
2. Ballance, O.Pedagogical models of concordance use: correlations between concordance user preferences. Computer Assisted Language Learning., 2017, 30: 3-4 pp. 259.
3. Dominikan A.I. Konkordans kak instrument dlya izucheniya znacheniya slova Vestnik TvGU. Seriya "Filologiya". 2016. № 4. pp . 85-89.
4. Gorina, O.G. Ispol'zovanie tekhnologij korpusnoj lingvistiki dlya razvitiya leksicheskih navykov studentov-regionovedov v professional'no-orientirovannom obshchenii na anglijskom yazyke: dis. kand. ped. nauk: 13.00.02 - SPb, 2014. 308 p., P.143.
5. Gundu N. & Ozcan D. Implementation of the Moodle System into EFL Classes. Profile Issues in Teachers` Professional Development, 2017, 19 (Suppl. 1), pp. 51-64.
6. Huang, Li-Shih Taking Stock of Corpus-Based Instruction in Teaching English as an International Language. RELC Journal, 2018, 49:3, pp. 381.
7. Hurtado A. Translation and translation competence, in Hurtado Albir, A. (ed.) Investigating Translation Competence by PACTE Group, 2017, John Benjamins, Amsterdam, pp. 3-35.
8. Jeaco, S. Concordancing lexical primings: The rationale and design of a user-friendly corpus tool for English language teaching and self-tutoring based on the Lexical Priming theory of language. In: Lexical Priming: Applications and advances, Edited by Michael Pace-Sigge and Katie J. Patterson, 2017, pp. 274-297.
9. Khutorskoi A. V. Metodologicheskie osnovaniya primeneniya kompetentnostnogo podhod k proektirovaniyu obrazovaniya. Vysshee obrazovanie v Rossii, 2017, №12.
10. Kunanbayeva, S.S. The modernization of foreign language education: The linguocultural communicative approach. United Kingdom: Hertfordshire Press, 2013, pp.105-231.
11. Kuznik A. Use of instrumental resources, in Hurtado Albir, A. (Ed.), Researching Translation Competence by PACTE Group, 2017, John Benjamins, Amsterdam, pp. 219-242.
12. Malmasi, S. & Mark D. Multilingual native language identification. Natural Language Engineering, 2017, 23:2 , pp. 163.
13. Olalla-Soler C., Using electronic information resources to solve cultural translation problems: Differences between students and professional translators, Journal of Documentation, 2018, Vol. 74 Issue: 6, pp.1293-1317.
14. Patel D., & Patel H.I. Blended Learning in Higher Education using MOODLE. Open Source Learning Management Tool International Journal, 2017, vol. 8.
15. Porshneva E.R. Mezhdisciplinarnye osnovy bazovoj lingvisticheskoj podgotovki specialista-perevodchika: avtoref.dis. … d-ra ped. nauk. Kazan, 2004. 44 p.
16. Ratz S. Vocabulary Learning with the Moodle Glossary Tool: A Case Study. Journal of Perspectives in Applied Academic Practice, 2016, Vol 4, Issue 1, pp. 44-51.
17. Rykov V.V. Korpusnaya lingvistika: Nauchno-analiticheskij obzor. Social'nye i gumanitarnye nauki: Zarubezhnaya literatura. – M., 1996, №4. – P. 43 – 51.
18. Servidio R., & Cronin M. (2018). PerLE: An "Open Source", ELearning Moodle-Based, Platform. A Study of University Undergraduates' Acceptance. Behavioral sciences (Basel, Switzerland), 8(7), 63.
19. Shevchuk V.N. Informacionnye tekhnologii v perevode. Elektronnye resursy perevodchika. – M.: Zebra, 2013. 384 p., P. 45.
20. Shvejcer, A.D. Teoriya perevoda (status, problemy, aspekty). M., 2018, P. 85.
21. Sysoev P.V. Lingvisticheskij korpus v metodike obucheniya inostrannym yazykam. Yazyk i kul'tura. 2010, № 1(9). – P. 99 – 111.
22. Tissen Yu. Internet v rabote perevodchika. Mir perevoda. 2000. № 2. P. 45–62.
23. Titova S.V. Cifrovye tekhnologii v yazykovom obuchenii: teoriya i praktika. - Izdatel'stvo «Editus», 2017, 247 p.

24. Vorob'eva M.V. Perevod kak sredstvo formirovaniya tvorcheskih rechevyh umenij inoyazychnogo mezhkul'turnogo obshcheniya na starshih kursah yazykovogo vuza. avtoref diss… kand.ped.nauk. Gorno-Altajsk., 2014. – 24 p.
25. Waheed M., Kaur K., Ain N. & Hussain N. Perceived learning outcomes from Moodle: An empirical study of intrinsic and extrinsic motivating factors Information Development, 2016, 32(4), pp. 1001-1013.
26. Zimnyaya I.A. Klyuchevye kompetencii – novaya paradigma rezul'tata obrazovaniya. Eksperiment i innovacii v shkole, 2009, №2.

Билялова Ж.Т.
к.п.н, ассоциированный профессор кафедры математики и методики преподавания математики
Атырауский Государственный университет им. Х.Досмухамедова,
г.Атырау, Республика Казахстан

Абыканова Б.Т.
к.п.н, ассоциированный профессор кафедры физики и технических дисциплин
Атырауский Государственный университет им. Х.Досмухамедова,
г.Атырау, Республика Казахстан

Барсай Б.Т.
д.п.н, профессор кафедры математики и методики преподавания математики
Атырауский Государственный университет им. Х.Досмухамедова,
г.Атырау, Республика Казахстан

Джанканова Г.
преподаватель кафедры математики и методики преподавания математики
Атырауский Государственный университет им. Х.Досмухамедова,
г.Атырау, Республика Казахстан

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПРИНЦИПЫ ПОСТРОЕНИЯ СИСТЕМЫ МЕЖПРЕДМЕТНЫХ ПОЗНАВАТЕЛЬНЫХ ЗАДАЧ

Түйін: Бұл мақалада пәнаралық танымдық тапсырмалар жүйесінің құрылысы талқыланады.
Түйінді сөздер: педагогикалық принциптер, пәнаралық танымдық тапсырмалар, жүйе.
Резюме: В данной статье говорится о построении системы межпредметных познавательных задач.
Ключевые слова: педагогические принципы, межпредметные познавательные задачи, система.
Summary: This article discusses the construction of a system of interdisciplinary cognitive tasks.
Keywords: pedagogical principles, interdisciplinary cognitive tasks, system.

В этой статье мы выясним, каковы педагогические принципы построения системы межпредметных познавательных задач. Для ответа на этот вопрос определим, прежде всего, что такое учебная задача (в частности межпредметная познавательная задача), какова ее структура и каковы основные принципы построения совокупности познавательных задач.

В педагогических работах термин «задача» традиционно используется для обозначения частного вида заданий наряду с примерами, упражнениями, сочинениями, самостоятельными работами.

Еще сравнительно недавно к числу задач относили только задания по математике, физике, химии. В последнее время область применения данного термина расширилась: в работах по педагогике и методике преподавания речь уже идет об учебных задачах по грамматике, истории и т.д.

С применением в учебном процессе компьютера в практику школьного обучения вошли задачи на постановку диагноза, задачи, моделирующие социальные, производственные и другие ситуации. Чаще всего при различении заданий и задач говорят о проблемности последних.

Широкое распространение получила трактовка Д.Б.Эльконином понятие «учебная задача», противопоставляющая ее задаче практической. Первая направлена на усвоение определенного способа действия, а вторая (конкретно-практическая) – на получение результата.

В работе [1] на основе анализа учебного процесса и современного состояния использования учебных задач учителями начальных классов определены учебно-воспитательные возможности, принципы отбора и расположения учебных задач и разработаны методические приемы формирования математических знаний, умений навыков при помощи системы учебных задач.

Конкретизируем, что такое познавательная задача. По определению И.Я.Лернера «познавательная задача – это задача, решение которой обращено на получение новых знаний с помощью уже известных способов решения или новых способов решения» [2]. Решение учебно-познавательной задачи направлено на развитие ученика как субъекта действий, на совершенствование его знаний, умений, мотивов.

Включение межпредметных связей в содержание и учебную деятельность наполняет познавательные задачи межпредметным содержанием. По определению В.Н.Максимовой «межпредметная познавательная задача – это задача, которая включает ученика в деятельность по установлению и усвоению связей между структурными элементами учебного материала различных предметов» $[3, с.65]$.

Решая такую задачу, учащиеся выполняют следующие действия: осознавание межпредметной сущности задачи; актуализацию опорных знаний из связываемых друг с другом предметов, их перенос в новую ситуацию; обобщение и синтез в выводах, оценочных суждениях; закрепление результатов в речи.

Межпредметные задачи могут быть сформулированы в форме вопросов, заданий и собственно задач. При их решении усиливаются и углубляются взаимосвязи эмоционально-оценочных и познавательно-обощающих процессов, что приводит к единству познавательно-оценочного и эмоционально-оценочного отношения ученика к обьектам познания, включенным в связи по линии содержания предметов.

Учебная задача может стать обьектом психологического исследования не сама по себе, а в связи с осуществляющим ее решение субъектом.

То, что решение учебной задачи – это не продукт, а средство достижения целей учебной деятельности, определяет одну исключительно важную особенность контроля за этой деятельностью как обучающим, так и обучаемым. Если при других видах деятельностьи, контролю подлежит преимущественно их продукт, то обучающий контролирует не столько результат решения задачи (продукт), сколько происшедшие при решении изменения в обучаемом, поскольку именно эти изменения являются действительным продуктом учебной деятельности. Для учащегося контроль за правильностью решения задачи означает направленность сознания на собственную деятельность, на абстракцию и обобщение осуществляемых действий, иначе говоря: здесь должна иметь место рефлексивания саморегуляция.

Из сказанного ясно, почему должна учитываться связь учебной задачи с целями обучения.

Если же предъявляемая учащимся учебная задача по своей структуре аналогична решавшимся ранее, то ее решения может не вести к цели обучения, а уводить от нее, снижая мотивацию обучаемых, поскольку они работают вхолостую, тормозя процесс обобщения осваиваемого способа решения. Вообще, нередко бытующее мнение: чем больше задач решит обучаемый, тем лучше – требует уточнения: важно не сколько, а какие задачи и как именно решал и решает обучаемый.

Проблему структуры задачи разные авторы решают по-разному. Так. П.А.Шеварев выделяет в ней характеристику данных, характеристику задания; Г.А.Балл и А.М.Парачев – предмет задачи и требование задачи. Л.М.Фридман различает: предметную область, т.е. класс объектов (предметов), о которых идет речь в задаче; отношения, которые связывают объекты предметной области; требования задачи, т.е. что необходимо установить в результате решения задачи; операторы, т.е. совокупность тех действий (операций), которые надо произвести над условиями задачи, чтобы выполнить ее требования.

Но к достижению даже ближайшей учебной цели ведет решение не одной задачи, а нескольких, следовательно, с учебной целью следует соотносить не одну задачу, а некоторый их набор.

Вопрос о принципах построения совокупности познавательных задач подвергался специальному исследованию И.Я.Лернером и освящен им в ряде работ [2],[5]. Им разработаны пять общедидактических показателей системы проблемных задач.

Первый показатель состоит в том, что система задач должна охватывать свойственные данному предмету аспектные проблемы. Термин «аспектные проблемы» требует разъяснения. И.Я.Лернер трактует его следующим образом: «Ввиду обилия объектов и явлений в каждой науке каждое из них связано с проблемами их познания. Это объектные проблемы. Но все объектные проблемы той или иной науки, сферы деятельности могут быть обобщены, сведены в типы или аспектные проблемы... . Типологии аспектных проблем помогают строить задания, содержащие эти проблемы в явной или скрытой форме» $[6, с.22]$. Следует отметить, что в настоящее время типологии аспектных проблем разработаны не по всем предметам (в частности, нет разработок по математике и информатике). Наиболее полный перечень аспектных проблем представлен И.Я.Лернером $[6]$.

Вторым показателем системы задач является показ обобщенных способов решения, т.е. в практике обучения полезно конструировать задачи, обучающие как решению типов проблем, так и различным методам.

Третьим показателем является перечень процедур творческой деятельности. Так как можно решить много задач, а с некоторыми процедурами не встретиться, поэтому важно используя знание процедур проводить направленное конструирование задач, имеющие в виду формирование соответствующих отдельных процедур или их разнообразных сочетаний.

В творческой деятельности выделяются, как отмечает И.Я.Лернер, следующие процедуры: самостоятельный перенос ранее усвоенных знаний и умений в новую ситуацию, видение новой проблемы в знакомой ситуации, видение новой функции объекта, осознание структуры объекта, поиск альтернативы решения или способа решения, комбинирование ранее известных способов решения проблемных задач в новый [5].

Четвертым показателем системы задач можно считать ее соответствие возрастающей сложности.

Пятый показатель системы задач – методический. Он определяет количество задач каждого типа, их исследовательность, темп возрастания сложности и т.д. Составляя задачи, или пользуясь готовыми, учитель продумывает, в какой момент изучения темы, в отношении какого вопроса целесообразно предъявить ту или иную задачу, как она связана с другими, каково ее цель, к какому сдвигу в развитии мышления она должна привести.

Отбор задач с учетом рассмотренных показателей не только позволит активно способствовать формированию мышления, но и будет влиять на повышение уровня знаний, умения, навыков учащихся, а их вариативность и дифференцированность создает условия для более эффективного использования учебного времени на уроке.

Теперь когда описаны показатели системы задач, перейдем непосредственно к разработке педагогических принципов построения системы межпредметных познавательных задач. Этот вопрос исследовался Л.В.Паздериловой [4]. Разработанные ею принципы таковы:

1. Учет основных видов творческой деятельности рабочих электротехнической промышленности.
2. Отбор профессионального материала, раскрывающего прикладное значение математики для нужд электротехники.
3. Подбор межпредметных задач, направленных на формирование основных профессиональных умений и навыков.
4. Учет индивидуальных особенностей учащихся и этапов осуществления межпредметных связей при составлении формулировок задач.
5. Учет требований, предъявляемых к задачам с межпредметным содержанием.
6. Учет целей, реализуемых при решении межпредметных задач (при изучении нового материала, восприятии и закреплении изученного материала).
7. Учет последовательности изложения материала по математике и электротехнике.

Анализ этих принципов позволяет сделать следующие выводы:

• принципы построения системы межпредметных задач, предложенные Л.В.Паздериловой, не имеют универсального характера, о чем свидетельствуют пункты 1-3, это существенно затрудняет их использование учителями-предметниками;

• пункты 6 и 7 фактически дублируют пятый показатель системы задач И.Я.Лернера, названный им методическим;

• пункт 5, наш взгляд, не несет никакой информации, ведь, раз речь идет именно о системе межпредметных задач, то совершенно очевидно, что каждая задача, входящая в нее, должна удовлетворять требованиям, предъявляемым к задачам с межпредметным содержанием;

• пункт 4, в части учета этапов осуществления межпредметных связей составлении формулировок задач, по нашему мнению, дублирует пятый показатель системы задач И.Я.Лернера, который как раз и предусматривает целесообразность предъявления той или иной задачи, учет ее связи с другими, выбор момента изучения темы и т.д.; что же касается той части пункта 4, где речь идет об учете индивидуальных особенностей учащихся, то нам он представляется значимым и не вошедшим в показатели системы задач И.Я.Лернера; мы считаем необходимым внести сюда лишь дополнение о вариативности формулировок задач.

Обобщая все вышеизложенное, мы приходим к следующим педагогическим принципам построения межпредметных познавательных задач:

1) выделение аспектных проблем каждого из двух предметов, их анализ и выявление на его основе, какие аспектные проблемы двух предметов могут быть соотнесены с целью создания межпредмтных познавательных задач;
2) выделение общепредметных понятий, как ретроспективных, так и перспективных, и включение их в межпредметные задачи;
3) выявление межпредметных теоретических связей и их конкретизация в межпредметных задачах;
4) учет индивидуальных особенностей учащихся и этапов осуществления межпредметных связей при составлении вариативных формулировок задач.

А для построения системы межпредметных познавательных задач требуется и учет вышеназванных пяти общедидактических показателей, разработанных И.Я.Лернером.

Необходимо отметить, что только подбор задач в систему не может обеспечить овладение учащимися основными методами и приемами решения задач, такими как анализ и т.д. Поэтому наряду с системой подбора и составления межпредметных задач не меньшую, а значительно большую роль и значение приобретает система работы учителя с учащимися при решении каждой задачи (особенно задачи с межпредметным содержанием). Именно система работы учителя вскрывает при решении задачи, с одной стороны, анализ условия решаемой задачи и с другой стороны, в сочетании с синтезом обеспечивает эффективность поиска решения задачи.

Современные компъютерные технологии дают большой простор для межпредметных связей, а следовательно и для межпредметных задач.

В целях нашего исследования необходимо изучить и обобщить практическое состояние дел в школах по проблемам:

- развития логического мышления учащихся на уроках математики и информатики;
- установления межпредметных связей между информатикой и математикой;
- составления системы межпредметных задач по информатике и математике;
- влияния решения указанных межпредметных задач на развитие логического мышления учащихся.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Билялова Ж.Т. Бастауыш сыныптарда математиканы оқытуда оқу есептерін пайдалану әдістемесі: Пед. ғылым. канд. ... дайындалған дис. – Алматы, 2013 – 157б.
2. Лернер И.Я. Проблема познавательных задач в обучении основам гуманитарных наук // Познавательные задачи в обучении гуманитарным наукам – М., 1972 – с. 20 – 31.
3. Максимова В.Н. Межпредметные связи в процессе обучения – М.: Просвещение, 1988 – 247с.
4. Паздерилова Л.В. Принципы построения системы межпредметных задач // Проблемы совершенствования математики в средней школе. – М., 1986 – с. 113 – 122.
5. Лернер И.Я. Развитие мышления учащихся в процессе обучения истории. – М.: Просвещение, 1982 – 163с.
6. Лернер И.Я. Концепция базового содержания общего образования. // Научные достижения и передовой опыт в области педагогики и народного образования. – М., 1991 – 40с.

УДК 378.147: 1 (045) (574)
Д 14



Дадырова А.А.
к.ф.н., доцент кафедры «Сценография и декоративное искусство»
Казахский национальный университет искусств
Нур-Султан

ИННОВАЦИОННЫЕ ФОРМЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ФИЛОСОФИИ В ВЫСШЕЙ ШКОЛЕ ПО ТЕМЕ «ЖАНР УТОПИИ В ТРУДАХ ЗАПАДНЫХ МЫСЛИТЕЛЕЙ»

Түйін. Философияны оқыту әдістемесі жоғары білім беруде маңызды орын алады. Оны университетте оқыту әдістемесі философиядағы тақырыптарды түсінуге де байланысты екені анық. Осы мақаланың тақырыбының өзектілігі қазіргі кезде жоғары білім жүйесін жаңа құндылықтарға қайта бағыттаудың тұрақты тенденциясы қалыптасқандығына байланысты, мұнда педагогикалық процесті білім беруді цифрландыру контекстінде ізгілендіру басты орын алады. Осыған байланысты ақпараттық қоғамда өмірлік дағдыларды қамтамасыз ететін педагогикалық технологияларға жүгіну қажет болды.

Түйін сөздер: әдіс, инновация, сыни тұрғыдан ойлау, утопия, философия, жаңашыл.

Резюме. Методика преподавания философии занимает важное место в высшей школе. Совершенно очевидно, что от понимания тем в философии зависит и методика ее преподавания в университете. Актуальность темы настоящей статьи обусловлена тем, что в настоящем наметилась устойчивая тенденция к переориентации системы высшего образования на новые ценности, где во главу угла ставиться гуманизация педагогического процесса в условиях цифровизации образования. В связи, с чем возникла необходимость обратиться к педагогическим технологиям, дающим одновременно жизненно важные в обществе информации умения и навыки.

Ключевые слова: методика, инновация, критическое мышление, утопия, философия, новатор.

Summary. The methodology of teaching philosophy occupies an important place in higher education. It is obvious that the methodology of teaching at the university also depends on the understanding of topics in philosophy. The relevance of the topic of this article is because in the present there has been a steady trend towards a reorientation of the higher education system to new values, where humanization of the pedagogical process in the context of digitalization of education is paramount. In this connection, it became necessary to turn to pedagogical technologies, which simultaneously provide vital skills in the information society.

Keywords: method, innovation, critical thinking, utopia, philosophy, innovator.

Гегель Г.В.Ф. размышляя о проблемах преподавания философии в университете, отмечал, что: «Преподавание философии в университете должно вести к приобретению определенных знаний, а это возможно лишь тогда, когда оно пойдет лишь определенным, методическим, включающим детали и упорядочивающим путем. Только в такой форме эта наука, как и всякая другая, становится доступной изучению. Если даже учитель избегает это слово, то он должен осознавать, что в первую очередь и по существу речь идет именно об этом». Речь идет о методике преподавания в высшей школе.

Мы живем в новом технологичном мире, не имеющем стандартов и форм, все изменчиво, и лекторам высшей школы, необходимо выстраивать модель, где превалирует не конкуренция, а сотрудничество, это к умению о том как задать ценный вопрос.

В условиях диджитализации, педагог не обязан давать огромные объемы знаний, обновляющиеся со скоростью света, и требующие новых подходов. При применении инновационных методик в преподавательской деятельности педагог берет на себя новую функцию новатора, таким образом, формируется конструкция педагог-новатор, где лектор в новой для себя роли выступает субъектом и носителем инновационного процесса.

Педагог-новатор не только работает творчески и обновляет дидактические и воспитательные средства, но, прежде всего, он критически осмысливает учебный процесс, чтобы заложить основы для инновационной деятельности в педагогическом русле. Вводя в учебный процесс инновационные методики, лектор, тем самым пополняет акмеологический багаж педагогического мастерства, максимально используя трансформировавшиеся в условиях цифровизации образования профессиональные знания и педагогические умения.

На этой стадии перед началом подготовки к учебному процессу педагог может применять Таксономию Блума, неоднократно подвергавшуюся критике, но вот уже сколько лет не потерявшую актуальность и ценность при организации учебного процесса. Таксономия Блума была создана в 1956 г. под руководством педагогического психолога Бенджамина Блума.

Таксономия (гр. taxis - расположение по порядку + nomos - закон) - теория классификации и систематизации сложноорганизованных областей действительности, имеющих обычно иерархическое строение. Таксономия Блума разделяет процесс познания на три области: познавательная, эмоциональная и двигательная. Познавательная сфера охватывает все, что связано с приобретением знаний и развитием умственных навыков. Эмоциональная сфера включает в себя все, связанное с формированием ценностей, отношений, развитием эмоционального самоконтроля обучаемых. К двигательной области относится развитие двигательных навыков, физической выносливости.

Познавательная, или когнитивная область - это та сфера познания, в которой главное - интеллектуальные результаты. Эта область разделяется на категории, от самого низкого уровня мышления (просто помню) до самого высокого (создаю новые идеи).

Таким образом, три составные части образовательной цели при применении Таксономии Блума можно озаглавить как: «Знаю», «Творю», «Умею». В рамках стратегии критического мышления через чтение и письмо, на стадии осмысления можно предложить «Чтение текста с пометками» - Инсерт/Insert. Для выполнения этого задания, тексты должны быть составлены по одной теме, но могут быть разного уровня сложности.

На занятиях по курсу «Философия» можно предложить текст, на выполнение задания выделяется 10 мин. Студентам предлагается прочитать текст и на полях сделать пометки: «А» - уже известная информация, «В» - новая информация, «С» - я думал(а) иначе, «D» - информация, которая требует пояснения, «Е» - интересная информация.

После прочтения текста и расставления пометок на полях, данная информация оформляется в графическую таблицу, которая приведена после текста. Так, у студентов появляется возможность повторно проанализировать проделанную работу. После заполнения таблицы, студентам предлагается обсудить указанные графы задания в группах, где особое внимание уделяется информации, требующей пояснения. Отсюда следует, что эта информация может служить мотивацией для дальнейшего изучения и углубления знаний по заданной теме.

Можем заключить, что «чтение текста с пометками» на занятиях со студентами - будущими специалистами еще раз способствует формированию критического мышления, а именно, упорядочивать имеющуюся информацию, выделять новую, анализировать и оценивать приведенные сведения, формулировать вопросы, аргументировано строить выводы и собственную речь.

Таким образом, в процессе применения стратегии Инсерт критического мышления через чтение и письмо на занятиях повышается мотивация к получению новых знаний, развивается способность к работе с информацией, управление ею и всесторонней оценке, формируется собственная точка зрения и ответственность за нее. Приходим к выводу, что работа в группах помогает студентам быстрее находить пути решения проблемных ситуаций, увеличивает их интеллектуальный и коммуникативный уровень, вырабатывает уважительное отношение ко всей группе и отдельно к каждому собеседнику.

Предлагаем студентам следующие тексты для работы со стратегией «Инсерт»: «Очень часто встречается мнение, что именно Томас Мор является родоначальником традиции утопических текстов, отчасти это утверждение верно, поскольку именно благодаря организационной схеме «Золотой книги, столь же полезной, сколько и забавной, о наилучшем устройстве государства и о новом острове Утопии» (нам она более известна под сокращенным названием «Утопия») мы имеем ту принципиальную отличительную характеристику, которая в жанровом литературном отношении демаркирует утопические тексты от простого или психоделического истязания на темы морали.

Этот жанр окончательно оформился в эпоху Возрождения, благодаря появлению целого ряда книг (сочинение Томаззо Кампанеллы «Город Солнца» и «Законы свободы» Джерарда Уинстенли), но и, несомненно, в числе первых была и знаменитая «Утопия» англичанина Томас Мора, давшая впоследствии название этому жанру.

«Все вошедшее в число немногих, отведав философии, узнали, какое это сладостное и блаженное достояние; они довольно видели безумия большинства, а также и то, что в государственных делах никто не совершает, можно сказать, ничего здравого и что там не найти себе союзника, что бы с ним вместе прийти на помощь правому делу и уцелеть, - напротив, если человек, словно очутившись среди зверей, не пожелает сообща с ними творить несправедливость, ему не под силу будет управляться одному со всеми дикими своими противниками, и прежде чем он успеет принести пользу государству или своим друзьям, он погибнет без пользы для себя, и для других» [1]. Или же в следующем фрагменте, у Мора, также прямая апелляция к Платоновской концепции справедливости. Платон связывал идею идеального государства с идеей справедливости, с правильным пониманием этой идеи справедливости: «…мне кажется, повсюду, где есть частная собственность, где все измеряется деньгами, там едва ли когда-нибудь будет возможно, чтобы государство управлялось справедливо и счастливо» [2]. Это первый текст.

Второй текст «Вид религиозного поведения для утопийца это скорее та или иная форма эстетического характера, нет жертвоприношений, но жгут ладан и благовония, т.е. религия должна быть безвредной, возвышающей человека, все обряды должны приносить радость общения с Богом. Мор критикует христианство в его бюрократической форме, не отвергая сам принцип веры. Не случайным можно назвать появление самой работы Мора в 1516 году, и неслучайным можно назвать тот широкий общественный резонанс, вызванный его «Утопией». Например, судебную систему Англии он сравнивал с Манлиевыми законами, при этом в самом, что ни на есть нарицательном значении (известен случай, когда военный трибун и диктатор Тит Манлий (IV век до н.э.) казнил своего сына за то, что тот во время боя с латинянами нарушил запрет сражаться вне строя и вступил в поединок с вражеским военачальником).

Преимущество утопийцев заключалось в том, что при помощи малочисленных законов и с помощью добродетелей они успешно управляют государством. То есть не количество законов, но их качество важнее для идеального государства. Мор предпринимает экономическую критику зарождающихся буржуазных отношений в особенности монопольное распределение природных ресурсов в угоду так называемому «огораживанию» как результат недальновидности и узости частнособственнических интересов. Его главный экономический тезис: общественный строй, в котором нет места частной собственности более разумен, чем тот, в котором частная собственность доминирует и извращает естественную природу человека. «…И так называемое «огораживание» это так глупо когда из-за каких-то тихих овец вырубать лесные выгоны и превращать все в одно открытое пастбище, огороженное единым забором» [2].

Мор создает мир, в котором не просто отсутствует частная собственность, но существует и справедливая организация производства. Это очень важный момент утопического жанра, не просто критика существующей системы, но конструктивная критика. Известный исследователь утопий Виктория Чаликова отмечала, что: «Неизбежная основа и условие утопического поиска – недовольство действительностью» [3].

Следующие стратегии критического мышления через чтение и письмо: «Идеал», «Мозаика проблем», «Синквейн», «Дневники и бортовые журналы», «ВЕН-диаграмма» формируют способность осуществлять рефлексивный анализ собственной деятельности, развивают умения формулировать проблему, определять оптимальную стратегию поиска информации и способа работы с ней. Использование данных приемов способствует обретению уверенности в поиске вариантов решения трудностей, формирует готовность к обсуждению различных вариантов решения проблемных ситуаций.

К этим стратегиям критического мышления через чтение и письмо, студентам предложены тексты следующего содержания. «Политическая, в том числе международная деятельность не только Англии, но и других европейских государств подвергается Мором критике за агрессивность, за неразумные захватнические войны, за нерациональную трату и сил, и денег государства. Критика политической, экономической и культурной действительности с одновременным созданием конструктивного контробраза действительности – это то, что выделяет утопический текст среди других. Но на создание «Утопии» Мором повлияли еще дополнительные причины, может быть не столь концептуально важные, но, тем не менее, придавшие тексту Мора

известную легкость при чтении и мистифицированность сходную со знаменитыми «путешествиями» древних.

Речь идет о том, что XV – XVI века для европейского сознания прошли под знаком открытия новых земель – «терра инкогнито» - волновавшие воображение европейцев ожиданием чуда встречи с «Новым светом», и послужившие поводом для одной из сильнейших мистификаций Мора, которая заключалась в том, что со слов автора этот остров Утопия реально существует. И в этом есть некая аллюзия с платоновской Атлантидой, или с затерянным миром «Золотого века».

Работа Томаса Мора занимает важное место в иерархии утопических текстов, являясь своеобразным «патриархом» этого жанра. Именно структурная организация текста стала классической для последователей Мора. Создавая «Утопию», Мор опирался на обширную современную ему гуманистическую литературу, и, прежде всего на сочинения Эразма Роттердамского. «Утопия» Томаса Мора родилась на скрещении двух традиций – философского диалога и романа путешествий.

Форма философского диалога была завещана древними философами, в частности Платоном, у которого ранние утописты заимствовали и многие идеи. В сочинениях Платона эта форма возникла в те времена, когда не был еще вполне изжит древний синкретизм, и задолго до того, как появилась строгая систематизация знаний. В.Ф.Асмус говорит о диалоге «Государство», что «в эпоху Платона в греческой философии не было еще понятия и соответственно термина, выражающего позднейшее понятие системы. Да и композиция диалога не отвечает форме системы: переход от вопроса к вопросу обусловлен не столько строго логическим и систематическим построением и изложением содержания, сколько свободным движением мысли в ходе беседы» [4].

Для Платона такая форма была совершенно естественной, для Томаса Мора и его последователей она стала уже специальным приемом беллетризации, и тогда оказалось, что форма свободного диалога оставляет автору не так уж много свободы. То несоответствие, которое таилось у Платона еще невыявленным, превращается постепенно в серьезное противоречие подчас труднопреодолимое: стремление к системе, стремление последовательно рассказать об экономике, культуре, быте Утопии порою трудно уживалось с раскованностью и неизбежной непоследовательностью свободной беседы».

«В утопии XIX или XX веков, вы найдете экскурсанта-наблюдателя и экскурсовода, и основное содержание утопического произведения будет выражено в таких ответах и лекциях. Уже Томасу Мору приходится соблюдать некую художественную меру, чтобы не перегрузить «Утопию» систематическим изложением своих взглядов, хотя это еще не роман, а только беллетризованный трактат.

Так сказав о том, как понимают утопийцы добродетель и удовольствия, Т. А. Чернышева пишет: «Разбирать, правильна ли эта мысль или нет, нам не позволяет время, да и нет необходимости. Мы приняли на себя задачу рассказать об их устройствах, а не защищать их» [5].

Как видим, философский диалог явно «поправлен» здесь романом путешествий – все авторы утопий стараются не рассуждать об Утопии в беседе на отвлеченные темы, а описывать якобы существующую страну, в которой побывал один из собеседников. Правда и в этом случае «система» порой побеждает все остальное, и тогда диалог и рассказ превращаются в чистую условность. Так получилось в «Городе Солнца» Томаззо Кампанеллы, где автор почти без всяких предварительных объяснений начинает разговор о главном, что его занимает, - об устройстве Утопии, - и каждый вопрос Гостинника Мореходу звучит как заголовок новой части трактата. Роман Кампанеллы написан в форме рассказа-диалога возвратившегося из дальних странствий путешественника-генуэзца об открытой им идеальной стране.

В 1623 году Кампанелла написал «Город Солнца». В этом сочинении он хотел предугадать будущее и одновременно проложить ему путь, выдвинув идею переустройства общества. Согласно Кампанелле, на одном из островов в Индийском океане существует в числе других государств и такое, где людям обеспечена справедливая, счастливая жизнь. В «Городе Солнца» общественный строй характеризуется полным отсутствием частной собственности на средства производства. Все без исключения трудятся. Рабочий день ограничен четырьмя часами. Сельскохозяйственные работы обязательны. Общественная организация производства функционирует под непосредственным руководством государства. Вообще роль государства у Кампанеллы чрезвычайно велика. Во главе государства стоят ученые, жрецы, возглавляемые мудрейшим и образованнейшим из них первосвященником бога Солнца [7].

В сущности, Город Солнца – своеобразная аристократическая республика, во главе которой стоят представители интеллигенции, люди умственного труда под непосредственным началом Мудрости. Во главе Города Солнца стоит Гог, ученый человек и первый священник. Производство и распределение организовано там приблизительно так же, как и в Утопии, с той только разницей, что Кампанелла не знает деления общества на отдельные первичные хозяйственные ячейки – семьи. Более ста лет, которые отделяют «Утопию» Т.Мора от «Города Солнца», и некоторый технический прогресс, уже наблюдавшийся в XVI веке позволяют Кампанелле возлагать на новые технические изобретения, определенные надежды [8].

В Городе Солнца все граждане живут, в отличие от Утопии, вместе. Они спят в общих спальнях и едят в больших столовых, мужчины по одну сторону стола, женщины - по другую. Они ведут сытую, гигиеническую, трудовую жизнь, не зная вовсе забот о завтрашнем дне и посвящая свои досуги науке и искусству. Платоновское идеальное государство было скопировано с порядков рабовладельческой Спарты [8].

В изображенном Кампанеллой обществе не существует семьи. Отношения между полами регулируются государственной властью в интересах получения совершенного потомства. Мысль о необходимости устранения семьи порождена была убеждением Кампанеллы, что частная собственность неразрывно связана с существованием этой общественной ячейки и поддерживается тем, что люди имеют свои отдельные семейные очаги [6].

Несмотря на ряд различий, и особенностей, отличавших общество «Города Солнца» от общества острова «Утопия», основные идеи общественного идеала у Кампанеллы были по существу теми же гуманистическими и рационалистическими, что и у Мора. «Мы…изображаем наше Государство, - писал Кампанелла, - не как государственное устройство, данное Богом, но открытое посредством философских умозаключений, и исходим при этом из возможностей человеческого разума, чтобы показать, что истина Евангелия соответствует природе» [6]».

На занятиях для студентов можно внедрить кейс-стади (Case study) с мозговым штурмом. Пример: Кейс-стади для магистрантов:

«Особняком стоит работа английского мыслителя XVII века Джерарда Уинстенли «Закон Свободы», относящееся к произведению ранней утопической литературы. «Закон Свободы», изложен в виде программы, восстановления истинной системы правления, написан в 1652 году. «Закон Свободы» начинается с обращения к Кромвелю, чтобы он не шел по пути тирании и вернул народу отобранные у него земли. Уинстенли критикует существующий общественный строй, обрушиваясь, прежде всего, на частную собственность. «Истинная республиканская свобода, - доказывает он, - заключается в свободном пользовании землей». При этом он постоянно ссылается на Библию и указывет, что «слава республики Израиля» заключалась в том, что «в ней не было нищих» [8]. Уинстенли подробно рассказывает о том, каковы должны быть действенные законы, восстанавливающие «истинную систему правления», и излагает собственный план переустройства общества. Первичной хозяйственной ячейкой Уинстенли выступает обычная моногамная семья, занимающаяся сельским хозяйством или ремеслом. Труд каждой отдельной семьи носит организованный характер, поскольку в общине имеются особые должностные лица, постоянно наблюдающие за производством отдельных семей и следящие за тем, чтобы выработана была установленная норма и весь продукт сдавался на общественный склад. Джерард Уинстенли, в отличие от Томаса Мора, предусматривает и создание показательных общественных мастерских, мысль, о которой, была навеяна уже имеющимися в Англии середины XVII века мануфактурами. Потребление носит у Уинстенли индивидуальный характер и никаких столовых – дворцов у него нет. Каждая семья получает необходимое ей по потребности с общественных складов [8].

Нарушение установленного «Закона Свободы», например купля и продажа чего-либо, влечет за собой суровые наказания, подробно перечисленные в книге. Суровая кара предусматривается и за прелюбодеяние; брак, однако, у Уинстенли свободный и не обставлен никакими особыми формальностями. Рабство сохраняется и им, в такой же, как у Т.Мора, смягченной форме.

Уинстенли, по-видимому, испытал влияние «Утопии» Т.Мора, так как его воззрения содержали рационалистическую струю, элементы естественно-правовых идей Нового времени. В «Законе Свободы» можно усмотреть некоторый «перелом в истории социалистических идей», принципиально новую страничку в истории утопического социализма по сравнению с «Утопией» Мора. Уинстенли порывал с многовековой традицией Платоновских отвлеченных мечтаний о лучшем, справедливом обществе. Он разрабатывал «истинную систему правления» как реальную

цель английской революции, как проект общественного устройства и конституции, подлежащей немедленному практическому осуществлению. Вот почему «Закон Свободы» был гораздо ближе к реальной действительности. Приближаясь к теоретическому трактату, «Закон Свободы» предвосхищал этим будущее направление и новую фазу развития утопического социализма [7]. Его собственные идеи не были еще ни победой реальности над вымыслом, ни действительной победой рационализма над мистикой.

Таким образом, проекты утопии Т.Мора, Т.Кампанеллы, и Д.Уинстенли были планом такого устройства, которое могло бы послужить примером осуществления и улучшения существующих порядков при помощи политических реформ. Т.Мор, Т.Кампанелла, Д.Уинстенли были современниками эпохи в истории Западной Европы, когда начали рушиться устои прежнего феодального строя и когда в более передовых странах – Италии и Англии – стали быстро пробиваться первые ростки экономического прогресса.

Если Мор и Кампанелла предлагали проект утопического государства вне пределов досягаемости, вдали от посторонних глаз, на некоем острове, то у Уинстенли идеальное государство со своей формой правления, это следствие существующих экономических, социальных и политических процессов, которое, по мнению Уинстенли, вполне достижимо. Несомненно, благодаря Томасу Мору в западноевропейской литературе XVI – XVII веков окончательно складывается жанровая структура утопии и ее основной тематический план-подробное описание регулируемой общественной жизни. Работы Т. Мора, Т. Кампанеллы, Д.Уинстенли откликались на самые животрепещущие проблемы общественной и политической жизни. Массовое разорение крестьян и ремесленников, катастрофический рост нищеты наряду с богатством немногих, политический произвол феодальных верхов, грабительские войны, безнравственность государства, заботящегося лишь об интересах привилегированных сословий в ущерб трудящейся массе, - вот далеко не полный перечень тем, поднятых Мором в «Утопии», Кампанеллой в «Городе Солнца» и Д. Уинстенли в «Законе Свободы».

Одной из форм осознания прошлого и его преодоления в будущем, одной из ступеней на пути к идеалу была и остается утопия. В конце концов, и утопия Томаса Мора, Томаззо Кампанеллы, и Д. Уинстенли – проект; вымысел лежит в его основе – это фантазия».

В работе была предпринята попытка рекомендовать методики преподавания по философии из педагогического опыта лектора высшей школы. Выявлена необходимость разумного сочетания интерактивной инновационной методики преподавания по дисциплине философия. Проведен анализ нетрадиционных, инновационных методов и приемов обучения на лекционных и практических занятиях. В условиях цифровизации, когда педагог уже не выступает единственным источником информации, знаний, рекомендованы методики преподавания. Методические рекомендации охватили широкий спектр анализа, критического мышления, рассуждения, отстаивания собственной точки зрения, исследовательского интереса, умения работать в команде и индивидуально.

Выделено несколько влияющих факторов для улучшения лекторского мастерства в условиях цифровизации с учетом внедрения инновационных методик в преподавании. Необходимо отметить, что выявлена тенденция положительного отношения студентов и магистрантов к инновационным методикам преподавания, а также то, что при инновационной методике обучения восприятие и запоминание учебного материала обучающимися значительно лучше, качественнее. Поэтому предложены следующие индикаторы для применения педагогических технологий, дающих одновременно жизненно важные в условиях цифровизации образования, информации умения и навыки. Это:

1. Умение работать с информационными потоками в разных областях знаний;
2. Пользоваться различными способами интегрирования информации;
3. Умение задавать вопросы, самостоятельно решать проблемы;
4. Умение вырабатывать собственное мнение на основе осмысления различного опыта, выражать свои мысли устно и письменно;
5. Способность к самообучению;
6. Умение сотрудничать.
7. Проявлять исследовательский интерес.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1 Гегель Г.В.Ф. О преподавании философии в университетах (Письмо к прусскому королевскому правительственному советнику, профессору Фридриху фон Раумеру от 2 августа 1816 г.)

2 Платон. Законы // Платон. Сочинения. Том 1, М.: Мысль,1971

3 Мор Т. Утопия. М.: Наука.- 1978.- 414 с.

4 Утопия и утопическое мышление. Антология зарубежной литературы. М.: Прогресс, 1991.- 405 с.

5 Конюшенко Е.И. Большевизм и Россия, на сайте http: //infolio.asf.ru

6 Чернышева Т.А. О художественной форме утопии. И., 1975 на сайте www.nir.ru

7 Кампанелла Т. Город Солнца / В книге Кан С.Б. История социалистических идей. М.: Высшая школа, 1963.- 279 с.

8 Застенкер Н.Е. Очерки истории социалистической мысли. М.: Мысль, 1985.-286 с.

9 Кан С.Б. История социалистических идей. М.: Высшая школа, 1963.- 279 с.

УДК 378.147: 1 (= 512.122) (045) (574)
Д 14



Дадырова А.А.
к.ф.н., доцент кафедры «Сценография и декоративное искусство»
Казахский национальный университет искусств,
Нур-Султан

ПЕРСПЕКТИВНЫЕ МЕТОДЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ПО КАЗАХСКОЙ ФИЛОСОФИИ К ТЕМЕ «УТОПИЯ В КАЗАХСКОМ МИРОПОНИМАНИИ»

Түйін. Мақалада қазақ ұлттық дүниетанымдық философиялық аспектілерде сабақ берудің перспективтік әдістер қарастырған. Мақаланның авторы өзінің сабақ беру әдісің ұсынады критикалық ойлану әдістері арқылы. Қазір жоғарғы білімнің бағдарламасында үлкен өзгерістер болып жатыр.

Түйін сөздер: әдіс, утопия, қоғамдық өмір, авторлық әдістер, новаторлық.

Резюме. В статье рассматривается необходимость вовлечения в научный оборот перспективных методов преподавания философских аспектов в контексте казахского традиционного миропонимания. В условиях развития независимого Казахстана, когда образовательная система претерпевает колоссальные изменения, наша страна активно интегрируется в мировое образовательное пространство и важным моментом является современный педагогический взгляд на методы, методики и приемы в преподавании в высшей школе.

Ключевые слова: методика, утопия, социальная жизнь, авторские методики, новаторство.

Summary. This article provides the necessity of engaging in the scientific turn of perspective methods of teaching of philosophical aspects is examined for the context of Kazakh world view. In the conditions of development of independent Kazakhstan, when the educational system suffers huge changes, our country is actively integrated in world educational space and an important moment is a modern pedagogical views to the methods, methodologies and receptions in teaching at higher school.

Keywords: methods, utopia, social life, author methods, innovation.

В настоящем наметилась устойчивая тенденция переориентации системы высшего образования на новые ценности, где основное место занимает гуманизация педагогического процесса.

В связи, с чем возникла необходимость внедрить перспективные педагогические технологии, дающие одновременно жизненно важные в информационном обществе - умения и навыки.

Такие, как:

- умение работать с информационными потоками в разных областях знаний;
- пользоваться различными способами интегрирования информации;
- умение задавать вопросы, самостоятельно решать проблемы;
- умение вырабатывать собственное мнение на основе осмысления различного опыта, выражать свои мысли устно и письменно;
- способность к самообучению;
- умение сотрудничать и многое другое, что позволит студентам после вуза быть на переднем крае.

Лекторам высшей школы приходится применять все возможные доступные, нетрадиционные, интерактивные, перспективные, авторские сложные ухищрения, чтобы удержать внимание студентов, магистрантов на занятиях. На занятиях педагог применяет свое методическое и педагогическое мастерство, чтобы выдерживать конкуренцию за основного потребителя знаний, за внимание тех, ради кого мы лекторы высшей школы переступаем порог университета.

Перспективные методики в преподавании в современном вузе – это техники и технологии, включающие в себя новаторские, кардинально обновленные нововведения, направленные на рефлексию, критическое мышление, креативный подход, творчество и анализ полученных знаний-умений-навыков в процессе обучения.

Применим перспективные методики в преподавании философских дисциплин в рамках темы утопии в контексте казахского традиционного миропонимания. Цель изучения на занятии - это потребность познакомить студентов с основными элементами утопии в рамках казахского традиционного миропонимания.

В контексте гуманистической парадигмы задача преподавателя заключается в том, чтобы через перспективные методики в преподавании изложить студентам на занятии по казахской философии, в рамках темы «Феномен утопии в казахском миропонимании», что в XVI – XVII веках в Казахстане развивалось устное народное творчество и письменная литература. В этот период появились социально-утопические легенды о давно прошедшем золотом веке, когда «жаворонки вили гнезда на спинах овец» («қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған»), о поисках счастливой земли под названием Жер Уюк и Жидели Байсын. Мы допускаем, что в социальных утопиях отразилось общественное сознание времени. В них есть мысль об имущественном неравенстве, требование перераспределения богатств. В социальных утопиях человек стремиться к идеальному образцу, о котором имеются сведения из преданий. Взывая к личной добродетели и моральному совершенству, казахские утописты затрагивали мотивы социальной справедливости и равенства. Мечта о лучшем, светлом будущем возникла с появлением острых социальных противоречий.

Эта стадия называется – открытие нового знания, полученного вследствие поиска и изучения. Перед преподавателем стоит задача активировать научно-исследовательскую деятельность студента при подготовке к практическому занятию (семинару).

В качестве кейс-стади преподаватель предлагает студентам текст следующего содержания, прочитав текст необходимо выполнить кейс «Стена размышлений». Преподавателем задан проблемный вопрос, затем педагог предлагает написать ответы на вышеуказанный вопрос на «стене размышлений», ответы могут быть написаны на стикерах и прикреплены к доске, в процессе работы над этим заданием, студенты обучаются важному умению – лапидарно формулировать ответы и излагать их на бумагу.

Наступает стадия рефлексии как компонент критического мышления. На стадии рефлексии происходит закрепление новых знаний, систематизация представлений об изучаемой теме.

Кейс «Стена размышлений»: Жизнь Казахского ханства была полна драматизма, и фольклор по-своему отобразил ее и выразил мечту народа об улучшении социальной жизни. Для казахского государства в период XIV – XVIII веков сложилась крайне тяжелая геополитическая обстановка. С севера и востока наступали джунгары-ойраты, с запада – калмыки и башкиры, а также уральские казаки. С юга ряд карательных экспедиций предприняли бухарцы и коканды. И к 1725 году XVIII века некогда сильное и обширное Казахское ханство размещалось на небольшом участке между Туркестаном и Аральским морем. Это было действительно трагедией в национальной истории.

Жырау создавали идеальные образы правителя и общества, где люди живут в изобилии, не зная бедности. Яркую страницу казахской культуры составляет творчество жырау и акынов. Многие философско-поэтические шедевры дошли до наших дней. Асан-Кайгы, Шалкииз-жырау, Бухар-жырау, Тлеуке Кулекеулы и другие. Их поэтические творения имеют социальный и философско-религиозный смысл: человек, Бог, мир, совершенствование общества – вот их основные темы [1]. В произведениях казахских жырау о путешествиях в далекие страны как бы открывается возможность достичь счастливой жизни в настоящем.

Крупнейшими представителями поэзии жырау XIV-XV, XVI вв. были Асан Кайгы, Шалкииз (Шалгез) Тленши-улы (1465-1560 годы), Доспамбет-жырау (около 1490-1523 гг.), Жиенбет-жырау (XVII век), Ахтамберды (1675-1768), Татикара (1705-1780), Умбетей (1697-1786), Бухар-жырау Калкаманулы (1698-1778). Метко и выразительно XVIII век назван Ч.Ч.Валихановым: «веком киргизского рыцарства» пора в истории казахов, последовавшая за «великим бедствием» [2].

По мнению известного английского историка А.Л.Мортона, прежде чем появилась утопия как развлечение и поучение для философов, поэтов и пророков, она (утопия) – существовала в форме представлений, надежд и может быть заблуждений простого народа. Мортон считает, что народная утопия должна выступать мерилом для оценки всех последующих

(рациональных) утопий. «У народной утопии множество имен, она фигурирует под разными образами. Это и английская страна Кокейн и французская Кокань. Это и Помона и Горная Бразилия, гора Венеры и страна Юности. Это Любербаланд и Шларафендланд, Рай бедняка и Леденцовая гора» [3].

Зачастую новый материал, новые сведения классифицируются как аналоги уже известных утопических сценариев. Например, в следующей цитате из эссе «Реконструкция утопий» Фернандо Аинса можно увидеть ту допустимую для многих эклектику, которая придает фактор новизны исследованиям по утопиям: «Миф о земле обетованной присутствует и в иных цивилизациях. Земля обетованная, спроецированная в будущее благодаря своему мессианскому измерению, реализует во времени свой конкретный пространственный топос: Ханаан для иудеев, странствующих по пустыни, Итака для Одиссея, Чистая Земля для Платона, для японцев – земля чистая (Йодо) и земля награды (Ходо), земля «без зла» для южноамериканских тупи-гуарани, земля отцов, «родная деревня», к которой многие традиционные общества возвращаются в циклическом движении, чтобы воскреснуть среди духов предков» [4].

Калькой для интерпретации этнографического материала могут выступить уже развитые теоретические схемы, в котором возможен редукционизм культурологического характера. Так в уже известный ряд мировых райских и утопических топонимов в казахской литературе обычно добавляют два понятия «Жидели Байсын» и «Жер Уюк», а к традиции утопических мыслителей – Асана Кайгы, прозванного в народе Печальным («Кайгы» в переводе с казахского означает «горе»).

Выдающаяся роль в формировании образа жизни, национальной идентификации и самосознания казахского народа принадлежит «кочевому» философу Асан Кайгы, сыну Сабита. Матерью Асана Кайгы названа богобоязненная женщина по имени Кунту. Неизвестна точная дата и место смерти Асана Кайгы. Согласно одному преданию, он умер в Жидели Байсыне, на территории современного Узбекистана. Другие предания говорят, что он похоронен на вершине горы Улытау. Чокан Валиханов писал, что могила Асана находится в районе Иссык-Куля [5].

Но, видимо, Асан действительно прожил долгую жизнь. Еще до появления на берегах, Чу, вместе с ханом Джанибеком и Кереем, когда Асан находился в свите улуг Мухаммеда, он был уже почтенным старцем, аксакалом. Отсюда можно считать, что Асан Кайгы жил в пределах XV века [5].

В процессе обсуждения используется стратегия «Кластер», представляет собой способ графического представления материала и позволяет сделать наглядным результат мыслительного процесса при изучении или обобщении какой-либо темы. Кластер является отражением нелинейного мышления. При применении метода кластера в обучении материал представляется лаконично и логично с соблюдением взаимосвязей.

Педагог внедряет новаторскую методику, где назначает модератора и спикера занятия. Модератор занятия раздает задания, назначает время на подготовку, составляет вопросы для подгрупп. Спикер выступает как независимый эксперт, он за всем наблюдает и по завершению задания, подводит итог.

Преподаватель раздает студентам заранее подготовленные кейс-стади: тексты по теме занятия, объем 3-4 страницы. Далее, группа студентов разбивается на подгруппы, подгруппы получают задание и составляют кластер, при составлении пользуются кейс-стади, самостоятельно обрабатывают новую информацию.

После этого наступает этап сравнения полученных результатов и сведение их в один общий кластер. На этой стадии активна роль преподавателя, поясняющего корректность каждого пункта кластера и, в случае необходимости, педагог расширяет кластер.

В ходе следующего этапа участники каждой подгруппы могут высказаться о результатах работы конкурентов по следующим критериям: содержательность выступления; умение выступавшего представить результаты работы группы; эмоции, вызванные выступлением. Здесь допустимы оценочные суждения. При этом занятие ведет модератор, спикер наблюдает.

В заключение каждый говорит о том, что нового он узнал в результате занятия. Представляется, что знания, добытые студентами в результате интенсивной групповой работы, должны остаться в памяти надолго. Так наступает переход к стадии рефлексии.

Стадия рефлексии – это фаза в технологии критического мышления, когда студенты окончательно осмысливают и обобщают полученную информацию. На стадии рефлексии студенты выражают полученную информацию собственными словами.

Тексты для настоящего кейса, могут быть такими: «Казахский жырау, кочевой философ, степной гуманист, влиятельный советник хана Улуг-Мухаммеда (Орманбет хан), в период политической борьбы в улусе Абулхаир-хана находился на стороне оппозиции – султанов Гирея и Жанибека. С момента основания Казахского ханства (1456 год) становится его главным идеологом» [6].

Мухтар Магауин пишет: «Вероятно, исторический Асан не разъезжал на жельмая по всем уголкам степи. Но нельзя пройти мимо того, что заветный образ земли Жер-Уюк, где жаворонок вьет гнездо на спине овцы, в легендах всегда связывается с именем Асана. Не зря Чокан Валиханов называл Асана Кайгы философом кочевников. Нам кажется, что у Асана Кайгы было большое произведение о Жер-Уюке, рожденное мечтою о счастье народа. Трудно сказать, было ли оно в форме толгау, жыра или напоминало «Утопию» Томаса Мора, «Город Солнца» Кампанеллы. Дошедшие до нас легенды – это, видимо, остатки его философского произведения, превратившиеся в предания. Народная же фантазия заставила искать Жер-Уюк самого Асана» [5].

С другой стороны, архетипичный образ «Жидели Байсын» достаточно повторяет или совпадает с известными описаниями райских мест: «Золотая земля – Жидели Байсын – там застыло время и нет пределов пространству, там жило человечество, когда светлы и открыты были глаза у людей и души чисты, когда гордо и прямо смотрели люди, восхищались горами и солнцем, полетом птиц и бегом коней. Все были молоды и прекрасны, не знали старости и болезней, не ведали изнуряющего труда. Щедры были люди, жили без зависти и алчности, сама земля была как пиршественный стол, полный яств» [8].

Очевидно, что Жидели Байсын выполняет функции сказочного описания, и происхождение этого понятия должно относиться к временам более отдаленным, чем XV век. Понятию «Жидели Байсын» синонимизирует понятие «Жер Уюк». В некоторых источниках пишется, что Асан Кайгы искал «Жидели Байсын», в других – «Жер Уюк».

Появление на исторической арене кочевого общества XV века фигуры Асана Кайгы нельзя назвать случайностью. Возникший вакуум в духовной сфере требовал личности именно такого уровня. Поэтому в народных преданиях Асан Кайгы, а также близкие ему люди, их поступки и действия окружены ореолом сверхъестественности, мифологизированы. Как подлинный сын степей, Асан мечтал преобразовать родную степь в край изобилия и достатка, в обитель добродетели и гармонии, Асан назвал ее эпически обетованной землей, которая воспета во многих фольклорных произведениях народов Средней Азии. М.Ауэзов отмечает: «Асан – страдалец, видевший пороки кочевья, и трагический утопист» [9].

Так С.Акатай утверждает, что он ездил в местность Жидели Байсын: «Я был в местности Жидели Байсын специально. Она находится на юге Узбекистана. Кроме зноя и выжженных пастбищ, я ничего особенного не нашел. Правда, там, где вода и уход – все цветет. Местное население, особенное казахское, считает, что их родина есть та земля, куда великий мудрец Асан Кайгы привел свой народ, где он обрел счастье и благополучие и ушел в мир иной. Осталась память о нем навеки веков. Мир праху его» [8].

В завершение любого занятия будь то лекция, практика (семинар) перед преподавателем встаёт вопрос, как оценивать работу студентов. Оценивание результатов по итогам занятий один из ключевых аспектов в образовании.

В Казахстане были приняты критерии оценки знаний студентов балльно-рейтинговая система.

Но, кроме этого преподавателю в помощь новаторская методика при оценивании знаний студентов «ЛИМИТ»:

1. Любознательность
2. Инициативность
3. Мышление
4. Избирательность
5. Творчество.

За каждые проявленные шесть ключевых пунктов в учебном процессе студенту начисляется дополнительный балл.

На философских занятиях посвященных теме утопии в рамках казахского традиционного миропонимания можно применить новаторскую методику преподавания - стратегия «Конверт ключевых слов». Студентам дается задание изготовить конверт из обычной бумаги формата А4, в конверт должны быть вложены карточки со словами отражающие тему занятия. Стратегия может быть применена, как на лекции, так и на семинаре.

В рамках этой методики, преподаватель направляет студентов на то, что ключевые слова в конверте не должны носить второстепенный характер, соответствовали по содержанию темы.

Методика «Конверт ключевых слов» показывает работу педагогической креативности, в свою очередь, нацеленную на формирование у студентов навыков нестандартной работы индивидуально, творческой активности, систематизацию материала, изобретательность, умение оперировать научными категориями и понятиями, уметь ими воспользоваться при составлении научного глоссария.

К этой методике на выбор предлагаются следующие тексты. По легендам и преданиям, Асан Кайгы объезжает Китай, Кашгар, Коканд, Хиву, Бухару, заезжает к русским и даже включает в свой маршрут побережье Каспия и реки Урала, т.е. местности ему хорошо уже известные. Исследователь К.Толысбай отмечает: «Когда Асан Кайгы доехал до реки Чу, он сказал: «Берега этой реки болотисты и поросли камышом, в котором таятся тигры. Дети будут здесь болеть от плохой воды. Нож здесь всегда будет вынут из ножен,…а женщины здесь всегда будут чужими захваченными врагами». О Каратау Асан сказал: «И эта земля плоха, здесь нет никаких птиц, кроме кукушки, никаких запахов, кроме запаха трав…здесь кони за пять лет состарятся, а джигиты – за 25. Каратау хороша только как летовка, а на зимовку надо откочевывать на берега Сыра (Сырдарьи). Жить здесь круглый год нельзя». Увидев Сырдарью, Асан решил «Верховья богаты, но мало там места. Сможет расположиться не больше двух аулов» [10].

Наконец Асан побывал в Жидели Байсын. Вернувшись оттуда, он рассказывает сородичам: «Я нашел кочевья, где можно ездить на коне без стычек и без драк, где скот не будет украден ворами и зарезан волками, где не останемся бесприютными. Отправимся на эту землю, чтобы попасть туда, в течение трех лет не подпускайте барана к овцам, верблюда к верблюдице и быка к корове (жеребые, стельные и суячные матки не могли вынести далекую перекочевку). В том краю тепло. Без выдела (не разобщась) мы будем там жить» [12].

Мухтар Ауэзов в своих исследованиях высоко отзывается об Асане Кайгы: «Поиск земного рая, о котором идет речь в этих преданиях, выражает глубокий социальный мотив. Это вековая мечта казахов, устремленных построить новую жизнь. На всем пути своего исторического развития казахский народ свято почитал имя Асана как символ борьбы против насилия и зла. Поэтому акыны, поющие о горькой народной доле, первым делом вспоминали о нем» [13].

Мы согласны с М.Ауэзовым, который подчеркивает: «В жизни степи назревали перемены, и не могла не почувствовать их глубинного нарастания встревоженная поэтическая мысль кочевника. Асан Кайгы – вот та фигура, которая неизбежно должна была появиться в сложное для народа время. В утопии Асана сквозит усталость от бесконечных скитаний, он жаждет покоя и умиротворения, его привлекает замедленный, плавный ритм жизни, подобный шагу овцы, в шерсти которой без страха поселяется птица, - но все это потом, когда будет найдена желанная земля» [9].

Педагог-новатор не только работает творчески и обновляет дидактические и воспитательные средства, но, прежде всего, он критически осмысливает учебный процесс, чтобы заложить основы для инновационной деятельности в педагогическом русле.

Вводя в учебный процесс инновационные методики, лектор, тем самым пополняет акмеологический багаж педагогического мастерства, максимально используя трансформировавшиеся в условиях цифровизации образования профессиональные знания и педагогические умения.

Следующим ключевым этапом в применении инновационных методик в преподавании выступает умение задать ценный вопрос, недалеко то время, когда это умение будет признаком высокообразованного человека.

Мы уже давно вступили в новый технологичный мир, не имеющий стандартов и форм, все изменчиво, и лекторам высшей школы, необходимо выстраивать модель, где превалирует не конкуренция, а сотрудничество, это к стадии об умении задать ценный вопрос.

В условиях диджитализации, педагог не обязан давать огромные объемы знаний, обновляющиеся со скоростью света, и требующие новых подходов.

Задача лектора научить обучающихся стать исследователями, брать на себя больше ответственности, где потенциал студента продолжает развиваться, нацеливаясь на высокую мотивированность и целеустремлённость.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1 История казахской литературы в 3 т. Т. 2. А.: Наука, 1979-339 с.
2 Нурланова К.Ш. Эстетика художественной культуры казахского народа. А.: Наука, 1987 - 176 с.
3 Мортон А.Л. Английская утопия. М.: Иностранная литература, 1956.- 278 с.
4 Реконструкция утопии : Эссе / Фернандо Аинса; Предисл. Ф. Майора; Пер. с фр. Е. Гречаной, И. Стаф; Рос. акад. наук. Ин-т мировой лит. им. А. М. Горького РАН. - М. : Наследие, 1999. - 207 с.
5 Магауин М. Кобыз и копье. Повествование о казахских акынах и жырау XV – XVIII веков. А.: Жазушы, 1970 – 160 с.
6 Антология педагогической мысли Казахстана. А.: Рауан, 1995.- 512 с.
7 Акатай С. Асан – Кайгы: прозрения и ошибки // Мысль. – 2000.- № 11 - С.63-С.68.
8 Ауэзов М. Времен связующая нить. Литературно-критические этюды. А.: Жазушы, 1972.- 136 с.
9 Толысбай К. Асан Қайгы. А.: Дайк-Пресс, 2006. – 284 бет.
10 Сатпаева Ш.К., Адибаев Х.А. Казахская литература. А., 1985.-232 с.
11 Әуезов М.О. Шығармалар. II том, А.: Жазушы, 1969. – 398 б.

ӘОЖ 7.021.4
ҒТАХР 14.33.07

Дуйсеханов Т.Ө.
«Кәсіптік оқыту» мамандығының 2-курс докторанты
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті,
e-mail: Temirhan01071992@mail.ru

Боранбаева А.Р.
Философия докторы (PhD)
«Сырдария» университеті,
e-mail: aktolkyn81@mail.ru

Битемирова Ш.А.
«Кәсіптік оқыту» мамандығының 2-курс докторанты
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті,
e-mail: bitemirova7979@mail.ru

«КӨРКЕМ ЕҢБЕК» ПӘНІН ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУ БАҒДАРЛАМАСЫНДА ОҚЫТУДЫҢ ФОРМАСЫ

Аңдатпа: мақалада «Көркем еңбек» пәні жаңа пән болғандықтан көптеген кемшіліктердің кездесуіде орынды екендігі, осы кемшіліктерді болдырмау салдары да қарастырылған. «Көркем еңбек» пәнін жаңартылған білім беру бағдарламасы негізінде оқыту мәселесі, оның ішінде мұғалімдердің ұзақ мерзімді, қысқа мерзімді жоспарлар құруы, оқушылардың білімін критериалды бағалау мәселесі қарастырылған. Сонымен қатар, жаңартылған білім беру бағдарламасы Блум таксономиясы, Джером Брунердің спиралды оқыту әдіс-тәсілі бойынша оқытылып, заманауи технологияларды кең көлемде қолдануы және тиімділігі әрі қолайлы тұстары, оқушылар үшін қызығушылығын дамытудың бірден бір жолы екендігі, екі пәннің кіріктіріліп бір пән болып қалыптасу себептері мен ерекшелігі баяндалған.

Түйін сөздер: көркем-шығармашылық, еңбек, әдіс, оқушы, педагог, бағдарлама.

Резюме: в статье рассматривается, что предмет «Художественный труд» является новой дисциплиной, так как уместен на встречах с многочисленными недостатками, а также последствия для устранения этих недостатков. Рассмотрены вопросы обучения предмета «Художественный труд» на основе обновленной образовательной программы, в том числе составление учителями долгосрочных, краткосрочных планов, критериальное оценивание знаний учащихся. Кроме того, обновленная образовательная программа изучается по таксономии Блума, методу спирального обучения Джером Брунером, содержит широкий спектр применения и эффективности современных технологий, что является одним из способов развития интереса для учащихся, причины и особенности формирования двух дисциплин как интегрированной дисциплины.

Ключевые слова: художественно-творческая, труд, метод, ученик, педагог, программа.

Summary: this article discussed that the subject of "Artistic work" is a new discipline, as it is appropriate for meetings with numerous shortcomings, as well as the consequences for eliminating these disadvantages. The issues of teaching the subject "Art work" on the basis of the updated educational program, including the preparation of long-term, short-term plans by teachers, criteria-based assessment of students ' knowledge will be considering. In addition, the updated educational program is studies on bloom's taxonomy, the method of spiral learning by Jerome Bruner, contains a wide range of applications and effectiveness of modern technologies, which is one of the ways of developing interest for students, the reasons and features of the formation of the two disciplines as an integrated discipline.

Keywords: artistic and creative, work, method, schoolchild, teacher, program.

Қазіргі қоғамның жаһандану үдерісінде адамзат пен ғылыми-техникалық прогресс жетістіктерінің ықпал етуі жаңа еңбек салалары қалыптасып дамуына әсер етті. Ол адам еңбегінің икемді, қолайлы және тиімді орындалуына мүмкіндіктер жасап келеді. Соның бірі, өндіріс пен қызмет көрсету салаларында заманауи материалдардың пайда болуы, инновациялық технологиялардың, ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың үдемелі даму болып табылады. Олай болса, білімнің сапалы да саналы түрде берілуі білім беру жүйесіндегі педагогтардың деңгейіне байланысты.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңында «Білім беру жүйесінің басты міндеті ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке

адамды қалыптастыруға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау» керек екендігі көрсетілген [1].

Елімізде болашақ педагогтардың бәсекеге қабілеттілігін қалыптастыру бағыты бойынша жазылған ғылыми еңбектер жеткіліксіз деуге болады. Мәселенің өзектілігі теориялық-әдіснамалық деңгейде көркем еңбек бағыттағы болашақ педагогтардың бәсекеге қабілеттілігін қалыптастыру проблемасының теориялық әзірленуінің жеткіліксіздігінен туындады.

Алайда, осы саладағы ғылыми-педагогикалық зерттеулердің көлеміне қарасақ, көтерілген проблеманы шеше алмайды, өйткені оларда нақты көркем-шығармашылық бағыттағы болашақ педагогтарды даярлаудың ерекшелігі ескерілмеген. Осыған байланысты проблеманың ғылыми-теориялық деңгейдегі өзектілігі көркем еңбек бағытынағы болашақ педагогтарды ЖОО-да дайындау процесінде бәсекеге қабілеттілігін қалыптастырудың теориялық негіздерін құру қажеттілігімен анықталады.

Олай болса, бастауыш мектеп пен жалпы орта мектептің он екі жылдыққа көшуге бағытталған жаңартылған білім беру процесінде анықталған білім беру мазмұнының кіріктіре түзілуі, оқу пәндерінің бірігуі мен жаңа сипаттағы атулардың қалыптасуына алып келді. Соның бірі, «Бейнелеу өнері» мен «Технология» оқу пәндерінің біріктіріле «Көркем еңбек» атауының қалыптасуы болып отыр.

Оның басты идеясы аталған білім беру бағдарламасында оқушылардың жаратылыстану, математика және гуманитарлық оқу пәндерден алған білімдерін тәжірибеде қолдануға еңбекке баулу оқу пәні аясында жүзеге асыру.

«Көркем еңбек» кіріктірілген (бейнелеу өнері мен технология) білім беру бағдарламасы тәжірибе мен нәтижеге бағытталған білім беру моделдеріне негізделгені анықталды. Ал, оның білім беру мазмұны мен педагогикалық әдіс-тәсілдері сындарлы, спиральды, скоффолдинг пен моделдеу, деңгейлеп оқыту, дамыта оқыту, сыни тұрғыда ойлау, саралап оқытудың теорияларына негізделіп құрылғаны байқалады.

Оқу пәнінің оқыту барысында оқушылардың қызығушылығы мен қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағытталған тиімді әдіс-тәсілдер, кері байланыс пен рефлексия үдерісінде қолданатын тәсілдер оқушылардың көркем еңбек пәні бойынша да ойлау мен тілдік дағдыларын дамытуға, көркемдік-технологиялық білімін қалыптастыруға және тұлғалық қасиеттерін дамытуға қуатты құралдардың бірі болып табыла алады.

«Көркем еңбек» оқу пәнінің сабақтарында оқушылардың жоғары да аталған дағдылары мен тұлғалық қасиеттерінің қалыптасу деңгейлерін анықтауға бағытталған қалыптастырушы және жиынтық бағалаулар, олардың танымдық және тұлғалық қасиеттерін анықтау мен жетілдіруге жүйелі түрде бақылау мен бағалау жасауға сапалы көрсеткіш құралы болып табылады.

Білім беру бағдарламасында бірнеше білім берудің моделдеріндегі оқытудың әдіс-тәсілдерін қолдануды және жүзеге асыруды көздейді. Ал, оқу пәнінің білім беру бағдарламасында да, мұғалімдерге ұсынылған нұсқаулықтарда да сол білім беру моделдерінде қолданылатын оқытудың әдіс-тәсілдері, әдістемелік ұсыныстары белгіленбеген. Олай болса, пән мұғалімдерінде аталған білім беру тұрғыларының теориялық негізгі түсініктері болғанымен, оқыту әдістерін және оқыту әдістемелерін қалай қолдану тәжірибелері бойынша біліктілігі төмен болмақ. Білім беру тұрғыларында қолданылатын әдіс-тәсілдерді оқу пәнін оқытуда, мақсаттарына жетуге бағытталған әдістемелік әрекеттермен оқыту әдістерін қалай және қандай кезеңдерде қолдану керек екендігін көрсетеді.

Көркем еңбек білім беру бағдарламасында көзделген біршама әдістемелік негіздерде біршама күмән келтіреді. Оқытудың мазмұнына сәйкес бағдарламаны және әдістемелік нұсқауларды жасаған авторлар шет елдердегі оқытудың стратегияларын басым ұсынады. Оқытудың қызметтері, шарттары, талаптары мен ережелері сияқты дидактикада қабылданған әдістемелік ұғымдық аппараттар тыс қалған. Сондықтан, білім беру бағдарламасындағы әдістемелік бөлімінде міндетті түрде орнықты және оқу үдерісін толық жүзеге асыруға кепіл беретін әдістемелік негізі болуы орынды.

«Көркем еңбек» пәні – білім беретін сала, математика, физика, химия, биология бойынша ғылыми білімдерін жинақтайтын бағыт. Олар өнеркәсіпте, энергетикада, ауыл шаруашылығында, байланыста, халыққа қызмет көрсету саласында қолданыс табады. Оқушылар сабақтарында түрлі материалдарды түрлендіруге және белгілі бір еңбек өнімін шығаруға мүмкіндік алады.

Осының негізінде «білімге» бағытталған білім беру парадигмасы, «құзыретілікке» бағытталған білім беру парадигмасына алмасуы, дидактикалық дәстүрлі «нені оқыту» мен «қалай оқыту» қағидалардың «нені үйрену» мен «неліктен үйрену» қағидаларына ауысуына ықпал етеді.

Еуропалық білім беру кеңістігіндегі білім беру мазмұны мен оқыту құралдарының өзгерістері негізінде Қазақстанның білім беру үрдісінде педагогикалық процестің түбегейлі өзгеруіне алып келді. Бұл өзгерістер білім беру мазмұны, оқытудың әдістері және оқушылардың оқу жетістігін бағалаудың жаңа жүйесін түзуге ықпал етті.

Жаңартылған білім беру үдерісінде білім беру мазмұны, енді, нәтижеге бағытталуымен (мақсаттылығымен) сипатталатын болады. Оқыту мақсатының құрылуы мен жүйеленуі АҚШ-тың танымал психологы Б.Блумның таксономиясына (білім, түсіну, қолдану, талдау, жинақтау, бағалау) негізделеген [2]. Білім беру бағдарламасының оқыту мақсаттары білім беру бағдарламасында үш бөлім арқылы анықталған: идеяларды зерттеу және дамыту; жасау және дамыту; таныстырылым, талдау және бағалау. Ал, мектептің барлық оқу пәндерінің білім беру бағдарламалары, соның ішінде, «Көркем еңбек» білім беру бағдарламасы немесе оқу бағдарламасының мазмұны Джером Брунердің спиралды тәсілі бойынша құрылған [3].

Отандық педагог ғалымдарымыз А.Саипов «Болашақ мұғалімдердің көркемдік-еңбек даярлығының теориясы және практикасы» [4], С.А.Жолдасбекова «Еңбек технологиясы мен кәсіпкерлік педагогтарын кәсіби даярлау» атты еңбектерін ерекше атап өтуімізге болады [5].

Білім беру мазмұны бастауыш және жалпы орта мектептің кез-келген оқу пәні дәстүрлі оқу бағдарламасындағы оқу материалдарының орнына жаңартылған білім беру процесінде оқыту мақсатымен ғана шектеледі. Оқу пәнінің оқыту мақсаты жаңартылған білім беру процесінің білім беру бағдарламасында анықталады. Білім беру бағдарламасы, соның ішінде, кіріктіре білім берудің қағидасына негізде пайда болған «Көркем еңбек» білім беру бағдарламасының оқу үдерісін жоспарлау мен ұйымдастыруда үш жоспар түрінен құралған: ұзақ мерзімді, орта мерзімді және қысқа мерзімді. Осы ұзақ мерзімді жоспарда оқыту сабақтарының мақсаты ғана көзделсе, орта мерзімді жоспар мұғалімнің әрбір сабаққа дайындалуына сәйкес әдістемелік ұсыныстары анықталған. Ал, қысқа мерзімді жоспар, дәстүрлі сабақ жоспары ретінде болғанымен, оның құрылымдық элементтері толығымен жаңа сипатқа негізделе құрылған.

«Көркем еңбек» білім беру бағдарламасының ұзақ мерзімді жоспарындағы оқыту мақсаттары бірнеше сыныптарға арналып, тізбектеле жүйеленген. «Көркем еңбек» оқу пәнінің мұғалімі нақты сыныпқа арналған тақырып бойынша оқыту мақсатына сәйкес сабақта оқушыларға үйретететін білім беру мазмұнын немесе оқу материалын еркін түрде, өзбетімен құрап жүйелеуге мүмкіндік алады. Бірақ, сол білім беру мазмұны сабақтың оқыту мақсатына жетуге кепіл беруі тиіс. Сонымен бірге, «Көркем еңбек» сабақтарында мұғалімнің оқыту мақсатына жету үшін дәстүрлі теориялық білім беру мен практикалық тапсырмалар орындату емес, бір сабақтың ішінде міндетті түрде қысқа мерзімді (айдар) 5-7 тәжірибелік жаттығулар, тапсырмалар орындатуды қамсыздандырады.

«Көркем еңбек» білім беру бағдарламасын жүзеге асыруға бағытталған оқыту құралдары, соның ішінде, оқыту әдістері мен үйрену әдіс-тәсілдері, оқыту мақсатына жетуге және оқушылардың, қызығушылықтары мен қажеттіліктерін ескере отырып таңдау негіз бола алады. Бұл оқытудың педагогикалық әдіс-тәсілдері сындарлы оқытудың, скаффолдинг, моделдеу, дамыта оқыту, әрдеңгейлі оқыту, саралап оқытудың теорияларына негізделе анықталған. Оқыту үдерісінде оқытудың мазмұны басым тәжірибеге бағытталады. Сол белсенді оқытудың стратегияларының бірі: топтық, эксперимент (зерттеу), тәжірибелік жұмыс, пікір талас, жоспарлау мен бағамдау жаттығуларын жүргізу, ықшамсабақ. Сол сияқты оқыту мен үйретудің тиімді әдіс-тәсілдеріне: моделдеу, пәнаралық байланыс, мультисенсорлық оқыту, бірлескен оқыту, саралау, пәнаралық байланыс, оқу әңгімелері, электронды оқыту және жаңа технологияларды қолдану, оқушылардың қажеттіліктеріне сәйкес түрлері кіреді.

Осы оқыту мен үйренудің әдіс-тәсілдері «Көркем еңбек» оқу сабақтарында оқушылардың біршама танымдық және тұлғалық құнды қасиеттерін қалыптастыруға бағытталады. Мысалы, белсенді оқуда оқушылардың өз тәжірибесі негізінде эксперимент жасап, оқу материалының мәнін ұғынып түсінуіне, меңгерген білімді жаңа біліммен байланыстыруға, қателіктерді түсініп білімін жетілдіруге, терең білім алуы мен көзқарастарын өзгертеді. Топтық жұмыста тұлғаралық қарым-қатынастарды нығайтады, ақпарт алу мен жоғары деңгейлі ойлау дағдыларын қалыптастырады, оқушылардың арасындағы тосқауылдарды бұзады. Саралап оқыту барысында оқушылардың қажеттіліктерін қанағаттандыруға сәйкес олардың түсінігі мен дағдылары дамиды, оқуға деген уәжі мен сенімі артады, күтілетін нәтижені арттыра алады. Оқушылардың қажеттіліктерін қанағаттандыру, яғни, мұғалімнің оқушыларға қолдау жасай отырып, олардың уәжі мен өзін-өзі бағалау деңгейін арттырады, қай бағытта оқыту керектігін анықтауға көмектеседі, өзінің жұмысын жақсартуға ықпал етеді, оқушылардың оқу жолдарын түсінуге мүмкіндік береді. Оқушылардың

қажеттіліктерін қанағаттандыруға байланысты пән мұғалімі оқыту барысында кері байланыс пен рефлексияның әр түрлі әдіс-тәсілдерін жиі қолдануды тәжірибелейтін болады. Осы сияқты басқа оқыту мен үйренудің әдіс-тәсілдері де оқушылардың құнды тұлғалық және танымдық қасиеттерін қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Сонымен бірге, мұғалім сабақты жоспарлау, яғни, қысқа мерзімді жоспарлау барысында дәстүрлі дидактикалық қағидаларға және оқытудың жаңа стратегияларына сүйенеді. Сол стратегиялардың бірі: оқушылардың бір-біріне көмектесу үшін жұптарға бөлу; оқушылардың нәтижеге жету үшін көбірек уақыт бөлу; оқытуды шағын қадамдарға бөлу, талқылау, моделдеу және қосымша ресурстарды қолдана оқушыларға қолдау жасау, әр түрлі материалдар мен құралдардың көмегімен тапсырмаларға бейімдеу (1 сынып оқушыларына); жақсы әрекет ететін оқушыларды анықтау; оқытудың белгілі бір салалары бойынша өзін сенімді сезінетін оқушылар мен оқуда қиындықтары бар оқушыларды анықтау; оқушылардың жауаптарының алуан түрлілігі мен жекелеген оқушылардың күшті жақтарын ескере отырып, сыныптағы пән сабақтарында оң өзгерістер тұрғысынан ілгерлеуді және «мен істей аламын» ұстанымын қалыптастыруға мүмкіндік жасау (2 сынып оқушыларына); оқушылардың түрлі элементтер мен олардың құрамдастырылуына, қолдана алу себептерін түсіндіруге бағыттау; кез-келген оқушының сабақ бойынша әрекеттерін дәлдік пен нақтылықта қалыптастыруға бағыттау; оқу мақсатына қол жеткізу үшін оқушы бейне кескіндерді дәл және мәнмәтінді қолдануға үйрету (3 сынып оқушыларына); көркемдік сапаға қалай қолжеткізе алуына және үйлесімді болуына бағыттау; мақсатқа бағытталған және ақпараттандырылған тәсілдермен жобалау және шешімдер қабылдау үшін қолдану; жасалған таңдаудың себебін анықтау; өз бетінше жұмыс жасау тәуелсіздігін арттыру (4 сынып оқушыларына).

Оқушылардың «Көркем еңбек» оқу пәнінің сабақтарында оқушылардың енді, білімі ғана емес, оқу жетістіктерін бағалаудың жаңа жүйесін қолданамыз. Ол критериалды бағалау жүйесімен жүзеге асырылады. Критериалды бағалау дегеніміз оқушылардың оқу жетістіктерін білім беру мақсаттары мен мазмұнына сәйкес, ұжым ішінде өңделген, оқушыға, ата-анаға және мұғалімге түсінікті, нақты анықталған критерияларға негізделген үдеріс болып табылады. Бұл бағалау критерийлері бойынша оқушылардың ойлау дағдыларының деңгейлерін анықтауға мүмкіндік береді. Ойлау дағдылары Б.Блумның таксономиясы бойынша анықталған. Мысалы, білу мен түсіну, білімді қолдану, талдау, жинақтау және бағалау.

Жоғарыда айтылғандай, жаңартылған білім беру үдерісінде жаңа атаумен қалыптасқан «Көркем еңбек» білім беру бағдарламасы кіріктірілген тұрғыда білім берудің теориялық негізіне сәйкес анықталғаны белгілі. Бұл оқу пәнінің білім беру мазмұнына талдаулар жасау барысында, оның тұжырымдық бөлімінде, яғни мақсаты – оқушылардың көркемдік-технологиялық білімі мен іскерліктерін қалыптастыруға, шығармашылық қабілеттері мен ойлауын дамытуға бағытталып, еңбекке баулу оқу материалдарына басымдығы көрсетілсе, оның нәтижеге бағытталған оқыту мақсаттарының жүйесі бейнелеу өнерінің оқу материалдары кеңінен қарастырылып қамтылғаны байқалады. Екі оқу пәнерінің кіріктіріле құрылған мақсаты мен білім беру мазмұны арасында үйлесімділіктің толық анықталмағандығы және қисынсыздық белгілері айқындалып отыр.

Қорыта айтқанда, жаңартылған білім беру аясында жасалған «Көркем еңбек» оқу пәнінің білім беру бағдарламасының мәні оқушылардың «Көркем еңбек» пәні елестету мен бақылау қабілетін, кеңістікте тану және көзбен көріп қабылдау қабілетін қамтамасыз ететін, әр түрлі шығармашылық әрекет барысында, көркемдік-технологиялық білімдерді, қабілеттері және дағдыларды қалыптастырылады.

Білім беру ұғымы әрі қарапайым, әрі күрделі, өйткені ол жеке адамға арналып айтылғанмен, бүкіл қоғамды қамтиды. Білім беру жеке мағынада айтылғанмен ол екі жақты процес, бір жағынан мұғалім, екінші жағынан оқушы әрекеті.

Білім мазмұны – білімнің ғылымилығы, іскерліктің және дағдының жүйесі. Сондықтан білімнің мазмұны – оқыту процесі компонентінің бірі болады. Сол жүйенің негізінде оқушылардың ақыл-ойы, қабілеті дамып, дүниеге көзқарасы, мінезі қалыптасады.

Осы аталған әдістемелік кезеңдер оқушылардың тек қана арнайы емес, сондай-ақ жалпы еңбектік және жалпы өндірістік епті ліктерін қалыптастырады. Сонымен қатар өнімді еңбектің меншікті салмағына қол жеткізуде өзінің маңыздылығын көрсетеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңы //Егемен Қазақстан, 1999. – 7 маусым

2. Bloom, B.S., (Ed.). 1956 Taxonomy of educational objectives: The classification of educational goals: Handbook I, cognitive domain. New York: Longman.
3. Bruner J.S. The culture of education. Cambridge, MA: Harvard Univ. Press, 1996.
4. Саипов А.Б. Болашақ мұғалімдердің көркемдік-еңбек даярлығының теориясы және практикасы. Педагогика ғылымдарының докторы ... автореферати. Шымкент, 2010.- 36 б.
5. Жолдасбекова С.А. Жоғары оқу орнында болашақ еңбек технологиясы және кәсіпкерлік мұғалімін кәсіби даярлаудың теориясы мен практикасы [Текст] : автореферат / С. А. Жолдасбекова. - Алматы : Қазақ университеті, 2006. - 45 б.

Жайлауова М.К.
пед. ғыл. канд.
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің доценті,
Қызылорда қ.,
e-mail: mzhailauova@mail.ru

Абуова А.
2 курс магистранты
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті
Қызылорда қ.,
e-mail:aina_saken75@mail.ru

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ОҚЫРМАНДЫҚ ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ БАҒЫТТАРЫ

Түйіндеме. Қазіргі мектептің маңызды және күрделі проблемаларының бірі – бастауыш сынып оқушыларын көркем әдебиетке тарту. Бұл теле-видеоақпараттың шамадан тыс көбеюімен, балалардың компьютерлік ойындарға қызығушылығымен байланысты. Мектеп мұғалімдерінің тәжірибесін оқып үйрену нәтижесінде оқырмандық қызығушылықты қалыптастырудың негізгі бағыттары анықталған. Бастауыш сынып оқушыларының оқырмандық қызығушылығын қалыптастыру деңгейлері қарастырылған.

Кілт сөздер: оқырман, қызығушылық, жоба, ата-ана, кітапханашы.

Резюме.Одна из важнейших и сложных проблем современной школы состоит в приобщении младших школьников к художественной литературе. Это связано с тем, что наблюдается перенасыщенность теле-видеоинформацией, дети увлечены компьютерными играми.

Основные направления в формировании читательского интереса определены в результате изучения опыта учителей.Рассмотрены уровни формирования читательского интереса младших школьников.

Ключевые слова: читатель, интерес, прооект, родители, библиотекарь.

Summary. One of the most important and complex problems of modern schools is to introduce younger students to fiction. This is due to the fact that there is a glut of TV and video information, children are passionate about computer games.

The main directions in the formation of reader interest are determined as a result of studying the experience of teachers. The levels of formation of reading interest of younger schoolchildren are considered.

Keywords: reader, interest, project, parents, librarian.

Оқуды қажетсіну – оқырмандық қызығушылық пайда болатын негіз. .Оқырмандық қызығушылық танымдық белсенділікті дамыту факторларының бірі болып табылады, сондықтан сауатты адамды қалыптастыруда маңызды орын алады.

Оқырмандық қызығушылық – бұл оқырманның кітапты, баспалық шығарманы оқуға таңдамалы-ұнамды қатынасы[1].

Басқаша айтқанда, оқырмандық қызығушылық – бұл әдебиеттің үлкен әлемінен белгілі бір кітапты бөліп алу, бірақ кез келген кітапты емес, оның қажеттіліктеріне сәйкес келуіне байланысты нақты оқырман үшін маңызды, оны оқу оқырмандарға эмоционалдық рахат, қуаныш сыйлайтын, өзіне ұнамды қатынасты тудыратын кітапты бөліп алу. Оқырмандық қызығушылық тұлғаның бүкіл оқырмандық әрекетін бейнелейді. Қызығушылық жағдайында ырықсыз зейіннің шоғырлануы жүзеге асады, ойлау, қиял, есте сақтау үдерістері оңтайландырылады[2].

Зерттеушілер оқырмандық қызығушылықтың жағдаяттық және тұлғалық негізін бөліп көрсетеді. Жағдаяттық қызығушылық сыртқы стимулдардың әсерімен пайда болады — кітаптың ашық сырты, көрген фильм-экранизация, газеттегі рецензия және т.б. Ол өте құбылмалы, егер тұлғаның тұрақты сапаларымен байланысты болмаса, жағдаяттың өзгеруімен байланысты жеңіл жойылып кетеді.

Тұлғалық қызығушылық біршама тұрақты. Ол тұлғаның тұрақты рухани қызығушылықтарына сүйенеді. Тәжірибеде жағдаяттық қызығушылық тұлғалық қызығушылықты қалыптастырудың алғашқы қадамы болуы мүмкін.

Жобалар әдісі оқырмандық қызығушылықты дамытумен және қалыптастырумен байланысты.Ол оқушылар мен мұғалімдердің шығармашылық бастамасына мүмкіндік береді, баланың оқуға ұнамды мотивациясын жасайтын оқушы мен мұғалімнің ынтымақтастығын білдіреді. Жобаларды орындау барысында оқушылар өз бетінше білім алуды үйренеді, танымдық және оқу әрекетінің тәжірибесін алады. Олар оқушының тұлғасын зерделеуге ғана емес, сонымен

қатар оның айқын немесе потенциалдық нышандарын, қызығушылықтарын анықтауға және оятуға бағытталған.

«Талантты оқырмандар» жобасы ата-аналармен тығыз байланыста жүзеге асырылады және мыналарды қамтиды:

1) ата-аналарды тестілеу, ол ата-аналарға баланың оқу шеңберіне назар аударуға көмектеседі және оқушының оқырмандық әрекетіне оңтайлы әсер ету жолдарын көрсетеді;

2) өзін оқырман және тұлға ретінде ашуға көмектесуді мақсат еткен түрлі жас топтарындағы балаларды тестілеу;

3) бастауыш сынып оқушыларының қабылдауының сапалық жақтарын дамытуға бағытталған ойындар, конкурстар, тапсырмалар;

4) «Менің отбасымның оқырмандық қызығушылықтары» тақырыбында балалармен және ата-аналармен сауалнама жүргізу;

5) оқырмандар күнделігін зерделеу;

6) балалар оқуының картотекасын жасау;

7) оқырмандық тәжірибенің рефлексиясына бағытталған оқушылардың шығармаларын талдау («Менің үйдегі кітапханам», «Мен – оқырманмын», «Оқырман толғанысы»);

8) топсаяхаттардың үлкен көлемі;

9) балалардың кітаппен өз бетінше жұмыс жүргізу білігіне кешенді бақылау жүргізуге көмектесетін ата-аналарға арналған жадынама[2].

Оқушылардың оқырмандық тәжірибесін кеңейту және олардың қызығушылықтарын есепке алу мақсатында оқудың «үш шеңберін» ұйымдастыруға болады (оқуға және зерделеуге арналған бағдарламалық шығармалар, сыныпта өз бетінше оқуға және талқылауға арналған шығармалар, сыныптан тыс оқуға арналған шығармалар).

«Отбасылық оқулар» жобасы мұғалімнің ұсынысы бойынша алдын ала ата-аналар да, балалар да оқыған кітаптарды тақырыптық ата-аналар жиналысында ұжымдық талдауды көздейді.

Сыныптан тыс іс-шаралардың сан алуан формаларын ұйымдастыру да бастауыш сынып оқушыларының оқырмандық қызығушылығын қалыптастыруға ықпал етеді.

Сыныптан тыс оқу – бастауыш мектептегі әдебиеттік оқу пәнінің тірегі, оқушылардың өз бетінше оқырмандық қызығушылығын қалыптастыруға ықпал ететін бастауыш сынып мұғалімінің жұмысындағы маңызды бағыттардың бірі.

Оқушылардың оқырмандық қызығушылығын дамыту бойынша жұмыста әдеби ойындар мен әдеби мерекелерді ұйымдастыру маңызды орын алады. Әдеби ойындар мен әдеби мерекелерді ұйымдастыру барысында ойнаушы тұлғаның интеллектуалдық, моральдық, еріктік сапалары дамиды, ой-өрісі кеңейеді және жетілдіріледі, балалардың нышандары мен қабілеттері белсендіріледі[1].

Сыныптағы әрбір оқушының сыныптан сыныпқа көшкен сайын онымен бірге өсетін «жетістіктер ағашы» бар. Әр оқу жылының соңында интеллектуалдық лидерлер мен жылдың белсенді оқырмандары анықталады.

Оқушылардың оқырмандық қызығушылықтарын қалыптастыруда мұғалім мен кітапханашының өзара әрекеті маңызды.

«Кітаптар ауруханасы», «Мейірімділікті шеңбер бойынша жібер», «Оқуды жақсы көретіндердің клубы», «Оқырман күнделігі» жобалары мұғалім мен кітапханашының бірлескен әрекеті негізінде оқуға сүйіспеншілікті, кітапқа мейірімді қатынасты қалыптастыруға көмектеседі. Кітапханашымен бірге оқушылар кітаппен жұмыс істеудің жүйесін үйренеді, оқу әдістерін игерудің кезеңдерімен танысады (түсініп, мәнерлеп, ойланып), оқығанын мазмұндау білігін жетілдіреді (толық, ішінара, қысқа) [1].

Деңгейі бойынша оларға сәйкес келетін кітаптарды іріктеуге көмектесу дұрыс бастаманы іздеудегі байланыстырушы бөлік бола алады. Оқушылардың оқырмандық күнделігінің мазмұны мұғалім мен кітапханашыға оқушылардың оқырмандық дағдылары мен не нәрсеге басымдық беретінін бағалауға көмектеседі.

Қазіргі бастауыш сынып оқушылары мен жасөспірімдер үшін Интернет — ойын-сауықпен қатар қажетті ақпаратқа қол жеткізу жолдарының бірі. Баланың Интернетке қызығушылығын және ақпараттық технологиялардың басқа элементтерімен байланысын балаларда танымдық қызығушылықтың саласын кеңейту және ояту үшін пайдалануға болады.

Бастауыш сынып оқушыларының ата-аналарымен дер кезінде және тығыз байланыс орнату балалардың оқуға қызығушылығын тереңдететін қажетті және сенімді көмекшілерді табуға мүмкіндік береді.

Оқу – бұл күш-жігерді, жұмысты, ақыл мен жүректі талап ететін адам мен кітап арасындағы ерекше диалог. Кітаптар адамдарды жақсы етеді, ал бұл – өнердің басты мақсатының бірі.

Баланың келешекте қандай адам болатыны оның қандай кітап оқитынына байланысты. Кітап тұлғаның адамгершілік қасиеттерін, оқушының рухани әлемін тәрбиелейді және қалыптастырады.Өйткені кітап арқылы адамгершілік құндылықтар мен нормалардың ұрпақтан ұрпаққа берілуі жүзеге асады.

Балаға оқудың қажеттігін түсінуге көмектесу, жақсы кітаптарды оқуға қызығушылықты ояту және оларды оқып шығу - ересектердің міндеті (ол ата-ана, жазушы, баспагер, мұғалім, кітапханашы, тәрбиеші болуы мүмкін).

Әдебиеттік оқу пәнін зерделеудің табыстылығы бастауыш мектептегі басқа пәндер бойынша нәтижелілікті қамтамасыз етеді.

«Әдебиеттік оқу» пәнінің мақсаты - бастауыш сынып оқушыларының көркем шығарманы сезіммен қабылдауы, түсінуі, санасында қайта жаңғырта алуы және шығармадан қабылдағанын өзінің шығармашылық әрекетінде жүзеге асыруға ұмтылуы арқылы функционалдық сауаттылығын қалыптастыру[3].

Бастауыш сынып оқушыларының оқырмандық қызығушылығының қалыптасқандық деңгейі төмендегі критерийлер бойынша анықталады:

1) оқу үдерісіне эмоционалдық қатынастың болуы;
2) көркем шығарманы оқуға қажеттіліктер мен мотивтердің тұрақтылығы;
3) белгілі бір тақырып, жанрдағы әдеби шығармаларды оқуға қажеттілік;
4) кітаптар тобына бағдарлану білігі, олардың арасынан берілген параметрлер бойынша (жанр, тақырып) кітапты таңдау, өзінің кітапқа қатынасын түсіндіру, оқылған кітап туралы пікір айту.
5) түрлі жанрдағы оқылған мәтіннен қажетті ақпаратты ала алу және пайдалана алу білігі.

Бастауыш сынып ооқушысының оқырмандық қызығушылығын қалыптастыру үдерісін табысты жүзеге асыру үшін қазір білім алушы тұрған олардың қалыптасқандық деңгейі деңгей туралы білімдер қажет. Осы мақсатта сауалнама көмегімен жүзеге асырылатын диагностика қолданылады. Сауалнама сұраудың негізгі құралы және олардың әрқайсысы жүргізіліп отырған зерттеудің міндеттерімен байланысты сұрақтардың құрылымдық-ұйымдастырушылық жиынтығын қамтитын әлеуметтік құжат болып табылады. Бұл байланыс оқырмандық қызығушылықтың сипаттамасын бейнелейтін ақпаратты алу қажеттігінен көрінеді. Оқырмандық қызығушылықты қалыптастыру динамикасын айқындау мақсатында бұл сауалнаманы зерттеудің түрлі кезеңдерінде өткізуге болады.

Сауалнама нәтижесі бойынша Н.Н. Светловская ұсынған кестені пайдалана отырып, әрбір оқушының оқырмандық қызығушылығының қалыптасқандық деңгейі туралы қорытынды жасауға болады [2]:

Кесте 1. Бастауыш сынып оқушыларының оқырмандық қызығушылығын қалыптастыру деңгейлері

Төмен	**Орташа**	**Жоғары**	**Өте жоғары**
Балалар кітапханасына бармайды.	Балалар және мектеп кітапханасына сирек барады.	Кітапханаларға барады. Қызығушылығы қалыптасқан.	Кітапханаларға барады. Қызығушылығы қалыптасқан.
Аз оқиды және оқуға қызықпайды.	Оқуға аз қызығады. Кейде ғана оқиды.	Бағдарлама бойынша оқиды. Қажет боған жағдайда керекті ақпаратты таба алады.	Көп қосымша әдебиеттер оқиды, саралап оқиды.Бағдарламадан тыс оқиды.

Нәтижелерді диагностикалаудың келесі тиімді тәсілдерінің бірі – оқушылардың жеке құжаттарын талдау (кітапхана формулярлары, сауалнама, шығармашылық жұмыстар) және бақылау.

Бақылау – зерттеліп отырған объектінің мінез-құлқын мақсатты, ұйымдасқан қабылдау және тіркеу. Кітап балаға қалай әсер ететінін:ол қандай оқиғалар мен қандай кейіпкерлерді бөліп

көрсететінін, ол қандай сезімдер мен көңіл-күйді тудыратынын білу мақсатында оқушыларды бақылау сабақта (әдеби шығармаларды оқу және талдаумен байланысты тапсырмаларды орындау барысында) жүргізіледі.

Сыныптан тыс жұмыста (түрлі іс-шараларды өткізуде) бақылау әдісі балалардың осы іс-шараға қатысуын (белсенді немесе или пассивті), олардың сөйлеу мәдениетін, көп, жүйелі оқитындығын, оқырмандық қызығушылығының кеңдігі мен тұрақтылығын қадағалауға көмектеседі.

Оқушылардың жеке құжаттарын талдау балалардың сан алуан түр мен жанрдағы әдебиетке қызығушылығын қалыптастыру мен тереңдетуді қадағалауға, оқырмандық қабылдаудағы өзгерістерді, неғұрлым оқылатын әдебиетті, оқу мотивтерін, оқылған нәрсеге қатынасты анықтауға мүмкіндік береді.

Нәтижені диагностикалаудың тағы бір тәсілі – әңгіме. Ол стандартты және еркін болуы мүмкін. Бірінші жағдайда күні бұрын дайындалған сұрақтар белгілі бір жүйелілікте қойылады, оларды өңдеу оңайырақ.Еркін әңгіме сұрақтарды неғұрлым толық мәлімет алу үшін қолдануға мүмкіндік береді [4].

Бастауыш сынып оқушыларымен әңгіменің үлгі сұрақтарын назарларыңызға ұсынып отырмыз.

1. Автордың аты мен тегін атаңыз. Оның өмірбаянынан фактілер келтіріңіз. Тағы қандай шығармалар жазған?
2. Оқыған кезде пайда болған өз сезімдеріңізді атаңыз және түсіндіріңіз. Шығарма тақырыбы? Басты ой?
3. Шығармада адамның қандай қасиеттері ашып көрсетілген? Неге таң қалдыңыз?
4. Оқу кезінде пайда болған сезімдерді түсіндіріңіз. Иллюстрация салыңыз. Аяғын ойлап табыңыз.
5. Өз бетіңізше оқыған шығармаларды атаңыз.
6. Қандай кітаптар сізге ұнады және есіңізде қалды? Неліктен?
7. Нені қалайсыз: кітапты ма әлде экранизацияны ма? Неліктен?
8. Сізге кітапты кім таңдап береді?
9. Ата-анаңыз сіздің оқуыңызға қызығушылық таныта ма?
10. Ата-анаңыз қайда және кім болып істейді?

Білім алушылармен еркін әңгіме үшін төмендегі сұрақтарды ұсынамыз.

1. Үйде кітапханаң бар ма?
2. Оны жиі пайдаланасың ба?
3. Мектеп кітапханасына жиі барасың ба? Қандай мақсатпен?
4. Кабинетте тұрған кітаптарды пайдаланасың ба?
5. Кітапхананың оқырманысың ба (тек жазылып қана қоймай, барасың ба, оқуға кітап аласың ба)?
6. Мектеп кітапханасында қандай кітаптар болуы керек деп есептейсіз (қазір жоқ не олар аз)?
7. Кабинеттік кітапхана қажет деп есептейсіз бе?Ол қандай болуы керек? Онда қандай кітаптар болуы керек?

Диагностикалаудың жоғарыда көрсетілген тәсілдерінің арқасында бала тұлғасы, оның оқырман ретіндегі сипаттамасы, қызығушылықтары мен ермектері, жолдастарымен, отбасымен және мектеппен өзара байланысы ашылады. Оқырмандық қызығушылықты қалыптастыруға және бағыттауға көмектесетін оқудағы, кітапқа қатынастағы жеке дара айырмашылықтар түсінікті бола бастайды[5].

Сонымен, бастауыш сынып оқушыларының оқырмандық қызығушылығын қалыптастырғаннан кейін ғана оқырмандық қызығушылық оның маңызды компоненті болып табылатын оқырмандық құзыреттілікті де қалыптастыруға болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1.Решетникова С.В. Формирование навыка чтения на основе развития познавательных процессов//Начальная школа. – 2006.- №2. – С.61-64

2.Светловская Н.Н. Законы формирования читателя // Начальная школа.- 2003.- №1. - С.11-18.

3.2019-2020 оқу жылында Қазақстан Республикасының жалпы орта білім беретін мектептерінде оқу процесін ұйымдастырудың ерекшеліктері туралы: Әдістемелік нұсқау хат. – Нұр-Сұлтан: Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2019. – 384 б.

4.Есин А.Б. Принципы и приемы анализа литературного произведения. - М.: Флинта, 2010.- 115 с.

5.Кушнир А.М. Как приобщить детей к чтению //Начальная школа. – 2010. - №5. – С.71-73.

МРНТИ: 14.35.07

Желдыбаева Б.С.
п.ғ.к., доцент м.а.
Семей қаласының Шәкәрім атындағы МУ
E-mail: balgun@mail.ru
Семей қ., Қазақстан

Маусымбаев С.С.
п.ғ.д., профессор
Семей қаласының Шәкәрім атындағы МУ
E-mail: fizika304@mail.ru
Семей қ., Қазақстан

Мұздыбаева Г.А.
аға оқытушы
Семей қаласының Шәкәрім атындағы МУ
E-mail: gulnar61.18@mail.ru
Семей қ., Қазақстан

БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ӨЗІНДІК ЖҰМЫСЫН ҰЙЫМДАСТЫРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аннотация: Мақалада жалпы орта мектепте физиканы оқытуда білім алушылардың сабақтан тыс уақытында өзіндік жұмысын ұйымдастыру, сонымен қатар әр түрлі зерттеу жұмыстарына белсенді қатысулары баяндалады. Мектеп оқушыларының өзіндік жұмысын ұйымдастыру негізінде іскерліктерін қалыптастыру жүйесіне бағытталған.

Түйін сөздер: Физика пәні мұғалімі, өзіндік жұмысын ұйымдастыру, практикалық даярлау, эксперименттік зерттеу.

Аннотация: В данной статье описывается организация самостоятельной работы студентов во внеурочной деятельности по преподаванию физики в вузе, а также их активное участие в различных исследовательских мероприятиях. Ориентирована на систему формирования умений студентов на основе организации самостоятельной работы.

Ключевые слова: учитель физики, организация самостоятельной работы, практические занятия, экспериментальные исследования.

Annotation: This article describes the organization of independent work of students in extracurricular activities in the teaching of physics in high school, as well as their active participation in various research activities. It is focused on the system of forming the skills of students based on the organization of independent work.

Keywords: Physics teacher, organization of independent work, practical training, experimental research.

Студенттің оқу уақыты аудиторияларда және өзіндік жұмыстардан тұратыны белгілі. Қазіргі уақытта сыныптағы жұмыс көлемі пәнді оқуға бөлінген жалпы уақыттың үштен бірін құрайды, аудиториялық жұмыс оқушының өзіндік жұмысы пайдасына азаяды. Бұл білім беру процесінде ақпараттық технологияларды, оқытудың инновациялық әдістері мен бақылау әдістерін, жаңартылған білім беру мазмұны негізінде рухани жаңғырудың өзектілігін белсенді енгізу қажеттілігін туындатады [1,65-70]. Бірнеше жылдар бойы біз оқу үдерісіне компьютерлік оқыту бағдарламаларын, тестілерді енгізу бойынша белсенді жұмыс атқарамыз. Көптеген білім беру компьютерлік бағдарламасы теориялық материалды өз бетінше оқып үйренуге немесе қайталауға, физикалық модельдерді қарауға, жалпы физика курсының барлық дерлік бөлімдеріндегі мәселелерді шешуге және интернеттен қосымша білім туралы ұсыныстар алуға мүмкіндік береді. Бірақ бұл үшін барлық студенттер үшін бір күн ішінде компьютер кабинетінде өзіндік жұмыстармен айналысу мүмкіндігі жасалуы тиіс. Студенттер семестрдің басында өздік жұмыстарға тапсырмалар алады және оларды орындау үшін ұсыныстар алады. Сонымен қатар, неғұрлым дайындалған студенттерге соғұрлым күрделі тапсырмалардың жеке нұсқалары берілуі мүмкін. Мысалы, Интернет желісіне қол жеткізе алатын студенттерге физика курсының өзіндік тақырыбы үшін желіде орналастырылған электронды оқулықтарды (және оқытылатын пән бойынша басқа оқу материалдарын) табуға тапсырма берілуі мүмкін. Тапсырманы толықтырып, табылған оқулықтарды талдап, оларға студенттердің өз көзқарастарынан баға беру керек: бұл

оқулық ыңғайлы ма, басқа оқулықтармен және т.б. Салыстырғанда оның артықшылықтары мен кемшіліктері неде? Дайындалған студентке тапсырылатын тапсырма шығармашылық сипатта болуы мүмкін. Мысалы, студенттерге белгілі бір физикалық модель негізінде өзінің виртуалды зертханалық жұмыстарын жасау, олардың негізінде бірқатар міндеттерді ойлап табу және шешу ұсынылады. Мұндай тапсырма студенттерге бағдарламалаудың белгілі бір дағдыларының болуын талап етеді, ал оны орындау осы дағдылардың дамуына ықпал етеді [2] осындай өзін-өзі дамыту жұмыс түрлері студенттерді оқылатын пәнмен қызықтыруға мүмкіндік береді, өйткені компьютерді пайдалану арқылы оқыту анағұрлым көрнекі, "тірі" болып табылады. Бұл студенттердің оқу материалдарын меңгеруін жақсартуға ықпал етеді. Сонымен қатар, студенттердің компьютермен жұмыс істеу дағдылары артады, бұл әсіресе болашақ физика пәні мұғалімі үшін өте маңызды. Сонымен бірге, өз бетінше ойлау, қойылған міндеттерді орындауға шығармашылықпен қарау қабілеттері дамиды. Осындай шығармашылық жұмыстарды орындау кейіннен оқылатын пәннің жеке тақырыптары бойынша электронды әдістемелік материалдарды дайындау түрінде өз жалғасын таба алады. Бағдарламалық материалды белсенді зерттеуге физика курсы бойынша бақылау-оқыту, тестілеу бағдарламаларын құрастыру бойынша тапсырмаларды орындау ықпал етеді. Мұндай бағдарламалар кез келген уақытта пайдаланушыға пәннің кез келген оқылатын бөлімдері бойынша қалған білімдерді өздігінен тексеруге мүмкіндік береді. Тестілеу кезінде бағдарлама негізгі формулалар мен анықтамалар бойынша анықтамалық ақпаратты қарауға мүмкіндік береді. Бақылау және оқыту бағдарламаларын қолдану тәжірибесі олардың тиімділігін көрсетеді.

Физикадан өзіндік жұмыс жасау үшін жеке тапсырма ретінде үй жағдайында тәжірибе жүргізу, физикалық заңдардың көрінісі болуы мүмкін. Қолданыстағы модельдер мен демонстрациялық қондырғыларды студенттер кафедраның «Студенттік эксперименталдық алаң» және «Физиканы оқыту әдістемесі» базасында орындайды. Алған тәжірибелері педагогикалық тәжірибе кезеңінде, сондай-ақ мектеп жобаларымен бірлесіп жұмыс істеу барысында оқушылармен жұмыс жасауда пайдаланылады. Бұдан әрі жұмыс нәтижелері мектептегі физиканы оқыту әдістемесінің жекелеген мәселелерін талқылау кезінде проблемалық топтың отырысында баяндалады. Материалдардың бір бөлігі баяндамалар түрінде ЖОО-ның студенттік-ғылыми практикалық конференцияларында ұсынылады.

Өзіндік жұмыстың тағы бір түрі - физикалық есептерді шешу және MSExcel сияқты қолданбалы компьютерлік бағдарламаларды пайдалана отырып нәтижелерді ұсыну. Тапсырмаларды орындау кезінде білім алушылар графикалық материалдармен жұмыс істей білуін бекітеді, алынған және графикалық ұсынылған нәтижелер бойынша есептерді шешуді талдау дағдыларын игереді. Осындай тапсырмалар физика мен информатиканың пәнаралық байланысын көрсетеді.

Физиканы оқыту кезінде демонстрациялық эксперимент жүргізу дағдыларын меңгеру және бекіту студенттер үйірмесінің сабақтарын өз бетінше дайындау және өткізу ықпал етеді, онда теориялық материалды баяндау әдістемесі, демонстрациялық тәжірибелерді өткізу мәселелері талқыланады. Студенттер талқыланған мәселелер бойынша өз пікірлерін айтып, жекелеген мәселелерді шешу жолдарын ұсынады. Бұл ретте оқытушы тыңдаушы ретінде ғана талқылауға қатыса алады.

Студенттер өзіндік жұмыстың кез келген түрін орындау барысында нақты тақырып бойынша қажетті материалдарды іздеу тәжірибесін жинақтайды, оқуды өзіндік басқару көздері негізінде әртүрлі оқу танымдық іс-әрекетін ұйымдастыру дағдыларын игереді, физикалық құбылыстар мен процестерді бағдарламалау және модельдеу, физикалық экспериментті дайындау және жүргізу дағдыларын дамытады.

XXI ғасыр – ақпарат заманы болғандықтан, үнемі артып отыратын ақпарат көлемі білім беру мазмұнын жаңарту мен құрылымдауда қиындықтар тудырады. Ақпарат оқытушы мен оқушы арасындағы байланыстырушы буын болып табылады. Сондықтан мұғалім оқушылардың ақпаратпен жұмыс істеу дағдылары мен оқу материалын қабылдау мен өңдеудің тиімді тәсілдерін игертуі тиіс. Осындай дағдылардың бірі – ақпаратты визуалдау машығы. Бұл тәсіл графикалық (визуалды) органайзерлер арқылы жүзеге асады және оқушының ойлау және танымдық қызметін белсендіруге мүмкіндік береді.

Орта білім беру жүйесінде жаңартылған білім мазмұнын оқыту әдістемесі негізінде болашақ педагогтердің қосымша білім мен дағдылар көлемін алудағы білімділік қажеттіліктерін қанағаттандыру, сонымен бірге, қазіргі мұғалімдерге қарқынды өзгеріп жатқан өмір жағдайында үздіксіз кәсіби дамуға дайын болуға көмектесу болып табылады.

Әдістемелік жұмыстың тиімділігін қамтамасыз ететін білім берудегі инновациялық үдерістерге қолдау көрсету арқылы болашақ мұғалімдерді оқушылардың бойында өз бетімен білім алу, өзін-өзі реттеу дағдыларын қалыптастыруға; әртүрлі тұлғалармен тиімді диалог жүргізе алатын, қазіргі заманда табысты өмір сүруге дайын болатындай, сандық технологияларда құзырлылық белсенді азамат, болашақ маман ретінде қалыптасуға көмектесетін оқу үдерісін ұйымдастыру негізінде қажетті біліммен және практикалық дайындықпен қамтамасыз етуге жағдай жасау маңызды.

Орта білім беру жүйесінде жаңартылған білім мазмұнын оқыту әдістемесінің жеке мәселелерін қарастырған кезде бағдарламаның жеті модулі мән мәтінінде мектеп тәжірибесінде табысты қолдануға ықпал ететін әдістемелік сипаттағы бірқатар мәселелерге (оқыту мен оқудағы жаңа тәсілдер, сын тұрғысынан ойлауға үйрету, оқу үшін бағалау және оқуды бағалау, оқытуда ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдана білу, талантты және дарынды балаларды оқыту, оқушылардың жас ерекшеліктеріне сәйкес оқыту және оқу, оқытуды басқару және көшбасшылық) көңіл аударуды қажет етеді.

Инновациялық оқыту нәтижелері білім алушының өз бетінше әрекет етуі арқылы білімді меңгеруіне ықпал етуі тиіс. Білім алушының ой-өрісін кеңейтіп, дүниетанымдық көзқарастары мен танымдық белсенділіктерін арттыруда, зерттеушілігі арқылы шығармашылық икемділігін дамытуда, біліктілікке ұмтылуда, яғни тұлғаны жан-жақты дамытуды жүзеге асыруда оқу үдерісіне инновациялық технолгияларды енгізу шешуші рөл атқарып қана қоймай, оң нәтиже беруге септеседі.

Физика мұғалімі сабақтарда оқушылармен әңгімелескенде, оларға баянды түсіндіріп айтқанда, тіпті кейде дәріс оқығанда физиканы оқу материалдарын жүйелі түрде орындайды, мазмұндайды. Мазмұндап айту тәжірибелі демонстрациямен, таблицалардың, диопозитивтердің, кинофильмдердің, модельдердің, физикалық қысқаша видеолардың жәрдемі арқылы иллюстрациялаумен, формулаларды қорытып шығарумен, қорытындыларды қысқаша жазумен, схема түрінде сурет салумен, есеп шығарумен қатар жүргізіледі. Физиканы оқыту үдерісінде мұғалімнің басшылығы білім алушылар тек тыңдап қарап отырмай өздері де әрекет жасап отыруын қамтамасыз ететін болу керек. Үздіксіз білім алушылардың белсеңділігін, олардың физиканы қызығып оқуын ояту керек.

Физика пәнін оқытуда қолданылатын мұндай стратегиялардың мысалына төмендегілерді келтіруге болады:

– зерттеушілік дағдыларды қалыптастыру және қорытындылары мен нәтижелерін тәжірибе жүзінде растап отыруды алға тартатын логикалық ойлауды дамыту;

– өз бетінше жұмыс істеу біліктілігіне және жағдаяттар ағымына қарай бейімделуге, атап айтқанда, аса қиын проблемаларды шешуге, проблемаларды шешу үдерісінде пайда болған жаңа ақпараттарға жауап беруге және бейімделуге үйрету;

– теориялық модельдердің жұмысын түсінуді жақсарту үшін ойындар мен модельдерді қолдану;

– оқушылардың өз тәжірибелерін жобалауы мен жоспарлауы арқылы физикадағы мәселелерді зерттеу;

– физиканың қазіргі заманғы проблемалары туралы (әртүрлі дереккөздерден алынған) ақпаратты сұрыптау және білім алушылардың алынған ақпаратты синтездеу, бағалауы мен қорытындылауы;

– физикалық қондырғылар, құралдар мен радиотехника, электроника, приборлар мен аспап жасау сияқты бірқатар техникалық ғылым мен пән мәліметтерін пайдалану;

– физикалық құбылыстарын сипаттау, физикалық мағынасын меңгеру және алдын-ала болжау.

Білім алушылардың ғылыми логикалық ойлау және танымдық қабілеттерін дамыту – физика пәні мұғалімдерінің маңызды мақсаттарының бірі. Оқу үдерісі білім алушының ойлау дағдыларының дамуына ықпал етуі үшін талдау, салыстыру, сәйкестендіру, дербес, ортақ және ерекше белгілерін анықтай білу, абстракцияландыру, жалпылау, қорытынды жасау сияқты ойлау амалдарын қолдануды үйрету керек. Оқу үдерісінде білім алушылардың теориялық және практикалық ойлау дағдыларын қатар қалыптастырудың маңызы зор. Ғылыми ойлаудың негізгі сипаттары – зерттеу мақсатын анық белгілеу, ғылыми болжамдар жасау, зерттеу әдістемесін белгілеу, зерттеудің негізгі кезеңдерін анықтау, зерттеу жұмыстарын жасау, алынған нәтижелерді талдау және қорытындыларды тұжырымдау болып табылады. Бақылау, тәжірибе жасау, алған танымдық білімдерін жүйелеу және жалпылау, физикалық теория негізінде құбылыстарды

түсіндіру, шығармашылық таныту, теориялық ойлау сияқты қабілеттерін қалыптастыру білім алушылардың ғылыми ойлау дағдыларының дамуына ықпалын тигізеді.

Ығыстырушы күш және денелердің суда қалқу шарттарына тоқталсақ, әр түрлі денелерді суға батырып демонстрациялық тәжірибелер жасағанда, денелердің суда жүзуі және судың бетіне қалқып шығуы жөніндегі түсініктерге әдетте ерекше назар аударылмайды. Оқушылар өздерінің өмір тәжірибесінде кездесетініне қарамастан «жүзу» және «қалқып шығу» деген құбылыстарды ажырата білмейді. Әсіресе дененің кез келген тереңдікте жүзуі мүмкіндігіне ешқандай көңіл бөлмейді.

Оқушылар ұғымындағы қате немесе теріс түсініктерді төменгі сыныптардан бастап-ақ түзетуге, олардың ғылыми мәнін түсіндіруге әрекет жасау қажет. Сондықтан «жүзу», «бату», «қалқып шығу» түсініктерін әрбір тәжірибеде мұқият саралап отырған жөн.

Дене қандай жағдайда жүзеді, қандай жағдайда қалқиды? Бұл сұрақтарға тәжірибе арқылы жауап беруге болады. Өзіндік жұмысын ұйымдастыру арқылы мынадай тәжірибелер көрсетуге болады: Үлкен шыны аквариум банкасына түбіне бір шикі картоп және алма қоямыз. Бұдан соң банканың қабырғасы бойымен ақырын сорғалатып су құямыз. Оқушылардың бар назарын бұл кезде картоп пен алмаға аударамыз. Банкада біраз су жинақтала бастаған кезде қозғалысқа келеді, тербеліп баяу жоғары көтеріліп, қалқуға айналады. Картоп бұрыңғы қалпында қозғалмай жата береді. Суды банканың орта беліне дейін құйып, алманың әртүрлі деңгейде жүзіп, ақыры су бетіне қалқып шығатынын, ал картоптың қалқып шықпағанын, онын жүзе алмайтынын көрсетеміз. Бұл тәжірибені керісінше бастап көрсетуге болады: Судан картопты және алманы алып, екеуін де судың бетіне ептеп бірден түсіреміз. Алманың су бетіне қалқып, қалқи беретіндігіне, ал картоптың су түбіне батып кететіндігне оқушылардың назар тағы да аударамыз. Алманы суға әдейі батырсаң да батпайтынын қайта қалқып су бетіне шығатыны атап өтеміз. Бұл тәжірибе «ығысушы күшті» меңгеруге оқушыларды дайындауға көмектеседі.

Денелердің сұйықтарда жүзу шарттарына келсек, ішіне батырылған денеге судың ығысу күшінің әсерін бақылау үшін сыныпта білім алушылар добын (пластмассадан жасалған болса, тіпті жақсы) пайдалану жақсы нәтиже береді.

Өзіндік жұмысын ұйымдастыруда мынадай тәжірибе жасауға мүмкіндік беруге болады: Допты таразыға тартып, салмағын анықтаймыз. Оның салмағын тақтаға жазып қоямыз. Аквариум ваннасына су құямыз да, допты сол суға қоя береміз. Доп су бетінде жүзіп жүреді. Мұндай допты суға батырып жіберуге болмайды. Оның қаншама су түбіне батырып, қоя берсек болғаны, доп сол сәтте су бетіне қалқып шығады. Су ішінде доп көлемінің болымсыз бөлігі ғана батады. Оны елемеуге немесе шүмекті стақанмен өлшеуге болады. Допты салғанда шүмектен төгілетін судың көлемі, допты суға батқан бөлігінің көлеміне тең болады. Екінші сөзбен айтқанда, ығыстырылған судың салмағы доптың ауадағы салмағына тең. Міне, доптын суда қалқуының себебі де осыдан. Судың допқа әсер ететін ығыстырушы күшінің шамасын анықтайық. Диаметрі бойынша доптың көлемін есептейміз (біздің добымыз 523 куб см), оны тақтаға жазып қоямыз.

Бұл тексерме тәжірибені оқушыларға үйде орындап келуге тапсыруға болады. Тәжірибе жасау үшін қажетті жабдықтар: 1) бөтелкенің аузын жабатын жұқа металл (фольга қақпақ) 2) $\frac{3}{4}$ бөлігіне су құйылған стақан 3) еленген ұсақ құм салынған сіріңке қорабы 4) құм салатын қалақша жасау үшін бір парақ қатты қағаз.

Өзіндік жұмысын ұйымдастыруда тәжірибені орындаудың тәртібі:

1. Жұқа металл қақпақты түзетіп, жиектерін кері қайырмай, суға қою керек. Соның суретін салып, металл қақпақтың суға батпайтын себебін түсіндіріңіздер.
2. Қақпаққа қағаз қалақшамен ептеп, құм салыңыздар. Соның суретін салып, қақпаққа жүк салынса да, оның суға батпайтын себебін түсіндіріңіздер.
3. Қақпақтың суға батқан бөлігі өзгерді ме.

Қақпақты судан алыңыздар. Ішіндегі құмды төгіп тастаңыздар. Қақпақты жұмарлап сығыңыздар да, стақандағы суға тастаңыздар. Соның суретін салып, жұмарланған қақпақтың суға батып кеткен себебін түсіндіңіздер. Дененің су бетіне қалқып жүруіне және оның суға батып кетуіне бұл тәжірибеде себеп болған нелер?

Осыдан, білім алушылардың өзіндік жұмысын ұйымдастыру ерекшеліктері бойынша әр мұғалім мазмұн мен жүйелілікті, білім беру бағдарламасын іске асыруға көмектесетін тиісті педагогикалық тәсілдерді пайдалана отырып, алатын нәтижелерге қол жеткізеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Андреев В.И. Педагогика: Шығармашылық өзін-өзі дамыту үшін оқу курсы. 2-ші басылым. Казань: Инновациялық технологиялар центрі, 2000. -451бет

2. Perry, N.E., Vande Kamp, K.J., Mercer, L.K. & Nordby, C.J., (2002). Investigating Teacher-Student Interactions that Foster Self-Regulated Learning. [Өздігінен басқарылатын оқытудың дамуына ықпал ететін мұғалім-оқушы өзара іс-қимылдарын зерттеу]. Educational Psychologist, 37, 1, 5–15.

УДК 378.147:001.65

[1]Завалко Н.А.,
[1]д.п.н., профессор,
кафедра педагогического образования и менеджмента,
Восточно-Казахстанский государственный университет имени С. Аманжолова,
г. Усть-Каменогорск, Казахстан
Email автора: zavalko_na@mail.ru

[2]Ровнякова И.В.,
[2]к.п.н., доцент кафедры педагогического образования и менеджмента,
Восточно-Казахстанский государственный университет имени С. Аманжолова,
Усть-Каменогорск, Казахстан
Email автора: ivr1906@mail.ru

[3]Сахариева С.Г.,
[3]к.п.н., доцент кафедры педагогического образования и менеджмента,
Восточно-Казахстанский государственный университет имени С. Аманжолова,
Усть-Каменогорск, Казахстан
Email автора: sakhariyeva@mail.ru

[4]Радченко Н.Н.
[4]к.п.н., доцент кафедры педагогического образования и менеджмента,
Восточно-Казахстанский государственный университет имени С.Аманжолова,
г. Усть-Каменогорск
Email автора: radchenkon76@inbox.ru

ВОЗМОЖНОСТИ САМОРАЗВИТИЯ ЛИЧНОСТИ ПОДРОСТКА С ДЕВИАНТНЫМ ПОВЕДЕНИЕМ В УСЛОВИЯХ СПЕЦИАЛИЗИРОВАННЫХ ЦЕНТРОВ

Аннотация: в статье описывается разработанная авторами программа коррекционно-развивающих занятий для девиантных подростков в условиях специализированных центров; проанализированы полученные на основе проведенного исследования результаты.

Ключевые слова: подросток, саморазвитие личности, девиантное поведение, специализированный центр, программа саморазвития личности подростка с девиантным поведением.

МАМАНДАНДЫРЫЛҒАН ОРТАЛЫҚТАР ЖАҒДАЙЫНДА ДЕВИАНТТЫ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚТЫ ЖАСӨСПІРІМ ТҰЛҒАСЫНЫҢ ӨЗІН-ӨЗІ ДАМЫТУ МҮМКІНДІКТЕРІ

Аңдатпа: мақалада мамандандырылған орталықтардағы девиантты жасөспірімдерге арналған түзету және дамыту сыныптарының авторлары жасаған бағдарлама сипатталған; зерттеу негізінде алынған нәтижелер талданады.

Түйінді сөздер: жасөспірім, тұлғаның өзін-өзі дамытуы, девиантты мінез-құлық, мамандандырылған орталық, девиантты мінез-құлқы бар жасөспірімнің жеке басының өзін-өзі дамыту бағдарламасы.

POSSIBILITIES OF SELF-DEVELOPMENT OF THE PERSONALITY OF A TEENAGER WITH DEVIANT BEHAVIOR IN THE CONDITIONS OF SPECIALIZED CENTERS

Abstract: the article describes the program of correctional and developmental classes for deviant adolescents in specialized centers developed by the authors of the article; and also the results obtained on the basis of the study have been analyzed.

Keywords: teenager, self-development of personality, deviant behavior, specialized center, program of self-development of personality of a teenager with deviant behavior.

Введение.

Необходимость исследования проблем саморазвития личности, диктуется потребностями современного казахстанского общества и системы образования, в центре модернизаций которой стоит личность ребенка, его ценностно-мотивационные особенности и ориентации, определяющие

идеалы, цели, интересы и убеждения человека. Усиление внимания к проблеме девиантного поведения подростков, как психолого-педагогическому явлению, делает проблему саморазвития у трудных подростков особенно актуальной.

Анализ научной психолого-педагогической литературы (Б.А. Абдыкаримов [1], Ж.Б.Байсеитова [1], С. Бекмамбетова, В.В. Зарубаева, А. Садыкова, З.М. Садвакасова, Л.С. Сулейменова, В. Глассер, Ю.А. Клейберг, В.Т. Кондрашенко, А.С. Оспанов, О.В. Лишин, А.Н. Тесленко [2], Паркер, А.Г. Петрынин, А.М. Печенюк, М. Кузубова, Н. Стивен, В.Г. Степанов, Д.И. Фельдштейн и др.) позволяет отметить, что особенности девиантного поведения тесно связаны с формированием искаженной системы саморазвития. Внутренние регуляторы личности подростка, такие как ценности, смысловая сфера жизнедеятельности, потребности имеют тенденцию порочного гедонизма, индивидуализма, наживы и негативных пристрастий, а способность к саморазвитию развита слабо.

Профилактикой девиаций подростков в Казахстане занимаются различные образовательные учреждения, в том числе специальные школы и центры для детей и подростков с девиантным поведением. Предполагается, что по окончании такой школы подросток должен быть готов к самостоятельной жизни в соответствии с социальными и правовыми нормами. Поэтому одной из главных задач специального учреждения является оказание помощи подростку в самоопределении, саморазвитии и самоактуализации, в результате которого он сможет адаптироваться к жизни в современном обществе в соответствии с социальными нормами.

Проблемы воспитания подростков в специальных образовательных центрах и учреждениях для детей и подростков с девиантным поведением изучали Н.П. Анисимова, Н.П. Артемьева С.А. Ветошкин, С.Н. Дубинин, М.А. Ковальчук, И.В. Кузнецова, Н.В. Маметьева, М.И. Рожков, Н.Г. Рукавишникова, Н.П. Фетискин, А.П. Чернявская и другие исследователи. Однако вопросам саморазвития личности подростка с девиантным поведением в специальных учреждениях уделено недостаточное внимание, что обусловило актуальность нашего исследования.

Основная часть статьи.

Под девиантным поведением (лат. deviatio - отклонение) понимают систему поступков или отдельные поступки, противоречащие принятым в обществе нормам и проявляющиеся в виде несбалансированных психических процессов, в нарушении процессов самоактуализации и в уклонении от морального и этического контроля личности над собственным поведением [3].

На основе анализа психолого-педагогической литературы по проблемам саморазвития личности [4;5], девиантных подростков нами была определена сущностная характеристика понятия «саморазвитие личности девиантных подростков», как личностное образование, реализующееся в процессе ее собственной активности в процессе самосознания, саморефлексии и деятельности, в ходе которых достигается качественно новое состояние личности девиантного подростка как субъекта собственной деятельности, индивидуализации и социализации.

Специализированный центр по работе с девиантными подростками, определяется нами как учреждение, ориентированное на оказание социально-педагогической, социально-психологической и социально-реабилитационной помощи несовершеннолетним на основе использования социальных, психологически и педагогических технологий, методов и форм работы. В процессе накопления педагогических знаний по проблемам деятельности специализированных центров мы выделили особенности работы таких учреждений: включение витагенного опыта подростка в коррекционную программу; индивидуализация и дифференциация проводимой с подростком коррекционной работы; проведение комплексной медико-психолого-педагогической диагностики; взаимодействие Центра со школой и семьей; использование разнообразных технологий в коррекционной работе с подростком; организация специальной среды.

В связи с тем, что объектом нашего исследования является коррекционно-развивающий процесс в специализированных учреждениях и центрах для девиатных подростков, а предметом выступают педагогические особенности саморазвития личности подростка, в качестве испытуемых были взяты подростки с девиатным поведением, находящиеся в центре адаптации для несовершеннолетних и Центре поддержки семьи и детства Акимата г. Усть-Каменогорска Восточно-Казахстанской области, всего в процессе экспериментальной работы приняли участие 106 человек.

Так как информационно - диагностический этап предусматривал выявление социально-психологических факторов, обусловливающих возникновение девиантных форм поведения у подростков. Для проведения индивидуально-психологической диагностики подростков,

показателей саморазвития личности нами были подобраны определенные методики диагностирования: по критериям самоопределение, самоактуализация, самоутверждение - методика «Реализации потребностей в саморазвитии», «Самоактуализации личности» А.В. Лазукина; самообразование, самовоспитание, самосовершенствование - Диагностика потребности в самосовершенствовании, авторская анкета; самопрогнозирование, саморегуляция, самопринятие - «Оценка стремления к саморазвитию», Диагностика эмпатических способностей В.В. Бойко.

Полученные нами данные свидетельствуют о тенденции девиантных подростков откладывать свою жизнь на «потом», о преобладании ретроспективной ориентации подростков, повышенном уровне мнительности и неуверенности. Также можно говорить о предпочтении гедонистических ценностей и желании манипулировать людьми в своих интересах, плохо осознаваемой позитивной «Я» - концепции, сниженным уровнем предрасположенности к взаимно полезным и приятным контактам с другими людьми, а также показателей стремления к творчеству и креативности.

На личностно-развивающем этапе нами была разработана программа коррекционно-развивающих занятий для девиатных подростков, целью которой является психолого-педагогическое сопровождение саморазвития личности девиатного подростка. Из поставленной цели вытекают основные задачи: развитие у девиатных подростков позитивных установок; осознание собственных потенциальных возможностей личности; развитие умений отстаивать свое мнение, определять цели в жизни, понимать конкретные задачи, сознательно управлять процессом собственного саморазвития; владение способами внутреннего самоконтроля и самооценки; владение навыками самообучения и самовоспитания; развитие подростка в эмоциональном, мотивационном, поведенческом плане на основе создания оптимальных психологических условий для развития творческого потенциала личности подростка; формирование и развитие навыков самоанализа, самоконтроля, самовыражения, саморегуляции; обретение подростком положительных ценностных ориентиров и личностных смыслов жизни.

Программа состоит из 18 занятий, продолжительность каждого занятия -1 час. Программа включает несколько основных блоков: «Я и мое жизненное кредо»; «Я и другие»; «Самосовершенствование и саморазвитие»; «Я и мой жизненный выбор».

Первый блок «Я и мое жизненное кредо» направлен на развитие позитивной «Я» концепции и развитие представлений о подростке во времени Я – прошлое, Я – настоящее, Я - будущее. Темы данного блока направлены на создание внутренних критериев самооценки, базирующихся на реальных и потенциальных возможностях подростка. Содержание тем отражает особенности данного возраста и направлено на формирование чувства взрослости, самостоятельности и собственного достоинства. Особое внимание акцентируется на проблемах подростка и возможных способах их разрешения.

Второй блок «Я и другие» направлен на развитие навыков группового общения, представлений о товарищеской взаимовыручке и солидарности. Особое внимание в этом блоке уделено техникам продуктивного общения, а также предоставлении возможности подростку понять, что значит быть взрослым.

Третий блок «Самосовершенствование и саморазвитие» ориентирован на развитие эмоционально-волевой сферы, на формирование позитивных установок, смыслов, перспектив. Основное внимание уделяется техникам снятия напряжения, релаксации, регуляции и др.

Четвертый блок «Я и мой жизненный выбор» направлен на формирование профессионального самоопределения подростка. Все темы данного блока ориентированы на создание системы жизненных и профессиональных ориентиров девиатного подростка.

В процессе организации коррекционно-развивающих занятий групповая коррекционная работа дополняется индивидуальными консультациями по запросу подростка. Такие встречи помогают преодолеть девиантному подростку внутриличностные конфликты. Психолого-педагогическое сопровождение девиантного подростка в процессе его саморазвития способствует формированию умений и навыков саморазвития, самосовершенствования и самоактуализации.

Каждое занятие состоит из четырех частей: начало, разогрев, основной этап, рефлексивный круг. На начальном этапе создается атмосфера занятия. Каждый участник имеет возможность поделиться теми чувствами и настроениями, с которыми он пришел на занятие, воспоминаниями и размышлениями, оставшимися от прошлых занятий. Это помогает принять свои чувства и включиться в новую работу. На этом же этапе ведущий может использовать различные ритуалы начала занятия.

Стадия разогрева включает в себя упражнения-энергизаторы, которые поднимают настроение и энергетику в группе, способствуют сплочению, объединению подростков, включению их в совместную деятельность. На этой стадии ведущий также предлагает упражнения, мотивирующие проживание, изучение темы занятия.

Основной этап предполагает использование самых разных форм активности, проведение 1 - 2 продолжительных упражнений, раскрывающих тему занятия. На этапе рефлексии участники могут выразить накопившееся напряжение. С помощью разных вопросов ведущего подростки осознают опыт, полученный в ходе занятия: Что больше всего запомнилось? Какие чувства вы испытываете в конце занятия? Что из обсуждавшегося стоит запомнить / может пригодиться в жизни? Что было важным /неприятным / обидным / трудным?

В процессе коррекционной работы широко использовались тренинги, ролевые и деловые игры, индивидуальные консультации и другие формы работы. Однако, несмотря на заинтересованность и проявленный интерес девиантных подростков к процессу проведения работы по их саморазвитию, нами были выявлены следующие проблемы и трудности самих подростков:

- все подростки, активно участвующие в экспериментальной работе, имели различный уровень агрессивности, грубости, конфликтности, нетерпимости к замечаниям, вспыльчивости, успеваемости, коммуникативных способностей, в связи с чем возникали проблемы с индивидуализацией и дифференциацией проводимой работы;
- проблемы, связанные с мотивацией участия в коррекционно-развивающей программе;
- трудности, связанные со снятием барьеров шаблонного мышления (меня снова воспитывают, не хочу показаться смешным с глупым во время тренингов и др.).

Однако, трудности, возникающие с реализацией опытно-экспериментальной работы носили фрагментарный характер и устранялись в процессе бесед и индивидуальных консультаций с девиантными подростками.

Задачей следующего этапа нашего исследования стало изучение влияния коррекционно-развивающего обучения на саморазвитие личности девиатных подростков. Для проведения экспериментальных занятий по разработанной нами программе, условно назовем её «экспериментальной группой» наполняемость 52 человека. «Контрольную группу» составили 54 подростка, которые не принимали участия в экспериментальных занятиях. Анализируя результаты эксперимента, полученные по методике «Диагностика самоактуализация личности» (А.В. Лазукин), можно отметить, что среди подростков экспериментальной группы наметилась тенденция к адекватному самоанализу, адекватной самооценке, снижению уровня конфликтности с окружающими, тенденция к переориентации ценностей с гедонистических к гуманистическим. Немного повысился уровень уверенности в себе и осознания позитивной «Я» - концепции, повышение уровня креативности.

Проведенное исследование показало, что подростки экспериментальных групп, более активно реализуют свои потребности в саморазвитии (49 человек) по сравнению с контрольными группами (38 человек), и по результатам диагностики выяснилось, что у 6 человек контрольной группы саморазвитие остановилось.

Анализ результатов диагностики эмпатических способностей по методике В.В. Бойко выявил тенденцию к повышению уровня эмпатических способностей подростков с девиатным поведением экспериментальной группы (см. рисунок 1).

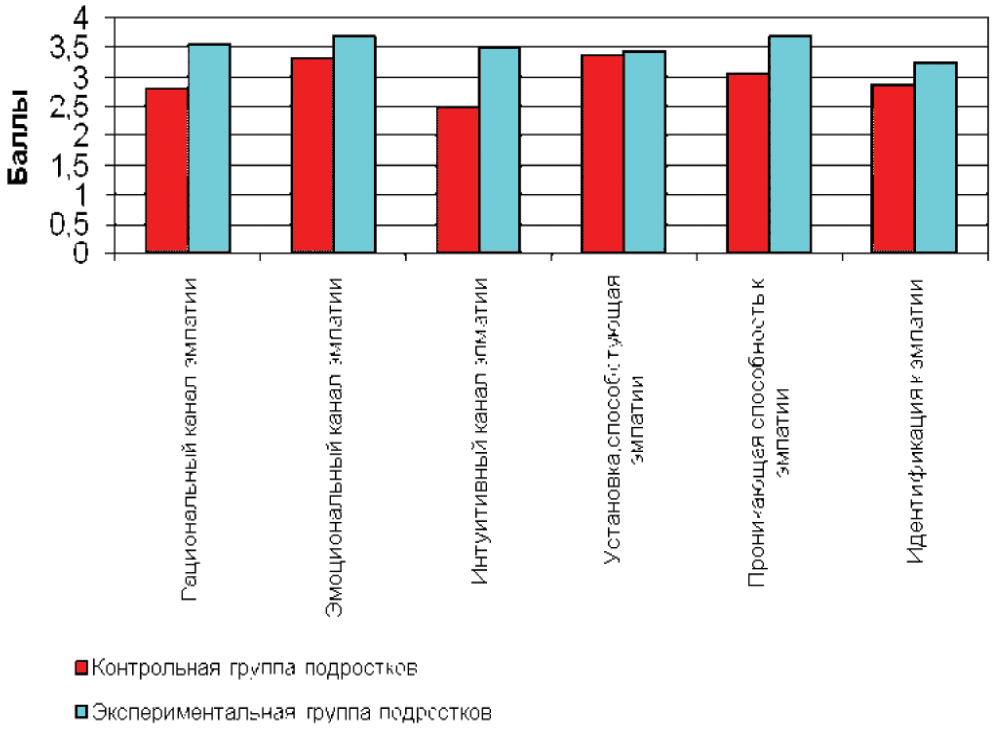


Рисунок 1 – Результаты диагностики уровня эмпатических способностей контрольных и экспериментальных групп по методике В.В. Бойко

Обращают на себя внимание изменения рационального канала эмпатии, интуитивного канала эмпатии, проникающей способности эмпатии. Данные изменения у подростков, участвующих в коррекционно-развивающей программе, свидетельствуют о тенденции к усилению направленности внимания, восприятия и мышления на понимание сущности другого человека, на его состояние, проблемы и поведение. Повышение уровня интуитивного канала эмпатии позволяет нам сделать вывод, что у подростков, активно участвовавших в эксперименте, отмечаются позитивные тенденции в умении предвидеть поведение партнеров, действовать в условиях дефицита исходной информации. Это, в свою очередь, интерпретируется как снижение влияния установок, препятствующих эмпатии. Повышение уровня эмпатии подростков экспериментальной группы расценивается нами как усиление тенденции к развитию подростками таких свойств как саморегуляция, самопрогнозирование, позволяющих создавать атмосферу открытости и доверительности. Общий уровень эмпатии подростков контрольной группы составляет 14,95 баллов, у подростков экспериментальной группы уровень эмпатии составляет 21,1 балла.

В процессе эмпирического исследования, анализируя полученные результаты по проведенным диагностикам: самоактуализации личности (А.В. Лазукин), диагностики эмпатических способностей В.В. Бойко, диагностики «Реализации потребностей в саморазвитии», авторской анкеты мы выявили следующие позитивные изменения в процессе экспериментальной работы в процессе саморазвития девиатного подростка: повышение уровня самообучения, понимание уровня кругозора, осознание целей и мотивов деятельности, выявление собственного потенциала, позитивная Я –концепция, подтверждение и усиление собственного «Я», умение ставить задачи предстоящей деятельности по саморазвитию, повышение уровня уровень эмпатийных способностей и др.

Таким образом, результаты эксперимента доказывают, что различные формы девиации не являются непреодолимыми преградами на пути саморазвития личности подростка.

Своевременное выявление методами психодиагностики комплекса личностных черт, предрасполагающих подростка к проявлению отклонений в поведении, их учет при разработке и реализации комплексных планов психолого-педагогической и коррекционной работы психологами, социальными педагогами позволяет выводить большинство подростков с девиантным поведением на оптимальные для них траектории саморазвития, формировать

предпосылки и осознанное стремление к саморазвитию, самореализации и самоактуализации личности. Коррекционно-развивающая программа по саморазвитию личности девиантных подростков предполагает профилактику и предупреждение отклонений в поведении подростка, коррекцию его девиантного поведения с целью саморазвития, самореализации и самоактуализации.

Выводы.

Проведенная опытно-экспериментальная работа показала, что основными педагогическими условиями саморазвития личности девиантного подростка в условиях специализированного Центра являются: готовность подростка к осуществлению коррекционно-развивающей деятельности; диагностико-аналитическая, рефлексивная деятельность участников корекционно-развивающего процесса; применение различных социальных, педагогических и психологических технологий, позволяющих способствовать процессу саморазвития личности девиантного подростка; специальная подготовка работников специализированного Центра, направленная на процесс развития личности девиантного подростка; субъектная позиция всех участников коррекционно-развивающего процесса; осуществление психолого-педагогического сопровождения и поддержки процесса саморазвития личности девиантного подростка.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1.Абдыкаримов Б.А. , Байсеитова Ж.Б. , Сатынская А.К., Оспанов С.С. Проблемы девиаций среди несовершеннолетних: Учебно-метод. Пособие.-Астана:2008,-215с.

2. Тесленко А.Н. Девиатное поведение подростков как результат десоциалилизации личности//Человеческий фактор, Серия «Социальная психология».- 2005.-№2.-с.165-170

3. Змановская Е.В. Девиантология. Психология отклоняющегося поведения. - М.: ACADEMA, 2004.- 288 с.

4. Маралов В. Г. Основы самопознания и саморазвития: учеб. пособ. Для студ. ср. пед. уч. заведений. – 2- е изд.,. – М.: Академия, 2004г

5. Цукерман Г. А., Мастеров Б. М. Психология саморазвития.- Интерпракс, Москва, 1995.- 288 с.

УДК 377.147:001.66

[1]Завалко Н.А.,
[1]д.п.н., профессор,
кафедра педагогического образования и менеджмента,
Восточно-Казахстанский государственный университет имени С. Аманжолова,
г. Усть-Каменогорск, Казахстан
Email автора: zavalko_na@mail.ru

[2]Сахариева С.Г.,
[2]к.п.н., доцент кафедры педагогического образования и менеджмента,
Восточно-Казахстанский государственный университет имени С. Аманжолова,
Усть-Каменогорск, Казахстан
Email автора: sakhariyeva@mail.ru

[3]Радченко Н.Н.,
[3]к.п.н., доцент кафедры педагогического образования и менеджмента,
Восточно-Казахстанский государственный университет имени С. Аманжолова,
Усть-Каменогорск, Казахстан
Email автора: radchenkon76@inbox.ru

[4]Ровнякова И.В.
[4]к.п.н., доцент кафедры педагогического образования и менеджмента,
Восточно-Казахстанский государственный университет имени С.Аманжолова,
г. Усть-Каменогорск
Email автора: ivr1906@mail.ru

ТОЛЕРАНТНОСТЬ КАК СОСТАВЛЯЮЩАЯ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СОВРЕМЕННОГО ПЕДАГОГА

Аннотация: В статье раскрывается понятие педагогической культуры в воспитании толерантной личности; характеризуются толерантные стратегии педагогической деятельности в религиозной, этнической, психологической, ценностной, коммуникативной, поведенческой зонах; приведены экспериментальные данные.
Ключевые слова: толерантность, компетентность, учитель, педагог.

ТОЛЕРАНТТЫЛЫҚ ЗАМАНАУИ ПЕДАГОГТЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІНІҢ ҚҰРАМДАС БӨЛІГІ РЕТІНДЕ

Аңдатпа: Мақалада толерантты тұлға тәрбиелеудегі педагогикалық мәдениет ұғымы ашылған; діни, этникалық, психологиялық, құндылықтық, коммуникативті, мінез-құлық аймақтарындағы педагогикалық іс-әрекеттің толерантты стратегиялары сипатталады; тәжірибелік мәліметтер келтірілген.
Түйінді сөздер: толеранттылық, құзыреттілік, мұғалім, педагог.

TOLERANCE AS A COMPONENT OF PEDAGOGICAL COMPETENCE OF THE MODERN TEACHER

Abstract: The article reveals the concept of pedagogical culture in the education of a tolerant personality; characterizes the tolerant strategies of pedagogical activity in religious, ethnic, psychological, value, communicative, behavioral areas; experimental data are presented.
Keywords: tolerance, competence, teacher, teacher.

Понятие толерантности, заложенное в «Декларации принципов толерантности ЮНЕСКО» [1], исходит, в первую очередь, из социального (социокультурного) подхода и поднимает одновременно его значение в индивидуальном этическом плане. По своему содержанию толерантность, не являясь синонимом терпимости, становится целевым устремлением, направленным против любой ксенофобии и способствует предотвращению конфликтов в окружающем человека социальном мире.

Раскрывая смысл толерантности как особой черты педагогической культуры, необходимо четко представлять особенности педагогической работы по воспитанию толерантной личности. Воспитанием толерантной личности нового времени может заниматься лишь педагог с высокой культурой и современным инновационным потенциалом. Высокую педагогическую культуру в этом плане можно определить как совокупность социокультурных и творческих характеристик личности, выражающей готовность совершенствовать педагогическую деятельность. В понятие педагогической культуры в воспитании толерантной личности также включается желание и возможность педагога развивать свои интересы и представления, искать собственные нетрадиционные решения возникающих проблем, воспринимать и творчески воплощать уже существующие нестандартные подходы в образовании, формировать и развивать позитивный опыт толерантных отношений.

В педагогической науке и практике опыт толерантности рассматривается как реализованное отношение [2]. Он формируется в результате действия множества источников, стихийно или целенаправленно влияющих на формирование толерантности как качества личности и развитие толерантности как своеобразного состояния человека, его действительного отношения к тем или иным явлениям жизни. Стихийность при этом, не исключает направленности. Любой опыт можно специально обогащать, пополнять, насыщать. В этом, собственно, и состоят суть и содержание воспитания толерантности – целенаправленной организации позитивного (преодоления негативного) опыта толерантности, т. е. создания пространства прямого или опосредованного взаимодействия с другими – иными по взглядам или поведению – людьми, их сообществами, иначе говоря – сосуществования разного. Каким бы это разное ни было, в любом случае педагогу приходится быть готовым к нему, а для этого в наибольшей мере знать не только источники, но и факторы, зоны, содержащие саму возможность того, что вызывает необходимость толерантности. Всякого рода зон, сложных для ребенка, для сообщества детей, а значит и для педагога, немало: религиозная, этническая, психологическая, ценностная, коммуникативная, поведенческая и многие другие. Каждая из них может оказаться реальной сферой возникновения негативизма, отторжения, кажущейся (а то и реальной) несовместимости.

Так, в зоне религиозной наиболее вероятны, по крайней мере, две опасности: сугубо личностная – внутреннее или внешнее неприятие верующих, веры в Бога; социально окрашенная – неприятие представителей иных конфессий. Еще больший негативный потенциал может быть в зоне этнической, в межнациональных отношениях – на уровне как отдельных детей, групп, так и этносов в целом, будь то отношение к беженцам, вынужденным переселенцам, людям «другой национальности» или с иным цветом кожи. Психологическая зона сложна тем, что является самой тонкой, деликатной, по-своему труднодоступной педагогу, ибо связана с порой трудно объяснимым душевным приятием или неприятием ребенком личностных параметров того или иного человека – сверстника или взрослого. Зона ценностная – приемлемость или осуждение значимых смыслов, установок, образцов, исповедуемых сверстниками (взрослыми), группами сверстников, общественными объединениями. Известные трудности связаны и с зоной коммуникативной, когда кто-то не приемлет тот или иной круг общения, особенно вынужденного (в одном классе, кружке и пр.) или чью-то манеру общения, его содержание, интонацию, стиль. Наконец, все эти зоны пересекаются, воплощаются в пространстве зоны поведенческой – в реальном проявлении остальных: взаимоотношениях субъекта толерантности и различных ее объектов. Поведение, образ жизни, жизненный опыт, его организация – основное поле деятельности педагогов, на котором только они и могут практически реализовать свои задачи, обогащая опыт толерантности своих воспитанников и свой собственный. В свете выше сказанного, можно уверенно предположить, что положительный опыт толерантных отношений формируется в разных зонах.

Помимо реальных и возможных содержательных границ толерантность имеет и качественные границы, которые педагогу необходимо знать. Диапазон этих границ широк: от полного приятия, согласия, в широком смысле дружественности в отношении того или иного объекта – до безразличия, равнодушия, прямого или опосредованного контакта без отношения – до скрытого или явного неприятия людей, мнений, ситуаций, недопустимости мысли о возможном равенстве кого-то с собой, до нетерпимости, конфликта, в худшем случае – агрессии. Нельзя не сказать и об этических, ценностных границах, требующих понимания и особенно четкой нравственной позиции, толерантности педагога в процессе воспитания этого качества у детей. Имеются в виду границы, за пределами которых то, что требует нетерпимости, что должно быть неприемлемо, с чем нельзя равнодушно сосуществовать: предательство, преступление, терроризм.

Границы имеют не только внутреннюю, но и внешнюю сторону. Поэтому важно подчеркнуть, что толерантность – отношение, проявляемое к реально происходящему как в микросреде ребенка, детского сообщества, так и в макросреде, вне непосредственного с нею контакта, но могущему вызвать их реакцию и оценку. В педагогическом плане ситуация осложняется тем, что у ребенка (группы, класса) и учителя (воспитателя) могут быть разные точки зрения, т. е. разные, порой полярные, ценности, представления, а значит, и отношение к объектам толерантности. Противоречивость, несовпадение, альтернативность позиций требует толерантности от обеих сторон по отношению друг к другу. В достижении устойчивости, укреплении, обогащении таковой и состоит главная педагогическая задача.

Для успешной работы педагога в области воспитания толерантной личности необходимы следующие характеристики:

– творческая способность генерировать и продуцировать новые идеи, проектировать и моделировать их в практических формах, в конкретной деятельности;

– культурно-эстетическая развитость и образованность, что предполагает интеллектуальную и эмоциональную развитость и высокий уровень культурной грамотности педагога;

– открытость личности к новому, что базируется на толерантности личности и гибкости мышления.

При этом, необходимо отметить, что реализация на практике воспитательного потенциала отдельного педагога оказывается особенно результативной при наличии педагогического коллектива единомышленников, способных к реализации в сфере образования идей, проектов и технологий, направленных на воспитание толерантности в детских коллективах.

Едва ли не самый трудный для педагога «участок» – толерантность в отношениях к родителям школьников. Это действительно полисубъектная среда людей, объединяемых общим положением: известной зависимостью от школы, педагогов, данного учителя. В последние годы эта среда становится все более требовательной и агрессивной к школе; впрочем, и педагоги были и остаются весьма разными. Нередки ситуации их противостояния, непонимания, столкновения установок, мнений о детях и школе, а главное – авторитетов в глазах ребят. Но, ни родители, ни дети чаще всего не вольны в выборе образовательного учреждения, так и педагог не выбирает пап и мам своих учеников: зачастую приходится терпеть, приноравливаться, дабы сосуществовать. Чтобы предупредить, избежать, преодолеть столкновение авторитетов, важно щадить родительское самолюбие при публичных индивидуальных характеристиках детей; сдерживать эмоции, общаясь с «трудными» для себя родителями; больше интересоваться домашними условиями ребят и полнее информировать о различных сторонах жизни детского коллектива, а не только об успеваемости и посещаемости; фиксировать внимание, пусть на небольших, но успехах ребенка.

Довольно деликатная проблема, определяющая педагогическую культуру педагогов это толерантность в отношениях между педагогами. Это проблема, которая касается специалистов, работающих в общих пространстве и атмосфере, формально – в едином статусе. Однако, будучи специалистами-педагогами, они являются при этом разными людьми, а известная замкнутость этого мира, постоянное нервное напряжение в нем, дефицит мужской сдержанности, стремительная, часто непредсказуемо развивающаяся череда ситуаций обостряют значимость толерантности. В этих условиях чрезвычайно важны умение всех и каждого быть снисходительным, мириться с существованием иного мнения, осознанно стремиться к достижению согласия в решении педагогических вопросов, единства требований. Особая роль принадлежит усилиям педагога по самовоспитанию толерантности. Оно связано в первую очередь с осознанием своего профессионального достоинства, предполагающего, наряду с самоуважением, способность уважать других – иных людей, в том числе и детей. Такое для любого человека желательно, для педагога же – обязательно, как бы ни было сложно! При этом, можно однозначно утверждать, что одним из важнейших компонентов высокой педагогической культуры, определяющей успешность воспитания толерантной личности является умение рефлексировать и осуществлять самоанализ своего реализуемого отношения к разным окружающим людям, формулируя честную, не вызванную эмоциональным возбуждением оценку своих мыслей, отношений, решений, поступков. И хотя каждый имеет право и на удачу, и на ошибку, но нельзя не видеть и последствия той или другой, чтобы развить первую и впредь уберечься от второй.

Нами было проведено социологическое исследование, нацеленное на анализ состояния толерантной культуры учащейся молодежи ВКО, а так же работников сферы образования (как непосредственных участников процесса формирования толерантности в молодежной среде). Всего

в анкетировании участвовало 471 человек (240 обучающихся и 231 преподаватель). Для каждой группы респондентов были разработаны отдельные анкеты – опросники. В результате обработки полученного цифрового материала были получены следующие данные: количество толерантных респондентов– 67,8%; количество интолерантных р – 20,4%; количество не определившихся - 11,8%. В ходе работы с анкетами были выделены специальные субшкалы для определения уровня толерантности в рамках отдельно взятых категорий – патриотизм, этническая самоидентификация, отношение к представителям других этносов. Общий уровень толерантной культуры в молодежной среде Восточно-Казахстанской области на момент начала реализации проекта достаточно высок – выше 60%. Тем не менее, достаточно высок процент интолерантной молодежи – около 1/5 части респондентов. Анализ результатов анкетирования в разрезе специализированных категорий показывает высокий уровень патриотических настроений молодежи ВКО – 69,82%. Большая часть респондентов осознает свою гражданскую принадлежность как граждан Республики Казахстан, четко определяют свою национальную идентичность. На этом фоне объясним низкий показатель этнической самоидентификации - 47,65% - для современной молодежи Казахстана идентификация себя как представителя конкретного этноса постепенно уходит на второй план, не является важной категорией, замещается гражданско-патриотической позицией. В рамках этого естественна высокая цифра показателя отношения к другим этносам 78,1%. Большая часть респондентов считает абсолютно нормальным иметь в своем окружении в качестве сограждан, согруппников, друзей людей-представителей разнообразных национальностей. Таким образом, при анализе иерархий самым высоким показателем обладает именно этническая толерантность как наиболее ярко выраженная на сегодняшний день. Анализ полученных данных свидетельствует о наличии у некоторых групп молодежи обостренного восприятия вопросов толерантных отношений на социальном, личностном и этническом уровнях. Это особенно касается старшеклассников, учащихся колледжей и студентов вузов (около 50%). Наличие проблем в развитии толерантности отмечены многими учителями и преподавателями (более 40%). Также нами изучались особенности толерантных отношений и их культуры. В качестве основы проведения исследования была взята методика экспресс-опросника «Индекс толерантности» (авторы Солдатова Г.У., Кравцова О.А., Хухлаев О.Е., Шайгерова Л.А) [3]. Было выявлено, что общий индекс толерантности различных групп молодежи составляет 68 балла, это соответствует, согласно методике, интервалу среднего уровня (61-99). Такие результаты показывают респонденты, для которых характерно сочетание как толерантных, так и интолерантных черт. В одних социальных ситуациях межличностного взаимодействия они ведут себя толерантно, в других могут проявлять интолерантность. Это еще раз подчеркивает необходимость системной целенаправленной работы по формированию толерантных отношений молодежи и юношества, которую должны осуществлять компетентные педагоги.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Декларация принципов толерантности: утверждена резолюцией 5.61 Генеральной конференции ЮНЕСКО от 16 ноября 1995 года //Документы ЮНЕСКО. Сборник за 1995 год. - М., 1996. - С. 378-386.

2. Завалко Н.А., Набиев Е.А., Петрусевич А.А. Развитие культуры толерантных отношений молодежи Казахстана: проблемы и перспективы. - Усть-Каменогорск, 2017. - 217 с.

3. Солдатова Г.У. Межэтническая напряженность. - М., 2006. - 196 с.

УДК 378.1

[1]ZAVALKO N.A
[1]Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Academician of the International Academy of Informatization, Corresponding Member of the International Academy of Sciences of Teacher Education, Professor of the Department of Teacher Education and Management;
East Kazakhstan State University named S.Amanzholov,
e-mail: zavalko_na@mail.ru;

[2] STEBLETSOVA I.S.,
[2]Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Pedagogical Education and Management;
East Kazakhstan State University named S.Amanzholov,
e-mail: ira1969st@mail.ru;

[3]RADCHENKO N.N.,
[3]Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Pedagogical Education and Management;
East Kazakhstan State University named after S.Amanzholov,
e-mail: radchenkon76@inbox.ru

[4]ROVNYAKOVA I.V.
[4]Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Pedagogical Education and Management;
East Kazakhstan State University named S.Amanzholov,
e-mail: ivr1906@mail.ru

RESEARCH OF THE IMPLEMENTATION OF THE PRINCIPLE OF INDIVIDUALIZATION IN THE CONDITIONS OF THE UNIVERSITY

Abstract: the article deals with the actual problem of the implementation of the principle of individualization at the university. It is noted the importance of the implementation of this process in the period of adaptation to the conditions of study at the university. The authors highlighted the essence of the adaptation process, its main forms, aspects and conditions of success.

The results of the conducted empirical study of the features of the adaptation process of first-year students, during which the groups of the main difficulties of adaptation were identified, are described; conclusions were made about the factors that influenced the choice of university students and the motives for choosing a future profession, about the readiness of school graduates to study at the university.

On the basis of the study, the ways of implementing the principle of individualization at the university through the consideration of the individual characteristics of students, the introduction of new technologies into the educational process, the use of methods for including each student in active, productive activities to creatively master professional competencies are proposed. The conclusion is made about the need for purposeful work at the university to implement the principle of individualization through improving the professionalism of managers and teachers.

Keywords: adaptation, individualization, creative approach, professional competence, student-centered approach, educational technology, didactic system of teaching methods, individual learning strategy.

ЖОО ЖАҒДАЙЫНДА ДАРАЛАНДЫРУ ПРИНЦИПІН ЖҮЗЕГЕ АСЫРУДЫ ЗЕРТТЕУ

Аннотация: Мақалада жоғары оқу орнында дараландыру принципін жүзеге асырудың өзекті мәселелері қарастырылады. Бұл үдерісті ЖОО-да оқыту жағдайларына бейімделу кезеңінде жүзеге асырудың маңыздылығы атап өтіледі. Авторлар бейімделу үрдісінің мәнін, оның негізгі түрлерін, аспектілерін және табыстылық шарттарын атап өтті.

Бірінші курс студенттерінің бейімделу үрдісінің ерекшеліктеріндегі эмпирикалық зерттеу нәтижелері сипатталды, оның барысында бейімделудің негізгі қиындықтары анықталды; ЖОО студенттерінің таңдауына әсер еткен факторлар және болашақ мамандықты таңдау себептері, мектеп түлектерінің ЖОО-да оқуға дайындығы туралы қорытынды жасалды.

Жүргізілген зерттеу негізінде студенттердің жеке ерекшеліктерін есепке алу, білім беру үдерісіне жаңа технологияларды енгізу, әр студентті кәсіби құзыреттілікті шығармашылық тұрғыдан меңгеру бойынша белсенді, нәтижелі қызметке қосу әдістерін қолдану арқылы ЖОО-да дараландыру принципін жүзеге асыру жолдары ұсынылған. Жоғары оқу орнында басшылар мен оқытушылардың кәсібилігін арттыру арқылы дараландыру қағидатын жүзеге асыру бойынша мақсатты жұмыс істеу қажеттілігі туралы қорытынды жасалды.

Түйінді сөздер: бейімделу, дараландыру, шығармашылық көзқарас, кәсіби құзыреттілік, тұлғалық-бағдарлы көзқарас, білім беру технологиясы, оқыту әдістерінің дидактикалық жүйесі, оқытудың жеке стратегиясы.

ИССЛЕДОВАНИЕ РЕАЛИЗАЦИИ ПРИНЦИПА ИНДИВИДУАЛИЗАЦИИ В УСЛОВИЯХ УНИВЕРСИТЕТА

Аннотация: В статье рассматривается актуальная проблема реализации принципа индивидуализации в условиях вуза. Отмечается важность осуществления данного процесса в период адаптации к условиям обучения в вузе. Авторами освещена сущность процесса адаптации, выделены ее основные формы, аспекты, условия успешности.

Описаны итоги проведенного эмпирического исследования особенностей процесса адаптации студентов-первокурсников, в ходе которого выявлены группы основных трудностей адаптации; сделаны выводы о факторах, повлиявших на выбор студентами университета и мотивах выбора будущей профессии, о готовности выпускников школ к учебе в вузе. На основе исследования также предложены пути реализации принципа индивидуализации в вузе через учет индивидуальных особенностей обучающихся, внедрение в образовательный процесс новых технологий, использование приемов включения каждого студента в активную, продуктивную деятельность по творческому овладению профессиональными компетенциями. Сделан вывод о необходимости целенаправленной работы в вузе по реализации принципа индивидуализации через повышение профессионализма деятельности управленцев и преподавателей.

Ключевые слова: адаптация, индивидуализация, творческий подход, профессиональная компетентность, личностно-ориентированный подход, образовательная технология, дидактическая система методов обучения, индивидуальная стратегия обучения.

Introduction.

Kazakhstan integration into the world educational space requires change in the contents of specialists training, in the methods and forms of interaction of education process subjects, transitions from front forms of education to learner-centered. The development of the cognitive, creative abilities and professional competencies of students, in our opinion, can be greatly facilitated by the implementation of the principle of individualization of education, which is successfully applied in the new type secondary schools of Republic of Kazakhstan - lyceums and gymnasiums.

It is very important not to “miss” a potential talent during the period of adaptation to university learning environment. Individual approach to each student is necessary at this very stage.

The main part of the article.

The notion of school leavers adaptation at the university is understood by psychological-pedagogical science as a new organization of mental activity, on the one hand and the skill of every personality to associate his value system, stereotypes, models of behavior with the offered one, on the other hand [1; 2; 3].

Three forms of adaptations are singled out: professional, social-economic and didactic, where professional adaptation is understood as an adaptation to high school structure, contents and components of educational process at the university, peculiarities of the chosen profession; social psychological is the formation of positive constructive relationship with teaching staff and group mates; under didactic – acquiring the forms, methods of university education [4; p.57].

Besides there are physiological and medical aspects, connected with organism rebuilt, being applied to new conditions and mode of life [5; p.12].

Adaptation period and success to new conditions depend on the stability of ethic qualities (diligence, kindness, etc.), social experience range, how adequately a school leaver percepts social requirements to his manner and from some individual characteristics of a personality such as extroversion, communicability, optimism, endurance and stamina [6; 7].

Analyzing the difficulties of the adaptation period of first-year students, we conducted a survey among 600 first-year students of four faculties of the East Kazakhstan State University (students of history, philology and international relations, economics and law, natural sciences and technology, psychology, pedagogy and culture faculties).

Data processing allowed to single out the following groups of basic difficulties of adaptation: absence of skills of independent work (74% of being questioned); inaptitude to perform psychological self-regulation of behavior and activity, aggravating absence of habitual every day pedagogic control (64% of students); the search of optimal regime of labor and rest in new conditions (58%); negative experience connected with leaving school collective with their expressed mutual help and moral support. (56%); uncertainty of profession choice motivation, insufficient training for it (42%); living conditions organization and self management at the dormitory (39%). Many of the students being questioned singled out several groups of adaptation difficulties, so the the general number of the answers is more than 100%. It was pointed out that not all first year students manage easily and at once to the new conditions. Dynamic stereotype, a physiological mechanism of habitual behavior, is rebuilt applicably to the new conditions with different students with different speed, taking in average about 6 months that is the whole first semester and a part of the second. At the same time, this period determines students' future work.

We have also studied the question about the factors that influenced the students' choice of the university, about the readiness of school leavers' to the study in it and about the difficulties of the process of studying. 500 first year students were questioned, including 70 lyceum leavers.

For the question of the questionnaire, "Which factors influenced your choice of the profession most?" – the students' and lyceum leavers' answers (the answers are marked in brackets) were distributed in the following way: family – 41% (16%); teachers – 36% (51%); mass media – 31% (26%); friends – 9%(6%); the choice was made by myself – 6% (25%). Data analysis gives the evidence about high efficiency of the work conducted in the lyceum on the formation of professional direction of a personality.

To check the assurance of the students about their vocation there was a question about the motives of profession choice. Answers of ordinary school leavers' and lyceum leavers' divided in the following way: aspired to interesting and substantial life – 38% (62%); was sure in the abilities in this area 22% (51%); education makes a person more independent in life – 21% (21%); interest to mental work professions – 19% (86%); material factors – 8% (2%). The answers to control question that checked the attitude to the profession: "If you had to choose the profession again, what would you choose?" were as follows: would choose to study at the same university – 54% (86%); another – 18% (2%); work according to the chosen specialty – 8% (3%); work somewhere – 6% (0%); study somewhere – 14% (9%). These data allow making a conclusion about the fact that the formation of professional interests and inclinations happens significantly spontaneously, the most of school leavers choose the university without knowing their abilities and devotion. While lyceum leavers made their choice consciously enough.

Evaluating school training for study at the university, 24% of school leavers and 86 lyceum leavers consider it satisfactory: school gave them knowledge, skills, abilities, brought up necessary character traits – assiduity, discipline, ability to work independently, overcome difficulties, the sense of responsibility, collectivism. Basic claims to school on the part of school leavers of traditional educational establishments are as follows: we were not taught to take good notes, computer skills (86%), work with reference and bibliographical literature (64%), work at oneself, analyze a big amount of information (46%), plan and distribute the time correctly (48%), study without systematic everyday control (37%). Students' answers prompt a lot how education in secondary school should be changed to make the transition to the university easier – to train for independent work, make closer the principle of material explanation in high school to university, systematically teach to work with the originals, reference books, dictionaries, encyclopedias, introduce lecture courses and teach to make notes, introduce credit system. This was done in due time at the lyceum. Moreover, the analysis of lyceum leavers' answers about the readiness for the study at the university allowed singling out a number of other difficulties of study. First of all, 74% of first year students point out the absence of the classmates creative attitude towards their studies, reproductive character of material presentation by them at seminar and laboratory classes; 6,1% point out great difference in the level of course students' training, and some lectures taking into account this fact try to keep to the "happy medium"; 58% underlined a paradox decrease of their own tempo of knowledge increase and classes load in comparison with lyceum; 39 % did not find the area of their scientific interests application. It is remarkable that these are the facts at the background of positive picture in general – 100% of lyceum leavers' progress and 80 % - knowledge quality. To compare, general university index correspondingly 85,5% and 52,9%. Thorough analysis of the position of each lyceum leaver in new collectives allows pointing out a number of lyceum leavers adaptation problems at university conditions. First, it is a necessity of transition for a new qualitative level of interaction on the whole chain of cooperation: university administration, department collectives, and separate lecturers. Here a necessity results of "piece" transition of every lyceum leaver to the departments and sub-

departments. As it is very important for a university lecturer to study the personality of a student, know the peculiarity of his up brining in the family and at school, his character traits, interests and inclinations, life plans, dominating motives of activity, the level of ambitions, self-evaluation and ability to conscious behavior regulation. If at the lyceum all this block is traced and being corrected by a psychological service in dynamics, at the university it is usually left unclaimed.

The second problem is the necessity of transferring of the most lyceum graduates for individual study programs. The fact that 81 out of 152 lyceum lecturers work at the university, 2 doctors, 34 candidates of science and conduct classes with lyceum school children supposes courses deep study, active inclusion of lyceum school children into research experimental work. It is not always possible at the university among the mass of first year students allow lyceum graduates not only preserve but also increase education tempo, develop the taste to research. It is not accidentally that 59 % pointed out in the questionnaire that it was more interesting to study at the lyceum than at the university. 38% of graduates point out creative atmosphere and healthy competition in the lyceum when they wanted to share knowledge they found themselves with their classmates first and then with the teacher. 24% point out with alarm about careless attitude, indifference and inactivity in acquiring knowledge of their new partners in students' groups.

A definite step in liquidating the gap between the forms and methods of education work at school and university is lecturing the special course "Introduction to the profession", introducing the students with methods of teaching at the university, skills in working with a book, making good notes of the lecture.

Evaluating its practical significance, 69% of freshmen point out that special course helped them to join the specificity of university education faster. In addition, 41% of lyceum leavers are not satisfied with special course contents. Among the proposals of its improvement are the following: "Include interpersonal communication training to get introduced with group mates faster and closer", "Improve practical module, allowing acquiring applied skills"," introducing one more discipline about the foundations of scientific research work".

With the aim of education individualization studies at the university, we also questioned 216 lecturers and 518 students. Questionnaire data were supplemented by observations of university education process, conversations, interviews, etc [8].

The following research objectives were stated: to study possible ways of education contents and technologies design, to analyze the ways of taking into account students' individual peculiarities, used by teachers in teaching activity; to study the methods of including each student into productive activity on creative acquiring of professional knowledge and skills.

Since the concept of "technology of education" is important for both teachers and students, we found it expedient to include in the questionnaire the question: "Do you see the difference between technology and the didactic system of teaching methods? What is it? "- for teachers and "How do you understand the meaning of the expression "individual learning strategy"?"- for students.

We offered university lecturers to work with some key notions of the problem of professional education modern contents and technologies design: "education programs design", "education management", "rating control", "testing".

The following questions allowed us to study the methods of each student including into productive activity and analyze the ways of students' individual peculiarities taking into account: "How is it possible to make studies at the university individualized?", "Which ways of education encouragement and students' individual peculiarities are the more successful in university lecturers experience?, etc. Students expressed their opinion about such notions as "education technology", "Professional education individualization". Received data bear the evidence of a definite level of these notions understanding.

Education technology is connected with analysis and this activity outcomes assessment. Not only the level of academic achievements is being analyzed but also students' personal achievements. For this purpose, the following question was included in the lecturers' questionnaire: "What can lecturers do to increase the possibility of growth of student personality achievements?" Students were offered open questions, for which we received definite statements about the fact if they succeeded in realizing their abilities, strengths and saw the growth of their achievements during their studies at previous education establishments (colleges, secondary professional educational establishments, universities).

Owing to the fact that lecturer's activity on new education technologies acquirement requires great efficiency and creative approach, the questionnaire also contained questions about the ways, according to students' opinion, used by the lecturers of individual peculiarities taking into account and a question: which lecturers' activity can be considered creative.

Taking into consideration the fact that students' training includes a number of courses the students were offered a question: "Is the number of courses enough for your professional training at the university? What changes are possible?" and for lecturers: "In your opinion, what disciplines and technologies can train a modern professional to productive activity?"

The level of understanding by the lecturers such expression as "education technology" allowed determining if they see the difference between a technology and didactic system of education methods and what it consists of. One-word answers (yes, no) were offered, which we classified in the form of a table (all numeric data are expressed in % in table).

Table - Lecturers' judgement about the difference between teachnolgy and didactic system of education methods

Indexes / Categories	Lecturers working only at the university	Specialists conducting classes as a part-time job	Total
See the difference	35,3	29,0	64,3
Do not see the difference	3,3	8,8	12,1
Did not answer	11,0	12,6	23,6

30,4% respondents do not only see the difference between technology and didactic system of education methods, but also point out that education technology is the area of knowledge, connected with the laws of composition, implementation and assessment of the whole education process taking into account the goals of education. Some educators point out the difference between the function that technology and didactic system of methods perform (technology functionally covers the whole education process: from the goal to the result, didactic system of methods as a rule realizing the goal does not take into account the result of the process).

There are opinions among the lecturers that technology and didactic system of methods have different goals and objectives and here is the most important difference between them. A number of answers point out that technologies are universal and didactic system of methods are specific enough for a definite course. Thus, received data record the fact that lecturers' understanding of the category "education technology" is at a low level; especially it concerns the specialists conducting classes at the university. The latter who pointed out their anxiety about the fact that they do not have the possibility to get acquainted with new trends in pedagogy and psychology of high school and it has some outcomes on their teaching activity efficiency.

Education technology presented as an individual strategy supposes achieving by the student a definite level of education and the possibility for student's inner personal potentials realization. When offering students to interpret the meaning of the expression "individual learning strategy", we assumed that this would be a rather difficult task for them, because this concept is not clearly defined in the pedagogical literature. But, nevertheless received data analysis has shown that half of the students (49,5%) completed the as signment successfully. Among offered options the following were the most common: the ways of acquiring professional education in modern conditions (30,5%); educational program (9,7%); taking into account all educational and professional possibilities of the personality (8,5%); the way of personality self-realization (0,8%).

There are many different approaches today to the notion "education technology". Among basic trends, two can be singled out: technocratic and personal approach. This variety predetermined a lot the results that we received having analyzed the students' answers. Education technology is characterized as a complex of methods, techniques, and education by 46,3% of students, 10,8% point out author position in determining the essence of this notion ("it is the system of education developed by the lecturer itself"). 7,4% of students connect this notion with the use of technical means of education and computers. But 35,5% of students could not express their own opinion.

Most lecturers and students questioned by us connect basic trends of transformations in high school, first with establishment of elective professional component and modern education technologies design.

Received data record that the most of lecturers accept those changes that happen at a modern university but have some difficulties in specific knowledge and skills on projecting (74,6% of lecturers point out that). Learner-centered pedagogy is based on humanistic trend and has the goal of free, creative development of a human personality. The lecturer helps the student in his achievements both academic and personal. In the answer to the question "How university education can be individualized" 58,8 %

offer students to give the possibility to express themselves in completing creative individual assignments (reports, course papers, research, diploma project, etc.) 16,9 % of lecturers offer to see a personality in every student, be supported by the knowledge of his individual peculiarities (without showing herewith how to realize the wish). 10,1% lecturers offer to improve methods and ways of encouraging education and professional activities in class for the growth of students academic achievements. 14,2% of lecturers did not answer this question.

University, college, secondary professional education establishment are social institutes which allow a person to find out his abilities and realize himself at a definite stage of becoming an adult and personality formation. Data received by us record the fact that most students (87,6%) during their studies at secondary professional education establishments and universities succeeded in realizing some of their abilities. Among the number of abilities enumerated by the students we singled out several groups: academic (intellectual); communicative; management; sports; creative. 8,6% of students answered categorically "did not realize any abilities". It is explained a lot by traditional contents and education technologies used in secondary special and higher education establishments. 38,4% of students consider that a number of education courses offered to them at the university is not enough to realize all their personal and professional opportunities. Among the offers about introducing new disciplines there as follows: communication psychology; conflict resolution studies; the foundations of professionalism activity; the History of Art; active methods of learning and popularization of professional knowledge public relations.

We received the following answer to the question about how often the lecturers use different kinds of methods and ways of education individualization: nearly do not use (45,3%); seldom (20,9%); often, nearly always (28,9%); did not answer the question (4,9%). Students understand individualization as: taking into account student's individual peculiarities – 45,8% (if there is a weak auditory perception the lecturer gives the possibility to work with visual materials, takes into account the tempo of the work of each; gives assignments according to his abilities, etc.; individual education – 31,4% (assignments for the classes being missed, consultations, explanation of individual assignment); different kinds of differentiation – 1,7% (work in groups, pairs, etc.; self education – 2,4%; did not give the answer – 18,7%.

The question about lecturers' creative activity deeply interested the students as through the prism of this activity they see their participation, their place as a subject of educational process. Most respondents (34,3%) point out such characteristics of lecturer's creative activity as the search of new means of students' including into productive activity; 21,2% of students are sure that lecturer's creativity must be directed to interest, abilities development and also lecturer's creativity in the use of new information technologies. A creative lecturer is able to communicate productively, create an atmosphere of mutual understanding and cooperation creation (14,5%). If to consider creativity as one of the criteria of being successful in new contents and education technologies design and also their implementation, students opinions about their lecturers' creative activity produce a favorable picture of educational situation at the university.

Besides stated above we researched the experience of modern technologies, the use of active learning methods in the educational process; including technologies in the disciplines curricula; education process efficiency in realizing the objectives of students' professional competency development. On the basis of the analysis being carried out a conclusion was made that education activity logics is not reflected enough in disciplines education programs that give rise to impossibility to solve efficiently on contents activity level the task of developing reflexive and project professional abilities of students.

There was no planned diagnosis of students' professional competency (this phenomenon was found only in 5,9% of programs). According to the forms of education process organization only 8,6% was organization activity, business games and training classes. The rest of them correspondingly 57,1% and 27,3% included lectures, seminars and practical classes.

Summary

Carried out analysis allowed to make a conclusion about crudity of general for the whole university conceptual foundations of building up the education process, absence of developing, feed back activity component of curricula and program contents, unwillingness of the most lecturers of the university to use the methods of active teaching, absence of scientific-methodical provision of modern education technologies use.

Received data analysis records weak individualization principle realization in the conditions of a modern university and the necessity of purposeful work in this direction, first, through increasing professional activity of managers and lecturers.

REFERENCES:

1. Aurel Ion Clinciu. Adaptation and Stress for the First Year University Students // Procedia - Social and Behavioral Sciences. – Vol.78. – 2013. – P.718-722.

2. Aksarina I. Model of the process of adaptation of graduates of schools at the stage of transition from general to higher professional education // Bulletin of Ugra State University. - 2014. - Issue 1 (32). P.5-11.

3. Shamionov R.M. Psychology of social behavior of the person: Textbook. allowance. - Saratov: Nauka Publishing Center, 2009. - 186 p.

4. Melekesov G.A., Syromitskaya G.A. Adaptation period of students of a pedagogical university and its difficulties // Bulletin of OSU. Pedagogical sciences. - 2004. - №2. P.57-62.

5. Early signs of psycho-physiological disorders in bachelor students in the process of learning activities. Abstract of diss ... for the degree of candidate of biological sciences. - M., 2015.

6. Alex M. Susskind, Robert A.B rymer, Woo Gon Kim, Hae Young Lee, Sean A. Way. Attitudes and perceptions toward affirmative action programs: An application of institutional theory // International Journal of Hospitality Management. – Vol. 41. – 2014. – P.38-48.

7. Joanna Sosnowska, Peter Kuppens, Filip De Fruyt, Joeri Hofmans. A dynamic systems approach to personality: The Personality Dynamics (PersDyn) model // Personality and Individual Differences. Vol. 144. – 2019. – P. 11-18.

8. Khuziakhmetov A.N., Nasibullov R.R. Dialectics of Correlation of the Schoolchild Personality Socialization and Individualization // Procedia - Social and Behavioral Sciences. – Vol.191. – 2015. – P. 843-847.

Карабаева Л.К.
п.ғ. к., аға оқытушы
Аймақтық Әлеуметтік Инновациялық Университеті
Шымкент қаласы, Қазақстан

Курманбаева П.
аға оқытушы
Аймақтық Әлеуметтік Инновациялық Университеті
Шымкент қаласы, Қазақстан

Асанова Г.С.
аға оқытушы
Аймақтық Әлеуметтік Инновациялық Университеті
Шымкент қаласы, Қазақстан

Тажиметова Э. Б.
Магистр-оқытушы
Аймақтық Әлеуметтік Инновациялық Университеті
Шымкент қаласы, Қазақстан

«ЕЛТАНУ» ПӘНІ САБАҒЫНДА ҚОЛДАНЫЛАТЫН МӘТІН МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа. Бұл мақалада өлкетану сабағында терең мағынасы бар мәтінді қолданудың тиімділігі туралы айтылады. Осы мәселелерді шешуде мәтіндердің мағынасы үшін дәлелдер қолданылады. Мәтіндерді салыстыра отырып, әңгіме жазу кезінде мазмұнның қай мәтінін таңдағаныңыз анықталады.
Түйін сөздер: мәтін жазу, мазмұны, елтану сабағы.
Аннотация. В этой статье обсуждается эффективность использования текста с глубоким значением на уроке Страноведения. При решении этих вопросов используются аргументы для значения текстов. Сравнивая тексты, в рассказе определяется, какой текст контента вы выбираете при написании.
Ключевые слова: написание текстов, контент, урок Страноведения.
Abstract. This article discusses the effectiveness of the use of quality text in the Country Studies lesson. In the solution of these issues, arguments for the meaning of the texts are used. By comparing text with two (a) and (b) texts, the textbook defines exactly what content text you choose when writing
Keywords: text writing, content, lesson of Country Studies.

Мамай Ахетов, филология ғылымының кандидаты: Мемлекеттің атынан сөз сөйлеу – үлкен бақыт әрі жауапкершілік. Мағжанның өлеңі бар:

Риялы ораза намазбен,
Өзіңді-өзің алдама.
Әдепті болсаң одан да,
Көп жақынсың Аллаға… – дейді.[1] Әдеп ешқашан күн тәртібінен түспейді. Дамудың шегі жоқ, ал бүгінгідей дүниенің төрт бұрышымен ақпарат алмасу оңай заманда жақсы да. Осы ой бала дамуына әдеп дәстүрді сіңіре білу «Елтану»пәні сабағында кең өріс алады. Сондықтан «Елтану» пәнінің мәтіндерінің сапасының мағыналы мәнді болғаны пайдасы мәнді. Осы мақаланың алдына қойған мақсаты оқылатын мәтін талқыланып өзекті мәселелерді камту керектігі айқындалған.

Ғылымның дамуының логикалық себебінен елтану сабағының пән ретінде оқулықтарының баспадан нақты оқулық болып басылып шығарылуна керекті материалдарды жинақтап , оларды талқылап, мәтінің тематикасын анықтауға, шетел тілі сабағынан беретін мұғалімдердің «Елтану» пәні туралы ойларының ерекше маңызы бар.

Жалпы алғанда, жекелеген материалдық бірліктерге қатысты да, таңдалған тілдік ресімдеуге қатысты да, белгісіздік бар екенін айтуға болады. Пікір нақты«Елтану» оқулығының концепциясы мен оқу үшін «Елтану» оқулығының нысаны арасында ауытқиды. Онда елтану ақпаратының мәні әдеби тіл арқылы берілуі тиіс. [2]

1. Оқу материалы мақсатты тіл елінде әлеуметтік қатынастардың шынайы бейнесін беруі тиіс және әлеуметтік прогресс болуы тиіс. Бұл мақсат үшін ғылыми негізделген ақпаратты, атап айтқанда, тарих, физикалық және экономикалық география, халық құрылымы, экономика, мемлекеттік құрылыс және қоғамдық құрылыс, сондай-ақ тиісті елдің қоғамдық өмірі, мәдениеті мен өнері саласынан беруді қажет етеді.

2. Оқу материалы бұл ақпаратты белгіленген елдің тілінде беруі тиіс , сонымен қатар әр түрлі функционалдық стильдерді қосу арқылы қандай да бір халықтың тілі мен мәдениетінің тиімділігі мен тілдік бірлігін арттырады.

3. Тұрақты көлденең қосылыстар және, демек, елтану пәнінің ішкі құрылымы көрсетілуі мүмкін, сондықтан қисынды дәйекті материалдар салу.

4. Бұл студенттің өзіндік жұмысы үшін қажетті жағдай жасалуы керек.

Мәтіндік пішімдерді таңдағанда екі негізгі категорияны таңдауға болады:

а) имманентті жалпы халықтық ақпарат беретін мәтіндер: мұндай мәтіндер осы ақпаратты береді.
- жүйесіз - эмоциялық
- көркем иеліктен шығарылған
- рухани ойын-сауық мақсатына қызмет ету, әрі көркем сөйлеу негізі болады.

b) ел туралы ақпаратты анық беретін мәтіндер: мұндай мәтіндер бұл дәл тура ақпаратты береді
- Жүйелі
- Ұтымды
- Нақты - елтану ақпаратының мақсатына қызмет ететін мәтіндер.

Бірінші көзқарас елтану оқулықтарына ең алдымен Б санатындағы мәтіндерді енгізу қисынды болып көрінеді. Мұндай мәтіндер шетелдік ақпараттық материалдар түрінде ұсынылған . Бұл мәтіндер шет тілінде білім беру тұжырымдамасына да, әдістемелік жағынан да сәйкес келмегендіктен, оларды қарапайым меңгеруге тыйым салынады. [3] Дегенмен, оларды оқулықтардың мәтіндерін жасау үшін пайдалануға болады.

Енді А) санатындағы мәтіндермен жұмыс қалай жасалады. Әңгіме негізінен елтану ақпаратын жанама түрде беретін әдеби мәтіндер туралы болып отыр. Олар оқу пәніне қатысты қызметтік функцияға ие болғандықтан, оларды іріктеу өлкетану және елтану еңбегінің мәні болып табылмайтын әдеби талдаудың нашарлығын болдырмау үшін мұқият жүзеге асырылуы тиіс. Демек, өлкетану аспектілері қарастырылатын әдеби формаларды ғана қабылдау керек. .[4]

Проблематиканы бейнелеу үшін А) және Б) санаттарындағы түрлі функционалдық стильдердегі екі мәтінің мағнасын қарама-қарсы қою керек, бірақ олардың негізінде ортақ объект , Тюрингер орманының пейзажы жатыр.

Text 1:

Zwischen dem Harz im Norden sowie dem Thüringer Wald und Thüringer Schiefergebirge im Süden erstreckt sich das ackerbaulich stark genutzte Thüringer Becken. In ihm lagert die Schichtserie vom Zechstein über den Buntsandstein und Muschelkalk bis zum Keuper schüsselförmig ineinander. Weite Bereiche, besonders im inneren und tiefsten Beckenraum, sind lößbedeckt. Aus einer ehemaligen Einebnungsfläche entwickelte sich vorwiegend im Quartär ein Relief, das sich weitgehend den Lagerungsverhältnissen und der unterschiedlichen Widerständigkeit der Schichtgesteine angepasst hat. An den aufgebogenen Rändern treten um den inneren Bereich immer ältere Schichtgesteine zutage. Die Keuper ab Lagerungen werden von den Muschelkalkgesteinen fast völlig umrahmt und bilden bei schwach geneigter Lagerung einen weithin verfolgbaren Schichtstufenkranz mit nach außen gerichteten Stufen. Um ihn legt sich ein nahezu lückenloser Buntsandsteingürtel.

Text 2:

… der Kustos hat mir Tisch und Stuhl auf die Terrasse gestellt, und es wird Zeit, dass ich dir einiges, über meinen Aufenthalt in Dornburg berichte.

Ich wohne in einem kleinen Eckzimmer, wie du es dir schöner nicht vorstellen kannst. Wenn ich mich aus dem Fenster beuge, sehe ich hundert Fuß tiefer die Hauptstraße, die von Jena nach Naumburg führt. Vor der Terrasse aus kann man in diesem Landschaftsbild zwei Zonen unterscheiden: das Saaletal mit seinem furchtbaren Feldern, Wiesen und Gärten ein locker besiedelter Raum, wo Feldmark, Flur und Wald durch die uralte Pflege des Menschen zur Kulturlandschaft geworden –und die einsteigenden Hügelketten aus Kalkstein ,die das ganze Saaletal von beiden Seiten gebieterisch flankieren. Auf dem rechten Saaleufer liegt der Tauten bürger Forst, ein langgestreckter Höhenrücken. Halbig und Sanft steigt er aus dem Saaletal empör und dehnt sich mit seinen wechselnden Waldungen und Lichtungen plateauförmig nach Osten aus.

Im Süden schiebt sich der Gleiß berg mit seinen scharfen vorspringenden Hängen in das Blickfeld. Colmsdorf und Kunitzburg werden sichtbar; im Norden erhebt sich ein angebrochener Berg, die Kalksteinbrücke von Steudnitz.

Seit 20 Jahren lebe ich am Nordabhang des Thüringen Waldes. Hier herrscht die Nadelbäume vor, die borkigen Stämme der Tannenen, Fichten, Kiffern. An den Berghängen auftragende Klippen rötliche Bastion, Urgestein, bemerkenswert in seiner Schroffheit. In einer solchen Landschaft sind die

Farben oft stumpf, gibt es keinen leuchten Töne, der Mischtondominiert, die Formen der Berge gehen ruhig und gelassen ineinander über . In Dornburg dagegen fühlst du dich plötzlich in ein licht- und Sonnenland versetzt. Diese Gegend zeichnet sich wieder durch die elementare kraft hoher Felsen noch durch andere erhabene Naturformen aus. Es ist ein Stück der Erde Ohne vulkanische mit kühler Dunkelheit, wo das Leben der Menschen eng aneinanderrückt. Auch die Rauheit des Harzes ist diesem Landstrich fremd. Mit zarterem Pinsel hat hier sie Natur gemalt. Immer wieder leuchtet der helle Kalkstein durch. Auch scheinen mir die Hänge schöne modelliertes die langgezogenen Hügelketten im hohen Thüringen Wald. Vor allem ist es das Sonnenlicht, das von den Kalksteinwänden reflektiert, der Tektonik dieser Landschaft anziehender Farben ,Formen und Linien verleiht. Das feine Medium der Muschelkalkformationen nimmt der Erdkruste je gliche Schwere, und die Hügelkletten mit den Laubwäldern, Buchen ,Steineichen und Kastaniensind voller Klarheit. Im Gegensatz zum düsteren Nadelwald wirken die Laubbäume mit ihren irisierenden Licht flecken fast körperlos. Wo die Vegetation die Felsen zu deckt ,haben die Hänge ein dunkelgrünes , buschiges Aussehen….

Nach all den Jahren fühle ich mich in Thüringen zum erstemal geboren. Ich bin in Dornburg einer Landschaft begegnet, die empfänglich ist für die innere Stimme des Menschen , die dich begleitet, mit leisen Händen die Abende in den Morgen hinüberführt.

Es ist einer der wenigen Orte, wo sich Vergangenheit und der Gegenwart in einer großen ,offenen Harmonie ergänzen , ein Land , das unser Auge immer wieder anzieht , gefällig geordnet ,ohne dämonische Spannung ,ausgleichen und voller Klarheit, wo die Lebenssicherheit des Menschenspürbar wird.“Freundschaft mit der Erde“ - sagt Goethe -hier habe ich sie gefunden.

Екі мәтіндерді өлкетану бойынша оқу материалына енгізуге қатысты салыстыру кезінде қарапайым балама шешім "1 мәтін үшін" мағынасында, 2 мәтінге қарсы елтану пәннің мүдделеріне жауап бермейді.

Егер бірінші мәтіннің нақты прозасы объектінің ғылыми негізделген геологиялық сипаттамасын қамтамасыз етсе, онда екінші мәтін оны әлеуметтік өлшемдерді қосу арқылы көрсетуге мүмкіндік береді.

Бірінші мәтіндегі арнайы ғылыми терминдердің көптігі бетінде әдеби күнделік түріндегі шынайылығының субъективті сипаттамасы екінші мәтіндегі байланыстырушы болып табылады. Студенттердің тілдік дағдыларының жоғарылауына байланысты бейімделу жоғары білім деңгейінде, сондай-ақ белгілі бір әдеби мәтінге қатысты туындауы мүмкін проблемалар жойылуы мүмкін.

Егер «Елтану» пәні сабағында әдеби мәтіндерді алған да, соған байланысты мәселелерді түсінеміз. Шет тілдерін оқытуға әдеби мәтіндерді енгізуге байланысты, бұл көркем мәтіннің эстетикалық талғамы есебінен болмауы тиіс, онда бұл мамандандырылған оқу елтану үшін тиісті көлемдерге жатады. Негізінде, өлкетану пен әдебиет арасындағы байланыс диалектикалық ретінде ғана түсінікті болуы мүмкін, онда бір жағынан, өлкетану білімі әдебиетті терең түсінуге мүмкіндік береді, ал екінші жағынан әдеби шындықты эстетикалық тәжірибе қоғамдық процестерді түсінуге ықпал етеді.

Алайда, бұл жалпы танылған факт нақтылауды қажет етеді, өйткені бұл жағдайда өлкетану оқу материалдарын әзірлеу үшін шешімнің нақты нұсқаларын іздестіру туралы сөз болып отыр. Өлкетанудағы әдеби мәтіндерді пайдаланудың қажетті шарты, өлкетану материалдарын зерттеуі үшін ерекше болып табылатын, әдеби жанрларды нақты анықтау болып табылады. . Біз көркем материалдарды өлкетану сипатында, яғни саяхат ,әдеби күнделік, репортаж немесе фельетон туралы жанрлар туралы ойлаймыз. Бұл ешқандай жағдайда да,егер бұл өлкетану ақпаратының үлесі орташадан жоғары болса, романның немесе өлеңнің үзіндісін мұқият іріктеуді жоққа шығармайды. Әйтпесе, кез келген әдеби мәтін ұлттық мақсатқа ұмтылу үшін қажетсіз болуы мүмкін.

Бірақ жағалаусыз өлкетану өзінің тәртібі ретінде белгіленгенге дейін өз нәтижелерін дайындайды. Осылайша, біз «Елтану» пәнін шет тілдерін оқытудан нақты бөліп отырмыз, онда мәтінмен жұмыс істеу кезінде өлкетану аспектілері ескеріледі, бірақ тіл құбылыстарымен жұмыс істеу басымдыққа ие. Есте сақтаудың екі саласы арасындағы айырмашылық шет тілдерін оқытуда өлкетану басқа білімдермен қатар Оқыту қағидаты ретінде имманентті оқытылатындығы фактісінен туындайды,бірақ дербес оқу пәнінде өлкетану бұл анық оқытылады.

Осылайша, «Елтану» курсы аясында әдеби мәтіндерді дәл таңдау-бұл оқу пәнінің материалдандырылған көрінісі ғана . Бұл «Елтану» оқу пәні халықаралық шарттар мен келісімдер , бағдарламалар, Конституция мәтіндері және т. б. сияқты оригинал мәтіндерін мұқият іріктеу мен қабылдауға женілдетіліп сәйкестендіру керек. Бірақ олардың да ұлттық білім берудің жан-жақты

қамтитын тұжырымдамасы шеңберінде нақты белгіленген дидактикалық функциясы болуы тиіс, оның жан-жақты орындалуы мәтіннің көрсетілген нысандарына өзінің нақты үлесін қосады. Қорытынды жасай отырып, біз айта аламыз: .

Шет тілі оқытушыларын дайындауда елтану пәнін одан әрі бейіндеумен сәйкес оқу материалдарын дайындау туралы мәселе үлкен маңызға ие болады . Елтану пәнін дамыту, сонымен қатар оның базалық теориясын қалыптастыру сабақ беруде практикалық және мақсатты тілдің нақты жағдайларына бағытталған, шешімдерге қаншалықты қол жеткізу мүмкіндігіне байланысты болады.Сондықтан Ғылым теориясының талабы эмпирикалық алынған білімдер олардың теориялық салдарларына үнемі тексерілетіндей және осылайша, теория мен тәжірибе бірлігі тұрғысынан елтанудың теориялық фундаменті кең тарап және тереңдей түседі.

Оқу материалдары үшін мәтіндерді әзірлеу қазірдің өзінде танылған теориялық жағдайды іс жүзінде іске асыруға, сонымен қатар жаңа теориялық идеяларды алуға тамаша мүмкіндік болып табылады. Бұл ретте, біз үшін мәтін немесе мәтін таңдаудағы проблема қалыптасатын елдегі пән мәселелері бойынша, негізгі ғылыми теориаларды әзірлеу студенттің түсінігін қыйындаттады, атап айтқанда, пән және жеке ғылыми пәндерді құрайтын мәселе сияқты көрінеді. .[5] Қалған жинақтарды осы процесте де жүргізуге болады ары қарай тіл немесе әдебиет үшін елтану қарым-қатынасының ашық сұрақтары, сондайақ теориялық шешімге жақындайды. Елтану» қолданбалы курсын оқытуда өздік білімдерін кеңейтіп, теориялық білімді практикамен ұштастыруға, яғни оқитын тілінде еркін сөйлеу жолдарын қарастыруға, оқып отырған ел туралы білімдерін тереңдетуге студенттерді бағыттау. Оқып жүрген тілдің елі, оның салт-дәстүрі, мәдениеті, көршілес елдері, саяси құрылымы туралы тақырыптарды өтуде оқушыларды өз бетімен білім алуға жетелеу, сыни тұрғыдан ойлау технологиясының стратегияларын пайдалана отырып курсқа қызығушылықтарын, интеллектуалдық және шығармашылық қабілеттерін дамыту.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Мамай АХЕТОВ, филология ғылымының кандидаты,
2. Handbuch der DDR, Leipzig 2019, S. 48-50
3. H. Cabuk, Dornburger Blätter, in: Tagebücher, Halle (Saale) 2016, S. 221-223; vgl. auch Sonderheft 1974 von Deutsch als Fremdsprache.
4. Vgl. M. Löschmann, Wie notwendig ist die Adaption künstlerischer Texte? In: DaF 3/1999, S. 157 ff.
5. Vgl., Die landeskundliche Komponente bei der Behandlung literarischer Texte im Deutschunterricht für ausländische Germanistikstudenten, In: DaF 2/2017. S. 78. ; G. Fischer, Der landeskundliche Aspekt bei der Behandlung literarischer Texte im Deutschunterricht für Fortgeschrittene

- Erläuterung eines Beispiels, in: Moderner Sprachunterricht
- Lehrerbildung und Lehrerfortbildung in Dresden vom 1. bis

6. August 1987, Leipzig 1989, S. 310 ff.

5 Vgl. D. Herde / U. Bader, Einige Bemerkungen zu Gegenstand und Aufgaben des Lehrfaches „Landeskunde DDR“ in der Deutschlehrerausbildung sozialistischer Länder, In: DaF 1/1996, S. 1ff.

УДК 373.3
МРНТИ 14.25



Книсарина М.М.
старший преподаватель, доктор PhD
НАО «Западно-Казахстанский медицинский университет имени Марата Оспанова»
uku_malika@mail.ru



Дуйсенова А.А.
преподаватель, магистр педагогических наук
НАО «Западно-Казахстанский медицинский университет имени Марата Оспанова»

Ертукешева Г.М.
преподаватель, магистр педагогических наук
НАО «Западно-Казахстанский медицинский университет имени Марата Оспанова»

РАЗВИТИЕ УПРАВЛЕНЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ ПЕДАГОГОВ НАЧАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Түйін. Мақала бастауыш сынып мұғалімдерін басқарушылық қызметке дайындаудың оңтайлы формалары мен әдістерін зерттеуге арналған. Психологиялық-педагогикалық әдебиеттерді талдауда, мұғалімдер арасында басқару дағдыларын қалыптастыру мен дамытуда ойын менеджментінің тиімділігін көрсетті.

Кілт сөздері: менеджмент, білім менеджменті, ойын менеджменті, кәсіби құзіреттілік, мұғалімдердің басқару потенциалы**.**

Аннотация. Статья посвящена исследованию оптимальных форм и методов подготовки педагогов начальной школы к управленческой деятельности. Анализ психолого-педагогической литературы показал эффективность игрового менеджмента в формировании и развитии управленческих умений у педагогов.

Ключевые слова: управление, менеджмент в сфере образования, игровой менеджмент, профессиональная компетентность, управленческий потенциал педагогов.

Abstract. The article is devoted to the study of optimal forms and methods of preparing elementary school teachers for managerial activities. The analysis of psychological and pedagogical literature showed the effectiveness of game management in the formation and development of managerial skills among teachers.

Keywords: management, education management, game management, professional competence, management potential of teachers.

Введение.

Реформы в системе образования потребовали новых ориентиров в подготовке не только руководителей, но и специалистов образовательных учреждений. Управленческая и профессиональная деятельность в новых условиях экономики отличается установкой на

демократизацию и партнерские отношения, то есть, на самоуправление, чем на авторитарное управление.

Безусловно, и то, что настоящее время требует от современного человека быть не только конкурентоспособным специалистом, но и управленцем собственной жизни. Так называемый прагматизм в обновленном сознании человека тесно связан с умением грамотного планирования своего времени, рационального распределения имеющихся ресурсов в достижении поставленных целей. В нашем понимании такие умения называются управленческие умения, которыми должен обладать не только управленец/менеджер в системе образования, но и любой специалист. Изменение роли управленца состоит в организации многообразия деятельности, а не сужения ее простора. Поэтому требуется переход от узкой специализации менеджера к универсализации и гуманизации его управленческого образования, способствующего ориентации менеджера во многих отраслях человеческой деятельности: в психологии менеджмента, организационном поведении, управлении человеческими ресурсами, андрагогике и др.

Возникает необходимость целенаправленной подготовки студентов будущих специалистов к управленческой деятельности в рамках вуза. Поэтому все эти обстоятельства привели к необходимости подготовки человека - решателя проблем, обладающего активной субъектной позицией, личностно и профессионально успешного, с высоким уровнем управленческих умений [Книсарина М.М., 2016, с. 285].

Следует отметить, что существуют огромные возможности по формированию и развитию профессиональных и личностных компетенций будущего специалиста в условиях высшего обучения. Компетентность – это интегральное качество личности специалиста-педагога, проявляющееся в его способности профессионально осуществлять деятельность по развитию, обучению и воспитанию учащихся [Леонтьева Т.В., 2007, с. 34].

Деятельность педагога связана с постоянным решением все новых возникающих задач, проблемных ситуаций по развитию и, воспитанию и обучению обучающихся. Поэтому для педагога чрезвычайно важны не столько знания и навыки, сколько способность обобщенного их применения для разрешения конкретных ситуаций и проблем, возникающих в реальной деятельности [Ахметова К.К., 2018, с. 90]. В процессе профессиональной подготовки и в дальнейшем в профессиональном самосовершенствовании педагога наблюдается его развитие не только в профессиональном плане, но и личностном. Отечественный ученый Хмель Н.Д. считала, что повышение квалификации педагогов организаций образования находит свое отражение не только в знаниях об отдельных явлениях, но и в понимании особенностей их взаимодействия и взаимовлияния, происходящего в реальных условиях функционирующего педагогического процесса.

Профессиональная компетентность педагога глубокое и объемное по своему содержанию интегративное понятие, состоящее из основополагающих компетентностей: предметная, коммуникативная, управленческая, психолого-педагогическая компетентности и др. Компетенция, как более конкретное, частное понятие, является составляющей общей компетентности. Так, компетенция приобретается при решении конкретной профессиональной задачи в конкретной ситуации. Но все же и компетентность, и компетенция развиваются на основе взаимодействия теории и практического опыта.

Проблемой формирования и развития управленческих умений (способностей, компетенций) в учебной деятельности занимались многие ученые (Абдукаримова У.С., Койшибаев Б.А., Книсарина М.М., Кыркбаев П.Н., Росина Н.Л., Свирин А.А., Викина Н.А., Батомункуева А.Д., Завойская И.В., Затеева Т.Г., Гулова Л.В., Даржания А.Д., Альберт М., Армстронг М., Друкер П.Ф., Мескон М. и др.).

Согласно определения Хмель Н.Д., управление – это совокупность целенаправленных и взаимосвязанных действий управляющей и управляемой системы по согласованию совместной деятельности людей для достижения поставленной цели.

Управленческие умения, в широком смысле, интерпретируются как последовательное выполнение действий или операций в достижении поставленных целей; в узком смысле, как способы выполнения действий управления в учебной деятельности на основе полученных знаний и компетенций [Книсарина М.М., Сыздыкбаева А.Д., Аданов К.Б., 2018, с. 92].

Ведь принятие эффективных управленческих решений и успешное преодоление трудностей позволяет человеку в современном мире целостно самоутвердиться и самореализоваться. Для будущих специалистов умение управлять не только своей, но и деятельностью других и даже коллектива позволит достигнуть профессионального роста и личностного

самосовершенствования.

Так, в квалификационных характеристиках выпускников всех специальностей высшей ступени обучения отражено в числе многих требование осуществлять организационно-управленческую деятельность в рамках возможных компетенций. Поскольку управление во всех сферах человеческой деятельности является универсальным деятельностным инструментом по обеспечению ее системности, целеориентированности и результативности, гибкости и вариативности, то, по нашему мнению, овладение управленческими умениями, управленческой компетентностью является неотъемлемым компонентом общей культуры личности специалиста любого профиля [Книсарина М.М., Сыздыкбаева А.Д., Аданов К.Б., 2018, с. 93].

Следовательно, существует возможность проектирования модели профессиональной подготовки будущих педагогов, а также разработки новых образовательных технологий, гарантирующих достижение показательных результаты, в частности высокого уровня управленческого потенциала у личности. Наиболее оптимальными являются игровые методы, позволяющие ввести обучающихся в будущую профессиональную среду. В искусственно воссозданных ситуациях студенты оказываются в профессиональных ситуации, требующих от него реализации все сформированных профессиональных интересов, потребностей и навыков.

Основная часть. Оценивая учебный предмет и отдельный курс с точки зрения развития профессинальных компетенций, следует учитывать, что учебная деятельность не приравнена к профессиональной деятельности, в которой наиболее успешно развиваются и проявляются компетенции. При изучении учебных дисциплин реальная деятельность может часто лишь имитироваться, проектироваться, могут осуществляться отдельные фрагменты.

Так, в целостном педагогическом процессе (ЦПП) уже ставится цель подготовки студентов педагогических специальностей к управленческой деятельности через активизацию их познавательной деятельности.

В достижении исследовательских целей были использование комплекса научных методов: анализ, обобщение, наблюдение и эксперимент, анкетирование (методика «Индивидуальный стиль управления» Е.П.Ильина).

Педагог начальной школы обязан быть не только компетентным специалистом, но и незаурядной личностью, обладающей набором качеств 21 века (компьютерной грамотностью, знанием иностранных языков, открытым сознанием и т.п.). Некоторые отечественные ученые считают, что педагог, как руководитель в системе образования, обязан быть лидером [Алимбекова А.А., Саржанова Ғ.Б., 2018, с. 135]. В действительности получается, что педагог начальной школы является менеджером не только своей деятельности, но и процесса обучения своих учеников.

Теоретико-педагогический анализ деятельности педагогов начальной школы г. Актобе показал, что учителями начальной школы делаются попытки внедрять игровые технологии, но не владея такой управленческой и игротехнической компетентностью, они акцентируют свое внимание только на активности обучаемых. К сожалению, в связи с неосведомленностью или даже отсутствием подобной компетентности происходит различного рода казусы у педагогов. Например, игровой метод появился в советской педагогической науке в 1932 году, а некоторые современные педагоги называют его новой технологией.

Получается, что интерактивная технология внедряется нашими педагогами не для определенных дидактических, развивающих целей, а для решения игровых целей (например, тренинг «Испорченный телефон» и др.). Не выдерживается регламент проведения подобных игр и тренингов, например, вместо 15-20 минут могут быть затрачены все учебные часы. Чаще всего образовательные и развивающие цели игровых технологий педагогами не только начальной школы, но и старшей тоже не планируются. Следовательно, интерактивным технологиям и игротехническому менеджменту нужно серьезно обучать самих педагогов.

Изобилие игр создал проблему в их анализе и классификации. Благодаря научному подходу к систематизации всех интерактивных технологий российского ученого Панфиловой А.П. [Панфилова А.П., 2003] было составлено учебное пособие «Игротехнический менеджмент», практическим материалом которого мы целенаправленно пользуемся в своей деятельности.

Так, эффективному развитию управленческого потенциала у педагогов может способствовать игровой менеджмент, позволяющий воссоздать профессиональные ситуации, требующих управленческого решения. Например, исследование Завойской И.В. позволило аргументировано доказать, что именно игровой менеджмент является основным фактором подготовки обучающихся к управленческой деятельности.

На специально организованном обучающем мастер-классе для педагогов начальной школы развивались навыки управления, решения управленческих ситуаций в различных стилях руководства на основе управленческого тренинга. В конце были проанализированы полученные результаты анкетного опроса по отношению педагогов к работе с приемами игрового менеджмента, управленческим тренингом, а также выявление склонность человека к конкретному стилю руководства педагогов по методике методика «Индивидуальный стиль управления» Е.П.Ильина (рисунок 1).



Рисунок 1 – Диаграмма индивидуального стиля управления

Учитывая то, что в «чистом» виде каждый из стилей руководства практически не встречается, большинство опрошенных педагогов выбрали ответы, характеризующие демократический стиль руководства.

Результаты анкетирования на выявление личностного отношения к работе с игровыми методами обучения и управленческими тренингами были очевидны (рисунок 2).

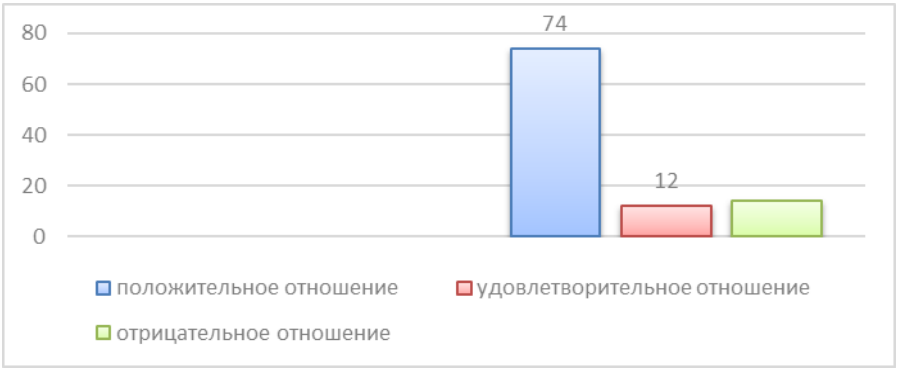


Рисунок 2 – Диаграмма личностного отношения педагогов к методам игрового менеджмента

Заключение.

Таким образом, развитие навыков управления студентов и педагогов становится одним из принципов современного личностно-ориентированного образования [M.M. Knissarina, 2016, с. 11943]. Игротехническая и управленческая компетентность педагогов начального образования является обязательным профессиональным требованием для активизации учебного процесса и управления им.

Опыт практической работы подтвердил актуальность и своевременность использования в качестве основного инструмента развития у педагогов начальной школы управленческой компетентности методами игрового менеджмента (компетентностно-ориентированные задания, деловые и ситуационно-ролевые игры, тренинговые упражнения). Данная исследовательская работа имеет свое логическое продолжение, поскольку существует достаточно теоретических оснований и ресурсных возможностей для внедрения полученных результатов учебно-воспитательный процесс педагогического вуза.

Таким образом, современный педагог в соответствие с международными требованиями должен выполнять около 12 функций, но функции компетентного управленца, по нашему мнению, заслуживает особого внимания, поскольку конкурентоспособность и прагматизм в мышлении напрямую зависят от управленческой компетентности и потенциала самой личности.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Книсарина М.М. Методические особенности формирования управленческих умений у младших школьников//Материалы Международной научно-практической конференции преподавателей, аспирантов, магистрантов и студентов «Непрерывное профессиональное образование: теория и практика». - Новосибирск: САФБД, 2016. - С. 285-289.
2. Леонтьева Т.В. Введение в педагогическую деятельность: чебное пособие/Под редакцией А.С.Роботовой. 4-е изд., перераб. – М., 2007. Глава 2. – 241с.
3. Ахметова К.К. Научно-практические аспекты повышения квалификации педагогов в условиях обновления содержания образования//Наука и жизнь Казахстана. - №5 (5). - Алматы. - 2018. – С. 88-92.
4. Книсарина М.М., Сыздыкбаева А.Д., Аданов К.Б. Некоторые аспекты личностно-центрированного подхода в системе развития управленческих умений//Наука и жизнь Казахстана. - №5 (5). - Алматы. - 2018. – С. 92-97.
5. Алимбекова А.А., Саржанова Ғ.Б. Болашақ педагогтардың лидерлік сапаларын дамытудың педагогикалық алғышарттары// Наука и жизнь Казахстана. - №4 (63). - Алматы. - 2018. – С. 134-137.
6. Панфилова А.П. Игротехнический менеджмент. Интерактивные технологии для обучения и организационного развития персонала: Учебное пособие. – СПб: ИВЭСЭП, «Знание», 2003. – 536с.
7. M.M. Knissarina, S.A.Valikhanov, K.T. Medeubayeva, M.K. Zhazykova, B.A. Rakhmetova, S.S. Seytenova, A.S. Abil. A Structural and Functional Model for Forming Management Skills in Junior Schoolchildren//International journal of environmental & science education. – 2016. – V. 11. – Iss. 18. – A.N. 871. - P. 11943-11955.

УДК 37. 016: 37 3
МРНТИ 23.10.45

КОЖАГЕЛЬДИЕВА С.С.
П.ғ.к., доцент
Білім технологиялары кафедрасы
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

РАХМЕТ У.Р.
П.ғ.к., доцент
Білім технологиялары кафедрасы
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түркістан қ. Қазақстан

БАСТАУЫШ СЫНЫПТА ТІЛ МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСЫРУ ЖҰМЫСТАРЫ

Аңдатпа. Бастауыш мектепте тілді оқыту ісінде Ана (қазақ) тілі пәнінің үлесі орасан зор. Әдебиеттік оқу пәні бойынша оқушыларды өмірге баулу жөніндегі міндеттер тілдің негізгі қоғамдық қызметіне, комунакативтік (байланыс, қатынас құралы ретінде) және экспрессивтік (әсер, ықпал етуге дәнекер болу) қызметіне қарай жүзеге асырылады.

Баланың тілін дамыту, жеке сөздердің басын біріктіріп, сауатты сөйлеуге баулу-психология мен тіл ғылымының заңдылықтары мен тығыз байланысты құбылыстар.

Қоғамның, оның мүшелерінің жалпы мәдениеті көтерілген сайын өмірдің сан-саласында қолданылатын тілдің мәдениеті де көтеріліп, сөйлейтін я жазатын ойды әрі айқын, әрі жатық, әрі мәнерлі етіп құрауды қалайды. Бұл үшін оқушының тілін ауызша да, жазбаша да дамыту қажет.

Кілт сөздер: Бастауыш мектеп, тілін дамыту, сауатты сөйлеу, тілдің мәдениеті.

КОЖАГЕЛЬДИЕВА С.С.
доцент, к.п.н.
Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави

РАХМЕТ У.Р.
доцент, к.п.н.
Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави
г.Туркестан, Казахстан

РАБОТА ПО ФОРМИРОВАНИЮ ЯЗЫКОВОЙ КУЛЬТУРЫ В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ

Резюме. В начальной школе большой вклад в дело обучения языку имеет родной (казахский) язык. Задачи по приобщению учащихся к жизни по литературному учебному предмету осуществляются в зависимости от основной общественной деятельности языка, комунакативной (как средства связи, общения) и экспрессивной (как средства воздействия, способствования) деятельности.

Развитие речи ребенка, воспитание грамотной речи-закономерности и тесно связанные явления и закономерности психологии и языковой науки.

По мере повышения общей культуры общества, его членов, культура языка, применяемая в различных сферах жизни, также хочет создать мысль, говорящую или пишущую, ясную, гладкую и выразительную. Для этого необходимо развивать язык ученика как устно, так и письменно.

Ключевые слова: начальная школа, развитие речи, грамотная речь, культура речи.

KOZHAGELDIYEVA S.S.
Associate Professor of pedagogical sciences,
Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

RAKHMET U.R.
Associate Professor of pedagogical sciences,
Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

Turkhestan, Kazakhstan

WORK ON THE FORMATION OF LINGUISTIC CULTURE IN ELEMENTARY SCHOOL

Summary. In primary school, a great contribution to language learning has a native (Kazakh) language. Tasks on introduction of pupils to life on a literary educational subject are carried out depending on the main social activity of language, communicative (as means of communication, communication) and expressive (as means of influence, assistance) activity.

The development of the child's speech, education of literate speech-patterns and closely related phenomena and patterns of psychology and language science.

As the General culture of society, its members, increases, the culture of language applied in various spheres of life also wants to create a thought that speaks or writes, clear, smooth and expressive. To do this, it is necessary to develop the language of the student both orally and in writing.

Keywords: primary school, speech development, literate speech, culture of speech.

ҚР «Білім туралы» Заңы, «ҚР білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлкеттік бағдарламасы», «Оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамытудың 2012-2016 жылдарға арналған Ұлттық іс-қимыл жоспары» атты негізгі құжаттарда заманауи контексте білім беру үрдісін жетілдіру және білім беру идеяларын жүзеге асыру жолдары қарастырылған [1]. Бұл білім беру саласында оқушыға жаңа көзқараспен қарауды үйретті. Мұндай көзқарас оқушының жеке басының дамуына, тұлға ретін қалыптасуына, әдеби тілде сөйлеуіне, оқытуды демократияландыру мен ізгілендіруге ықпал етті. Сондықтан бастауыш мектепте қазақ тілін оқыту ісі қазір әдіскер ғалымдардың басты назарында.

Бастауыш мектепте тілді оқыту ісінде Ана (қазақ) тілі пәнінің үлесі орасан зор. Әдебиеттік оқу пәні бойынша оқушыларды өмірге баулу жөніндегі міндеттер тілдің негізгі қоғамдық қызметіне, коммуникативтік (байланыс, қатынас құралы ретінде) және экспрессивтік (әсер, ықпал етуге дәнекер болу) қызметіне қарай жүзеге асырылады. Олай болса, қазақ тілі пәні балалардың ауызша да, жазбаша да толық сауатты, тілді еркін пайдаланып қазақ тілін білетіндей етіп шығаруды түпкілікті мақсат етіп ұстау. Ғылым адам баласы ой-санасының, дүниетанымының өсуіне байланысты бірте-бірте дамып, қалыптасады [2].

Тілдің қатынас құралы болу қызметі коммуникативтік деп аталса, оның ойды қалыптастыру, жарыққа шығару, адамның психикалық күйін, жан сезімін, ішкі толғанысын білдіру қызметі экспрессивтік деп аталады.

Оқушылардың тілін байыту, олардың өз ойын дұрыс, жүйелі айта білу мен жазбаша сауатты және мәдениетті болуы туралы пікірлер ертеден-ақ қолға алына бастады. Адамдардың бір-бірімен пікір алысатын қатынас құралы ретінде тіл талай жыл бойы психологтардың назарын аударып келеді.

«Тіл –ұлттың жаны» - деп М.Жұмабаев айтқандай сол жанның ендігі тағдыры бүгінгі ұрпақтың осынау ұлы мұраға деген қатынасына, көзқарасына, тарих және келешек алдындағы өз міндетін қалай түсінетіндігіне байланысты. Қоғамдағы қарым-қатынас ауызша сөйлеу немесе жазбаша тілдесу арқылы жүреді.

Ауызша сөйлеудің де, жазбаша тілдің де түп негізі - ұлттың ғасырлар бойы жасаған, ұрпақтан-ұрпаққа мұра етіп, жылдар сынынан өткізген жалпы халықтық тіл. Қазақ тілінде ұлттың дағды-дәстүрімен біте қайнаған елдің тарихы, шаруашылық, мәдени, әдеби құндылықтарын молынан көрсететін - ауызша сөйлеу тілі.

Ауызша сөйлеу тілі - күнделікті тұрмыста қолданылатын, бетпе-бет көріп отырған екі немесе одан да көп адамдардың бір-бірімен сөйлесуі, пікір алысуы.

Бұны ауызекі сөйлеу тілі стилі қарастырады. Оның басты ерекшелігінің өзі-өзара сөйлесу кезінде адамдардың пікірі ғана емес, мінез-құлқы, ой-өрісі, сөйлесе білу, тілдесе алу мәдениет, әдебін де көрсететіндігінде.

Әдептіліктің басы сөйлесу, тілдесуден-ақ аңғарылады. Ұлттық дәстүр, мәдениетті бойға сіңірген жанның халықтық сөйлеу әдебін үйренуі, білуі шарт.

Қазақ халқы ұрпақ тәрбиесін бір отбасына теліп қоймай, ауыл, ел, ру болып қолға алған. Бір ауыл, ел, рудан өрескел іс істеген, әдепсіздік көрсеткен адам табылса, жұрт болып түзеген.

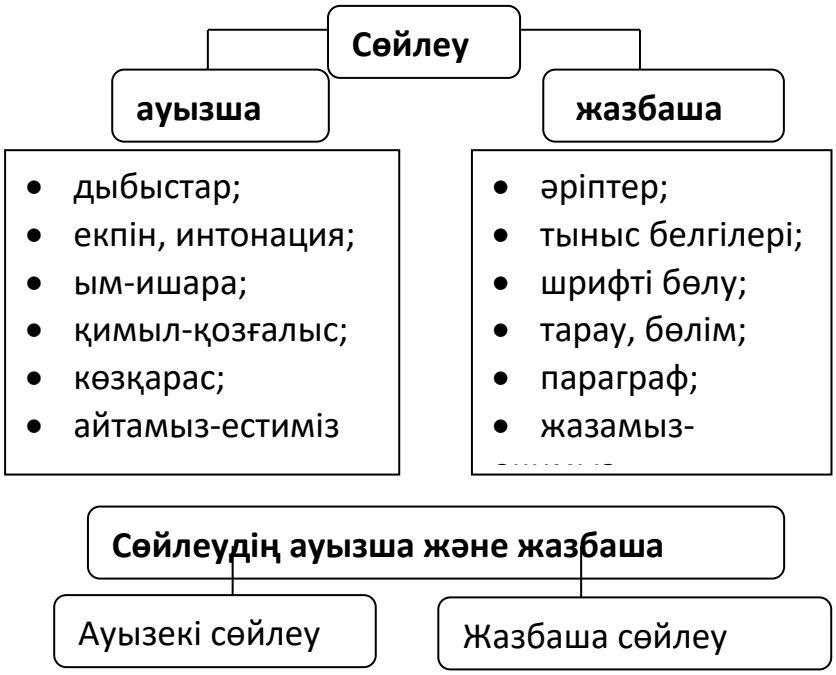
Пікір алысу, сөйлесу кезінде адамның қимыл-қозғалысы, бет-әлпет өзгерісі де оның жан-дүниесін, ішкі ойын білдіріп отырады. Дауыс ырғағы, сөзді орынды қолдану, екпін, кідіріс сияқты

қосымша белгілер де сөйлеушінің пікірін білдіріп қоймай, мәдениетін, тәрбиесін көрсетеді. Орынсыз дауыс көтеру, даурыға сөйлеу, жөнсіз айғайлау, дауысын құбылту, бет-пішінін өзгерту, сөйлесіп тұрған адамдаы соңына дейін тыңдамау, сөзді бұзып сөйлеу, сөйлемді бұзып айту, дөрекі сөздерді қолдану - тәрбиесіздік, әдепсіздік белгісі.

Мәдениетті, тәрбиелі адам ойын еркін жеткізуді мұрат етіп, тілдегі сөздік қорды барынша мол пайдаланып, орнымен жұмсап, ойды жүйелі, нақты, сабырмен айтуды дағдыға айналдырады. Ауызекі сөйлесудің басты шарты - сөйлесушіні тыңдай білу, пікірін, ойын дұрыс түсіну [3].

Ауызекі сөйлеу тілінің өзіне тән стильдік ерекшеліктері бар:

- сөйлеу тілі қарапайым қарым-қатынас жасау кезінде айтылады;
- көбіне-көп, алдын-ала дайындықсыз өтеді;
- сөздердің, сөйлемдердің қалыптасқан қалпы өзгеріске түседі;
- одағай, қыстырма, қаратпа сөздер көп қолданылады;
- дауыс ырғағы, бет-пішін, қол қимылдары қосымша қызмет атқарады.



Жұрт алдында сөйлеу әдебі. Ауызша сөйлеу тілі әдеби тілде және ауызекі тілде сөйлеу болып бөлінеді. Ауызша сөйлеу тілі күнделікті қарым-қатынаста жүретінін айтып өттік. Ал әдеби тілде ауызша сөйлеудің де бірнеше түрі бар. Оны жұрт алдында сөйлеу тілі деп те атайды. Жұрт алдында сөйлеу:

- баяндамашы, лекторлар;
- түрлі орындарда айтылар тілек, мадақ;
- құттықтау, көңіл айту, көңіл аулауға қатысты сөздерден құралады.

Баяндамашылар мен лекторлар тілінің басқалардан ерекшелігі белгілі бір мәтінді дайындап, нақты тақырып аумағынан шықпай сөйлеу болса, әр түрлі орындарға айтылар тілек, мадақ сөздер мен той үстіндегі құттықтау, көңіл айту, сүйінші сұрау, көңіл сұрау дәстүрлеріне қатысты сөздер көбіне-көп көркем, бейнелі, әрі қалыптасқан сөздер мен сөз тіркестерінен, кейде сөйлем деңгейіндегі тұрақты сөздерден құралады.

Әрқайсысының сөз қолдану ерекшелігі, өз ойын тыңдаушыға жеткізу тәсілі әр қилы болса да, ортақтығы - айтуда қажетті тілдік орфоэпия заңдылықтарын меңгеру және сақтау.

Жұрт алдында сөйлеу кезінде ең бастысы - тіл заңдылықтарын сақтау мен сөйлеу техникасын меңгеру. Сөйлеуші айтар ойын, сезімін, көзқарасын дауыс ырғағы, дауыс күші, ым-ишара, әр қимыл-қозғалысы арқылы да жеткізеді. Сөйлеуші сөзінің тыңдаушы көңіліне қонуы таңдап алған сөздерін дұрыс қолдану әрі оларды дұрыс байланыстырумен бірге сөзді құлақпен естіп, қимылын көзбен көруінің де ықпалды екенінде.

Сөйлеушінің ым-ишара, қимыл-қозғалысының екі жақты қызметі бар. Ойды дәл, нақты жеткізудің көмекші құралы болса, екіншіден, орынсыз, артық, жөнсіз қолданылса, тыңдаушыларына кері әсер етеді.

Қандай жағдайда болсын ым-ишара, сезім, қимыл-қозғалыстың көмекші құрал екенін ескеріп, айтылатын тақырып, ой, мазмұнын ашатындай болуына назар аударылуы керек.

Қорыта келгенде жұрт алдында сөйлесуде:

-дауыс ырғағына, интонациясына, дауысты сан түрлі құбылтуға;

-сөйемнің эмоционалды бояуына;

-сөйлеу темпіне;

-дауыс күшіне;

-сөздерді орфоэпия нормасына сай қоюға;

-қимыл-қозғалыс, ым-ишараны орнымен қоя білуге назар аударылуы керек.

Сөз қолдану мәдениеті: Бұған дейін біз ауызекі тілде сөйлеудің түрлері, ерекшеліктері туралы айттық. Ауызша сөйлеудің қажеттілігі қолданылатын орындарына қарай маңызды екені белгілі.

Бүгінгі ғылым қарқын алған қоғамда сонау өткен ғасырлардан бері қарай ауызша сөйлеудің шаруашылық, тұрмыс пен мәдениет, жалпы адамзат дамуы үшін жеткіліксіз екені байқалады.

Қазақ қоғамда жазу мәдениетін болмады деген пікір дұрыс емес екенін бәріміз де білеміз. Бірік көшпелі мәдениетті даму негізі санаған қазақ ұлты үшін ауызша сөйлеу, әдеби, рухани мұраны жатқа білу есте сақтау қабілетін күшейтті. Сөз құдіретін тануға әсер етіп, сөз киесінің сөйлеуші мен тыңдаушыға неғұрлым тегеурінді жетуіне ықпалын жасады. Ауызекі тілде сөйлесу қарым-қатынасты жасаушы, ұлтты ұйытушы, бірлік, ынтымағын жарастырушы болды, әлі де сол қызметін жоққа шығара алмаймыз [4].

Жазу адам ойын жүйелі, тиянақты, толық жеткізуге мүмкіндікті молырақ береді.

Жазбаша сөздің, қарым-қатынастың ерекшеліктері:

- сөйлем құрылымы қалыптасқан үлгіден көп ауытқи бермейді (стильдік өзгешеліктері болмаса);

- емле ережесі ортақ, оны өзгертуге болмайды;

- сөздердің жазылуының орфографиялық ұстанымдары сақталуы тиіс;

- қаратпа, қыстырма, одағай сөздер ретсіз көп қолданылмайды (стиль өзгешелігіне қарай ғана).

Қазақ тілінің емле ережесі 1957 жылы, 1983 жылы (2003 жылы) жаңа толықтырулар мен өзгертулер негізінде түзетіліп отырды.

Сөздердің дұрыс жазылуы «Қазақ тілінің орфографиялық сөздігіне» сүйене отырып қадағаланады. Сонымен бірге тіл - пікірлесу құралы болып әр адамның ойын білдіреді. Ол-ойлаудың ойдың айтып жеткізудің құралы. К.Маркстің сөзімен айтқанда, «Тіл дегеніміз ойдың тікелей шындығы» [5].

Осындай жағдайда қазақ халқы сөздің мазмұнына, оқырман сезіміне әсер ете алырлық күш-қуатқа ие болады. Ал тіл мәдениетін ұстарту - баланың ойлау үдерісімен байланысты, әрі психологиялық факторы, әрі тіл білімінің зерттеу обьектілерінің бірінен қозғалады. Баланың тілін дамыту жеке сөздердің басын біріктіріп, сауатты сөйлеуге баулу - психология мен тіл ғылымының заңдылықтарымен тығыз байланысты құбылыстар.

Қазіргі мектеп бағдарламасында тіл мәдениетін ұстарту деп аталатын жұмысқа ерекше назар аударылып отыр. Бұл жұмыста, өмір талабынан, өмір, тұрмыс қалауынан туындаған мәселе. Қоғамның, оның мүшелерінің жалпы мәдениеті көтерілген сайын өмірдің сан-саласында қолданылатын тілдің мәдениеті де көтеріліп, сөйлейтін я жазатын ойды әрі айқын, әрі жатық, әрі мәнерлі етіп құрауды қалайды. Бұл үшін оқушының тілін ауызша да, жазбаша да дамыту қажет [6].

Дегенмен, ойлау тілдің коммуникацияның тірегі, базасы ғана емес, ол - бүкіл сөйлеу үдерісімен қатар өмір сүретін адамзаттың болмысы. Ойлау мен сана, тіл мен сөйлеу бір-бірінен ажырамас жүйелі құбылыстар.

Қазақ тілін дамытудың ғылыми дәрежесін көтеру мәселелерінің бір жағы қазақ тіл біліміне, екінші жағы педагогика мен жеке әдістемеге байланысты. Қазіргі тіл ғылымы қазақ тілін мектепте оқытуға міндетті мәселенің ғылыми жағынан айқындап, тұжырымдап береді. Дегенмен, оқушылардың тәжірибелік өмірінде сөйлеу, жазба тілдерінде ол қылықтар көп кездеседі. Қазіргі кезде бастауыш сынып оқушыларына қарағанда, жоғары сынып оқушыларының да тіл байлығы тапшы. Өз ойын дәл жеткізіп бере алмайды, жазбаша сауаты нашар, тіл тазалығы мен тіл мәдениетіне қатынасы талапқа сай емес. Сондықтан «баланы бастан»- деп халқымыз айтқандай, баланың мектепке келген алғашқы күнінен бастап, тіпті отбасында тіл тазалығына, сөйлей білуге, ойды жинақтап айта білуге дағдыландыруымыз керек.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасында дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған Мемлкеттік Бағдарламасы. - Астана, 2010.
3. Құрманғлиева Р., Айтжанова П. Қазақ тілін оқыту әдістемесі. Алматы, //Білім. 2000. -105
4. Әбуханов Ғ. Қазақ тілі. Алматы -1967. -124.
5. Қосымова Г., Дәулетбекова Ж. Қазақ тілін оқыту әдістемесі. Алматы, Атамұра. 2001. -104
6. Қапасова Б.Қ., Әбдіжұсіпова Б.Х., Жұмаділова Ш.Т. Қазақ тілін жедел оқыту. Алматы, 2013. -123.

УДК 378. 107

Кожагельдиева С.С.
п.ғ.к., доцент

Жалалова Б.А.
магистрант
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
Қазақстан, Түркістан қ.

ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУ БАҒДАРЛАМАСЫ НЕГІЗІНДЕ АҒЫЛШЫН ТІЛІН БАСТАУЫШ СЫНЫПТА ОҚЫТУДАҒЫ ТИІМДІ ӘДІС-ТӘСІЛДЕР

Аңдатпа. Бұл мақалада ағылшын тілін бастауыш сыныпта оқытудағы тиімді әдіс-тәсілдері туралы айтылып,оны үйрету барысында әр түрлі жаңа педагогикалық технологияларды, өлеңдерді, ойын элементтерін қолдану жолына тоқталған. Сонымен қатар лексикалық және грамматикалық жаттығуларды үйрету тәсілдері,фонетикалық дағдыны қалыптастыру үшін қолданылатын жаттығулар жүйесіне мән бере отырып, АКТ мен интерактивті тәсілді шет тілін үйретуде қолданудың тиімділігі туралы айтылады.

Кілт сөздер: жаңартылған білім беру бағдарламасы, әдіс, ақпараттық технологиялар, ойын элементтері, лексикалық ойындар.

Кожагельдиева С.С.
доцент к.п.н.

Жалалова Б.А.
магистрант
Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави
г.Туркестан, Казахстан

ЭФФЕКТИВНЫЕ МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ НА ОСНОВЕ ОБНОВЛЕННОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ПРОГРАММЫ

Аннотация. Эта статья посвящена тому, как использовать новейшие методы обучения английскому языку, стихи и игры при обучении английскому языку, а также лексическим и грамматическим упражнениям, с акцентом на систему упражнений, используемых для формирования фонетического навыка. Эффективность ИКТ и интерактивный подход к обучению иностранному языку.

Ключевые слова: обновленная содержания образования, методы, информационные технологии, игровые элементы, лексические игры.

Kozhageldiyeva S.S.
Associate professor, candidate of pedagogical sciences

Zhalalova B.A.
Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
Turkestan city, Kazakhstan

EFFECTIVE METHODS OF TEACHING ENGLISH IN ELEMENTARY SCHOOL BASED ON UPDATED EDUCATIONAL PROGRAM

Abstract. This article focuses on how to use the latest English language teaching techniques, poems and games in English language teaching, as well as lexical and grammatical exercises, with an emphasis on the system of exercises used to form the phonetic skill. ICT effectiveness and interactive approach to foreign language teaching.

Keywords: content analysis of education, methods, information technologies, game elements, lexical games.

Соңғы жылдары мектептерде жаңа ақпараттық технологияларды қолдану мәселесі жиі көтерілуде. Бұл тек жаңа техникалық құралдар ғана емес, сонымен қатар оқытудың жаңа

формалары мен әдістері, оқу процесіне жаңа көзқарас. Шет тілдерін оқытудың негізгі мақсаты мектеп оқушыларының коммуникативті мәдениетін қалыптастыру және дамыту, шет тілін практикалық жүзінде шеберлікпен сөйлеуге үйрету.

Бүгінгі таңда Қазақстан Республикасындағы білім беру мазмұнын жаңартудың басты мақсаты - білім беру бағдарламасын жаңарту жағдайында мұғалімдердің педагогикалық шеберлігін жетілдіру және критериалды бағалау жүйесін енгізу болып есептеледі.

Жаңартылған бағдарламаның идеяларына сүйене отырып, бастауыш сыныптарда мұғалімнің негізгі педагогикалық міндеті - бастауыш сынып оқушыларына серіктес болу, оларды бағыттау және бағдар беріп отыру, кішкене қателіктері мен әрбір үлкен жеңістерін бірге бастан кешіру. Сонымен қатар негізгі мақсат - ағылшын тілі сабақтарында сөйлеу дағдыларын дамыту.

Ағылшын тілі мектеп курсының ең қиын пәндерінің бірі екені белгілі. Сондықтан, негізгі міндеттердің бірі - қызығушылықты ояту, сонымен қатар балаларда осы пәнге деген ынтаны арттыру, оқушыларда шығармашылыққа және зияткерлікке деген ұмтылысты арттыру.

Бүгінгі таңда ағылшын тілін жақсы меңгеру - бұл әлемге өзіндік терезе болып есептеледі. Халықаралық қатынас тілін біле отырып, жаңа мүмкіндіктердің көмегімен мақсаттарыңызға қол жеткізе аламыз.

Мұғалімнің міндеті - әр оқушыға тілді практикалық меңгеруге жағдай жасау, әр оқушыға өзінің белсенділігін, шығармашылығын көрсетуге мүмкіндік беретін оқыту әдістерін таңдау, сонымен қатар шет тілдерін оқыту барысында оқушының танымдық белсенділігін арттыру.

Кез келген жаңа технологияны игеру арқылы мұғалімнің жаңа педагогикалық ойлауы басталады: әдіснамалық тілдің анықтығы, құрылымы, дәлдігі, дыбыстық норманың пайда болуы.

Сабақта жаңа педагогикалық технологияларды қолдана отырып, ағылшын тілін оқыту процесін жаңа қырынан қарастыруға және жақсы нәтижеге қол жеткізе отырып, тұлғаны қалыптастырудың психологиялық механизмдерін игеруге болады.

Ағылшын тілі сабағын өткізген кезде оқу процесінің тиімділігін арттыру үшін ойын технологиясы, жобалық әдіс, пиктограмма, крафтинг, топтық жұмыс, диалог формалары, сонымен қатар балалардың жас ерекшеліктерін ескере отырып, мультисенсорлық жазу сияқты білім беру технологияларын қолданып отыру қажет [1].

Мұғалім өз оқушыларын шабыттандыру үшін ағылшын тіліндегі сабақты қызықты әрі әр түрлі етіп өткізуге тырысуы керек. Әр сабақ тиімді, мақсатты, нәтижелі болуы керек деп санаймын. Бұл үшін көбінесе «memory game», «champion game», «roll and play» сияқты лексикалық ойындарды, сондай-ақ «mousetrap», «сөздер тізбегі», «не жоқ?», «не пайда болды?», «сыйлықтар» және басқа сол сияқты ойын түрлерін қолданған тиімді. Әрбір ойын әр түрлі және өзінше қызықты, балалар дидактикалық карточкалармен әртүрлі тапсырмаларды орындауды, текшелермен және доптармен ойнағанды ұнатады [2]. **Лексикалық ойындар** - бұл жағдайға байланысты өзгермелі жаттығулар, оның нақты белгілері - эмоционалдылық, стихиялылық және әсердің мақсаттылығы арқылы нақты сөйлеу қарым-қатынасына жақын жағдайларда сөйлеу үлгісін бірнеше рет қайталауға мүмкіндік туады.

Лексикалық ойындар оқушылардың зейінін сөздік материалға аударады, олардың сөздік қорын игеруге және кеңейтуге, қарым-қатынас жағдайында сөздерді қолдануды суреттеуге және өңдеуге бағытталған.

Ойын түріндегі лексикалық бағытталған жаттығулар оқушылардың зейінін, танымдық қызығушылықтарын дамытуға ықпал етеді және сабақта жағымды психологиялық жағдай жасауға көмектеседі.

Сонымен қатар ұйқас сөздер ойынын қолдануға болады. Ұйқас сөздер ойыны баланың тек сөздік қорын кеңейтуге ғана емес, сонымен бірге айтылымды үйретуге де қызмет етеді. Олардың көпшілігі дәстүрлі ағылшын ойындары.

Әндермен және қимылмен ойын түрлері - бұл айтылымды үйренудің және сөздік қорын байытудың ең оңай және қызықты тәсілі.

Оқушыға бағытталған оқытуды қамтамасыз ететін технологиялардың бірі - **жоба әдісі** болып есептеледі. Жоба әдісі шығармашылық, танымдық белсенділікті және тәуелсіздікті дамытудың тәсілі ретінде қарастырылады. Жоба бойынша жұмыс жасау оқу, тыңдау, сөйлеу және грамматиканы қамтитын тілді үйренудің көп деңгейлі әдісі болып табылады. Жоба әдісі студенттердің белсенді тәуелсіз ойлауын дамытуға ықпал етеді және оларды бірлескен ғылыми-зерттеу жұмыстарына бағыттайды. Жоба әдісі студенттердің қарым-қатынас дағдыларын, қарым-қатынас мәдениетін, шет тіліндегі қарым-қатынаста ойларды қысқа әрі оңай тұжырымдай алу, қарым-қатынас бойынша серіктестердің пікіріне құрметпен қарауға, әртүрлі көздерден ақпарат

алу, оны заманауи компьютерлік технологияларды қолдана отырып өңдеу, табиғи қажеттіліктің пайда болуына ықпал ететін тілдік ортаны жасау қабілетін қалыптастырады.

Жоба әдісі оқушыларға жинақталған білімді пән бойынша қолдануға мүмкіндік беретін маңызды технологиялардың бірі болып табылады. Студенттер өздерінің дүниетанымын, тілді меңгеру шекарасын кеңейтеді, оны практикалық қолдану арқылы тәжірибе жинайды, жобаларды қорғау кезінде шет тілін тыңдауды, естуді, бір-бірін түсінуді үйренеді.

Мұғалім оқушылармен бірге әр бөлімнің соңында жобалар жасағаны тиімді. Мысалы, отбасы тақырыбын талқылаған кезде бөлім соңында балалар өз отбасыларын суретке түсіріп, топтарға бір-біріне өз отбасы туралы айтып береді. **«Пиктограмма» әдісі** - жанама есте сақтаудың ерекшеліктері мен оның өнімділігі, сонымен қатар ақыл-ой әрекетінің табиғаты, тұжырымдамалық ойлаудың қалыптасу деңгейі болып есептеледі. Бұл әдісті балалар мен ересектерді топтық және жеке тексеруде зерттеуге қолдануға болады. Пиктограммалар көмегімен есте сақтау өлеңді оңай үйренуге мүмкіндік береді, қиялды ойлауды жұмысқа сала отырып отырып, оны қарапайым жаттау арқылы тиімді қолдануға болады.

Мультисенсорлық жазу - бұл әріптердің емлесін есте сақтау әдісі. Мен бұл әдісті сабақтарда хатты зерттегеннен кейін қолданамын, алдымен балалар хатты ауада, содан кейін дәптерге жазады. Сондай-ақ оқушыларды екі топқа бөліп, оқушылар бір-бірлерінің арттарына тұрып, бір оқушы екінші оқушыға артқы жағына хат жазады, соңғы оқушы хатты тақтаға жазады. **Крафтинг әдісі** студенттер арасында өте танымал және сүйікті әдістерінің бірі болып есептеледі, өйткені студенттер бәрін өз қолдарымен жасайды. Мысалы, ертегі тыңдаудан бұрын, аралар патшайымы ертегісі болса, оқушылар өз қолдарымен араларды қиып, желімдейді, содан кейін жұптасып бір-біріне аралары туралы айтып береді. Жасаған жұмыстарынан кейін олар ертегіні тыңдай алатындарын, түсінетіндерін байқауға болады.

Инновациялық әдістерді қолдану студенттерге сараланған көзқарас қалыптастыруға, әр оқушыны оның қызығушылығын, бейімділігін, тілдік дайындық деңгейін ескере отырып жұмысқа тартуға мүмкіндік береді. Интерактивті әдістер студенттерді жаңа тәжірибелермен байытады, сөздік қорын белсендіреді, дамытушылық функцияны орындайды және оқу барысын жеңілдетеді [3].

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, мектепте әсіресе бастауыш сыныптарда түрлі әдіс-тәсілдерді қолдану шет тілін үйренуге деген ынтаны арттыратынын атап өтуге болады. Бастауыш сынып оқушыларына нені үйретсең соны санасына сіңіретін нағыз нағыз қабылдау жасында болғандықтан,мейлі қандай тіл болмасын өте тез игеріп алуға болады. Үш тұғырлы тілді алға ұстаған қазіргі кезде біздің мектебімізде ағылшын тілі балабақшадан бастап өтуді негіз етіп отыр. Балдырғандарымыз тіл жағындағы қадамын нық басса, алдағы болашақта нұрлы жолға қадам басуына негіз қаланар еді. Бастауыш сынып оқушыларының тілі толық дамып жетілмегендіктен әрине, ағылшын тілі басында қиынырақ сезілгенімен, соңына келе біртіндеп қалыптасып, жатық әрі әдемі шет тілінде сөйлеуіне болады. Бастауыш сынып оқушылары ауыр сабақ жүгін алып жүре алмайтындықтан біз балаларды ағылшын тілінен жалықпауы үшін көбінесе жаңаша әдіс-тәсілдермен тәрбиелеуіміз қажет.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Петров А.В. Ойын әрекеті арқылы белсенділікке баулу. –А.: 2001.-134б.
2. Калмыкова Е.В. Бастауыш мектепте ойын технологиясы арқылы оқыту. . –А.: 2007. - 82 б.
3. Ағылшын тілі сабағында білім сапасын арттыруда жаңа технологиялық әдістерді тиімді пайдалану. // Мектептегі шет тілі №2, 2011. -56 б.

Кульбекова Б.Р.
п.ғ.к.доцент м.а.,
Нұр-Мүбарак ЕИМУ
Алматы қаласы,
kulbekova59@mail.ru

ҚырықбаеваЭ.О.
т.ғ.к., доцент,
Нұр-Мүбарак ЕИМУ
Алматы қаласы,
elmira.kyrykbaeva.71@mail.ru

Абишева Н. М.
п.ғ.к. доцент м.а.,
Нұр-Мүбарак ЕИМУ
Алматы қаласы,
a-nurmag@mail.ru

ӘЛЕУМЕТТІК САЛА МАМАНДАРЫНЫҢ ОҚУ-ТӘРБИЕЛІК ІС-ӘРЕКЕТІНІҢ ӘДІСТЕРІ

Түйін. Бұл мақалада әлеуметтік қызметкерлердің оқу-тәрбиелік іс-әрекетінің әдіс-тәсілдері қарастырылған. Қазіргі маңызды мәселелердің бірі-тұлғаға – шығармашыл, белсенді, әлеуметтік жауапты, кәсіби сауатты әдіс-тәсілді меңгеру қажет. Әлеуметтік жұмыстың іс-әрекетінің ерекшелігіне сипаттама жасалған.

Түйін сөздер: әлеуметтік жұмыс, әдістер, тәрбие, іс-әрекет, әлеуметтік қызметкер.

Резюме. В данной статье рассматриваются методы обучения социальных работников. Одним из наиболее важных вопросов является личностно-творческий, активный, социально ответственный, профессиональный компетентный подход. Выделены характерные особенности социальной работы.

Ключевые слова: социальная работа, методы, воспитание, деятельность, социальный работник.

Summary. This article considers about training methods for social workers. One of the most important issues are the personal-creative, active, socially responsible, professional competent approach. The characteristic features of social work are highlighted.

Keywords: social work, methods, education, activity, social worker.

Кіріспе. Елбасы Н.Ә.Назарбаев өзінің «бәсекеге қабілетті ұлт» идеясын паш етті. Бүгінгі таңда еліміздің бәсекеге қабілеттілігін ,шыңдаудың рухани саладағы басты қызметтерінің бірі - Қазақстандағы білім жүйесін әлемдік деңгейдегі білім беру жүйесіне орайластыру мен озық тәжірибелерді,әдістерді игеру болмақ.Осы орайда,кәсіби білім беру жүйесінде әлеуметтік қызметкерлердің оқу-тәрбие беру үрдістерін ұйымдастырудағы көп жылдық тәжірибе көрсеткендей, оқытудың проблемалық-жағдайлық әдісін колдану білімді гуманизациялауға, педагогтардың ақылға салып шешім қабылдауда дағдылар мен шеберліктерінің қалыптасуына мүмкіндік берері сөзсіз. Балаларды әлеуметтік сипатта тәрбиелеу мысалдарына карасақ, кәсіби дайындау үрдісінде әлеуметтік-тәрбие беру жағдайларына алқалық кеңес беру әдісі арқылы талдау жасау мамандардың шығармашылық сыни ой-пікірінің дамуына негіз болады. Оқу алкалық жұмыстарына қатыса жүріп, олар үздіксіз сипатта өздерін өздері зерттеуге, мүмкіндік алып, рефлексияны игереді. Бұл әдістің ерекшелігі білім беру нұсқалық механизмінің баламаларын салыстырудан,тұлғалық тәжірибелері аркылы сезіндіре отырып, жастарды тәрбиелеу мәселелерінің себептерін көрсетуден көрінеді. Бұл тыңдаушылардың алдында әлеуметтік-педагогикалық іс-әрекеттің сан алуандылығын ашуда тиімді тәсіл болумен,сонымен қатар мектептегі,отбасылық және тұлғалық әлеуметтік-тәрбие беру жағдайларын шешуге мүмкіндік жасайды. Мұндай әдісті әлеуметтік қызметкерлерді әлеуметтік тәрбиелеудің бастапқы мәселелерін аныктауға; білім мен акикатты реттеуге; әлеуметтік тәрбиелеудің мәселелерін қарастырудың белгілі бір тәсілдерін қалыптастыруды; мәселені талдау шеберлігін жетілдіруге; шешім қабылдауға қатысуға; алқалық жұмыс істеу дағдыларын жетілдіруге негіз болып табылады.

Негізгі бөлім. Әлеуметтік тәрбиелеу бойынша, оқу бағдарламаларының шеңберінде алқалық тұрғыда кеңес берудің алуан түрлері кездеседі. Әдетте білім алушы әлеуметтік-тәрбие берудің мәселелерін нақтылы мазмұны және оны шешу жолдары берілген мәтінді алады. Бұдан кейін шағын топтарға бірігіп, ұсынылған шешімнің жетістіктері мен кемшіліктері талқыланады

және осы жағдайдың қандай зандылықтарға бағынатынын білуге тырысады. Білім алушылардың алдында нақтылы жауабын табу міндеті койылуына қарағанда, дұрыс шешімдерді талап ететін пайдалы мәселелерді бөліп көрсету жағдайы туындайды. Проблемалық-жағдайлық әдісті колдану іс-әрекеттің келесі түрін колдануды ұсынады: әлеуметтік-тәрбие беру жағдайларын тандау немесе оны жасау; жалпы мәселе өзекті ме? Нақтылы оның нәтижесі қандай? Мәселе калай козғалған? Негізінде бұл қандай мәселе себептері немесе салдарлары? Аталған мәселенің ерекшеліктері кандай? Оны шешудің нақтылы міндеттері қандай? Іс-әрекеттің мүмкін боларлық жоспары кандай? Ұсынылған іс-әрекеттердің немесе шешімдердің әрқайсысының шынайылық дәрежесі қандай? Олардың салдарлары қандай? Сиякты қолайлы сұрақтарды талдау. Команда мүшелерінің арасындағы идея, сын, сарапшы, ұйымдастырушы және істі жүргізуші тәрізді рөлдерді бөлу және оларды сараптамалық бағалау қағазында тіркеу маңызы зор. Топтың жұмысын проблемалық жағдайды талкылау мен іс-әрекеттің жоспарын жасауға шоғырландыру қажет. Жұмыстың негізгі әдісі - алкалық кеңес. Бұл кезеңде оқытушы нәтижелі пікір алмасуды бастау үшін кеңесшінің қызметін кезекпен аткарады. Зерттеуші Ш.Ж.Колумбаева өзінің жұмысында студенттердің окудағы және окудан тыс кездегі іс-әрекетінің бірлігін қамтамасыз ететін педагогикалық жағдайдың сарапталған бағдарламасын ұсынады.Әлеуметтік кызметкерлерді окытудың проблемалық-жағдайлық әдісін қолдануы үрдісі барлық мүшелерінің өзара іс-қимылын ұйымдастыруға, педагогикалық шешімдер кабылдау дағдысын қалыптастыруға, табыска жету жағдайын жасауға мүмкіндік тудырып, әлеуметтік сала мамандарын жоғары дәрежедегі белсенділікпен және мүдделілікпен өз қабілеттерін жүзеге асыруына, яғни, бірлескен іс-әрекеттің ұйымдастырушыларымен, сараптамашылармен, кеңесшілерімен жетекшілемен және т.б. кезек-кезек карым-қатынасқа түсуіне өз ықпалын тигізеді. Соңғы уақытта студенттерді өзінің кәсіби іс-әрекетіне дайындау кезінде оқытудың белсенді әдістері мен технологияларын пайдаланудың кажеттілігі туралы үсті-үстіне жиі айтылуда. Осындай технологиялардың бірі В.В.Шильдяева түсініктеме берген позициялық окыту технологиясы болып табылады. Оны шартты түрде тәрбие технологиясының бөліктерінің екі тобына бөлуге болады: яғни, педагогикалық қатынас, педагогикалық бағалау, педагогикалық талаптарды көтеру, ақпараттық ықпал ету мен оны шешу және педагогикалық дау-жанжалды тудыру жататын негізгі бөлік; Психологиялық ахуалды жасау, топтық іс-әрекет, табыс және сәтсіздік жағдайын құру, іс-қимылға педагогикалық әсер ету және этикалық қорғану кіретін қосымша бөліктер. Біздің тарапымыздан тәрбие беру технологиясының аталған бөліктерін оқып-білу барысында оннан астам субъективті позиция-іс-кимылдарын білдіретін (жалпы түсінік бойынша) позициялық оқыту технологиясы колданылды. Студент оларға қарап және олардың іс-қимылдарын жүзеге асыра отырып, тындаушыларға талқыланушы теориялық колданбалы семинар сұрақтарын талдауға, қандай да бір пікір-таластың такырыбына және т.б. катысты өзінің ерекше, субъективті ой-пікірін, өз бағыт-бағдарын ұсынады. В.В. Шильдяева ұйғарым жасағандай: «іс-әрекеттің әрқайсысы субъектінің оқылатын материал мен оның бағытына деген қатынасын анықтайды». Білім алушының оку-танымдық іс-әрекетіне мінездеме бере келіп, А.В. Хуторской былай деп көрсетеді: психологиялық-педагогикалық әдебиеттерде окып-білуді білдіретін «оку аркылы ұғыну, оқыту үрдісінде меңгеруді» білдіретін «индивидтің әлеуметтік, қоғамдық-тарихи тәжірибесінде иемденген негізгі жолы»; танымды білдіретін «адамдардың білімдерін қалыптастыратын олардың шығармашылық іс-әрекетінің үдерісі» сиякты түсініктер аз қолданылмайды. Алғашкы екі түсінік («окып-білу» және «меңгеру») сыртқы, объективті, окушыдан тәуелсіз шынайылық объектісіне - білім мен аппаратқа сай болып келеді. Көрсетілген үрдістер білім алушының өзіндік білім алу нәтижесіне жету жолындағы іс-әрекетін білдірмейді, сонымен қатар пассивті, репродуктивті үйренуге сәйкес. Нәтижелі, белсенді оқытуды қарастыру ісі баскаша болып келеді. Көп жағдайда оның ерекшеліктеріне «таным» (білім алушының оку-танымдық іс-әрекетіне мінездеме беруде біздің тарапымыздан жоғарыда көрсетілген үшінші түсінік), «құру», «зерттеу», «шығару», «құрастыру», «жасау» және т.б. Өзіндік білім нәтижесіне жетумен бірге және мұнымен қоса оны жүзеге асыруды «адамзат жетістіктерімен құрылғандарды менгеруді «игеру», яғни, білім алушының білім алу саласына жасампаз турде енуі деген бір ғана кең ұғыммен білдіруге болады». Студенттің оку-тәрбиелік іс-әрекетінің нақ осы түріне позициялық оқыту технологиясы сәйкес келеді. Студент оқытудың аталған технологиясын қолдану барысында, жаңа білім нәтижесіне жетіп, зерттеумен қатар, оны шығарып, құрастырып, сонымен бірге жалпы алғанда адамзаттың қоғамдық-тарихи тәжірибесін және білім саласын (біздің жағдайымызда «тәрбиелеу технологияларын» танып және игереді (меңгермейді), жекелей алғанда ол біздің көзкарасымызша, окытудың дәстүрлі пассивті әдістеріне карағанда, студенттерді кәсіби іс-әрекетке дайындауда анағұрлым тиімді тәсіл болып

табылады. Әлеуметтік жетіктіктің барлық бөліктерін калыптастырудың кешенді жұмысын бір жерге біріктіруде білім беру іс-әрекетінің ерекше және аса тиімді түрі бойынша тренинг өткізудің мәні зор. Біздің ойымызша, тренингті ұйымдастыруда әлеуметтік кызметкерлерді дайындаудағы міндетті бөлік болып саналатын супервизиямен (талдау, жетекшімен бірге қол жеткен тәжірибені талқылау) тұтастықта болу міндетті.Тренингтің максатына қызметкерлердің дамуына ықпалын тигізетін білім беру ортасындағы әлеуметтік карым-қатынастағы өз тәжірибесін жетілдіру мен кеңейтуге ұмтылу, кәсіби қарым-қатынас үдерісне өзіндік әлеуметтік жетіктікті дамытуға бағытталған саналы күш-куаттың әлеуметтік қызметкерлерді дамуына белсенділігін арттыру жатады. Мақсатка жету мынадай міндеттерді шешуді қамтамасыз етеді:

- әлеуметтік педагогтерді белсенді әлеуметтік-психологиялық окытуға тарту (тренингтік қарым-қатынас, педагогикалық жағдайларды талдау, бейнетренинг, пікір-талас, жағдайды моделдеу және т.б.);
- тренингке қатысушылардың бақылауымен катынаста әлеуметтік жетіктікті (рефлективтілікті, әлеуметтік шапшандыкты, төзімділікті, бірігуге қабілеттілікті, тұлғааралық тартымдылықты) камтамасыз ететін тұлғалык сапа-қасиеттерді ұйымдастыру;
- әлеуметтік қызметкерлердін әлеуметтік қарым-қатынастары мен олардың тәрбиеленушілермен ынтымактастыкта табыска жетуінің ерекшелігін анықтайтын өздерінің құндылықтық бағыттарын сезінуіне, сонымен қатар әлеуметтік қызметкерлердің өздерінің бұрынғы әлеуметтік калыптарын өзгертуге, олардың құндылықтық бағыт-бағдарларының әлеуметтік-психологиялык тиімділік шеңберінде ауысуына жағдай тудыру;
- педагогикалық қарым-қатынастар жағдайында белсенді бағытты қалыптастыру, коммуникативтік ынталылыкқтың көрініс беруіне педагогикалық қарым-қатынастар жағдайында белсенді бағытты коммуникативтік қалыптастыру, дайындық жауапкершілікті кабылдау; ынталылықтың көрініс беруіне кезінде және дау-жанжалдық жағдайлар кезінде өзіне – жауапкершілікті қабылдау;
- әлеуметтік сезімталдықты, әлеуметтік-псмхологиялық бақылауды, жаңа әлеуметтік тәжірибеге ашықтықты, жаңа әлеуметтік-психологиялык білімді дамыту тренингтің барысында катысушыларға күш-қайрат беретін жүйе колданылады, олардың мінез-құлқында қатынастың конструктивті тәсілдерін бекітудің және әлеуметтік жетіктікті камтамасыз ететін тұлғалық сапаларды айқындаудың қажеттілігі сөзсіз. Тренинг әлеуметтік қызметкерлердің әлеуметтік жетіктігінің интегративті кабілеттерін калыптастыруға бағытталған. Әлеуметтік маман қиыншылықтарын, сондай-ақ, әлеуметтік карым-катынас процесі кезінде де (сонымен қатар педагогикалық та) түсіне алады. Өзіндік талдау жасау, рефлексивтік бағыт тәртібі әлеуметтік маман үшін әдеттегі және тұлғалық мәнге ие болуы тиіс. Студенттердің киыншылықтарын білуге көмек беретін құралдардың біріне рефлексивті диагностика жатады. Ұлыбританияда кең түрде қолданылатын команда түрінде жүзеге асырылатын оқытудың құрылымдық үлгісі рефлексивті диагностикаға негізделген. Осымен байланысты оқытуда тек қана кәсіби дағдыларды ғана емес, сонымен бірге болашақ жұмыс туралы негізгі құндылықтықтарды ұсыну айрықша мәнге ие болуда. Диагностиканың дәстүрлі әдістерден басты айырмашылығы оның әлеуметтік қызметкерлердің өзіндік кәсіби іс-әрекетінің шекарасын толыктай ұғыну мүмкіндігін және оның конструктивті дамуының құралдарын қамтамасыз ететін рефлексивті орта құруға бағыттылығымен қорытындыланады. Аталған әдісті колданудың табыстылығы мәселесі М.Т. Баймуканованың еңбегінде қарастырылып, оның эксперименттік бөлігінде отбасын құруда социологиялық педагогикалық міндеттерді шешу арқылы мотивациялық, мазмұндық және пилотаж, операциялық бөліктердің өзгеру үрдісі, әлеуметтік қызметкерлердің студенттермен жұмыска дайындығы, сондай-ак, Қарағанды каласындағы білім беру ұйымдарындағы өткізілген лабораториялық-практикалық сабактарды өткізу жайы толық баяндалған. Отандық және шетелдік тәжірибелер практикасында студенттердің әлеуметтік зерттеулерге, «дөңгелек үстелдер» жұмысына, конференцияларға, әлеуметтік корғау такырыптарына үйрететін семинарларға қатысуының мысалдары кездеседі. Студенттердің хабарламаларының негізгі түрлеріне берілген материалдарды қолдану, студенттердің жобаларын қорғау, іскерлік ойындарда тьютор рөлінде болу, тұрғындарды әлеуметтік қорғау комитеті өткізген семинар, жиналыстарға катысу жұмыстың негізгі формаларына жатады. Аталған жұмысқа неғұрлым мотивті зерттеу іс-әрекетіне бейім студенттер тартылады. Қазіргі кезде ынтымақтастық пен бірлескен топтық жұмыс студенттердің академиялық және әлеуметтік өлшемдеріне қолайлы ықпалын тигізетінін дәлелдейтін зерттеу жұмыстары да бар. Алайда бұл көрініс Ұлыбританияның мектептеріндегі топтық жұмысты колдануға арналған есептердің мәліметтеріне қарама-қайшы келеді, онда оқушылармен топтық

жұмыс жүргізу сауаттылығы жеткіліксіз деп көрсетілген. Кең тараған пікірлерге сәйкес көптеген сыныптарда балалар топтарда отырады, бірақ топ сиякты болып сирек жұмыс істейді. Бұған қоса, олар кейде өздігінен, кейде сыныппен бірге жұмысты жүзеге асырады. Топ ішіндегі балалардың өзара алеуметтік қатынастары жоғары деңгейге көтерілу үшін окушылардың өзара карым-қатынас үдерісіне тек ақпарат алмасу емес, талқылауға жағдай мен құрылымды құру қажет.Ұлыбританияның мектептерінде орын алған мұндай жағдайдың негізгі себебі, онда оқытушылар тарапынан қабылданған ең басында оқытушы- окушы қатынасы тұратын педагогикалық бағыт үстемдікке ие. Дегенмен де, балалар уақыттарының көп бөлігін қатарластарымен өткізеді.Окытушылардың топтық жұмыс жүргізу тәжірибесі, көбінесе, оқушылардың бейімделуі мен олардың ынтасын қолдау қажеттілігіне, сыныпты бақылау бөлігін өткізеді. Әдетте окытушыларды сыныпқа оқытушылар окушылардың өз арасындағы қатынасты емес, окушылармен жұмыс жүргізуді жоспарлайды. Егер мынадай фактыны есте ұстаған жағдайда, яғни, окушылар мен оқытушылардың көп бөлігі нақ осы топтық жұмыс жүргізу стратегиясын қолдануға дайындығы жеткіліксіз. Окушылар оқытушылардың көп бөлігі нақ осы топтық жұмыс пен әлеуметтік педагогты сынып пен балаларды ұйымдастыратын жалпы тәсілдердің бөлігі болып табылады. Топтық жұмыстағы келесі бір кемшіліктердің себебі мектептерге тиісті сапалар, яғни, ынтымақтастық пен оқытудың бірлескен өзге де түрлері табиғи жағдайларда өткізілмейді, сондықтан,оқытушылар белгілі бір жағдайда топтық жұмысты қолдану мен оны бейімдеуге қажетті практикалық кеңестерді де ала алмайды. Осы әлеуметтік қызметкерлерге окушыларды дайындау мен оқытушылардың оқытудың бірлескен түрлерін қолдану, соның ішінде ынтымақтастық, көмек беру, оқушылардың мүддесі үшін оны түрлі жағдайларда қолдануға бейімделу және оны басқару рөлі беріледі. Осыдан келе, әлеуметтік қызметкерлерді дайындау бағдарламасының белгілі бір бөлігін оқытушылар үшін сыныптық және интерактивтік стратегияларды жасау жіне топтық жұмысты жоғары деңгейде жүргізу үшін бағалау мен қолдау көрсету мақсаты құрайды.Студенттерге оқытушылардың топтық жұмыста тиімділікке жетуінің бірнеше нұсқалары ұсынылады.Оның біреуі оқушылардың қиыншылықтарының неғұрлым жоғары деңгейін төмендетудің қолдауы үшін құрылып,оны «платформа» немесе құрылымдық тапсырманы,топтық жұмыстың немесе қарым-қатынастың жағдайын құру жолынан құрылатыны анық. Оны құру, топтық жұмысты қолдау туралы сөз болған кезде оның жеткілікті зерттелмеген мәселе екендігі белгілі болды,бірақ ол оқытушы сабағын құрылымдық негізде жүргізуіне қолдау жасауды,топтағы үдерістерді ұғынуға қолдау көрсетуді, сондай-ақ, топтағы мониторинг пен басқаруды өткізуді білдіретіні белгілі. Біздің елімізде балалармен жұмыс жасау кезінде күштеу көріністерін немесе өздерін күштеуге ұшыраған жағдайлар мысалға алынып,олармен жұмыс істеу барысында топтық жұмыс тиімді құрал болып табылады. Бұл ретте балалардың бойына олардың өз күштеріне деген сенімділікті ұялататын,түрлі жағдайлардан шыға алуды, өзіндік ұқсас мәселелерді шеше алуды,жек көрушілік,өкпелеу және бақытты болушылық сенімдерін түсіндіруге негізделген бағдарламаларды дайындаудың мәні ерекше. Осымен байланысты жас адамдармен жұмыс істеу кезінде олардың өз мәслелерімен бір өздері қалмағандарын сезіндіру үшін топтық жұмыс тиімді болып келеді. Алайда топтық жұмысты белгілі бір құрылымға келтіру және әрбір балаға қолдау көрсетудің қосымша механизмдері болуы қажеттілік. **Қорыта келе**, бүгінгі таңда әлеуметтік-педагогикалық іс-әрекеттің жағдайын мынандай бағыттармен, яғни, өмір сүруші кәсіби білім беру жүйесінің консервативтік сипатта дамуы мен дамуы мен дайындықтың көпжылдық тәжірибесінің бағыттарының негізінде сипаттауға болады. Мұндай әлеуметтік-педагогикалық білім беру, кәсіби білім берудің инновациялық саласы тұрғысында ғана емес,сонымен бірге Қазақстандағы әлеуметтік-экономикалық реформалардың жағымсыз салдарын жеңу үшін қоғамның күшін біріктірудің конструктивтік идеясы ретінде қолданылады. Міне, сондықтан да әлеметтік қызметкер әрбір тиянақты айқындалған бөліктерде ғана өзіндік тұжырымға және іс-әрекет тәсілдеріне ие болып,оны басқа жерлердегі әлеуметтік жұмыста қолдануға мүмкіндікке қол жеткізетіні анық.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Колумбаева Ш.Ж.Особенности подготовки социального педагога к работе с трудными подросками, дисс. ,Алматы,2000,158 с.
2. Шильдяева В.В.Технология позиционного обучения в подготовке социальных педагогов по социальной работе. Материалы межнационального научно -практической конференции. г.Барнаул
3. Хуторский.Современная диагностика социальной педагогики.- 2001г. с.30.

4. Баймуханова М.Т.Научные основы подготовки социальных педагогов к работе со студентами по формировнию семьи. Алматы, 2001. 162 с.
5. Биекенов К.У.,Нурбекова Ж.А.Отбасымен әлеуметтік жұмыс:оқу құралы.Алматы,-2001,-133б.
6. Н.Э. Петрова. Образование в области социальной работы в Великобритании.
7. Доэл М,,Шадло С.Практика социальной работы.М.,1995. с.170.
8. Мардахаев Л.В.История и теория социальной педагогики.М.1998,-72с.
9. Нұрғалиева Г.К.,Салыстырмалы педагогика.-Алматы.1999.-176 б.
10. Халитова І.Р.Әлеуметтік педагогика;оқу құралы.Алматы:ҚазМПИ,2006.-294 бет.

Мусакулов К.Т.
Доктор философии (PhD)
Южно-Казахстанский государственный педагогический университет,
г.Шымкент,
kusan_65@mail.ru

Саймбетова Ж.Т.
Доктор философии (PhD)
Южно-Казахстанский государственный педагогический университет,
г.Шымкент,
turebekovna@mail.ru

ВЕЛИКИЙ ШЕЛКОВЫЙ ПУТЬ КАК ИСТОЧНИК ТВОРЧЕСКОГО ВДОХНОВЕНИЯ СТУДЕНТОВ НА ЗАНЯТИЯХ ПО ДЕКОРАТИВНО – ПРИКЛАДНОМУ ИСКУССТВУ

Түйіндеме. Ұлы Жібек жолы мақалада Мәдени мұра бастауы және студенттердің сәндік – қолданбалы өнер сабақтарындағы шығармашылық шабытының көзі ретінде қарастырылады. "Шабыт", "шығармашылық шабыт"ұғымдары сипатталады. Зерттелетін сапада Ұлы Жібек жолын пайдалану арқылы студенттердің шабыттану мүмкіндіктері ашылады.

Кілттік сөздер: Ұлы Жібек жолы, шабыт, шығармашылық шабыт, сәндік-қолданбалы өнер.

Аннотация. Великий шелковый путь в статье рассматривается как родник культурного наследия и источник творческого вдохновения студентов на занятиях по декоративно – прикладному искусству. Характеризуются понятия «вдохновение», «творческое вдохновение». Раскрываются возможности вдохновения студентов средствами использования Великого шелкового пути в исследуемом качестве.

Ключевые слова: Великий шелковый путь, творческое вдохновение, декоративно – прикладное искусство.

Annotation. The Silk Road in the article is considered as a source of cultural heritage and a source of creative inspiration of students in the classes on decorative and applied art. The concepts of “inspiration”, “creative inspiration” are characterized. The possibilities of inspiring students by using the Great Silk Road in the quality under study are revealed.

Keywords: Great Silk Road, creative inspiration, decorative and applied art.

Прогнозируя в качестве источников творческого вдохновения студентов на занятиях по декоративно – прикладному искусству Великий шелковый путь, отметим, в информационных источниках [1] под вдохновением понимается особое состояние человека, которое характеризуется высокой производительностью, огромным подъёмом и напряжением сил человека. Термин «вдохновение» часто сопрягают с термином «творческое вдохновение», поскольку их взаимосвязь является типичной чертой и составным элементом творчества.

Вдохновение — состояние наивысшего подъёма, когда познавательная и эмоциональная сферы человека соединены и направлены на решение единой творческой задачи. Нередко в состоянии творческого вдохновения возникают озарения. В моменты творческого вдохновения человек имеет сильное влияние на других людей, легко может убедить их, склонить к своему мнению, идее, повести за собой. Личностное свойство, предоставляющее возможность такого ситуативного влияния на других, связанного с личным вдохновением, называют харизмой [2].

Известный французский художник испанского происхождения Пабло Пикассо, говоря о значимости вдохновения в своём творчестве, сравнивал его со специями: «Вдохновение — как специя, её нужно совсем мало, но она может изменить всё» [3].

Обычно творческие люди черпают вдохновение из самых разных источников.

Группа казахстанских авторов, М.Ж. Жаксыгарина, Д.А. Исмамбетова, А.Ж. Жаксылыкова, анализируя источники вдохновения творческих людей, отмечают: «Любое произведение искусства появляется благодаря способности человека испытывать вдохновение. Однако это состояние не является привилегией только творческих деятелей, оно знакомо любому человеку. Каждый хоть раз пребывал в этом состоянии, однако если кого-то вдохновение может озарить в любой миг, то другим приходится искать разные пути и способы достижения этого состояния» [4].

Опрошенные ими респонденты с разных позиций рассматривают сущность вдохновения. Например, Член Союза Художников Республики Казахстан - Тналина Нурсулу Халиловна сравнивает вдохновение с глотком чистого воздуха и частью жизни: «У каждого художника своё

собственное видение и мировоззрение. Можно получить вдохновение от всего. Бывает, выйдешь на улицу и видишь красивый пейзаж и появляется желание творить. Что отличает обычного человека от творческого человека? Тем, что творческие люди видят в обычных вещах необычное». А профессор искусствоведения, член Союза художников Казахстана - Жаксыгарина Марзия Жумашкызы вдохновение находит в случайно увиденной уличной сцене, либо необычной форме облака, фигуре женщины и т.п. «Путешествия в дальние страны и общение с различными людьми - это просто кладезь впечатлений! Необычного звучания язык, традиции, быт и всё то, что отличает этих людей от нас, казахстанцев меня восхищает. Также вдохновение получаю от неординарных творческих личностей: от общения с ними, от их произведений» [4].

В монографии Л.Р. Золотаревой и Р.М. Жумашева «Наследие Великого Шелкового пути в контексте мировой культуры» анализируется Великий шелковый путь как родник культурного наследия, источник вдохновения и творчества известных казахстанских и российских художников. Дан искусствоведческо-культурологический анализ творческих поисков С.М.Альжанова, М. Калмаханова, В. Келя, А. Исмаилова, Н. Бубэ и других. Показано отражение великой темы в произведениях декоративно-прикладного искусства и скульптуры. На примере собранных воедино произведений литературного, изобразительного и прикладного творчества авторы рассуждают о сопричастности современных писателей, поэтов и художников к истории и осознании себя преемниками вековых культурных традиций. И комментируют: «Это их «новый шелковый путь» [5].

Справочные и другие научные источники определяют дефиницию понятия «Великий шёлковый путь» как караванную дорогу, связывавшую Восточную Азию со Среди земноморьем в древности и в Средние века. В научный оборот понятие *«Великий шёлковый путь»* впервые введено в 70-е гг. XIX в. немецким географоми геологом Ф. П. В. Рихтофеном (см.: Waugh D.Richthofen «Silk Roads»: Toward the Archeology of a Concept // The Silk Road. Vol. 5.№ 1. Summer 2007). Позднее понятие получило более широкое толкование и стало обозначать целый комплекс торговых контактов [6;7;8].

В первую очередь этот грандиозный торговый маршрут древних цивилизаций использовался для вывоза шёлка *из* Китая, ***с*** чем и связано *его* название (Ахметшин Н.Х., Мамлева Л.А., Латов Ю.В., Петров А.М., Радкевич В.А.,Золотарева Л.Р., Жумашев Р.М.,Шефер Э. и др.).

Китай являлся колыбелью производства и обработки шелка. Уже во времена древнего китайского мыслителя Конфуция в Китае были созданы большие шелковые мастерские. В течение многих столетий китайцы охраняли свой способ получения и обработки шелка как национальную тайну. За раскрытие ее иностранцам наказанием была смерть. Однако тайну производства шелка раскрыла одна из китайских принцесс. Выходя замуж за принца Сакского княжества в Хотане, она тайком вывезла шелковичного червя и семена тутового дерева (шелковицы), спрятав их в своем головном уборе [9].

В. Ю. Латов описывает Великий шелковый путь как систему караванных торговых путей, «соединяющих в относительно единую экономическую систему страны Евразии (от Западной Европы до Китая) со II в. до н.э. до XV в. Этот торговый путь был самым протяженным (более 7 тыс. км) и самым «долгоживущим» в доиндустриальном обществе. Он играл роль связующего звена между странами разных цивилизаций и социально-экономических систем, став своеобразным прологом современной системы мировой экономики и современной глобализации» [10].

Другой источник сообщает о нескольких ветвяхторговых караванных дорог. Эти ветви проходили через разные перевалы в горных хребтах, в обход пустынь.

Первый караванный путь шёл из Китая (Чаньани), вдоль Тянь-Шаня к Дуньхуа, городу на окраине Великой Китайской стены. Затем дорога разветвлялась, охватывая с севера и юга пустыню Такла-Макан. Северная часть дороги уходила через Турфан в долину реки Или. Южный путь дороги пролегал от Чаочана к южному берегу Иссык-Куля - через Хотан и Яркенд, вёл в Бактрию (северный Афганистан). Здесь Южный путь расходился на два других маршрута. Один маршрут вел в Индию, другой - на Запад и в Мерв, где сливался с Северным Путем. Затем путь проходил через Нису - столицу Парфии, Иран, Месопотамию и далее через Багдад шел в Дамаск, доходил до Средиземноморья.

Третий путь назывался Северным (Степным). Этот маршрут был самым сложным.Одна часть караванов, переправившись через Тянь-Шань, следовала через Ферганскую долину и Ташкентский оазис в Самарканд, Бухару, Хорезм, затем - к берегам Каспия. Другая часть

караванов из Самарканда держала путь в Бактрию и через долину Кашкадарьи выходила к Термезу, откуда, переправившись через Амударью, направлялась на Ближний Восток и Индию.

Помимо описанных трёх основных дорог, истории известнои много других, соединяющих эти три дороги между собой и уходящих в другие страны. Однако основными странами были Китай- Кыргызстан - Казахстан - Таджикистан - Узбекистан - Туркмения -Иран - Древняя Албания (Азербайджан) - Иверия и Колхида (Грузия) - Армения [11].

Выдающаяся роль *Великого шёлкового пути заключается в том, что*через него распространялись не только шёлк, но и самые различные товары материального, сельскохозяйственного и животноводческого производств. Духовные ценности и религиозные идеи.Культурные и технические достижения.

Шелковый путь оказал огромное влияние на формирование политического, экономического, культурного устройства стран, через которые он проходил. Вдоль всех его маршрутов возникали крупные и малые торговые города и поселения со своим жизненным укладом, своими национальными традициями и обычаями.

В настоящее время с цельюслужения единению и возрождению тюркских народов по решению Всемирной ассамблеи тюркских народов в городке Туран Туркестанской области создаётся историко – культурный Центр тюркских народов. Академик Ерментай Султанмурат утверждает: выбранное для Центра место расположения идеально подходит для достижения поставленной задачи, поскольку оно *находится*:

- *во-первых*, на стыке трех тюркских республик – Казахстана, Кыргызстана и Узбекистана, на перевале гор Казыгурт автомагистрали Пекин – Алматы – Шымкент – Ташкент – Ашхабад – Тегеран – Стамбул, в Шёлковом пути, между гг.Шымкент и Ташкент, административным центром и столицей Узбекистана;



Рис.1 Карта стыка караванных дорог

- *во – вторых*, у подножия горы Казыгурт, которая является колыбелью огузскихи кипчакских племен. Именно здесь находились ставки ханов, и один из сыновей Огуз хана носил имя Казыгурт, которыйчасто упоминается в многочисленных старинных книгах, в одной из которых говорится о том, что Казыгуртхорошо знал эту святую гору, перед которой преклонялись тюрки, отправляясь в походы;

- *в-третьих*, там, где по древней легенде на горе Казыгурт причалил ковчег Нух Пайгамбара, (научная гипотеза об этом подтверждена Российской академией естественных наук). А Тюрк Ата, родоначальник тюркских народов – считается внуком Нух Пайгамбара. Государством в городке Туран создан мемориал Нух Пайгамбара, который стал местом паломничества[12].



Рис.2 Ковчег Нух Пайгамбара

На основе проведенного анализа есть необходимость использования богатейшего наследия Великого шелкового пути как источника творческого вдохновения студентов на занятиях по декоративно – прикладному искусству. Способствовать осознанию студентами себя преемниками вековых культурных традиций.Тем более, что один из караванных путей непосредственно

проходил через наш регион, к которому прямое отношение имеет и ныне создаваемый в регионе описанный выше историко – культурный Центр тюркских народов.

Мы полагаем, помимо целенаправленного ознакомления студентов с наследиемВеликого Шелкового пути через рассказы, презентации, тематические выставки, встречи с художниками – прикладниками, демонстрации мастер – классов и др., необходимо исходить изкомпози-ционных особенностей декоративно – прикладного искусства, материалов, приёмов создания художественного образа, стилизации, гармонизации и др. Нужно стремиться донести до студентов важность преемственности и бережного сохранения этого великого культурного наследия.

Айжан Беккулова - возглавляющая Союз ремесленников Казахстана, член Союза художников Казахстана, вице-президент Всемирного ремесленного совета по Азиатско-Тихоокеанскому региону (WCC-APR), участница многих международных выставок, анализируя произведения декоративно-прикладного искусства на одной из выставок, высказала мнение: «Выделанная кожа и замша была экспортной статьей казахов на Великом Шёлковом пути». Сожаление по поводу утраченной изящной и мелкой техники вышивки шелком «бізкесте». И выразила надежду на возрождение утраченного достояния: «хочется верить, что у неё будет новая жизнь».

Использованиеназванного творческого источника вдохновения с целью дальнейшей его трансформации в предметыдекоративно-прикладного искусства ориентирует студентовна:

- поиск художественного образа и формы будущего изделия, их особенностей, средств воплощения художественного замысла;
- создание эскиза, фор-эскиза с использованием выделенного признака творческого источника, преобразовывая его, ассоциируя, абстрагируя, но не копируя источник творчества;
- практическое усвоение понятий «абстракция», «ассоциация», «композиция», «формообразование», «силуэт», «сюжет», «линии», «пропорции», «ритм», «фор-эскиз», «набросок» и др.;
- поиск декоративной пластики, собственного художественного языка, стиля и средств художественной выразительности;
- поиск характерных примет изображаемого исторического периода в композиции декоративного изделия, делающих время узнаваемым;
- усвоение орнаментальных принципов, эмоциональной нагрузки, сложных переплетений символики, раскрывающих тематический замысел декоративных произведений, помогающих глубже проникнуть в сущность основополагающих понятий мироздания, пространства и времени, духа и материи, ихвзаимоотношений и взаимовлияний;
- создание композиционно выверенных и декоративно насыщенных изделий на основе традиционных ремесел, не утративших своего значения и сегодня, отражающих особенности поколения или эпохи;
- возрождение древних художественных техник и технологий в новом качестве;
- использование современных художественных техник и технологий при создании декоративных изделий, оставаясь при этом приверженцем этнических мотивов и древних народных традиций, присущих народно-прикладному искусству;
- расширение творческого диапазона соединения фрагментов древних вещей и собственных рукотворных изделий, при отсутствии элементов украшательства;
- грамотное применение специфики воплощения художественного замысла при создании декоративных изделий;
- законов и средств композиции; создание нерушимого единства их содержания и художественно-выразительной формы;
- соответствие стилевого, фактурного, цветового решения практическому назначению изделия;
- расширение возможностей извлечения из используемых материалов с точки зрения целесообразности и функциональности новых формовочных свойств (способности материала к формообразованию) и эстетических качеств.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1 Электронный ресурс. Режим доступа: https://ru.wikipedia.org › wiki › Вдохновение
2 Электронный ресурс. Режим доступа: https://4brain.ru › blog › источники вдохновения

3. Электронный ресурс. Режим доступа: https://kreamozg.ru/articles/7-sovetov-pablo-pikasso.html.

4. Жаксыгарина М.Ж., Исмамбетова Д.А., Жаксылыкова А.Ж. Источник вдохновения творческих людей //https://cyberleninka.ru › istochnik-vdohnoveniya-tvorcheskih-lyudey.

5. Золотарева Л.Р., Жумашев Р.М. Наследие Великого Шелкового пути в контексте мировой культуры.//http://rep.ksu.kz//handle/data/5854

6. История Казахстана. Т-1. 1996 .

7. Петров А.М. Великий шелковый путь: О самом простом, но мало известном. М: Восточная литература, 1995.-128 с.

8. Мамлева Л.А. Становление Великого шелкового пути в системе трансцивилизационного взаимодействия народов Евразии // VitaAntiqua. 1999. № 2 (Режим доступа: http://archaeology.kiev.ua/pub/mamleyeva.htm).

9. Ахметшин Н. Х. Тайны Шелкового Пути. Записки историка и путешественника.– М Изд-во ВЕЧЕ, 2002. Серия «Великие тайны». – 425

10. ЛатовЮ.В. Великий шелковый путь — пролог мировой экономики и глобализации (к 2130-летию его «открытия»).//Историко-экономические исследования. 2010. Т. 11. № 1, с.123 – 140.

11. Электронный ресурс. Режим доступа: https://www.livemaster.ru/topic/109788-velikij-shelkovyj-put.

12. Электронный ресурс. Режим доступа: https://www. TürkİşbirliğiveKalkınma İdaresiBaşkanlığı.

Нурмукашева С.К.
Педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор

Молдағали Г.М.
«Педагогика және психология» мамандығының II курс магистранты
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті
janggau@mail.ru

Түйін. Мақалада қарым-қатынастың жаһандық даму заманындағы рөлі көрсетілген. Дұрыс қарым-қатынас құрудың филолог мамандарды психологиялық және кәсіби даярлаудағы маңызы қарастырылған. Сөйлеу әрекетінің қарым-қатынас құрудағы мәні ашылған.

Кілт сөздер: филология, психология, сөйлеу әрекеті, қарым-қатынас, психолингвистика.

Резюме. В статье отражена роль взаимоотношения в эпоху глобального развития. Рассмотрена важность правильного построения взаимоотношений при психологической и профессиональной подготовке филологов. Раскрыто значение речевого акта при создании взаимоотношений.

Ключевые слова: филология, психология, речевой акт, взаимоотношение, психолингвистика.

Summary. The article reflects the role of interaction in a global development era. The importance of the correct interaction building in psychological and professional training of philologists is considered. The importance of speech act in creating interaction is revealed.

Keywords: philology, psychology, speech act, interaction, psycholinguistics.

Қарым-қатынас бүгінгі күні әр адамның тұлғалық қалыптасуының негізгі әрі маңызды көрсеткіштерінің бірі болып табылады. Бір адамның тұлғалық болмысын, оның өзге адамға деген сезімі мен қарым-қатынасын біз оның сөйлеу әрекеті арқылы тани аламыз. Қазіргі таңда қарым-қатынасқа түсе алу қабілеті – жақсы жұмыс орнына орналасудың, заманауи мамандықты игерудің негізгі кілті. Жұмысқа орналасу кезінде әрбір кандидат топтық немесе жеке тілдесімнен өтеді. Топтық дискуссия мен жеке сұхбаттасудан сұхбат алушы кандидаттың коммуникативті қабілетін анықтай отырып, берілген жұмыс орнына тиесілі тұлғаны таңдап ала алады.

Жаһандық даму дәуірінде қоғамдық қарым-қатынас, соның ішінде кәсіби қарым-қатынас маңызды рөл атқарады. Кәсіби қарым-қатынас дегеніміз коммуникацияға түсуді міндеттейтін мамандықтармен анықталатын коммуникациялық дағдылардың ерекшелігі. Ол мамандықтарға оқытушылық, саяси қызмет, басқару, әлеуметтік қызмет және мемлекеттік қызмет жатады. Сәтті кәсіби қарым-қатынасты жүзеге асыру үшін белгілі бір дәрежеде білім мен дағдыға ие болу қажет. [1]

Сол секілді күнделікті өмірде қоғамның белді мүшесі болу айналадағы адамдармен жағымды қарым-қатынаста болуды талап етеді.

Жалпы қарым-қатынас дегеніміз не?

Қарым-қатынас – бұл бірыңғай іс-әрекеттің қажеттіліктерінен туындайтын адамдар арасындағы байланыстың дамуының жан-жақты үрдісі. Қарым-қатынас – адамдардың бір-бірімен байланысы, оның барысында психикалық байланыс пайда болады, ол ақпарат алмасу, өзара әсер ету, өзара көңіл білдіру, өзара түсінісу түрінде аңғарылады. [2, 124]

Заманауи тенденцияларға сай, кез-келген мамандық иесі өз ісінің кәсіби маманы, шебері болуымен қатар өзімен қарым-қатынасқа түсуші адаммен тіл табысу үшін қандай да бір дәрежеде психолог болуы керек. Әсіресе, мектеп оқушыларымен, студенттермен және педагогикалық ұжыммен қарым-қатынасын реттеуде болашақ филолог мамандардың кәсіби біліктілігі ғана емес, психологиялық ішкі даярлығы да жоғары дәрежеде болуы керек. Ал сол даярлықтың біріне қоғамдық ортада өз позициясын ұстану мен тиімді қарым-қатынасқа түсе алу қабілеті жатады.

Жалпы жоғары мектепте болашақ мамандарды психологиялық жағынан даярлау мәселесі білімгердің бойында кәсіби біліктілікпен қоса, тұлғалық даму процесін жетілдіруді көздейді. Өйткені бүгінгі қоғамда өз ісінің шебері болу үлкен құндылық болып есептеледі. Сонымен бірге мемлекетті экономикалық, мәдени және ғылыми тұрғыдан алға жетелеуші негізгі факторлардың бірі болып саналады.

Маманның жоғары біліктілігін анықтауда, оның кәсіптік шеберлігінің жоғары болуына және тұлғалық жағынан өсуіне оның қарым-қатынасқа түсу шеберлігі негізгі критерий бола алады.

Жоғары мектептегі психологиялық білім беру мәселесіне байланысты зерттеулерде студенттердің **психологиялық даярлығы** іс-әрекеттің нәтижелі, игілікті орындалуына, маңызды мәселелерді мақсат-бағдарлы іздестіруге, «шұғыл» жағдайда ылдын ала аңғаруға, мәселелік жағдайдан тиімді, әлеуметтік ортада құнды тәсілмен шыға алуға, жаңа мәселелерді және олардың салдарын болжауға мүмкіндік беретін түрлі моральдік-еріктік сипаттар, бағыттылық, қабылдау, зейінділік, еске сақтаудың жоғарылығы, ақыл-ой тереңдігі, зерделілік, зияттылық, асқақ эмоциялық тұрақтылық, стреске шыдамдылық, бейімделуге икемділік, қарым-қатынастағы құзіреттілік, креативтілік, т.с.с көптеген тұлғалық қасиеттер мен қабілеттердің, танымдық процестердің, психикалық жай-күй сипаттарының жекелей жоталануы немесе тұтас құрылымы ретінде талданады. [3, 88]

Психологиялық даярлығы жетілген маман психологиялық білімі мен сауаты, әлеуметтік ортада өзін ұстауға және танытуға арналған қабілеті мен ерік-жігері, дағдылары, оперативтілігі мен эмоционалдық тұрақтылығы арқылы көрінеді. 1996 жылға дейін тек психологтарға арналған курс бүгінгі күні басқа да мамандықтырға енгізілгенімен, қазіргі жоғары мектеп психологиясы болашақ мамандарға психология пәндері бойынша базалық білім берумен шектеледі.

Болашақ филологтар да университет қабырғасында базалық психологияны, соның ішінде қарым-қатынас психологиясын меңгереді. Жоғары мектепте кәсіби білім беру міндеттері оқыту, дамыту және тәрбиелеу деген үш тағаннан құралатыны белгілі. Ал педагогикалық ұжымдағы, орта мектеп және кәсіптік білім беру орындарында, ЖОО-да, оқушы мен оқытушы, студент пен мұғалім арасындағы қарым-қатынастың дұрыс құралмауынан осы міндеттер орындалмай қалып жатады. Осыған орай жоғары мектептегі қарым-қатынас үш қырынан анықталады:

- Оқу міндеттерін шешу құралы ретінде;
- Тәрбие процесін ұйымдастырудың әлеуметтік-психологиялық жүйесі ретінде;
- Студенттердің маман және тұлға ретінде дамуының психологиялық, педагогикалық ықпалы ретінде. [3, 158]

Педагогикалық қарым-қатынасты жоғарыдағы негізгі үш міндетті: оқыту, дамыту және тәрбиелеуді қамтамасыз ете отырып, оқытушы мен білімгер арасындағы өзара ықпалдастық пен ақпарат алмасуды қарастыратын әдістер мен құралдар жиынтығы деп қарастыра аламыз.

Қарым-қатынастың психологиялық жағы

Қарым-қатынас қандай болу керек?

Қарым-қатынастың төмендегідей түрлері бар:

- Вербалды қарым-қатынас біздің күнделікті өмірімізде маңызды орын алады. Вербалды қарым-қатынас барысында біз адаммен бетпе-бет тілдесеміз. Бұл сөйлеу әрекетінің, қарым-қатынастың ең жақсы формасы болып табылады, өйткені бұл кезде біз өзге адамға сөз арқылы өз сезімімізді жеткізіп, сұрақ қойып, жауап таба аламыз.
- Бейвербалды қарым-қатынасты адамдар бетпе-бет сөйлесуге мүмкіндік болмағанда қолданады. Бұл кезде жест, мимика, көз арқылы байланысқа түседі.
- Бұқаралық немесе электронды қарым-қатынас. Бұл қарым-қатынас кезінде біз өзге адамдармен интернет, электронды пошта, бейнебайланыс, ұялы телефон арқылы байланысамыз. Кез-келген ұйымда біз электронды поштаны өз клиенттерімізге қызмет көрсету мақсатында пайдаланамыз. Электронды қарым-қатынастың ерекшелігі: өзге адамдармен байланысқа түскен кезде біздің жіберген хабарламаларымыз сақталып қалады. Сонымен қатар өте алыс қашықтықтағы адаммен хабар алмаса аламыз.

Қарым-қатынас кезінде белгілі бір деңгейде кедергілер де жиі ұшырасып отырады. Олар:

- Мәдени кедергі. Бұл екі адам екі түрлі дін өкілі, екі түрлі мәдениет өкілі болып, олардың діни мәдениеті өзара сәйкеспеген жағдайда пайда болады;
- Тілдік кедергі. Бұл – қарым-қатынас кезіндегі басты кедергі. Өйткені біз тіл арқылы өз ойымызды білдіріп, өзге халықтармен қарым-қатынасқа түсеміз. Әлемде мыңдаған тіл бар. Тілдердің көп болуы да қарым-қатынасты күрделендіре түседі. Тілдік кедергіні жою үшін біз әлемдегі көпшілік қолданатын, ортақ тілдерді қолдануымыз қажет.
- Перцептивті кедергі. Тұлғааралық қарым-қатынастағы негізгі рөл перцепцияға беріледі.

Психологияда тұлғалардың өзара түсінісуі, бірін-бірі қабылдауы перцепция деп аталады. Әр адам өзін тұлғааралық перцепция механизмдері арқылы басқа адамдардың көмегімен ғана біле алады. [3, 164]

Перцепция арқылы қарым-қатынасқа түсуші тараптар өзін тұлғалық жағынан, өзге адам арқылы біле алады. Бұл кедергі екі адамның бір мәселе төңірегіндегі ойының әртүрлілігіне байланысты туындайды. Әр адамның қабылдауы әртүрлі, сондықтан бір-бірін түсінуде белгілі бір қиындықтар туындауы мүмкін.

- Физикалық кедергі. Қызметкерлердің белгілі бір жұмысты орындау кезіндегі жұмыс күшінің тең болмауы. Бұл орайда жұмыс беруші өз қызметкерлерін бірыңғай физикалық дайындықтан өткізуі керек.

Қарым-қатынастың жетіспеушілігінің салдары:

1. Жақсы қарым-қатынас болмаса, сіз өз ұйымыңыздағы, ұжымыңыздағы қызметкерге мотивация бере алмайсыз;
2. Жақсы қарым-қатынас орната алмаған жағдайда кез-келген мәселе төңірегінде дау-дамайлар пайда болуы мүмкін;
3. Өз-өзіне деген сенімділік төмендеп, бұл қарым-қатынастың нашарлауына әкелуі мүмкін.

Қарым-қатынас пен психолингвистика

Демек, қарым-қатынасқа түсу ол – қажеттіліктен туындайтын әрекет. Адамдардың өзара қарым-қатынасы қоғамдық еңбек нәтижесінде, ойлау әрекетімен қатар пайда болған сөйлеу әрекетімен тығыз байланысты. Қарым-қатынасқа түсу үшін сөйлеу керек, сонымен бірге ойлау процесі сөйлеумен қатар жүреді және оларды бір-бірінен бөліп-жара алмаймыз.

Негізінен сөйлеу және ойлау әрекеттері лингвистиканың да, психологияның да зерттеу объектілері болып табылады. Өйткені тіл арқылы сөйлесу бұл күрделі психологиялық үрдіс болып табылады.

Психология ғылымы тіл білімімен ерекшеленіп, оның түрлі жағдайда қолданылуы мен атқаратын қызметін, адамның мінез-құлық бағытын белгілейді. Соңғы 30-35 жыл ішінде тіл білімі мен психологияның түйісуінен психолингвистика (тіл психологиясы) деп аталатын ғылым саласы пайда болды. [4, 179]

Сөйлеу әрекеті психология ғылымының күрделі мәселелерінің бірі болып есептеледі. Өйткені ол өз кезегінде нейропсихологиямен де, психолингвистикамен де зерттеледі. Яғни бұл мәселеге бір бағытта ғана қарай алмаймыз. Қарым-қатынастың негізі болып табылатын сөйлеу әрекетін сананың және тілдің көмегімен жүзеге асатын күрделі үрдіс ретінде және оның атқаратын қызметіне қарай түрлі бағытта қарастырамыз. Сөйлеудің негізгі үш түрлі қызметі бар: коммуникативтік, экспрессивтік және сигнификативтік.

Коммуникативтік қызмет адамдардың сөйлеу арқылы қарым-қатынасқа түсу сипатын білдіреді.

Сигнификативтік қызметте адамдардың таңба, белгілер арқылы ақпарат алуын қарастырамыз.

Экспрессивтік қызмет деп сөздің адам психикасына, сана-сезімі мен эмоциясына әсер етуін айтамыз. Сөйлеген сөз, айтылған ой – адам психикасына күшті әсер ететін тітіркендіргіш. [4, 180]

Қарым-қатынаста маңызды рөлді коммуникативтік бейімделу атқарады. Бұл – сөйлеу әрекетіне қатысушылардың тілдік қарым-қатынас барысында икемді болу және коммуникация барысында үйреншікті түсініктерді қайта қарауға дайын болу қабілеті. Басқаша айтқанда, коммуникативтік бейімделу барысында сөйлеу әрекетіне қатысушылардың қарым-қатынас барысында туындап, өзгеріп отыратын жағдаяттарға икемді әрекет етуі және сол арқылы өзінің сөйлеу мінез-құлқын түзетуге қабілетті болуы.

Қарым-қатынастың бір бөлігі болып табылатын және сөйлеу әрекеті кезінде тасымалданатын негізгі ұғым ақпарат болып табылады. Ақпараттың маңызды шарты оның мазмұндылығы болып табылады. [5, 34]. Мазмұндылықтың негізгі параметрі ауызша коммуникацияға қатысушылар үшін ақпараттың құндылығы немесе маңыздылығы болып табылады. Тағы да маңызды параметр – бұл ақпараттың шынайылығы. Мазмұндылықтың келесі маңызды параметрлері ретінде оның логика талаптарына сәйкестігін, сондай-ақ ойды жеткізудің анықтығы мен тілдік рәсімделуінің дәлдігін айту қажет.

Екі тарап та мүдделі қарым-қатынас барысында адресат пен адресанттың рөлі белсенді түрде ауысады. Адресанттан алған ақпаратын адресат толықтай ойланып, өзінде бұрыннан бар ақпаратпен салыстыра отырып, оған өз жауабын ойластырылған түрде береді.

Осы тұста адресат пен адресант арасындағы сұрақ-жауаптың қалай қабылданатыны, бір сөзбен айтқанда рефлексиясы өте маңызды екенін айта кеткеніміз жөн.

Бірақ қарым-қатынастың кейде жанжалды формаға ауысатынын ескергеніміз жөн. Бұл жағдайда сөйлеу актісінің шиеленіс жағдайының схемалық Имитациялық сатысы келесідей болуы мүмкін:

- жауапты болжау;
- ақпаратты талап ету;
- ақпарат алу [6]

Ал ақпараттың дәлдігі мен тиімділігі және оның қарым-қатынасқа әсері филолог мамандардың бірден-бір зерттеу объектісі болып есептеледі. Осылайша, сөйлеу әрекетінің лингвокогнитивті механизмдерін қарастыра отырып, біз қарым-қатынасты тиімді құру жолдары мәселесін одан әрі зерттеудің маңыздылығы туралы қорытындыға келеміз. Өйткені ыңғайлы психологиялық қарым-қатынас жасай білу сөйлеу әрекетінің маңызды шарты болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Богомолова М.Н. Роль коммуникации в современном гражданском обществе // Гуманитарные научные исследования. 2012. № 9 [Электронды дереккөз]. URL: http://human.snauka.ru/2012/09/1654
2. Сейталиев Қ.Жалпы психология: Оқу құралы.-Алматы: «Білім», 2007.-360 бет.
3. Ерментаева А.Р. Жоғары мектеп психологиясы: Оқулық – Алматы: ЖШС РПБК «Дәуір», 2012 – 492 бет.
4. Намазбаева Ж.И.ПСИХОЛОГИЯ: Оқулық.-Алматы: Print-S, 2005.- 296 б.
5. Попова Т.Г. Language Conceptualization // The Seventh Annual Conference of the Global Communication Association (GCA). - Ottawa, Canada, 2013. - Pp. 34-43.
6. Князева Е.Г. Синтез смыслов // Структурная метафизика языка и феноменология речевого дискурса: критерий системных интерпретаций: Материалы IX Международной научной конференции по актуальным проблемам теории языка и коммуникации (26 июня 2016 года). - М.: ИД «Международные отношения», 2015. - С. 59-65.

NYSHANOVA S.T.
Candidate of pedagogical sciences, associate professor
Khoja Akhmet Yasawi International Kazakh-Turkish University

AKHMEDOVA D.B.
Master student
Khoja Akhmet Yasawi International Kazakh-Turkish University

WAYS OF USING INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN TEACHING FOREIGN LANGUAGE FOR DEVELOPING LINGUO-CULTURAL COMPETENCE

Түйін. Қазақстан Республикасындағы қазіргі кездегі білім беруді жағдайында жоғары білікті мамандарды даярлау, олардың коммуникативтік, лингво - мәдениеттік және кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудың өзектілігі жоғары және ауқымды жедел зерттеуді қажет ететін бағыты болып табылады. Зерттеудің өзектілігі болашақ маманның кәсіби-сауатты тұлғасын қалыптастыру қажеттілігімен; болашақ мамандарды кәсіби даярлаудың тұтас жүйесін құрудың; болашақ маманның коммуникативтік, лингво - мәдениеттік және кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудың; оқыту формалары мен әдістерін жетілдірудің қажеттілігімен анықталады.

Кілт сөздері: модернизациялау; лингво - мәдениеттік және кәсіби құзыреттілік; білікті маман; оқыту формалары мен әдістері.

Резюме. В современных условиях модернизации профессионального образования формирование и развитие коммуникативной, лингвокультурной и профессиональной компетенции приобретает особую актуальность и является предметом интенсивных научных исследований. Актуальность исследования определяется потребностью на подготовку профессионального специалиста; необходимостью создания системы профессиональной подготовки будущих специалистов; потребностью формирования лингвокультурной компетенции будущего специалиста, совершенствования форм, методов и средств обучения с применением информационных технологий в процессе обучения английскому языку.

Ключевые слова: модернизация; лингвокультурная и профессиональная компетенция; профессиональный специалист; формы, методы и средства обучения.

Summary. In the modern conditions of modernization of educational system the training of highly skilled specialists and formation of their communicative, lingua-cultural and professional competence gets a special urgency and is a subject of intensive scientific researches. The successful decision of this problem is impossible without cardinal revision of traditionally developed system of professional training, deep reorganization of teaching and educational process, without the analysis of all factors providing its quality.

Keywords: modernization; lingua-cultural and professional competence; highly skilled specialist, forms and methods of teaching.

As we see, many researchers represent the structure and the content of linguo-cultural competence differently, isolating language, speech, linguistic, cultural, pragmatic, sociolinguistic, discursive, cultural studies, etc.

Therefore, linguo-cultural competence can be understood as an integrated personal characteristic of specialist including knowledge, abilities and personal qualities ensuring successful performance of his professional activity.

We consider linguo-cultural competence as a system of inner resources (social installations; knowledge in the area of culture, group, abilities and skills of interpersonal communication, a communication position), necessary for construction and regulation of effective action and providing adaptation in a certain circle of interpersonal interaction culture in particular situations.

The value of linguo-cultural aspect in the TFL is indisputable since communicative and speech errors, as well as errors of socio-cultural nature are all the result of ignorance of national and cultural peculiarities of foreign language.

The relevance of this approach lies in the fact that creation of a linguo-cultural competence means not only a general knowledge of foreign language and culture or just teacher's intention to lead students to master an exemplary learning speech, but also to develop foreign language skills in order to communicate on the cross-cultural level and ability of adequate interaction with representatives of other culture.

Cultural competence includes the following: a) understanding individual’s own cultural worldview b) relations between cultural differences c) individual’s cultural notion [1].

The spectrum of opinions on the issue has revealed that linguo-cultural competence is a set of special skills necessary to operate in practice a system of knowledge about culture, embodied in a given national language. In other words, a student has to develop an ability to recognize and to adequately perceive and correlate a semantic content of a language sign with associative and imaginative motivation of choice of a word through the prism of values and attitudes of his proper national culture.

Recently, modern methodology science, when refines linguistic foundations of the TFL, first of all considers cognitive and pragmatic and linguo-conceptual approaches. Linguo-cultural competence is examined not only from the perspective of linguistic cultural studies, but also in the focus of linguo-cognitive coordinate system. In the process of training of students, teaching techniques of linguo-cultural competence creation are based on a cognitive activity aimed at developing by student of a system of concepts; and on such a pragmatic component as a professional status of a student. Thus, language becomes a sort of cognitive process, and competence is a capacity to generate acts of consciousness. At the same time linguo-cultural competence is directly related to the study of professional language as an integral part of a professional competence. Linguo-cultural competence development of students should be realized in organic connection of professional education with foreign language knowledge development within the core course studying [2].

As any professional group has its own conceptual picture of the world, so the learning process effectiveness to a greater degree will depend on a systematic development of a sphere of concepts, which is relevant for this group and determined by their future profession. Sphere of concepts is a structured knowledge, an information base of mental images, consisting of universal object code units. The semantic language space as a part of the sphere of concepts is verbalized in the system of linguistic signs: words, phrase combinations, syntactic structures. It is formed by the linguistic units' meanings. A concept conceived as a unit of the sphere of concepts reflects peculiarities of thinking, worldview and culture of people. Any person can be "a concepts bearer", as he or she has its own cultural experience and cultural identity. Thus, individual verbal activity is determined by the language sphere of concepts and national sphere of concepts.

Linguo-conceptual approach in TFL offers a vision that focuses on the concept and the sphere of concepts taken as linguo-didactic units. The process of learning foreign language involves not only traditional study of phonetics, grammar, vocabulary, but also a foreing culture language mastering through its national concepts. Linguistic consciousness of foreign students is as it were immersed in the sphere of concepts of foreign language. This allows them to acquire an integral ethno-cultural knowledge of foreign culture and language. So, already existing, but segmentary linguo-culturological views transform into a cognitive integrity. There is an interaction of different cultures through the spheres of concepts of foreign culture and the culture of student, due to which he understands that the language and culture he learns do not exist in isolation from his native language and culture, but, conversely, are projected on them [3].

Representatives of different professions categorize and verbalize same object in their own way. Therefore, it is necessary to build a linguo-cultural competence of foreign audience with concepts that meet its pragmatic needs. Those concepts should compose a cognitive base of this given profession. Thus, the learning process needs to be professionally oriented and should promote professionally meaningful types of thinking of students.

Development of linguo-cultural competence is based on the texts of different types and genres that present and record a linguo-cultural information. Texts should include the notions correlating with the basic concepts, which are relevant for international students. They should be filled with specific content, so that to model a situation, to correct the shades of a meaning of a word and to realize axiological cultural information. Since structure of the cultural concept includes notional and figurative elements, the text serves not only for a key notions semantization, but also for creation of a particular image in the mind of a student [4].

Professionally-oriented sphere of concepts is built gradually, within three main stages of teaching foreign language for foreign students. The initial stage of training involves understanding of basic terms and notions of English language and culture, which are neutral towards a professional language. At this stage, there is a simultaneous development of the terminology knowledge; lexical and grammatical competencies and speech skills. Students observe a parallel between these terms and everyday realities and realize a reflection of the naive world view in the mentality of native speakers [5].

During the main stage of training teacher extends the sphere of concepts by introducing a special terminology, which corresponds to a professionally-oriented conceptual view of the world. Linguo-

cultural competence is based on texts of different types and genres, in which there a complete image of a specialist or a profession is created.

At the final stage, a teacher introduces the cultural realities and shows how semantic boundaries of words are expanded with a help of a new cultural knowledge with national connotations.

Linguo-cultural competence development through the concepts of foreign culture involves an appeal to synonyms, antonyms, paronyms, phraseological units. This contributes to the more efficient evolution of vocabulary and stylistic skills and deeper understanding of the text by students. The system of images fixed in the lexical fund of English language recreates in its semantics a long process of people's culture development; it captures the cultural attitudes and stereotypes, models and archetypes, and accumulates the national world view, cultural and national experience and traditions [6].

Reading, one of the types of receptive speech activities, has a particular importance for the formation of linguo-cultural competence during the main and final stages of training. The text as a source of a linguo-cultural knowledge, and the reading, in the process of which the language proficiency is progressing, - are two core scientific and practical elements in the modern methodology of FL teaching.

The work with texts is aimed at linguo-cultural competence development and building English sphere of concepts knowledge of foreign trainees. This sphere of concepts is fixed in the culturally significative texts.Thus, choosing texts for the reading, a teacher is focused on their linguo-culturological value, relevance, learning difficulty degree and presentation graduality.

Linguo - cultural competence is a kind of competence, including knowledge of different cultures and norms of interaction with its representatives, effective verbal communication skills, and intercultural communicative skills necessary for the implementation of speech activity.

Cultural awareness is a condition of successful language learning and the means of cognition of their "own" culture which reduce the distance in intercultural communication. Linguo - cultural competence as the integrative quality of the person, including the knowledge and skills related to the selection, assimilation, processing, transformation and practical use of information the experience of cross-cultural communication and personal qualities is necessary for its successful implementation in other culture. In this regard, one of the most important trends in educational development is the use of a competent approach as an application of related skills in practice of communication, cultural and social competencies [7].

The appearance of Internet gave powerful impetus for study and use in educational process of didactic potential of new information-communication technologies. Information-communication technologies are the technologies organized on the basis of as computer equipment, so modern means of communication (e-mail, forums, chats, TV and video conferences, etc.). University's internet resources include: multiplexed information about institute of higher education, organization department, contacts of heads of organization departments; part of international cooperation, internal and external academic mobility, educational programs, scientific and international activities; statistical and analytical data; statutory acts from education; links to educational portals, e-library, distance learning portal (for organizations possessing distance learning license), official websites, websites of partner organizations; contacts; blog of head of high schol; news line; graphics of scientific cnferences, seminars, official visits and other gatherings; part of the quality management system in education. The integration of Internet resources to language education plays significant methodological, education and valuable potential providing not only intensification of education process, growth of cognitive motivation, formation of communicative competence of learners, but also development of value relationship of personality of future specialist. Primary digital resources employed in teaching foreign languages are presentations, text-based editors, tests, tutorials on CD-ROM, e-textbooks, educational Internet resources. The network resources are valueless base for creation of information-subject environment, education ans self-education of people, satisfaction of their personal and professional needs. Educational Internet resources should fabour the formation and development: - foreign communicative competence including all its components i.e. linguistic, sociocultural, educational etc.; - communicative and cognitive skills to carry out seach and selection, conduct the generalization, classification, analysis and synthesis of information obtained; - communicative skills to represent and discuss the results of work of Internet resources; - ability to use Internet resources for getting acquainted with historic heritage of various countires and nations; - ability to use resources to get satisfaction of information and educational interests and needs. Studying didactic potential of Internet communications, some scholars put into operation the concept of "pedagogic computer-mediated communication" which implies "developing applied pedagogic scientific direction where the use of education process of soft copy for formation of knowledge and mutual understanding in education information-communicative environment in an appropriate context, information and

communicative culture by the participants are researched". The competence which is a primary competence in all professional spheres of salf-determination and self-perfection of future specialits including future ecologists in the framework of expansion and complication of communicationinformation environment, all-out computerization, widely use of Internet and virtualization of communication is admitted communication competence. Competent use of telecommunication resources allows to carry out essentially new approach to formation of communicative competence which gives opportunity to future ecologists in further professional activity to make an emphasis on various aspects of activity of the person and on state and preservation of the environment, to exchange opinions, ideas and information with the participants of joint projects freely etc. As it is known, the main services of the Internet have a number of didactic properties and functions which allow to solve numerous didactic tasks. Researchers attribute dataware of education process, interactiveness of education process, multimedia support, control and assessment of informative activity of learners to the main didactic functions of Internet. Didactic functions of Internet in the general look can be defined as following: use of information materials of a network for creation of a problem situation at a lesson, search of necessary information for performance of project and research works, the organization and conducting the international telecommunication projects, Olympiads and quizes, carrying out various discussions; independent informative activity of learners; organization of distance learning; carrying out various testing; organization of methodical gatherings of teachers etc.

REFERENCES:

1. Canale M. "On some theoretical frameworks for language proficiency". In H. Byrnes & M. Canale, *Defining and developing proficiency: Guidelines, implementation, and concepts.* Lincolnwood, IL: National Textbook Company, 1986. - p.28-40.
2. Widdowson H.G. English for specific purposes: Criteria for course design. In L. Selinker, E. Tarone, & V. Hanzeli, *English for academic and technical purposes.* Rowley: Newbury House, 1981. - p.116.
3. Brumfit S. Johnson K. The Communicative Approach to Language Teaching. – Oxford, 1981. - p.234.
4. Kokkota V.A. Lingvodidactic testing - M.: Higher school, 1986. - p.127.
5. Milrud R.P. Content and ways of realization of developing aspects of training of foreign languages, 1990. - p.8-13.
6. Larsen-Freeman D. "Teaching Grammar". In M. Celce-Murcia (ed.), *Teaching English as a Second or Foreign Language.* Boston: Heinle & Heinle Publishers, 1999. - p.277-296.
7. Sukhanov A. Concept of fundamentalism of higher education and its reflection in GOSO June 4, 2002. - p.158.

ӘОЖ 81-13.512.122

Ныгметова Н.Т.,
ф.ғ.к., аға оқытушы,
Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті,
Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы,
e-mail: nurgul_tursynovna@mail.ru

Хамзина К.М.,
ф.ғ.к., доцент,
Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті,
Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы,
e-mail: jako199473@mail.ru

Сагатова Г.К.,
п.ғ.м., аға оқытушы,
Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті,
Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы,
e-mail: gulja_s@mail.ru

Оспангалиева М.Т.
п.ғ.м., аға оқытушы,
Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті,
Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы,
e-mail: omendikul @mail.ru

КӘСІБИ ҚАЗАҚ ТІЛІН МАМАНДЫҚҚА БАҒДАРЛАП ОҚЫТУ

Мақалада техникалық жоғары оқу орындарында кәсіби қазақ тілін мамандыққа бағдарлап оқытудың мәселелері мен ерекшеліктері туралы қарастырылған. Бүгінгі таңдағы мемлекеттік тіл саясаты қазақ тілін дамытуға, оның жүзден астам этносты біріктіруші ролін күшейтуге бағытталған. Ендігі міндет – қазақ тілін барлық салада белсенді пайдалана отырып дамыту. Жоғары оқу орындарының орыс тілді бөлімдерінде қазақ тілі пәнін студенттердің болашақ мамандығымен тығыз байланыстыра оқыту студенттердің білімі мен біліктілігін арттырады, болашақ мамандар тілдік норма мен сөйлеу мәдениеті, мұндағы стильдік ерекшеліктерді білетін болады. Өз саласына байланысты мәтіндер болғандықтан студенттер кәсіби мәтіндермен жұмыс істеуде белсенділік танытады, кәсіби терминдерді жақсы қабылдайды. Кәсіби мәтін мазмұнды, өз мамандығы жайлы ақпаратқа толы болғаны дұрыс. Студенттердің мамандыққа қатысты тілді жеткілікті дәрежеде меңгеруі үшін тілдің коммуникативті қызметіне жете көңіл бөлу керек.

Кілт сөздер: мемлекеттік тіл, тіл саясаты, кәсіби қазақ тілі, кәсіби мәтін, кәсіби термин, сөздік қор, сөздік жұмысы, мамандыққа қатысты лексика, тәрбие мен білім.

ОСОБЕННОСТИ ОБУЧЕНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА ПО СПЕЦИАЛЬНОСТЯМ

В статье рассматриваются актуальные вопросы обучения и особенности профессионального казахского языка в технических вузах по специальностям. Государственная языковая политика направлена на развитие казахского языка и на усиление объединяющей роли между этносами. Следующая задача – развитие казахского языка и активно использовать во всех сферах. В русскоязычных аудиториях высшего учебного заведения обучение казахского языка тесно связано с будущей специальностью студента, расширяет кругозор и повышают знания, будущие специалисты улучшают культуру речи, языковые нормы, и стилевые особенности языка. Применяемые тексты связаны в основном со специальностью, вследствие этого студенты проявляют большой интерес и активность в работе с профессиональными текстами, и легче воспринимая технические термины. Профессиональный текст должен быть содержательным, полным информации по специальности. Необходимо уделять значительное внимание коммуникативной роли языка, в целях совершенного овладения им.

Ключевые слова: государственный язык, языковая политика, профессиональный казахский язык, профессиональный текст, профессиональный термин, лексика, словарный запас, словарный запас, образование и воспитание.

PECULIARITIES OF PROFESSIONAL KAZAKH LANGUAGE TRAINING ON SPECIALITIES

This article is devoted to the actual problems of training and peculiarities of professional Kazakh language teaching in technical higher schools on specialties. State language policy is directed to the development of Kazakh language and for strengthening of its united role between people. Next task is development of the Kazakh language and its active use in all spheres. Kazakh language for Russian speaking people is tightly connected with future students' specialty, enlarges outlook, improve knowledges. Future specialists improve speech culture, language norms and style pecularities of language. Texts on specialties attracts students' attention and activity, easily learn technical terms. Professional text should be pull of information on speciality. It is necessary to pay considerable attention to the communicative language role with the aim of fully mastering theme.

Keywords: state language, language policy, professional Kazakh language, professional text, professional term, vocabulary, vocabulary, vocabulary, education and education.

КІРІСПЕ

Ұлттық құндылықтарымызды қайта қалыптастыру, жандандыру, мемлекеттік тіл мәртебесін көтеру – тіл саясатының маңызды бағыттарының бірі болып қала бермек. Мемлекет басшысы Қ.К.Тоқаев биылғы Жолдауында «Қазақ тілінің мемлекеттік тіл ретіндегі рөлі күшейіп, ұлтаралық қатынас тіліне айналатын кезеңі келеді деп есептеймін» деп қазақ тілінің мәртебесін қадап айтты [1].

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Елімізде оңтайлы әлеуметтік-лингвистикалық кеңістік құру тіл саясатын кезең-кезеңмен іске асыру арқылы жолға қойылған.

Елбасының 2020 жылға қарай Қазақстан халқының кем дегенде 95 пайызы мемлекеттік тілді білетіндерден құралуы тиіс деуі – негізгі мәселелердің бірі. Осы тапсырманы орындау үшін Үкімет «2011-2020 жылдарға арналған «Тілдерді қолдану мен дамытудың мемлекеттік бағдарламасы» аясында нақты шараларды қолға алды. Бағдарламаның мақсаты – ұлт бірлігін нығайтудың аса маңызды факторы ретінде мемлекеттік тілдің кең ауқымды қолданысын қамтамасыз ету.

Мемлекеттік тілдің позициясын нығайту үшін орасан көп жұмыс атқарылып жатыр. Елімізде қазақ тілін кеңінен қолдану жөніндегі кешенді шаралар өз жалғасын тауып жүзеге асырылуда. Ендігі міндет – қазақ тілін барлық салада белсенді пайдалана отырып дамыту.

«Қазақстан-2050» Стратегиясында «Кәсіби-техникалық және жоғары білім ең бірінші кезекте **ұлттық экономиканың мамандарға деген қазіргі және келешектегі сұранысын барынша өтеуге** бағдар ұстауы керек» делінген [2].

Қазіргі қоғам талабына сәйкес жоғары білім беру жүйесінде студенттерді кәсіби бағытта бағдарлап оқыту негізгі міндеттердің бірі болып отыр. Қазақстан Республикасында тілдерді дамыту мен қолданудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында: «Алдағы онжылдықтағы елдің әлеуметтік-коммуникативтік кеңістігіне ... мемлекеттік тілді белсенді қолдану аясының кеңеюіне, оны заңның, ғылымның және жаңа технологиялардың тілі ретінде таныту сияқты мәселелердің маңызды тізбесі проблемалы болып табылады. Ел бірлігі доктринасында мемлекеттік тіл ұлттық және рухани бірліктің басты факторы, негізгі басымдығы ретінде айқындалған. Оны меңгеру әрбір Қазақстан азаматының парызы мен міндеті саналып, жеке өзінің бәсекеге қабілеттілігі мен қоғамдық өмірге араласуының белсенділігін айқындайтын ынталандырушы тетік болуға тиіс» деп атап көрсетілген [3].

Жоғары оқу орындарының орыс тілді бөлімдерінде қазақ тілін кәсіби бағытта оқытып үйретудің кәсіби бағдарлы қатысымдық жағын күшейту талабы туындап отыр. Бұл талапты жүзеге асыру үшін тілді үйретудің тиімді әдістері мен амалдарын тауып қолдану қажет. Техникалық жоғары оқу орындарының орыс тілді бөлімдерінде мамандықтары бойынша кредиттік технологияға негізделген студенттердің оқу әрекетінің белсенділігін арттыру және танымдық әрекетке ден қоятын әдістерге баса назар аудару – негізгі әдістемелік мәселелердің бірі. Кәсіби қазақ тілін оқыту мәселесіне қатысты тиімді тәжірибелерге сүйене отырып, студенттерге кәсіби қазақ тілді кредиттік технология арқылы меңгерту – бүгінгі күннің басты талаптарының бірі.

Кәсіби қазақ тілін меңгерту барысында студенттердің сөйлеу әрекетімен бірге, қатысымды-ақпаратты, қатысымды-когнитивті тұрғыда да қалыптасуларына назар аударылады. Студенттердің мамандыққа қатысты тілді жеткілікті дәрежеде меңгеруі үшін тілдің коммуникативті қызметіне жете көңіл бөлу керек. Ең бастысы, студенттердің мамандығына қатысты лексикалық тақырыптардың мазмұны мен көлемін анықтап алу қажет. Студенттерді

мамандықтарына бағыттап оқыту – олардың қазақ тілін сауатты білулерін, өз ойларын әдеби нормада түсінікті айта білулерін мақсат етеді.

Жоғары оқу орындарының орыс тілді бөлімдерінде қазақ тілі пәнін студенттердің болашақ мамандығымен тығыз байланыстыра оқыту студенттердің білімі мен біліктілігін арттырады, болашақ мамандар тілдік норма мен сөйлеу мәдениеті, мұндағы стильдік ерекшеліктерді білетін болады. Техникалық жоғары оқу орындарының мамандықтарына қатысты лексиканы тілдесім арқылы меңгерту барысында студенттер тілдің құрылымдық сипатын, тілдің лексика жүйесін ғылыми негізде оқып түсінеді. Мамандықтарына қатысты лексиканы меңгергенде студенттер сөз жүйесін түсініп, сөздің орынды қолданылуы арқылы өз ойларын толық жеткізуге, өз мамандығына қатысты сөздерді түсініп, дұрыс қолдана білуге үйренеді. Мамандығына қажетті лексиканы күнделікті қатынас құралы ретінде қолданудың қажеттілігін түсінеді. Өз мамандығына қатысты лексиканы меңгертудің негізгі мақсаты – мамандыққа қатысты, күнделікті өмірге қажет тілдік қарым-қатынасты іс жүзінде жүзеге асыру, сөздік қорды игеріп, өмірдің барлық саласында қолдану. Студенттер тілдік құралдарды қолданудың амал-тәсілдерін меңгеріп шығуы тиіс.

Қазақ тілін кәсіби тұрғыда меңгертудегі басты мақсат – кәсіби мамандыққа сәйкес қазақ тілін қарым-қатынастық сипатта жете меңгерту; түрлі мамандық иесін өз ойын әдеби нормада түсінікті, жатық, мәнерлі, әсерлі айта білуге және жазбаша түрде коммуникативтік тұрғыдан жетік білгізу, мемлекеттік тілді Қазақ елінің ұлттық болмысын, дәстүрін, рухани құндылықтарын бейнелейтін көрсеткіш есебінде игертіп, елді, ұлтты танып білудің құралы ретінде жүзеге асыру [4].

Кәсіби қазақ тілі – студенттердің өз мамандығы бойынша кездесетін лексиканы, ғылыми терминдерді үйреніп, өз саласы бойынша сұхбаттар жасауына үйретеді. Студент мамандығына қатысты мәтіндерді оқып, сала бойынша терминдерді пайдаланып сөйлей білуге, мамандығына қатысты түрлі мәселелер бойынша сұрақтар қойып, жауап беруге үйренеді. Студент оқу, тыңдау, сөйлеу жазу тәсілдерін игеріп, өз саласына қатысты сөздерді қолдану арқылы ойын жеткізу бағытында оқытылады. Өз мамандығына қатысты мәтіндермен жұмыс істеу барысында түрлі жаттықтыру жұмыстары жүргізіледі.

Техникалық жоғары оқу орындарында кәсіби қазақ тілін оқытуда мамандыққа қатысты мәтіндер басшылыққа алынып, кәсіби терминдермен жұмыс түрлері жүргізіледі. Сөздіктермен аударма жұмыстары орындалып, шағын сұрақтар мен тапсырмалар беріледі. Мәтінде тілдік тұлғалар орын алатындықтан студенттер тілдің фонетикасын, лексикасын, грамматикасын меңгереді. Өз саласына байланысты мәтіндер болғандықтан студенттер кәсіби мәтіндермен жұмыс істеуде белсенділік танытады, кәсіби терминдерді жақсы қабылдайды. Сондықтан кәсіби мәтіндерді студенттердің білім деңгейіне сәйкестендіріп алу керек. Кәсіби мәтін мазмұнды, өз мамандығы жайлы ақпаратқа толы болғаны дұрыс.

Студентер өз мамандығына қатысты лексиканы меңгеруі үшін оның сөздік қоры мол болуы керек. Бір-бірімен сұхбаттасуы, өз ойын жеткізе білуі – тілді оқытудағы негізгі жұмыстардың бірі. Студенттерге өз мамандығына қатысты лексиканы оқып үйретуде сөйлесім мен тілдесім әрекетін іске асыратын тілдік қатынастың негіздерін меңгерткен дұрыс. Сөйлеу дағдыларын игерген студент өз ойын ауызша, жазбаша іске асырып, не айтып тұрғанын үйренеді, қалай айту керек екенін есте ұстайды.

Кәсіби қазақ тілін оқыту барысында тілді үйретудің тиімді амалдары мен тәсілдерін таңдап алған дұрыс. Мамандығына бағыттап оқытуда жаттығу жұмыстары жақсы нәтиже береді. Тапсырмалар мен жаттығулар тартымды болса, студенттердің қызығушылығын арттырады. Тапсырмалар мамандығына қатысты болғандықтан студенттердің пәнге деген ынтасы артады. Берілген тапсырмаларда мамандығына байланысты нақты деректер мен мағлұматтар бар болса, студенттердің белсенділігі артып, сабақтың білімдік деңгейі көтеріледі. Мамандығына байланысты термин сөздерге қатысты жағдаяттық тапсырмалар берудің пайдасы көп болады. Жаңа тақырыпты мамандығымен байланыстыра отырып, мәтінді меңгерту үшін аударма жұмысын, мәтін бойынша жұмыс түрлерін жүргізу керек. Лексикалық, грамматикалық, ойын жаттығулары тілдесім әрекетінің ерекшелігін аша түседі.

Мамандығына байланысты мәтіндермен жұмыс жасау барысында жаттығу, тапсырмалармен қатар сөздік жұмысының тілді меңгертудегі қызметі үлкен. Сөздікпен жұмыс – студенттердің сөз байлығын арттыруға, сауатты жазуына, білімін тереңдетуге көп көмек береді. Сөздік қоры мол студенттің қазақша дұрыс сөйлей білуіне мүмкіндігі мол. Сөздік жұмысы студенттерге қиын сөздерді аударма сөздікпен аударуға, мағынасы түсініксіздеу сөздерді түсіндірме сөздікті пайдалану арқылы табуына жәрдемдеседі. Сөздік жұмысын сабақ сайын белгілі бір жүйеде сабақтың мазмұнына сәйкес жүргізген тиімді. Студенттің тақырып сайын жаңа сөздер мен сөз

тіркестерін үйренулерін қадағалап, осы сөздерді күнделікті қарым-қатынаста қолдану дағдыларын қалыптастыру қажет.

Қазақ тілін студенттің болашақ мамандығымен тығыз байланыстыра отырып оқыту студенттің тілді қолдану деңгейін, коммуникативтік сауаттылығын көтереді. Студент қазақ тілінің фонетикалық (орфографиялық, орфоэпиялық) нормаларын, грамматикалық жүйесін сақтай отырып, тілдік қатынаста қолданады. Кәсіби тұрғыда қазақ тілін еркін меңгерген студент болашақта өз мамандығы аясында тілдік қатынасқа түсе алады және кәсіби лексикалық қоры мол болатын маман болады.

Қазақстан халықтарының ынтымағын нығайтуда, өз елінің өткен тарихы мен мәдениетін, тілін құрметтей білетін жастарды азамат ретінде қалыптастыруда мемлекеттік тілді жетік меңгертудің маңызы өте зор екенін уақыт көрсетіп отыр. Мамандыққа қатысты тілді үйрету барысында тәрбиенің де мәні жоғары екенін естен шығармау керек. Тәрбенің тілден бастау алатыны белгілі. Тәрбие мен білім беру бір-бірінен ажырамайтын ұғымдар. Сөйлеу мәдениеті адамның тәрбиелігінің көрсеткіші. Студенттер мен оқытушының арасындағы адами қарым-қатынас тәрбиелік жұмыстардың негізгі факторларының бірі деуге болады. Оқытушы білім мен тәрбиені ұштастыра отырып, студенттің патриоттық сезімін оятуы қажет. Студенттерге тәрбиелік танымдық маңызы бар мақал-мәтелдерді, түрлі өлең-жырларды оқып үйретуге бағыттау да назардан тыс қалмауы тиіс.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта айтқанда, қоғамымыздың тек экономикалық тұрғыдан ғана емес, рухани жақтан да жаңғыруына, дамуына сәйкес, оқытушылар қауымының міндеті – мемлекеттік тілді жетік меңгерген, тәуелсіз мемлекетіміздің болашағына адал қызмет ететін кәсіби мамандар даярлау.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Тоқаев Қ.К. Сындарлы қоғамдық диалог – Қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі. Егемен Қазақстан. №169 (29648) 3 қыркүйек, 2019 жыл.
2. Назарбаев Н.Ә. Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты. 14.12.2012. –Астана, Ақорда, 2012.
3. Назарбаев Н.Ә. Қазақстан Республикасында тілдерді дамыту мен қолданудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. –Астана, Ақорда, 2011 жылғы 29 маусым, №110.
4. Оразбаева Ф.Ш. «Кәсіби қазақ тілі» пәні: ғылыми-теориялық негізі, басты ұстанымдары. Білім беру жүйесінде кәсіби бағытты жүзеге асырудың өзекті мәселелері» Ғылыми мақалалар жинағы. Алматы. «Інжу-Маржан». 2013. 268 бет.

UDC 377.112.4

Pak Yu.S.
PhD student, foreign language teacher.
Kazakh Ablai khan University of International Relations and World Languages,
Almaty, Kazakhstan
E-mail: sunshine379@inbox.ru

ARGUMENTATIVE COMMUNICATIVE COMPETENCE AS A BASIS IN PROFESSIONAL TRAINING OF FUTURE FOREIGN LANGUAGE TEACHERS

Abstract. The article is devoted to the actual problems in modern foreign language education. The main aim is training future specialists of a new format possessing basic professional competences necessary for future professional activity. A future specialist as an active subject of intercultural communication should be able to state his/her point of view using arguments. In this regard, future foreign language teachers should develop argumentative communicative competence in situations of intercultural professional-pedagogical interaction. The author gives the definition and structural model of the integrative concept "argumentative communicative competence" and its subcompetences.

Keywords: argumentative communicative competence, argumentation, foreign language education, cognitive linguocultural methodology, professional activity.

АРГУМЕНТАТИВНО-КОММУНИКАТИВНАЯ КОМПЕТЕНЦИЯ КАК ОСНОВА ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА

Аннотация. Статья посвящена актуальным проблемам современного иноязычного образования. Основной целью которого является подготовка будущих специалистов нового формата, обладающих базовыми профессиональными компетенциями, необходимыми для будущей профессиональной деятельности. Будущий специалист как активный субъект межкультурной коммуникации должен уметь высказывать свою точку зрения, используя аргументы. В связи с этим, будущие учителя иностранных языков должны развивать аргументативно-коммуникативную компетенцию в ситуациях межкультурного профессионально-педагогического взаимодействия. Автор дает определение и структурную модель интегративного понятия «аргументативно- коммуникативная компетенция» и ее составляющие субкомпетенции.

Ключевые слова: аргументативно-коммуникативная компетенция, аргументация, иноязычное образование, когнитивно-лингвокультурологическая методология, профессиональная деятельность.

АРГУМЕНТАТИВТІ ЖӘНЕ КОММУНИКАТИВТІ ҚҰЗІРЕТТІЛІК БОЛАШАҚ ШЕТ ТІЛІ МҰҒАЛІМДЕРІН ДАЯРЛАУДЫҢ НЕГІЗІ РЕТІНДЕ

Аннотация. Мақала қазіргі заманғы шет тілін оқытудың өзекті мәселелеріне арналған. Оның негізгі мақсаты болашақ кәсіптік қызметке қажетті негізгі кәсіби құзіреттіліктерге ие болашақ мамандарды жаңа форматта дайындау. Болашақ маман мәдениаралық қарым-қатынастың белсенді субъектісі ретінде өз пікірін дәлелдерді қолдана білуі керек. Осыған байланысты болашақ шет тілдерінің мұғалімдері мәдениетаралық кәсіби және педагогикалық өзара әрекеттесу жағдайларында аргументативті және коммуникативті құзыреттіліктерін дамытуы керек. Автор «аргументативті-коммуникативті құзыреттілік» және оның құрама ішкі компетенциялары туралы интегративті тұжырымдаманың анықтамасын және құрылымдық моделін береді.

Түйін сөздер: аргументативті-коммуникативтік құзіреттілік, дәлелдеу, шет тілінде білім беру, когнитивтік лингвомәдениеттану әдістемесі, кәсіби қызмет.

Introduction

In the process of integrating of higher education institutions into the national and international educational space and academic mobility modern students and university graduates have huge opportunities to carry out research, participate in international conferences, undergo internships abroad, and get a job in foreign companies. Consequently, educational institutions are appealed to equip their bachelors, undergraduates and specialists with basic communicative competencies and argumentation skills - because the ability to state one's point of view becomes one of the key characteristics of a highly skilled employee. A specialist of a new format must successfully function not only on the national labor

market, but also integrate into the international highly developed community. In this case foreign language argumentation and the formation of argumentative and communicative competences along with other professional competences, act as a means of realizing professional and personal ambitions. The ability to defend one's point of view with the use of evidence is important in training future specialists and helps to succeed in life. In the process of training future specialists for professional activity in the framework of the formation of the necessary competencies, we should focus on the nature of future professional activity, taking into account various areas of communication. In professional activity, the ability to argue one's point of view is significant not only for pedagogical activity, but also for professions of a different profile. Thus, future specialists as active subjects of intercultural communication should possess argumentative and communicative competences in situations of professional pedagogical interaction at the intercultural level.

Theoretical basis

The problems of the development and formation of argumentative competence are studied by such scientists as A.N. Gavrilova [Гаврилова А.Н., 2011], V.V. Datsyuk [Дацюк В.В., 2016], V.P. Moskvin [Москвин В.П., 2008], N.Yu. Fanyan [Фанян Н.Ю., 2000]. We have analyzed the work of Russian and Kazakhstani researchers on the problem of teaching argumentation in oral and written forms of foreign language communication. N.Yu. Fanian [Фанян Н.Ю., 1988] considers the argumentative discourse in French dialogical speech. E.L. Makarova's research [Макарова Е.Л., 1994] is devoted to teaching metacommunication in argumentative discourse in German. T.A. Rumyantseva [Румянцева Т.А., 1999] proposed methodology for teaching argumentative communication of 3rd year students of a lilnguistic pedagogical university (based on German material). I.V. Slesarenko [Слесаренко И.В., 2003] considers teaching oral argumentative communication based on the text of a newspaper-journalistic style in English at a linguistic university. S.Z. Temirgalieva [Темиргалиева С.З., 2008] in her study proposed methodology for teaching argumentation in the field of written foreign language communication in the context of intercultural professional and pedagogical contacts (based on the French language).

Critical argumentation is known in the English literature as critical reasoning, critical thinking. It is important for the formation of argumentative competence. The ancestor of teaching this phenomenon is the American philosopher John Dewey, who defines this concept as "reflective thought" and understands critical thinking as an analysis of any idea, opinion and knowledge according to the degree of its justification [Dewey J., 1910, p.6]. Today there is a large amount of scientific literature on critical argumentation and critical thinking. We think that in the modern world, a student should not only seek and receive information from various sources, but also be able to critically evaluate and use it with the help of argumentation. The main goal of critical thinking is not the acceptance of information or opinions of others, but analysis, consideration of other sources and their subsequent evaluation. Any information should not be perceived and remembered automatically by a learner, but should be interpreted critically with consideration of alternative points of view, verification of the reliability of the source and subsequent critical assessment.

The current situation in the Republic of Kazakhstan in the conditions of approching of cultures and entry into the international arena determines the relevance and importance of the formation of communicative competence in the educational process. The problems of the development and formation of communicative competence are studied by representatives of various sciences, such as linguistics, psycholinguistics, and others.

The term "communicative competence" arose on the basis of the idea of the American linguist N. Chomsky [Хомский Н., 1972] on linguistic (language competence). The first linguist to distinguish between language as a system, which he called "langue" and speech ("parole") was Ferdinand de Saussure. According to Saussure, a system meant only a language that can be learned, while speech activity is already the product of a specific speaker [De Saussure F., 1959]. N. Chomsky defined linguistic competence as a system of intellectual abilities, a system of knowledge and beliefs that develops in early childhood and in interaction with many other factors determines types of behavior [Хомский Н., 1972]. Later, the definition of the term was expanded and was called "communicative competence".

In the middle of 1960s, D. Hymes introduced the concept of "communicative competence." According to D. Hymes, the essence of communicative competence was an internal understanding of the situational relevance of the language. Communicative competence included: grammatical, sociolinguistic, strategic, discursive competences [Hymes D., 1972, p. 269-293]. In the 1980s, M. Canale and M. Swain, identified 4 main types of competences, which, in interaction with the system of knowledge and skills, form communication:

- grammatical competence: vocabulary, phonetics, spelling, semantics and syntax;
- sociolinguistic: correspondence of statements in form and meaning in a particular situation, contextual background;
- discursive competence: the ability to build holistic, coherent and logical statements in oral and written speech;
- strategic competence: compensation by special means lack of knowledge of the language, speech and social experience of communication in a foreign language environment [Canale M., Swain M., 1980, p. 1-47].

Having analyzed scientific literature we came to the conclusion that research on argumentation is limited to certain aspects of learning. Communicative competence is an interdisciplinary phenomenon and there is no clear standardization in its definition. Different scientific schools determine the composition and names of these components in different ways.

Discussion

The competency-based approach in terms of the cognitive linguocultural methodology of modern foreign language education includes a list of competencies that are part of the professional activity of future specialists. The professional competence of a foreign language teacher implies the availability of competencies that are directly related to the subject of professional activity. The leading competencies are professionally-oriented, professionally-based, professionally-identified and intercultural communicative competencies.

In the modern theory and practice of foreign language teaching there is no single structure of intercultural communicative competence, and therefore the question of the component structure of this competence raises controversy. In our study we use the structure of intercultural communicative competence that was developed by S.S. Kunanbayeva. Intercultural communicative competence consists of the following subcompetencies:
- cognitive,
- communicative,
- linguocultural,
- social,
- sociocultural,
- conceptual,
- personality-centered [Кунанбаева С.С., 2010, с.110-111].

In the framework of the cognitive linguocultural methodology of modern foreign language education, developed by S.S. Kunanbayeva intercultural communicative competence is defined as the realized goal and the formed result of intercultural communicative learning [Кунанбаева С.С., 2010, с.273]. We agree with the opinion of S.S. Kunanbaeva that the cognitive linguocultural methodology of foreign language education is the conceptual basis of the modern theory of teaching foreign languages and focuses on the formation of the personality of the “subject of intercultural communication” as “the highest achievable quality level in the absence of a linguistic and sociocultural environment” [Кунанбаева С.С., 2010, с.273].

In our study, we consider it is important to combine two competencies: argumentative and communicative, and we put forward the integrative concept of “argumentative communicative competence” and propose to consider it as an integral component of intercultural communicative competence. We understand “argumentative communicative competence” as the readiness and ability of a subject of intercultural communication to generate foreign language argumentative statements in accordance with communicative intention (to argue one’s point of view, to put forward and formulate a proven thesis, to substantiate / refute statements) in situations of intercultural communication taking into account national cultural features of another linguosociety.

In our opinion, the development and formation of argumentative communicative competence must be included in the content of foreign language education at university in the process of training future foreign language teachers.

We believe that in the process of argumentation, a person realizes himself/herself as an active subject of intercultural communication, owning intercultural communicative competence, and in particular, argumentative communicative competence. Argumentation, as a technology in teaching foreign languages, is a cognitive process that activates the cognitive activity of a person. The argumentative process contributes to the choice of argumentation strategies and tactics, as well as linguistic means, prepared speech cliches using a rhetorical component.

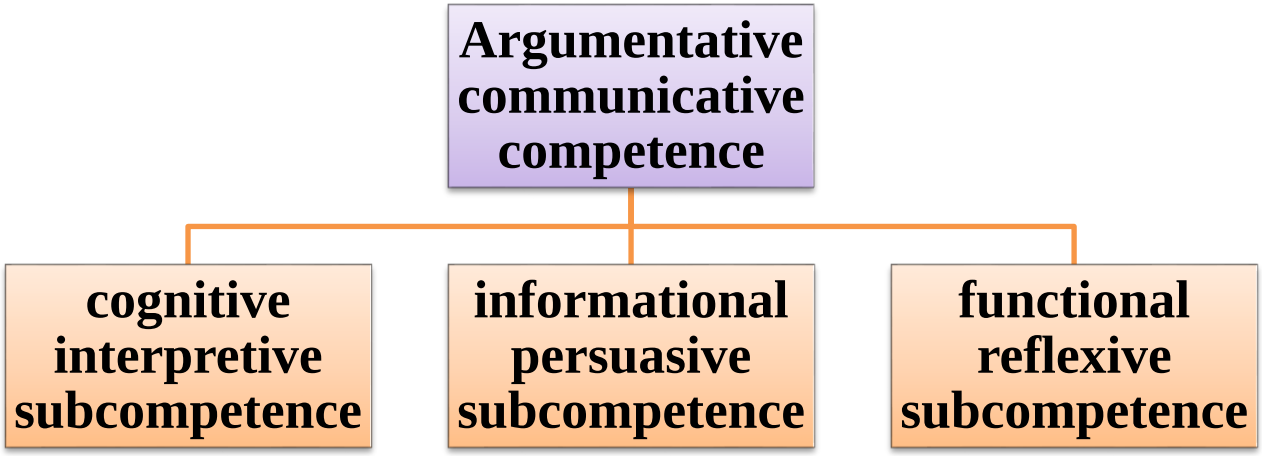
In the process of forming argumentative communicative competence, the main task is the ability to clearly and logically express one's own thoughts, the ability to convince and reasonably prove one's position. For the development and formation of argumentative communicative competence, future specialists need to have knowledge of the basic principles of the theory of argumentation, methods of convincing an opponent, the ability to build and conduct adequate foreign language argumentation in the field of professional communication. In the learning process, argumentative communicative competence is the ability to formulate a thesis and substantiate it with arguments with a certain communicative intention to influence the interlocutor.

We consider it is important to form this competence with the activation of verbal argumentative forms and cliches, mastery of which increases the effectiveness of argumentative communicative competence. A qualitative indicator of the possession of argumentative communicative competence is the technique of using speech argumentative cliches, the use of which provides freedom and confidence in professional communication at the intercultural level. We consider the argumentative communicative competence as the ability to build and generate argumentative texts that are adequate to the genre and communicative intention, with the appropriate operation of the basics of logic and rhetoric, with the choice of the necessary linguistic means and taking into account linguistic and cultural features. The formation of argumentative communicative competence involves the ability to formulate a thesis, select the necessary arguments, argue one's point of view, and generate argumentative texts.

Based on our definition of "argumentative communicative competence", we consider the structure of this competence, which we propose to consider as a component of intercultural communicative competence. We propose the structure of the argumentative communicative competence which includes the following subcompetencies:

- cognitive interpretative;
- informational persuasive;
- functional reflexive.

In the picture below there is a structure of argumentative communicative competence and its subcompetences which was developed by us.



Picture 1 – The structural model of argumentative communicative competence

In our opinion cognitive interpretative subcompetence includes the ability to provide knowledge and the formation of knowledge for clarification in the process of argumentation. Informational persuasive subcompetence involves the ability to logically structure and use the necessary information to influence an opponent by persuading. Functional reflexive subcompetence is comprises of the ability to perform reflection through self analysis of one's activity. We believe that the following subcompetencies are integral components of the argumentative communicative competence that we have developed.

The formation of argumentative communicative competence is a complex stadial process, which ensures the formation of professionally significant knowledge, skills and subcompetencies that allow solving professional problems in professional activity. We think that while teaching foreign languages in the process of the formation of argumentative communicative competence, it is necessary to develop the

ability of students to analyze, think critically and creatively, evaluate, formulate a thesis, seek arguments, prove their point of view, etc. All of the above implies the ability to think critically, which is the basis of argumentative communicative competence.

According to S.S. Kunanbaeva, the strategic goal in modern foreign language education is to develop the personality of the subject of intercultural communication, able to take an active part in various forms of communication at the intercultural level [Кунанбаева С.С., 2010, с.273]. Thus, the formation of argumentative communicative competence should be introduced at all stages of the educational process, which, in turn, will effectively influence the development of the personality of the subject of intercultural communication. The formation of argumentative communicative competence in the process of teaching foreign languages is one of the main tasks of training a future specialist as an active subject of intercultural communication. In this regard, we believe that the argumentative communicative competence is one of the leading competencies in the competency model of a foreign language teacher. The formation of argumentative communicative competence is a priority in the training future specialists.

Conclusion

Higher educational institutions of the Republic of Kazakhstan set a goal - to provide specialists of a new formation, as active subjects of intercultural communication, with the possession of the basic competencies necessary for professional communication at the intercultural level. The reorientation of the goals and final results of teaching foreign languages sets a goal for modern foreign language education - the formation of intercultural communicative competence. We believe that at present, argumentative communicative competence is one of the leading competencies for training future foreign language teachers and it should be considered as an integral component of intercultural communicative competence. The process of training future foreign language teachers should be as close as possible to future professional activity. Thus the formation of argumentative communicative competence should involve combining foreign language teaching with future professional activity.

Argumentative communicative competence ensures the readiness and ability of a future foreign language teacher to intercultural professionally-argumentative communication. Possession of argumentation strategies and communication skills are designed to become key qualities of future foreign language teachers, which will help them to harmoniously and successfully realize themselves in their professional activities, as well as interact with representatives of another linguosociety. A modern foreign language teacher needs to possess an argumentative communicative competence - the ability and readiness to formulate the main thesis, select arguments and justify one’s point of view.

Mastering the argumentative communicative competence in teaching foreign languages helps to clearly state their thoughts, critically evaluate any information, argue their own point of view, which in turn lays the foundation for effective realization in their professional activity. Accordingly, modern foreign language education should be focused on the development and formation of argumentative communicative competence.

REFERENCES:

1. Гаврилова А.Н. Практическое приложение теории аргументации в лингводидактике // Вестник СПБГУ. – Санкт-Петербург, 2011. – № 9 (3) – С. 94-100.
2. Дацюк В.В. Формирование аргументативной компетенции в сфере англоязычного делового дискурса у студентов восточного факультета // Филологические науки. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота. – 2016. – № 12(66). – С. 199-201.
3. Кунанбаева, С.С. Теория и практика современного иноязычного образования / С.С. Кунанбаева. – Алматы: Дом печати «Эдельвейс», 2010 – 344 с.
4. Макарова Е.Л. Обучение средствам метакоммуникации в аргументирующем дискурсе (немецкий язык): автореф. дис. … канд. пед. наук: 13.00.02 / Макарова Е.Л.. – М., 1994. – 24 с.
5. Москвин, В.П. Аргументативная риторика: теоретический курс для филологов / В.П. Москвин. Ростов н/Д: Феникс, 2008. – 637 с.
6. Румянцева Т.А. Обучение аргументативному общению студентов 3-го курса языкового пед. вуза (на материале нем. яз.): дис. … канд. пед. наук / Т.А. Румянцева. Пенза, 1999. – 240 с.
7. Слесаренко И.В. Обучение устному аргументативному общению на основе текста газетно-публицистического стиля: англ. яз., яз. вуз : дис. … канд. пед. наук: 13.00.02 / Слесаренко Инга Валерьевна. – Томск, 2003. – 298 с.
8. Темиргалиева С.З. Обучение аргументации в сфере письменного иноязычного общения в условиях межкультурных профессионально-педагогических контактов: дис. … канд. пед. наук: 13.00.02 / Темиргалиева Светлана Закиевна. – Алматы, 2008. – 153 с.

9. Фанян Н.Ю. Многомерность аргументации: проекция на лингвистическую область / Н.Ю. Фанян. – Краснодар, 2000. – 234 с.
10. Фанян Н.Ю. Аргументирующий дискурс во французской диалогической речи: дис. . канд. пед. наук / Н. Ю. Фанян. – Калинин, 1988. – 201 с.
11. Хомский, Н. Язык и мышление / Н. Хомский. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1972. – 122 с.
12. Canale, M. Theoretical Bases of Communicative Approaches to Second Language Teaching and Testing / Swain M. // Applied Linguistics. – 1980. – Vol. 1. – P. 1-47.
13. De Saussure, F. Course in general linguistics / W. Baskin (Trans.). – New York: The Philosophical Library, 1959. – 240 p.
14. Dewey J. How We Think. Boston; New-York; Chicago: D.C. HEATH & CO., PUBLISHERS, 1910. – 214 p.
15. Hymes D. On Communicative Competence // Sociolinguistics / ed. by J.B. Pride and J. Holmes. Harmondsworth: Penguin, 1972. – P. 269-293.

ӘОЖ 378.147.2.811.112.2

Orynbayeva U.K.
PhD 3 course specialty “6D011900- Foreign language: two foreign languages”
University of KazIRaWL named after Ablaykhan
Almaty, Kazakhstan
E-mail: ulserik@mail.ru

Dyankova G.
PhD associate professor of SWU named after “Neophit Rilski”
Blagoevgrad, Bulgaria

Bekdualyeva A.K.
Master, senior teacher of English,
Regional social and innovative university,
Shimkent, Kazakhstan,
nura_bek@mail.ru

Tassanbayeva Z.R.
Associate professor,
Regional social and innovative university,
Shimkent, Kazakhstan,
nura_bek@mail.ru

DIDACTIC CONDITION FOR THE IDENTIFICATION OF THE POTENTIAL OF PEDAGOGICAL DISCIPLINES IN THE TRAINING OF FUTURE TEACHERS OF A FOREIGN LANGUAGE TO FORM THEIR REFLEXIVE COMPETENCIES IN ACCORDANCE WITH THE SPECIFICS OF THEIR PROFESSIONAL ACTIVITIES

Түйіндеме. Болашақ шетел тілі мұғалімінің рефлексивті құзыреттілігін қалыптастыруға бағытталған арнайы курс мақаланың зерттеу нысаны болып табылады. Зерттеу пәні «Рефлексивті практикум» арнайы курс мазмұнын талдау болып табылады. Мақалада автор отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектерін болашақ шетел тілі мұғалімінің рефлексивті құзыреттілігін қалыптастыруға негізделген көзқарастарын жан-жақты талдайды. Болашақ шетел тілі мұғалімнің кәсіби және тұлғалық дамуы рефлексиясыз мүмкін емес екендігі айтылады. Автор мамандықтың оқу бағдарламасындағы пәндерді талдау мазмұнына ерекше назар аударады. Бұл мақалада зерттеу әдісі - арнайы курстың құрылымы мен мазмұны туралы түсіндірмелерді талдау болып табылады. Мақала авторының негізгі тұжырымдары болашақ шетел тілі мұғалімінің рефлексивті құзіреттілігін қалыптастыру олардың кәсіби қызметіндегі іс-әрекеттерін талдауға мүмкіндік береді. Мақаланың жаңашылдығы «Рефлексивті практикум» арнайы курсын енгізу арқылы студенттердің кәсіби іс-әрекетінің дамуын көруге мүмкіндік беретіндігінде.

Түйін сөздер: рефлексивті құзыреттілік, арнайы курс, болашақ шетел тілі мұғалімі, төмен, орта, жоғары.

Резюме. Предметом изучения статьи является специальный курс, направленный на формирование рефлексивной компетенции будущего учителя иностранного языка. Предметом исследования является анализ содержания специального курса "рефлексивный практикум". В статье автор всесторонне анализирует труды отечественных и зарубежных ученых, основанные на формировании рефлексивной компетентности будущего учителя иностранного языка. Речь идет о том, что будущий иностранный язык невозможен без рефлексии профессионального и личностного развития учителя. Автор уделяет особое внимание содержанию анализа дисциплин учебной программы специальности. Метод исследования в данной статье заключается в анализе объяснений о структуре и содержании специального курса. Основные выводы автора статьи формирование рефлексивной компетенции будущего учителя иностранного языка позволяет анализировать их деятельность в профессиональной деятельности. Новизна статьи заключается в том, что внедрение специального курса» рефлексивный практикум " позволяет увидеть развитие профессиональной деятельности студентов.

Ключевые слова: рефлексивная компетентность, спецкурс, будущий учитель иностранного языка, нижний, средний, высший.

Annotaion. The object of the research in this article is the analysis of the special course on the formation of reflexive competence of the future teacher of a foreign language. The subject of the study is the analysis of the special course “Reflexive teaching practice”. The author analyzes in detail the views of domestic and foreign researchers on the reflexive competence of future teachers of a foreign language. The article presents arguments in

favor of the fact that professional and personal development of a teacher is impossible without reflection. The author pays special attention to the content of the analysis of disciplines in the curriculum of the specialty. The method of research in this article is the analysis of existing interpretations of the structure of the special course, as well as the content of the special course. The main conclusions of the author of the article are that the formation of reflexive competence of the future teacher of a foreign language to analyze their activities in professional activity. The novelty of the article is that the introduction of the course "Reflexive teaching practice" will see the growth of students in professional activities.

Keywords: reflexive competence, special course, future foreign language teacher, low, medium, high.

INTRODUCTION

The need for advanced training of foreign language teachers of higher education, ready to create conditions for the independent formation of students-graduates, able to provide opportunities for them to responsibly shape the content and method of their education, to be able to cooperate, are reflected in the Concept of modernization of Kazakhstan's education and the materials of the Bologna Declaration.

The process of modernization of education is closely related to the application of competence approach in education and the process of forming professional competencies as the expected result of the education process.

Reflexive competence occupies a special place and role in the structure of professional competence of the teacher.

According to O. A. Almabekova, a modern specialist must strive to obtain sufficient information for professional activity from various sources. In the course of this work, he is obliged to assess his own actions, and in addition to analyze the experience of colleagues in order to choose the right behavioral course and it is advisable to form their own activity. If the specialist meets the above conditions, in this case it is possible to claim that he owns reflexive competence [Almabekova, O. A., 2014, pp. 37-38.].

Since reflection does not come naturally to most students [Ertmer, P.A, Newby, TJ., 1996],[Driessen, E., Van Tartwijk, J., Dornana, T. 1996]. Aronson, L. has suggested that formal education is required to enhance students' reflective competence [Aronson, L.,2011,pp. 200-205].

According to V. N. Zhurko, reflexive competences are considered the foundation of professional reflection development. Without them, it is not permissible to "form new knowledge, ideas, new methods of activity" [Zhurko, V. N., 2012., p.24].

Reflexive competence, as defined by S. Yu. Stepanov, is "the professional quality of a person that allows the most effective and adequate implementation of reflexive processes, the implementation of reflexive ability, which ensures the development and self-development, contributes to a creative approach in professional activity, achieving its maximum efficiency and effectiveness" [Stepanov S.Yu.,1991, pp.35-38].

Considering approaches to the problem of reflection, N. V. Lukyanchikova, P. M. Chudinsky note that in our time there are a couple of approaches to the interpretation of reflective processes: reflective analysis of one's consciousness and activity; reflection as an understanding of the meaning of interpersonal communication. The signs of formation of reflexive competence are the ability to implement reflection, the type of reflexive actions-the analysis of one's own academic work and the analysis of the work of other students, self-understanding and representation of other students, self-interpretation and explanation of other students [N. V. Lukyanchikova, P. M. Chudinsky, 2014].

The main strategy of formation of reflexive competence of students of pedagogical high school consists in creation of the conditions providing this process.

These conditions, in our opinion, are as follows:

- reflexive competence of the teacher, which implies the knowledge of the teacher about what reflection is, the use of methods of its actualization, value attitude to the student and reflection [Tabrosko, T. N., 2003, pp.76-79].

By definition Stepanov, S. Yu., reflexive competence is a professional quality of the person corresponding to a creative approach in professional activity, providing development and self-development, allowing to carry out reflexive processes most effectively and adequately. It will increase the role of the specialist in setting new professional standards and standards that stimulate development by analyzing their experience [Stepanov S.Yu.,1991, pp.35-38].

In the modern education system student classroom hours are reduced and most of the time in the disciplines studied is devoted to independent work. He needs to plan his time and choose a scientific topic

for his work, choose a scientific supervisor and organize interaction with him [Grishchenko, N.A., 1989, pp.85-88].

This has a negative impact not only on the knowledge of students, but also on the development of skills in the process of practical activity [Kudryavtseva, T.V.,1985,pp.86-93].

S. S. Kunanbayeva calls the formation of reflection (comprehension by the subject of the results and progress of their training) one of the most important tasks of interactive teaching foreign language communication [Kunanbayeva, S. S. 2005, p. 215].

A.T. Chaklikova emphasizes that "reflection is psychological mechanism that forms the goal-setting, self-governing, self-regulating, self-evaluating, cognitive-creative and communicative activity of a person and ensuring the achievement of the ultimate goal - the formation of a "subject of intercultural communication " [Chaklikova, A.T. 2009, p. 8].

The focus on formation of competences means a shift of emphasis from disciplinary and content of education (without compromising values) on the expected results, which are dominated by skills, but competence-based approach inherent in the broad view of the future specialist as to the possibility of broadening ideas about it not only from the point of view of its conformity to the requirements of a particular workplace, but also from the point of view of the development of his personal and professional abilities, addressing the future requirements of labour markets that play in this event a stimulating, a forward role.

Reflexive processes permeate the activity of the teacher, manifested in the situation of direct interaction, and in the process of designing and constructing educational activities, and at the stage of self-analysis and self-assessment of their own activities. Reflection acts as an integral part of the teacher's practical thinking; as a component of the teacher's adequate perception of himself.

METHODS AND MATERIALS

For formation of reflexive competence of the future teacher of a foreign language in the block of psychological and pedagogical disciplines, it is necessary specially organized training constructed taking into account pedagogical mechanisms of development of the person and activity. Inclusion in the basic block of elective disciplines aimed at the formation of reflexive competence of the future teacher of a foreign language.

The analysis of curricula testifies that in pedagogical higher education institution on studying of subjects of the psychological and pedagogical block only 15% of educational time is allocated. This leads to the need to strengthen the pedagogical orientation of the disciplines of choice for the formation of reflexive competence of the future teacher of a foreign language and to use the potential and reserves of pedagogical practice. We are aware that the largest reserves are available both in the subject block and in the professional training block, they make up together 62 % of the total educational time. It should be noted that the psychological and pedagogical unit is given almost four times less, which actualizes the basic subjects of choice, courses, seminars and along with the General pedagogical practice to allocate separately psychological and pedagogical. We also consider it necessary to expand opportunities for the formation of reflexive competence of the future teacher of a foreign language using special forms of lectures and seminars.

Shavrina, O. Yu. also believes in the organization of reflexive study of pedagogical disciplines, the formation of students' attitudes to creative self-realization, the use of reflexive technologies in the learning process. She also emphasizes the importance of the experience of reflexive activity, which students acquire in the process of organizing various types of pedagogical practice. Yakovleva, E. A. calls other conditions: strengthening of personal-developing functions of psychological and pedagogical disciplines and creation of the reflective environment.

As part of our research, a special course for the development of reflexive competence of the future teacher of a foreign language in the process of studying at a university was developed.

The purpose of the special course is to form the future teachers of a foreign language reflexive competence as a way and means of resolving professional and pedagogical situations and to develop and improve the reflexive abilities of future teachers of a foreign language, based on their individual characteristics. Development of self-consciousness of future teachers of a foreign language stimulation of their aspiration and behavior of ability to self-improvement, self-realization of the personal potential. Special course "Reflexive teaching practice" refers to the disciplines of choice. This course is based on the previously studied material and is associated with the introduction of specialty, pedagogy, psychology, methods of foreign language education. Knowledge on a special course is further used by

students in own programs of the development, in reflection of the knowledge and abilities in any training courses and, especially, at passing of educational and pedagogical practices.

The goal set in the special course is achieved by the following tasks:

1.Disclosure of the essence, content and structure of reflexive competence of future foreign language teachers.

2. Update the knowledge of future foreign language teachers about reflexive competence;

3.Definition of pedagogical conditions of formation of reflexive competence of future teachers of a foreign language.

4. To acquaint future teachers of a foreign language with various methods of reflection;

5. Give the opportunity to apply the knowledge in practice.

Upon completion of the special course students will form the following competencies:

- availability of methods of self-development and self-improvement;
- the ability to analyze, evaluate and, if necessary, adjust the planned plans and activities in the event of changes in the conditions of the pedagogical process;
- advanced forecasting abilities;
- focus on creative individuality and professional originality;
- the presence of developed subjective qualities of personality, clearly expressed personal and professional position;
- availability of developed abilities, skills of self-control and self-assessment of educational actions;
- ability to foresee the results of their actions and behavior, including in the professional sphere.

First, the article discusses the content of the special course “Reflexive teaching practice”, and then offers methods for the development of students ' reflection.

In the process of studying the special course students were immersed in a high intensity reflective environment:

- active teaching methods were used in the seminars;
- organization of seminars was carried out by reflective technology.

The thematic plan of seminar tasks of a special course contains the themes defining the basic provisions accompanying development of reflexive qualities of students and directly characterizing reflexive competence of the teacher.

The tasks were aimed at working out the skills of realization of reflexive competence in the form of reflexive trainings. The greatest number of hours of practical training is devoted to self-analysis of the level of development of reflexive competence, reflexive skills that determine the readiness of the future teacher for professional activity.

The diagnostic study revealed the following shortcomings of the formation of various structural components of reflexive competence and their levels in future teachers of a foreign language: the future teachers mainly have low, medium and high levels of reflexive competence.

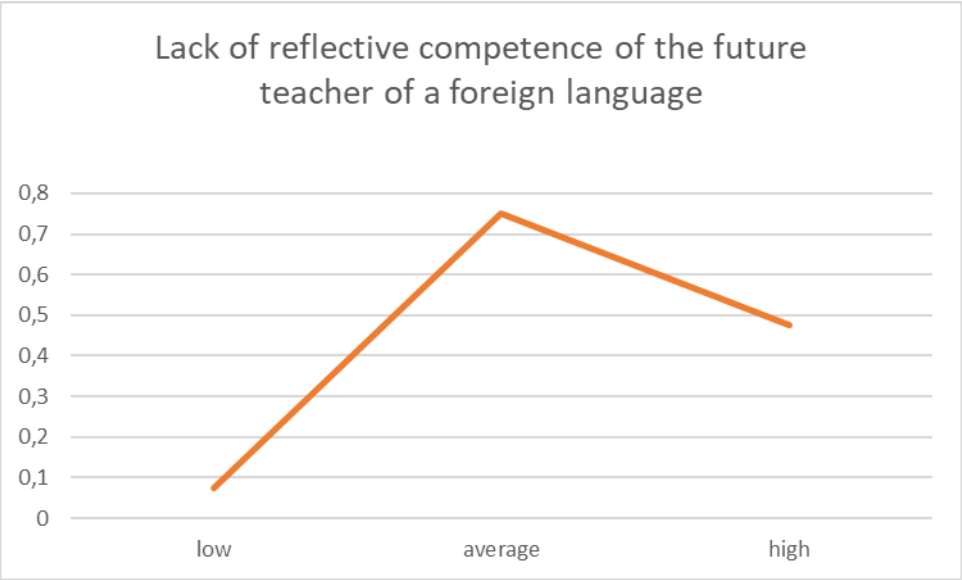


Fig1. Lack of reflective competence of the future teacher of a foreign language

Analyzing the data of the study of the level of reflexivity by the method of A.V. Karpov and V. V. Ponomareva in future teachers of a foreign language as a result of the special course, we obtained the following results. A low level of reflexivity, indicating an unformed reflexive competence, was revealed in 7.5% of students who participated in the study. Students with a low level of reflexivity, as a rule, have difficulties with planning their activities, tend to template thinking, do not show the ability to analyze past mistakes, do not know how to use the acquired successful or unsuccessful experience in overcoming difficult situations, they also have difficulties with reflecting on the current situation. A person with a low level of reflexive competence is problematic to put himself in the place of another and it is difficult to regulate his own behavior. The average level of development of reflexive competence is observed in 45% of respondents. The average level of reflexive competence implies the ability to plan their actions, awareness of their attitude to the situation, the analysis of their actions, as well as the actions of other people, but reflexive processes can be irregular, and reflexive analysis carried out superficially. A high level of development of reflexive competence was revealed in 47.5% of students who participated in the study.

Students who have shown a high level of development of reflexive competence, are more likely to analyze their activities, as well as the actions of other people, to find out the causes and consequences of their actions in the past, in the present and in the future. They can plan their actions and predict their possible consequences, are able to make non-standard decisions that lead to an effective solution of the task.

CONCLUSION

The results of the study showed that in terms of reflexive competence of the future teacher of a foreign language is well aware of the meaning and meaning of pedagogical activity, but not enough comprehends and realizes the values of pedagogical activity; poorly aware of the personal meaning of pedagogical activity.

Thus, future teachers of a foreign language were forced to constantly reflect on their actions in the process of studying a special course, both during one lesson and the entire course of studying a special course.

REFERENCES:

1. Almabekova, O. A. Refleksiya i kommunikatsiya v obuchenii angliyskomu yazyku dlya professional'nykh tseley / O. A. Almabekova // Nauchnoye obozreniye. Pedagogicheskiye nauki. - 2014. - № 1. - S. 37-38.
2. Ertmer, P.A, Newby, TJ. The expert learner: strategic, self-regulated, and reflective. Instruc Sci. 1996;24:1–24. doi: 10.1007/BF00156001. [CrossRef] [Google Scholar]
3. Driessen, E., Van Tartwijk, J., Dornana, T. The self critical doctor: helping students become more reflective. BMJ. 2008;336:927930. [PMC free article] [PubMed] [Google Scholar]
4. Aronson, L. Twelve tips for teaching reflection at all levels of medical education. Med Teach. 2011;33:200–205. doi: 10.3109/0142159X.2010.507714. [PubMed] [CrossRef] [Google Scholar]
5. Zhurko, V. N. Pedagogicheskoye obespecheniye protsessa formirovaniya refleksivnykh umeniy u budushchikh sotsial'nykh rabotnikov na etape vuzovskogo obucheniya: avtoreferat dis…kand. ped. nauk.- Moskva, 2012.- 24 s.
6. Stepanov S.YU., Pokhmelkina G.F. Printsipy refleksivnoy psikhologii pedagogicheskogo tvorchestvo//Voprosy psikhologii,1991,№5,s.35-38
7. Luk'yanchikova, N.V., Chudinskiy, P.M. Sovremennyye issledovaniya sotsial'nykh problem (elektronnyy nauchnyy zhurnal),Modern Research of Social Problems, №3(35), 2014
8. Tabrosko, T. N. Psikhologo-pedagogicheskiye usloviya razvitiya pedagogicheskikh sposobnostey u studentov pedagogicheskikh vuzov // Vestn. Tomskogo gos. ped. un-ta (Tomsk State Pedagogical University Bulletin). 2003. № 2. S. 76-79.
9. Stepanov S. YU., Pokhmelkina G. F. Printsipy refleksivnoy psikhologii pedagogicheskogo tvorchestva // Voprosy psikhologii. 1991. № 5. S. 35–38
10. Grishchenko, N.A. Proforiyentatsiya kak faktor sotsial'nogo stanovleniya lichnosti / N.A.Grishchenko // Problemy profkonsul'tirovaniya molodezhi: materialy nauch.-prakt. konf. –Tallin, 1989. –S.85–88. 61, Kudryavtsev, T.V.

11. Kudryavtseva, T.V., Sukharev, A.V. Vliyaniye kharakterologicheskikh osobennostey lichnosti na dinamiku professional'nogo samoopredeleniya / T.V.Kudryavtseva, A.V.Sukharev // Voprosy psikhologii. –1985. –No1. –S.86–93.

12. Kunanbayeva S.S. Sovremennoye inoyazychnoye obrazovaniye: metodologiya i teorii. – Almaty, 2005. – 264 s. i vydelyayet kognitivno-razvivayushche-refleksivnyy printsip v kachestve metodologicheskogo printsipa inoyazychnogo obrazovaniya [3, s.138].

13. Chaklikova A.T. Nauchno-teoreticheskiye osnovy formirovaniya mezhkul'turno-kommunikativnoy kompetentsii v usloviyakh informatizatsii inoyazychnogo obrazovaniya: dis. … dokt. ped. nauk.: 13.00.02. – Almaty, 2009 – 340 s.

УДК 378.2

[1]Ровнякова И.В.,
[1]к.п.н., доцент кафедры педагогического образования и менеджмента,
Восточно-Казахстанский государственный университет имени С.Аманжолова,
г. Усть-Каменогорск
email автора: ivr1906@mail.ru

[2]Радченко Н.Н.,
[2]к.п.н., доцент кафедры педагогического образования и менеджмента,
Восточно-Казахстанский государственный университет имени С. Аманжолова,
Усть-Каменогорск, Казахстан
email автора: radchenkon76@inbox.ru

[3]Стеблецова И.С.
[3]к.п.н., доцент кафедры педагогического образования и менеджмента,
Восточно-Казахстанский государственный университет имени С. Аманжолова,
г. Усть-Каменогорск, Казахстан
email автора: ira1969st@mail.ru

ОЦЕНКА ИННОВАЦИОННОГО ПОТЕНЦИАЛА ВУЗА

Аннотация: в статье рассматривается проблема становления и развития инновационного потенциала вузов. Раскрывается сущность понятий «инновационный потенциал вуза», «инновационная активность вуза», «инновационная деятельность вуза», «инновационные ресурсы вуза». Анализируются подходы к оценке инновационного потенциала вуза. Представлена классификация показателей результативности инновационной деятельности вуза, а также основные составляющие, отражающие ее результативность и степень реализации инновационного потенциала в виде образовательных продуктов и услуг, уровня качества знаний, информации и интеллект-продукта, активов, лицензий, эффектов и рынков (кадровая, образовательная, научно-исследовательская, административно-управленческая, финансовая, информационная, материально-техническая, интеллектуальная, маркетинговая, инвестиционная, налоговая, финансово-правовая, социальная, региональная и др.).

Ключевые слова: вуз, инновация, инновационный потенциал, технологии, инновационная деятельность, результативность инновационной деятельности.

ЖОО-НЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ӘЛЕУЕТІН БАҒАЛАУ

Аңдатпа: мақалада ЖОО-ның инновациялық потенциалын қалыптастыру және дамыту мәселелері қарастырылады. «ЖОО-ның инновациялық әлеуеті», «ЖОО-ның инновациялық белсенділігі», «ЖОО-ның инновациялық қызметі», «ЖОО-ның инновациялық ресурстары» ұғымдарының мәні ашылады. ЖОО-ның инновациялық әлеуетін бағалау тәсілдері талданады. ЖОО-ның инновациялық қызметінің нәтижелілік көрсеткіштерінің жіктелуі, сондай-ақ оның нәтижелілігі мен білім беру өнімдері мен қызметтері түріндегі инновациялық әлеуетті іске асыру дәрежесін, білім сапасының деңгейін, ақпарат пен интеллект-өнімді, активтерді, лицензияларды, әсерлерді және нарықтарды (кадрлық, білім беру, ғылыми-зерттеу, әкімшілік-басқару, қаржылық, ақпараттық, материалдық-техникалық, зияткерлік, маркетингтік, инвестициялық, салық, қаржы-құқықтық, әлеуметтік, аймақтық және т.б.) көрсететін негізгі құрамдастар ұсынылған.

Түйін сөздер: ЖОО, инновация, инновациялық әлеует, технологиялар, инновациялық қызмет, инновациялық қызметтің нәтижелілігі.

ASSESSMENT OF INNOVATIVE POTENTIAL OF THE UNIVERSITY

Abstract: the article deals with the problem of formation and development of innovative potential of universities. The essence of the notion «innovative potential of high school», «innovative activity of the university», «innovative activity of high school», «innovative resources of the university». The approaches to assessing the innovative potential of the university are analyzed. The classification of indicators of performance innovative activities of the university, as well as the main components, reflecting its effectiveness and the degree of realization of innovative potential of educational products and services, level of quality knowledge, information and intelligence product, assets, licenses, and markets effects (human, educational, research, administrative, financial, informational, logistical, intellectual, marketing, investment, tax, financial, legal, social, regional, etc.).

Keywords: university, innovation, innovative potential, technologies, innovative activity, efficiency of innovative activity.

Введение.

При рассмотрении инновационной деятельности как важнейшей тенденции развития высшей школы Казахстана на передний план выступают проблемы становления и развития инновационного потенциала вузов, внедрении новых организационных форм инновационных процессов в образовании на основе интеграции в систему государственных, научных, рыночных и общественных институтов.

Инновационные технологии становятся одним из главных базисов построения «экономики знаний», основанной на высоких технологиях, научно-промышленном потенциале и интеллектуальной собственности.

Теоретическое осмысление сущностной природы феномена инновационного потенциала, специфики содержательного и структурного аспектов реализации управленческих функций в вузах - крупных звеньях высшей школы - приобретает, в контексте рыночно-трансформационных преобразований, особую значимость для построения методологического базиса управления инновационным потенциалом высших учебных заведений, что позволяет идентифицировать ряд значимых аспектов, обусловливающих его особое местоположение [1].

Методологически важно разграничение понятий «инновационный потенциал вуза», «инновационная активность вуза», «инновационная деятельность вуза», «инновационные ресурсы вуза». Они являются не рядоположенными по отношению друг к другу, а субординированными и логически связанными, отражая различную степень выражения и приближенности к многоуровневой сущности потенциала.

Основная часть статьи.

На основании трактовки инновационного потенциала как совокупности ресурсов развивается ресурсный подход к анализу инновационного потенциала. Вместе с тем, сведение данного понятия к набору ресурсов возможно только в одном варианте: при полнейшем понимании, анализе и оценке природной сущности и расчета границ инновационного потенциала, что априори невозможно с точки зрения будущих неопределенностей. Однако, как считают ученые [2, 3], на начальной стадии познания этого явления такая трактовка целесообразна.

Результативный подход предполагает отражение результата реализации имеющихся ресурсов, реальный фактический инновационный продукт, который получен в инновационном процессе, т.е. достигнутый уровень использования потенциала, определенный внутренним состоянием инновационной сферы и ее «пропускной способностью».

Однако в современных условиях рыночной деятельности сложившаяся действительность предопределяет качественно-количественные характеристики инновационного потенциала, являющиеся динамическими параметрами и отражающие противоречивый характер его формирования. В этой связи развивается еще один подход к анализу инновационного потенциала, характеризующий его внутреннюю составляющую и основанный на выделении уровней [3] инновационного потенциала (ресурсного, результативного, внутреннего). Внутренний потенциал инновационной деятельности определяется ее способностью эффективно преобразовывать ресурсы в инновационный продукт.

Инновационные ресурсы вуза [4] включают в себя:

- профессорско-преподавательский состав вуза (квалификацию, профессиональную подготовку, инновационность);
- достигнутый уровень реализации различных программ подготовки;
- соответствие организационных структур и систем управления задачам развития инновационного процесса;
- кодифицированное знание,
- в части нематериальных активов представленное патентами, ноу-хау, прототипами, лицензиями, компьютерными программами и др.;
- научно-технический задел в виде незавершенных инновационных проектов;
- финансовое обеспечение инновационной деятельности.

Инновационная активность вуза зависит не только от обеспеченности ресурсами. Во многом ее определяет организационная и корпоративная культура, включающая принципы и обязательства, на основании которых разрабатывается и реализуется стратегия развития вуза.

Главным фактором, отражающим инновационную активность вуза и влияющим на интенсивность инновационных процессов, является восприимчивость руководства к инновациям. Инновационность руководства означает готовность к реализации изменений в организационно-экономическом механизме. В связи с неопределенностью, всегда сопутствующей внедрению нововведений, необходимо просчитывать не только возможные будущие убытки, но и уметь их минимизировать.

Существующие подходы к оценке инновационного потенциала вуза базируются на двух концепциях:

- ресурсном подходе (оценке инновационного потенциала по модели «ресурс-функция-проект»);
- результативном подходе (оценке инновационного потенциала как совокупности критериев, отражающих фактически достигнутый уровень функционирования инновационной деятельности экономической системы с расшивкой «узких мест»).

Однако в стороне остается оценка вуза как сложной системы инновационных потенциалов трех сфер деятельности: образовательной, научно-технической и административно-управленческой, т.е. инновационно-деятельностный подход, основанный на анализе внутренней составляющей инновационного потенциала вуза.

Инновационный потенциал как совокупность ресурсной, результативной и инновационно-деятельностной (внутренней) составляющих определяется суммарным показателем - объемом освоенных новшеств (или реализованных нововведений), уровнем затрат на инновационную продукцию и системой сбалансированных показателей - частными показателями, характеризующими уровень инновационного потенциала как системы и инновационную деятельность хозяйствующего субъекта.

Воспроизводство инновационного потенциала зависит от его способности аккумулировать в рамках инновационного процесса важнейшие ресурсы и от соответствия задач инновационной сферы интересам субъектов хозяйствования [4]. Формирующаяся инновационная среда предопределяет качественно-количественные характеристики инновационного потенциала вуза, являющиеся динамическими параметрами.

Ресурсная составляющая инновационного потенциала вуза характеризует перспективные возможности использования конкретных видов ресурсов в соответствии с прогнозными ожиданиями.

Результативная составляющая вуза отражает результат реализации имеющейся возможности, тот реальный фактический инновационный продукт, который получен в инновационном процессе, т.е. достигнутый уровень использования инновационного потенциала, во многом предопределенный внутренним состоянием самой инновационной сферы вуза, ее «пропускной способностью».

Инновационно-деятельностная составляющая отражает внутреннюю способность вуза как социально-экономической системы концентрировать и комбинировать инновационные ресурсы и инфраструктурные элементы взаимодействия вуза с внешней средой для обеспечения максимального результата.

Следует отметить, что при исследовании внутренней, инновационно-деятельностной составляющей инновационного потенциала, некоторые ученые предлагают использование структурно-институционального и функционального подходов для вычленения структуры инновационной деятельности с точки зрения системы институциональных субъектов, осуществляющих инновационную деятельность и экономическими связями с внешними сферами, а также выявления временных закономерностей инновационного воспроизводства.

Основу методики составляет структура обобщенных показателей, которая на содержательном уровне представлена в таблице 1.

Таблица 1 - Структура обобщенных показателей

Критерии	Показатели
1.Эффективность научной и инновационной деятельности	1.1. Участие в государственных научных исследованиях, проектах
	1.2. Конкурентность науки
	1.3. Производство учебной и УМ литературы

	1.4. Конкурентность учебно-производственной деятельности
	1.5. Эффективность деятельности инновационных структур
2. Эффективность подготовки кадров для инновационной образовательной деятельности и экономики	2.1. Подготовка специалистов
	2.2. Эффективность магистратуры
	2.3. Подготовка кадров высшей квалификации
	2.1. Подготовка специалистов
3. Интеллектуальный потенциал вуза	3.1. Квалификация ППС
	3.2. Перспективность ППС
	3.3. Общественное признание, имидж
	3.4. Качество нового приема абитуриентов
4. Поддержка инновационной образовательной деятельности материальной и информационной базой	4.1. Обеспеченность инструментальной научной базой
	4.2. Обеспеченность компьютерной базой
	4.3. Обеспеченность библиотечными фондами

Следует отметить, что в современных условиях развития накопленный вузами инновационный потенциал требует структурирования, стратегического, финансово-экономического и учетно-статистического анализа, а также оперативного мониторинга для решения следующих первоочередных задач управления инновационно-активным вузом [4]:

Для решения задачи мониторинга инновационной деятельности вуза необходима системно-процессная модель результативности инновационной деятельности вуза. Все показатели можно разделить на три группы: статистические (учетные), аналитические (оценочные) и рейтинговые (экспертные).

Таблица 2 - Классификация показателей результативности инновационной деятельности вуза

№	Группа показателей	Содержание
1.	Статистические (учетные)	Данные статистического учета (отчетности) по итогам годовой деятельности вуза
2.	Аналитические (оценочные)	Характеризуют виды и масштабы деятельности вуза
3.	Рейтинговые (экспертные)	Характеризуют ранг (место) вуза в системе показателей более высокого порядка или уровня

Также вводятся показатели, характеризующие инфраструктуру инновационных процессов (наличие инновационно-активных подразделений и малых инновационных предприятий на базе вуза); показатели, характеризующие в количественном и качественном плане инфраструктуру обеспечения (поддержки) инновационной деятельности; показатели организационной структуры управления инновационной деятельностью вуза.

Считаем, что в оценку инновационного потенциала вуза, кроме кадровой, образовательной, научно-исследовательской, административно-управленческой, финансовой, информационной, материально-технической, интеллектуальной, необходимо включить также маркетинговую, инвестиционную, налоговую, финансово-правовую, социальную и региональную составляющие. Эти показатели должны отражать результативность инновационной деятельности и степень реализации инновационного потенциала вуза в виде образовательных продуктов и услуг, уровне качества знаний, информации и интеллект-продукта, активов, лицензий, эффектов и рынков.

Исследование инновационного потенциала вуза как обязательного и специфического компонента системы корпоративного управления основывается на системе теоретико-методологических положений и научных позиций, согласно которым адаптация высших учебных заведений к рыночным условиям хозяйствования обусловливает существенную модификацию факторов, принципов и моделей формирования функционально-структурного состава инновационного потенциала, что позволяет развить теоретико-методологический базис

управления инновационным потенциалом вуза с позиций ресурсно-целеориентированного, инновационно-деятельностного и результативного подходов [5].

В данной системе координат необходимо сконструировать управленческое пространство инновационного потенциала вуза, разработать модели и методы инструментального обеспечения процессов управления отдельными его составляющими и потенциалом в целом, включая инструментарий диагностики, мониторинга и оценки экономической эффективности использования инновационного потенциала.

Уровень (степень) инновационного потенциала организации в западной и отечественной теории экономики и инноваций определяется комплексным методом, который основывается на определении интегрированной оценки системы сбалансированных показателей - целевой функции частных оценок (показателей-индикаторов) и весовых коэффициентов, характеризующих важность того или иного индикатора.

Выводы.

Методы оценки инновационного потенциала вуза должны учитывать особенности его многопрофильной и специфической деятельности, а также организационно-правовой статус.

К настоящему моменту не сложились общепринятые методики анализа инновационного потенциала вузов, в связи, с чем сложно говорить о том, что существует методика, которая бы получила статус внедренной и общепризнанной. Это затрудняет разработку научно обоснованных предложений и решений по активизации инновационной деятельности высших учебных заведений.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Жиц Г.И. Инновационный потенциал высшей школы: параметры. – Саратов: Сарат. гос. техн. ун-т, 2011. - 180 с.

2. Кокурин Д.И. Инновационная деятельность. – М.: Экзамен, 2011. - 576 с.

3. Ресурсы инноваций: организационный, финансовый, административный / ред. проф. И.П.Николаевой. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2015. - 318 с.

4. Емельянов С.Г., Борисоглебская Л.Н. Методологические основы исследования инновационного потенциала региона с целью создания центра трансфера технологий // Инновации. – 2006. – № 2 (89). - С.55 - 59.

5. Дорошенко Ю.А., Бухонова С.М., Тумина Т.А. Теоретико-методологические основы оценки инновационного потенциала вуза // Креативная экономика. - № 11 (11), 2017. - С. 48-56.

ӘОЖ 373.3:377
МҒТАР 14.35.09

РЫСБЕКОВА А.Қ.,
педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

АБДУЛЛИНА Г.Т.,
доцент, доктор PhD
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

ҚҰРМАНТАЕВА Н.Ә.
магистрант
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

БОЛАШАҚ БАСТАУЫШ СЫНЫП МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІНІҢ ЕРЕКШЕЛІГІ

Қоғамда болып жатқан әлеуметтік-экономикалық өзгерістер, Қазақстанның әлемдік қауымдастыққа кірігуге ұмтылуы елдің білім беру жүйесіне өз әсерін тигізеді. Мұнда, бірінші кезекте, оның алдына қойылған мақсаттарды өзгерту, соның салдарынан білім беру сапасын өлшеу құралдары мен мазмұнын жаңарту мәселелері шығады. Қазіргі уақытта мұғалімге қызмет субъектісі ретінде қойылатын талаптар оның кәсіби қасиеттерін шыңдады. Осы талаптарға жауап беретін педагогты даярлау, ең алдымен, оның құзыреттілігін қалыптастырумен байланысты болады.

Бұл мақалада педагогикалық әдебиетте берілген құзыреттілік мәселесі қарастырылады және мақала тақырыбы бойынша жазылған ғылыми шығармаларға шолу жасалды, кәсіби құзыреттіліктің мәні анықталып, өлшемдері берілді.

Кілт сөздері: құзырет, құзыреттілік, кәсіби құзыреттілік, бастауыш мектеп, бастауыш сынып мұғалімі.

Рысбекова А.К.,
[1]кандидат педагогических наук, доцент
Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави

Абдуллина Г.Т.,
[2]доцент, доктор PhD
Международного казахско - турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави,

Курмантаева Н.А.
[3]магистрант
Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави

ОСОБЕННОСТИ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Социально-экономические изменения происходящие в обществе, стремление Казахстана к интеграции в мировое сообщество оказывают свое влияние на систему образования страны. Здесь, в первую очередь, выходят вопросы изменения цели, поставленной перед ним, как следствие, обновления содержания и средств измерений качества образования. В настоящее время изменились требования к учителю как субъекту деятельности, его личностно - профессиональным качествам. Подготовка педагога, отвечающего этим требованиям, будет связана, прежде всего, с формированием его компетентности.

В данной статье речь идет о том, что проблема этой компетенции рассматривается в педагогической литературе и по теме статьи был проведен обзор научно-творческих работ, раскрыты сущность профессиональной компетентности, даны критерии.

Ключевые слова: компетенция, компетентность, профессиональная компетентность, начальная школа, учитель начальных классов.

Rysbekova A.K.,
[1]candidate of pedagogical sciences, associate professor
International Kazakh-Turkish University named after Khoja Ahmed Yasavi

Abdullina G.T.,
[2]associate Professor, PhD
International Kazakh - Turkish University named after Khoja Ahmed Yasavi

Kurmantayeva N.A.
[3] master student
International Kazakh-Turkish University named after Khoja Ahmed Yasavi

FEATURES OF COMPETENCE OF FUTURE PRIMARY SCHOOL TEACHERS

Socio-economic changes taking place in society, the desire of Kazakhstan to integrate into the world community have an impact on the education system of the country. Here, first of all, there are issues of changing the goal set before him, as a consequence, updating the content and means of measuring the quality of education. Now requirements to the teacher as the subject of activity, his personal and professional qualities changed. The training of a teacher who meets these requirements will be primarily related to the formation of his / her competence.

In this article we are talking about the fact that the problem of this competence is considered in the pedagogical literature and on the topic of the article a review of scientific and creative works was carried out, the essence of professional competence was revealed, the criteria were given.

Keywords: competence, competence, professional competence, primary school, primary school teacher.

Кіріспе. Қазіргі педагогикалық білім Қазақстан Республикасының білім беру жүйесінің құрамдас бөлігі бола отырып, жалпы білім беруді кадрлық қамтамасыз етудің өзекті міндетін орындайды. Педагогикалық білім беруді жаңғырту қажеттілігі оның даму міндеттерімен, ішкі заңдылықтарымен және жеке тұлғаның, қоғам мен мемлекеттің болашақ даму қажеттіліктерімен анықталады. Педагогикалық білім беру жүйесінде дайындалған мамандар отандық білім берудің үздік дәстүрлерін және әлемдік тәжірибені сақтау және көбейту негізінде жаңарту идеяларын тасушы болуға тиіс [1].

Педагогикалық білім беруді жаңғырту нәтижесі заманауи білім беру жағдайында педагогтарды даярлаудың, қайта даярлаудың және олардың біліктілігін арттырудың қоғамның педагогикалық кадрларға қоятын талаптарына жауап беретін жаңартылған жүйесі болуы тиіс. Болашақ педагогтың дайындығына қойылатын жаңа талаптардың мәні еңбек мазмұнын тез өзгерту және білімді үнемі үздіксіз жаңарту қажеттілігі жағдайында олардың тиімді кәсіби қызметі үшін жағдай жасау болып табылады [2].

Жалпы әлемдік үрдістерді ескере отырып жүргізілетін Қазақстан Республикасындағы жоғары білім реформасы жоғары мектепте педагогикалық процесті ұйымдастырудың қалыптасқан негіздерін қайта ойлауды талап етті. Болашақ мұғалімді дайындауға қойылатын жаңа талаптардың мәні еңбек мазмұнын тез өзгерту және білімді үздіксіз үнемі жаңарту қажеттілігі жағдайында олардың кейінгі тиімді кәсіби қызметі үшін жағдай жасау болып табылады [3].

Еліміздегі зерттеуші ғалымдардың бастауыш сынып мұғалімдерінің құзыреттілігі туралы берген анықтамалары мынадай: Құзыр - қайсыбір тапсырманы орындауға қабілеттілік немесе бір нәрсені жасау. Құзырет - бұл мұғалімнің белгісіздік жағдайында әрекет ету қабілеті. Белгісіздік жоғары болған сайын, бұл қабілет соншалықты маңызды. Құзыреттілік - бұл педагогтың мінез-құлықтың белгілі бір стандарттарын ұстану қабілеті, яғни жұмыстың, қызметтің қалай орындалуы тиіс критерилері. Құзыреттілік қызметтің кешенді нәтижесін көрсетеді және өзіне тек білім мен дағдыларды (құзыреттілікті) ғана емес, сонымен қатар адамның жеке сипаттамасын да қамтиды.

Бастауыш мектеп мұғалімінің "кәсіби құзыреттілігі" педагог және балалар психологы ретіндегі мұғалімнің өзіндік ерекшелігін анықтайтын ұжымдық ұғым ретінде қарастырылады. Оның негізінде педагог өзінің педагогикалық мүмкіндіктерін, балалар тобының ерекшеліктерін, оның даму перспективаларын ұғыну жатыр. Мұндай ұғыну педагогтың педагогикалық технологияларды, әдістемелерді таңдаудағы кәсіби икемділігін анықтайды, оның басты мақсаты – кіші оқушы тұлғасын жан-жақты дамыту үшін жағдай жасау.

Зерттеу әдістері. Ұсынылған мақаланы әзірлеуде біз мынадай әдістерді пайдаландық: педагогикалық құзыреттілік, педагогтың кәсіби құзіреттілігі және педагогтың құзыреттілігін бағалау тақырыптары бойынша жазылған ғылыми шығармашылық туындыларға шолу жасау, жүйелеу, синтездеу, салыстыру және анализ жасау. Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің кәсіби құзіреттілігін қалыптастыру барысында кәсіби құзіреттілік тақырыбы бойынша жазылған ғалымдар мен зерттеуші оқытушылардың шығармашылықтарымен танысу, эмпирикалық зерттеу әдістері қолданылды.

Талқылау. Жоғары оқу орындарында болашақ бастауыш сынып мұғалімдерді даярлау үдерісінде олардың кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру мәселесі соңғы жылдары ғана қарастырыла бастады. Осы орайда, психологиялық-педагогикалық әдебиеттерді талдау, мұғалімдерді кәсіби дайындау мәселесінің жан-жақты зерттелгенін байқатты. Соңғы жылдары жоғары оқу орнында бастауыш сынып мұғалімін дайындайтын 5В010200 –«Бастауыш оқыту педагогикасы және әдістемесі» мамандығы бойынша мемлекеттік білім беру стандарты жетілдіріліп, оқу бағдарламалары, оқу жоспарлары нақтыланып, бірқатар өзгерістер енгізілген. Бастауыш сынып мұғалімінің барлық жағынан – жаратылыстану бағытында да, гуманитарлық бағытта да жетік, кіші жастағы оқушылардың психологиялық және педагогикалық ерекшеліктерін меңгерген, баламен тіл табысып жұмыс істеудің шебері, бастауыштағы барлық пәннің әдістемесін меңгерген, кәсіби құзыретті болуы қажеттігінен туындайды.

Қазақстан Республикасының "Білім туралы" Заңында Білім беру қызметі "білім беру субъектілерінің мақсатты, педагогикалық негізделген, дәйекті өзара іс-қимыл процесі, оның барысында тұлғаны оқыту, дамыту және тәрбиелеу міндеттері шешіледі" деп анықталады [4].

Педагогикалық білім берудің мазмұны адам болмысының және оның табиғаттағы, қоғамдағы және мәдениеттегі, соның ішінде, әсіресе білім саласындағы қызметінің маңызды өзгерістерінің көрінісі болып табылады.

Қазақстан Республикасындағы педагогикалық білім беру тұжырымдамасында [5] қазіргі жағдайда бастауыш сынып мұғалімінің кәсіби білім беруді реформалаудың мазмұны мен құрылымын әзірлеудегі негізгі ережелер тұжырымдалған. Оларға педагогикалық дайындықтың үздіксіздігі; кәсіби қызмет объектісі теориясының басымдығы; теория мен тәжірибенің бірлігі; теориялық білімдерді бірінші курстан бітірушіге біртіндеп өсіру; теориялық білімді мұғалімнің практикалық іс-әрекетіне аударуға үйрету жатады.; мұғалімнің стандартты және стандартты емес кәсіби міндеттерін шешу тәсілдеріне үйрету; педагогикалық процестің жай-күйін және оқу-тәрбие жұмысының нәтижелерін диагностикалауға үйрету.

Қазақстан Республикасының 12 жылдық білім беру тұжырымдамасында оқытушы кадрлардың кәсіби-тұлғалық құзіреттілігін қалыптастыру басты мақсат деп көрсетілген және ол төмендегідей құзіреттіліктерді игеруі тиіс деп белгіленген: арнайы құзіреттілік - өзінің кәсіби дамуын жобалай білетін қабілет, әлеуметтік құзіреттілік – кәсіптік қызметімен айналысу қабілеті, білім беру құзіреттілігі – педагогикалық және әлеуметтік психологияның негіздерін қолдана білу қабілеті [6].

Құзіреттілікті дамыту – студенттердің шығармашылық қабілеттерін аша отырып, ойлау жүйесінің, интеллектісінің өсуіне, өзінің осал тұстарын білуге, сол арқылы іздене түсуге бағыттап, нәтижесінде жоғары біліктілік деңгейіне жету [7] деген автор пікірімен қосыла отырып, болашақ мұғалімдердің жаһандану жағдайына байланысты кәсіби құзыреттіліктерінің мәнін ашуға көшеміз.

Болашақ мұғалімдердің кәсіби дайындық барысында құзыреттілігін қалыптастыру бір күнгі жұмыс емес. Ол күнделікті оқытушыдан шеберлікті, ізденісті, студенттен оқуға деген құлшыныстыны талап етеді [8].

Студенттің құзыреттілігі жинаған білімін тәжірибемен ұштастыра білгенде ғана байқалады. Құзыреттілікті әрдайым дамытып, жетілдіріп отыру керек. Құзыреттілік тек бір пән төңірегінде қалыптаспайды. Ол үнемі толықтырып, дамытып отыруды қажет етеді. Құзыреттіліктің қалыптасуына әлеуметтік орта, қарым-қатынас, білім, қабілет, дағды әсер етеді. Осы қасиеттердің барлығы бір арнаға тоғысқанда ғана студенттің кәсіби құзыреттілігін белгілі бір дәрежеде қалыптастыруға мүмкіндік туады. Белгілі бір дәрежеде деу себебіміз, кәсіби құзыреттілік еңбекке араласқанда, үздіксіз білім көтеру үдерісінде қалыптаса беруі жалғасатын толассыз, тоқтаусыз үдеріс [9].

Болашақ мамандардың жалпы педагогикалық дайындығының тұтастығы мен жүйелілігі теориялық және практикалық оқытудың өзара байланысы жүзеге асырылатын шарттарды сақтай отырып, қол жеткізіледі; дайындықтың іс жүргізушілік-мазмұндық және мотивациялық-

құндылықтық жақтары бірлігін қарастыратын құралдар жүйесі қолданылады; белгілі бір педагогикалық шарттар сақталады; болашақ мұғалімдерді жалпы педагогикалық даярлау принциптерінің бірлігі және оның функцияларының өзара байланысы жүзеге асырылады [10].

5В010200-Бастауышта оқытудың педагогикасы мен әдістемесі мамандығының модульдік білім беру бағдарламасын меңгеру нәтижесінде болашақ бастауыш сынып мұғалімдері келесі құзыреттіліктерге ие болады:

• міндетті пәндерді оқыту арқылы жалпы мәдени құзыреттіліктерді;

• міндетті пәндерді оқу арқылы жан-жақты құзыреттіліктілікке (мақсат қою және оны жоспарлау қабілеті, мәдени құзыреттілік, коммуникабельділік, аналитикалық қабілеттер, көшбасшылық қасиеттер)

• таңдау компонентінің базалық пәндерін оқу арқылы кәсіби құзыреттілікке (кәсіби қызметтің негізгі түрлеріне қажетті білім, білік және дағды) ;

•міндетті компоненттің бейінді пәндерін оқу арқылы пәндік құзыреттіліктерге (оқу саласын ерекше білумен байланысты сипаттамалар);

• таңдау компонентінің бейінді пәндерін оқу арқылы пәндік-мамандандырылған құзыреттіліктер(білім беру бағдарламасының кәсіби бөлімінің ерекшелігін көрсететін түлектердің қабілеті, іскерліктері, дағдылары) [11].

Жалпы міндетті, базалық және бейінді пәндер циклдарын игерудің логикалық жүйелілігі, сондай-ақ педагогикалық практикадан өту болашақ мұғалімдердің жалпы мәдени және кәсіби құзыреттілігін қалыптастыруды қамтамасыз етеді.

Кәсіби дайындықтың мақсаты студентті белгілі бір ақпарат көлемімен толтыру ғана емес, оның болашақ кәсіби қызметінің негізі және ажырамас бөлігі ретінде кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру болып табылады. ЖОО білім беру процесінде тұлғаның кәсіби өзін-өзі анықтауының маңызды кезеңі өтеді. Кәсіби өзін-өзі анықтау-кәсіпқойдың қалыптасу үдерісі, кәсіби білім берудің негізгі нәтижелерінің бірі болып табылады. Кәсіби өзін − өзі анықтау-бұл өзінің ерекшеліктері мен мүмкіндіктерін, кәсіби қызмет талаптарын және әлеуметтік-экономикалық жағдайларды ескере отырып, кәсіпті саналы таңдау; кәсіби өмір бойы жүріп жатқан процесс: тұлға өз іс-әрекеттерін үнемі түсінеді және кәсіпте өзін-өзі бекітеді. Курстық, дипломдық жұмыстарды орындау оқу құзыреттілігін қалыптастыруға ықпал ететін қызметтің перспективалық түрлерінің бірі болып табылады. Шығармашылық және ғылыми жұмыстарды орындау студенттердің библиографиялық көрсеткіштерді пайдалану құзыреттілігін қалыптастыруға, қажетті ақпаратты зерделеу мен бекітуге, оқылатын проблеманы сауатты баяндауға, тәжірибелік-эксперименттік қызметті орындауға, зерттеу қызметінің нәтижелерін өңдеуге, талдауға, жүйелендіруге және түсіндіруге, педагогикалық және әдістемелік міндеттерді шешуге ықпал етеді және сол арқылы олардың кәсіби құзыреттілігін арттырады.

Қазіргі уақытта педагогикалық оқу орындарында студенттерді оқытудың жалпы қабылданған екі түрі бар: аудиториядан тыс және аудиториялық. Біздің ойымызша, бүгінгі таңда ақпараттық технологияларды пайдалана отырып, студенттерді оқытудың өзекті түрі − ақпараттық-коммуникативтік, − болашақ педагогты кәсіби қызметке дайындау процесінде кәсіби құзыреттілікті қалыптастыруға ықпал ететін. Студенттерді оқытудың жаңа түрін сипаттайтын перспективалы бағыт оқу процесіне студенттердің өзіндік жұмыс көлемінің ұлғаюымен қатар ақпараттық технологиялардың енгізілуімен байланысты. Студенттердің дербестігін, мазмұнды пәндік материалға да, бақылау сипатына да қатысты тапсырмалардың үлкен даралануын қарастыратын студенттердің өзіндік жұмысының ақпараттық-коммуникативтік нысанын әзірлеу үрдісі қоғамның дамуындағы өзгерістерді, қоғамды ақпараттандырудың белсенді ақпараттық - коммуникациялық процесіне қосуды анықтайды. Жалпы, болашақ мұғалімдерді өзіндік, шығармашылық, тәжірибелік қызметке кәсіби даярлау мәселесі педагогикалық және психологиялық ғылымның басты назарында болды [12].

Болашақ мұғалімнің кәсіби іс-әрекет ережелерін, нормаларын, тәсілдерін меңгеру ретінде дәстүрлі түсінетін жалпы кәсіптік дайындығын студенттің тұтас кәсіби іс-әрекет тәжірибесін жинақтау және байыту процесі ретінде қарастыру заңды. Ұсынылған түсінік қазіргі жоғары педагогикалық білім беруді жаңғырту үрдістеріне сәйкес келеді, өйткені студенттің өзін-өзі анықтау қозғалысын есепке алады, өзін-өзі реттеу тәсілдерін дамыту, адамның тіршілік әрекеті мен жеке кәсіби қызметінде дамуын зерттеу іскерлігін қалыптастыру; қазіргі педагогикалық қызметтің ерекшелігі; бастауыш сынып мұғалімі мамандығының ерекшелігі. Қоғамдық қарым-қатынастардың өзгеруі, жаңа білімнің жинақталуы, өндірістің жетілдірілуі, әлемдік білім

кеңістігіне енуіміз - жоғары, кәсіби білім беретін оқу оындарының алдына бәсекеге қабілетті білікті мамандар дайындау үшін адамның құзырлылық қабілеттерін қалыптастыруды талап етеді. Себебі жаңа формация мұғалімдері кәсіби тұрғыда қалыптастыруы тиіс. Қазіргі кезеңде мектептегі жас ұрпақ тәрбиесі, оның жеке тұлғасының жаңаша қалыптасуы, әлеуметтік дүниеге көзқарасы, жалпы болмысы жоғары оқу орындары даярлайтын бастауыш сынып мұғалімінің кәсіби дайындығына байланысты. Бастауыш сынып мұғалімінің кәсіби құзыреттілігінің қалыптасуы – жас ұрпаққа қоғам міндеттеп отырған талаптарға жауап беретіндей тәрбие мен білім беру. Сол себепті бастауыш сынып мұғалімдерін кәсіби дамыту мен құзырлылықтарын қалыптастыру ол бүгінгі біздің алдымызда тұрған міндеттердің бірі.

Болашақ бастауыш мұғалімінің кәсібилігі педагогтың келесі құзыреттерін қамтамасыз етеді: Жалпы мәдени құзыреттілік, өзін-өзі жетілдіру құзыреттілігі, танымдық-шығармашылық құзыреттілік, тұлғаның құндылық-мағыналық бағдарлануы, коммуникативтік құзыреттілік, ақпараттық құзыреттілік, әлеуметтік құзыреттілігі, педагогтың кәсіби құзыреттілігі.

Жалпы мәдениеттілік құзыреттілігі:

- ұлттық, жалпы адамзаттық мәдениет саласындағы білім;
- әр түрлі этномәдениеттерге толеранттылық.

Тұлғаның өзін-өзі жетілдіру құзыреттілігі:

- өзінің жеке әлеуетін өзектендіру және іске асыру қажеттілігі;
- өзін-өзі дамыту қабілеті ·

Танымдық-шығармашылық құзыреттілік:

- оқу-танымдық іс-әрекеттің мақсатына жету, жоспарлау, рефлексия дағдылары;
- шығармашылық қабілеттерінің дамуы;
- жаңа білім алу қабілеті.

Тұлғаның құндылық-мағыналық бағдары:

- өзінің рөлі мен мақсатын түсіну;
- өзін-өзі жүзеге асыру қажеттілігі мен қабілеті;
- өмір мен кәсіби қызметтің әуестенуі ·

Коммуникативтік құзыреттілік:

- интернет арқылы қарым-қатынасты қоса алғанда, ауызша және жазбаша қарым-қатынас технологияларын меңгеру.

Ақпараттық құзыреттілік:

- қажетті ақпаратты өз бетінше іздеу, талдау және іріктеуді білу;
- педагогикалық қызметті нормативтік-құқықтық қамтамасыз ету;
- ақпараттық технологияларды меңгеру.

Әлеуметтік-әрекеттестік құзыреті:

- жауапкершілікті өзіне алу қабілеті;
- қоғам қажеттіліктерімен жеке мүдделердің ұштасуын көрсету;
- кәсіби іс-әрекеттерді өз бетінше орындауға дайындық.

Педагогтың кәсіби құзыреті:

- белсенді өмірлік ұстаным;
- кәсіби білім мен білік;
- кәсіби тұлғалық қасиеттер;
- шығармашылық іскерліктер.

Қазіргі бастауыш сынып мұғалімінің негізгі кәсіби құзыреттілігін атап өтуге болады:

- оқушылармен бірге өз бетімен білім алу қабілеті»;
- оқушылардың өзіндік қызметін жоспарлау және ұйымдастыра білу;
- талап етілетін құзыреттіліктерді жұмыс істеуге мүмкіндік беретін әртүрлі қызмет түрлерін қоса алғанда, оқушыларды ынталандыра білу;

- әртүрлі оқушыларды қоса алғанда, олардың бейімділігі мен жеке ерекшеліктерін ескере отырып, оқу процесін" сахналауды " меңгеру;
- жобалық ойлауды меңгеру және оқушылардың топтық жобалық қызметін ұйымдастыра білу;
- оқушыға өз жетістіктерін дұрыс бағалауға және оларды бағалауға мүмкіндік беретін бағалау жүйесін қолдану.

Бастауыш мектептегі жұмыстың ерекшеліктерін көрсететін педагогтың кәсіби құзыреттілігі.

Бастауыш мектеп мұғалімі ескеруі тиіс:

- Бірінші сынып оқушыларының ойыннан оқуға көшуіне байланысты дамуының әлеуметтік жағдайының ерекшелігін ескеру, балалардың бойында оқушының әлеуметтік позициясын мақсатты қалыптастыру.
- Негізгі мектепте оқу үшін қажетті деңгейге дейін оқу іскерлігін дамытуды қамтамасыз ету.
- Оқу қызметін ұйымдастыру кезінде кіші мектеп жасындағы маңызды жаңалық ретінде метапәндік білім беру нәтижелеріне қол жеткізуді қамтамасыз ету.
- Бастауыш сынып оқушыларының дамуының әлеуметтік жағдайында ең маңызды ересек ретінде, балалардың мұғалімге деген жоғары сенім жағдайында қарым-қатынасқа дайын болу.
- Балалардың мұғалімге тікелей қарым-қатынас формасы бойынша жауап бере білу, олардың маңызды жеке мәселелерін тани білу. Өз оқушыларының жеке білім беру нәтижелеріне жауапты болу.
- Оқушылардың жетістіктері мен мүмкіндіктерін бағалау кезінде кіші мектеп жасындағы балалардың жеке психикалық дамуының біркелкі еместігін, сондай-ақ ұлдар мен қыздардың оқу іс-әрекетінің даму динамикасының өзгешелігін ескеру [13].

Қорытынды. Болашақ бастауыш сынып мұғалімі өз ісінің маманы болуымен қатар, оның бойында баланы жақсы көру, баланың көзқарасы мен пікірін сыйлау, тек өз пәнінің төңірегінде ғана қалып қоймай, қоғамда болып жатқан өзгерістерге құлақ түретін, көзі ашық, жан – жақты талдау жасай білетін маман болуы шарт. Ұлы ағартушы Ахмет Байтұрсынұлының: «Бала оқытуды жақсы білемін деген адам әуелі балаларға үйретететін нәрселелерін өзі жақсы білуі керек» деген тұжырымында «шығармашыл ұстаз шығармашыл шәкірт дайындайды» деген ой айқын аңғарылады.

Сөзімді қорыта келе айтарым, жоғарыда аталған құзыреттіліктерді меңгерген мұғалім шығармашыл шәкірт дайындауға даяр.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1.Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан-2050 Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты жолдауы –Астана. 14 желтоқсан, 2012.

2.Қазақстан Республикасында 2020 жылға дейінгі білім беруді дамытудың Мемлекеттік бағдарламасы. - Астана, 2010.

3. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. - Астана, 2007

4.Құдайбергенова К. Құзырлылық - тұлға дамуының сапалық критерийі: Ғыл.-практ. конф. материалдары. —Алматы, 2008. — 9–11-б.

5. Қазақстан Республикасы білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға
арналған мемлекеттік бағдарламасы. – Астана, 2011

6.Болотов В.А., Сериков В.В. Компетентностная модель: от идеи к образовательной программе // Педагогика. —— № 10. — С. 16–21.

7.Зимняя И.А. Ключевые компетенции — новая парадигма результата образования // Высшее образование сегодня. — 2003. — № 5. — С. 18–24.

8. Orazbayeva K.O. Professional Competence of Teachers in the Age of Globalization. International journal of environmental & science education. – 2016. - Vol. 11, issue 9. – P. 2659-2672.

9. Г.Б.Мадиева «Болашақ мұғалімнің ғылыми құзыреттілігін қалыптастыру сипаты», Ахмет Ясауи Университетінің Хабаршысы, №1, 2015

10. Кудайбергенева К.С. Құзырлылық білім сапасының критерийі: әдіснамалық және ғылыми-теориялық негіздері. - Алматы, 2008. - 328 б.

11. Кенжебеков Б.Т. Жоғары оқу орны жүйесінде болашақ мамандардың

кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру: пед. ғыл. док.: дис. 13.00.08. - Қарағанды, 2005. - 267 б.
12. Зимняя И.А. Ключевые компетенции – новая парадигма результата образования // Высшее образование сегодня. -2003. - №5. - С. 34-42.
13. Қазақстан Республикасы жаңа формация педагогының үздіксіз педагогикалық білім беру тұжырымдамасы. – Алматы, 2005 // https://szh.kz/student/93/

УДК: 378.147.39:004

Тлеубаева А.Б.,
аға оқытушы
Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті
E-mail:aksaule81@bk.ru
Семей қаласы, Қазақстан

Жұмаханова Д.А.,
аға оқытушы
Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті,
E-mail:aizekanur@mail.ru
Семей қаласы, Қазақстан

Муздыбаева Г.А.
аға оқытушы
Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті,
E-mail:qulnar61.18@mail.ru

Сакибаева С.Р.,
аға оқытушы
Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті,
E-mail:ssr84@mail.ru

STEAM-ТЕХНОЛОГИЯСЫН БІЛІМ БЕРУ ПРОЦЕСІНДЕ ПАЙДАЛАНУ

Аңдатпа. Мақалада STEM - бағдарламасының іске асырылу шарттары қарастырылады. Маңызды шарты - мектептегі оқу үдерісін ұйымдастыру моделінің өзгеруі және мұғалімнің авторитарлық әріптесінен серіктес позициясына өзгеруі.

Түйін сөздер: STEAM - білім беру, бағдарламаның шарттары, техникалық пәндерге қызығушылықты дамыту, оқушылардың қызығушылығын және зерттеу дағдыларын ынталандыру.

Аннотация. В статье рассматриваются условия реализации программы «STEM образования для школьников». Существенным условием является изменение модели организации образовательного процесса в школе и смена позиции воспитателя с авторитарной на партнерскую.

Ключевые слова: STEAM-образование, условия реализации программы, развитие интереса к техническим дисциплинам, поощрение любознательности и исследовательских навыков школьников.

Annotation. The article discusses the conditions for implementing the STEM Education for Schoolchildren program. The essential condition is a change in the model of the organization of the educational process at school and a change in the position of the teacher from authoritarian to partner.

Keywords: STEAM-education, conditions for the implementation of the program, the development of interest in technical disciplines, the promotion of curiosity and research skills of students.

Қазіргі уақытта әлемде төртінші технологиялық революция жүруде: жедел ақпарат ағыны, жоғары технологиялық инновациялар мен әзірлемелер біздің өміріміздің барлық салаларын түрлендіреді. Қоғамның сұраулары, сонымен қатар жеке тұлғаның мүдделері де өзгереді. Технологиялардың қарқынды дамуы болашақта IT мамандар, big data инженерлері, бағдарламашылар сияқты жоғары технология мамандықтарын жоғары сұранысқа ие етуде. Білім беру жүйесі осындай үлкен әлеуметтік сұранысқа робототехника, бағдарламалау, модельдеу үйірмелерінің көбеюімен әрекет етуде (STEM). Алайда, ғылыми-техникалық білім аз екендігі туралы жиі-жиі айтылады. Алдағы уақытта 4К деп аталатын XXI ғасырдың дағдысы қажет болады. XXI ғасырдың дағдылары – қазіргі таңда түрлі деңгейде белсенді талқыланатын ерекше бағыт. Тұжырымдаманың мәні: индустриалды дәуірдегі сауаттылықты анықтайтын негізгі дағдыларды оқу, жазу және арифметика болды. XXI ғасырда екпін сыни ойлау қабілетіне, өзара іс-

қимыл мен коммуникацияға, іске деген шығармашылық көзқарасқа қарай жылжиды. Осылайша, болашақ 4К негізгі дағдылары қалыптасты:

- Байланыс
- Кооперация
- Сын тұрғысынан ойлау
- Креативтілік

Бұл дағдыларды тек зертханаларда немесе нақты математикалық алгоритмдер білімінен алуға болмайды. Сондықтан мұғалімдерге STEAM-пәндерді көбірек үйренуге тура келеді. Егер бұрын еңбек сабағында қыздар алжапқыш, ал ұлдар ағашпен немесе металмен жұмыс істесе, қазіргі уақытта бұл жеткіліксіз. Робототехника, құрастыру, бағдарламалау, модельдеу, 3D-жобалау және тағы басқалар – қазір бүкіл әлемнің заманауи оқушыларын қызықтырады. Бұл мүдделерді іске асыру үшін күрделі дағдылар мен құзыретіліктер қажет. Тек білу және істей алу ғана емес, сонымен қатар зерттеу және ойлап табу міндетті. Осындай жағдайларда ғылым, математика, технология және инженерия бір мезгілде даму қажет, бір сөзбен біріктіруге болатын – STEM (science, technology, engineering and mathematics)[1,2].

STEM – бұл ғылыми-техникалық тұжырымдамалар нақты өмір контексінде интеграцияланған оқыту тәсілі. Мұндай тәсілдің мақсаты –мектеп, қоғам, жұмыс арасындағы тұрақты байланыстарды және тұтас әлеммен ықпал ететін әлемдік экономикадағы STEM-сауаттылықты және бәсекеге қабілеттілікті дамыту (Tsupros, 2009).

STEM әлемдік жүйесіндегі жаңа тренд болып STEM-нің барлық төрт компонентінің интеграторы болатын білім берудегі бағдарламалау дағдыларын дамытуға мүмкіндік беретін робототехника және құрастыру табылады. Сондай-ақ Қазақстанда STEM білім беруді белсенді дамыту басталды. Оның дәлелі – Білім және ғылымды дамытудың 2016-2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасына көшуге сәйкес STEM контекстіндегі мектеп білімінің жаңартылған мазмұнына ауысу белгіленген. Жаңа білім беру саясатын іске асыру үшін жаңа технологияларды дамытуға бағытталған STEM-элементтер бағдарламалары, математикалық модельдеу оқу бағдарламасына қолсылған.

STEAM ғылымдарына оқытудың дәстүрлі оқытудан айырмашылығы неде? Ол аралас оқыту ортасын білдіреді және оқушыларға ғылыми әдіс-тәсілдердің күнделікті өмірде қолданылуы мүмкін екендігін көрсетеді,. STEAM – бұл мектепте, мектептен тыс жұмыста оқу-зерттеу және жобалау бағыттарын іске асыру болып табылады.

"STEAM" бағдарламасы бойынша білім алушылар физика мен математикадан басқа, робототехниканы, бағдарламалауды, құрастыруды және жеке роботтарды бағдарламалауды үйренеді. Сабақ барысында арнайы 3D принтерлер, зертханалық және технологиялық оқу жабдықтары және визуализация сияқты өзге де құрал-жабдықтар қолданылады. 2015-2016 жылдан бастап әрбір бірінші сынып оқушысы "Жаратылыстану" пәнін оқиды. XXI ғасырда бұдан былай техникалық және гуманитарлық ғылымдарға бөлу мәселесі тұрмайды. Дүниежүзілік экономикалық форумның мәліметтері бойынша XXI ғасырда креативтілік, сыни ойлау, коммуникация, коллаборация сияқта дағдылары бар адамдар қажет. Экономикаға оның бәсекеге қабілеттілігін арттыру үшін жаңа сапалы кадрлар қажет. STEM осы талапқа жауап бере алады. Болашақ дағдысы бар кадрларға ғана емес, сонымен қатар, бизнес пен жоғары технологиялық өндірістер үшін инженерлерге де сұраныс үлкен. STEM-тәсілді енгізу кезінде мектепте бұл орындарға қабілетті мамандар тәрбиеленеді. STEM-тәсілдің артықшылықтары:

- *Пәндер бойынша емес, "тақырыптар" бойынша кіріктірілген оқыту.* STEM-оқыту пәнаралық және жобалық технология, инженерлік шығармашылық және математиканы қосатын жаратылыстану ғылымдарының интеграциясы негіз болатын тәсіл[3].

- *Нақты өмірде ғылыми-техникалық білімді қолдану*. STEM-оқыту практикалық сабақтар арқылы балаларға нақты өмірде ғылыми-техникалық білімді қолдануды көрсетеді. Әрбір сабақта олар қазіргі заманғы индустрия өнімдерін әзірлейді, құрастырады және дамытады. Олар нақты жобаны зерттейді, нәтижесінде өз қолымен нақты өнімнің прототипін жасайды. Мысалы, зымыран құрылысының жас инженерлері инженерлік дизайн процесі, іске қосу бұрышы, қысым, созылу күші, үйкеліс күші, траектория және координаттық осьтер сияқты ұғымдармен танысады.

- *Сыни ойлау және мәселелерді шешу дағдыларын дамыту*. STEM бағдарламалары сыни ойлау және қиындықтарды еңсеру, оқушылар өмірінде тап болуы мүмкін проблемаларды шешу үшін қажетті. Мысалы, оқушылар жылдам машиналар құрап, содан кейін оларды тестілеуден өткізеді. Бірінші тесттен кейін олар машина неге мәреге жеткен жоқ деп ойлайды және анықтайды.

Мүмкін, алдыңғы бөлік дизайны, доңғалақтар арасындағы қашықтық, аэродинамика немесе іске қосу күші әсер етті ме? Әрбір тесттен кейін (бастау) кейін олар мақсатқа жету жолында өз дизайнын дамытады.

- *Өз күштеріне деген сенімділікті арттыру*. Оқушылар әр түрлі өнімдерді жасап, көпірлер мен жолдарды салып, аэропландар мен машиналарды іске қосып, роботтар мен электрондық ойындарды сынақтан өткізіп, өздерінің суасты және әуе құрылымдарын жасап, әр жолы мақсатқа жақындай түседі. Олар дамытады және тестілейді, қайта дамытады және тағы да тестілейді және өз өнімін жетілдіреді. Соңында олар барлық мәселелерді өз күшімен шеше отырып, мақсатқа жетеді. Балалар үшін бұл – шабыт, жеңіс, адреналин және қуаныш. Әрбір жеңістен кейін олар өз күшіне сенімді бола түседі[4].

- *Белсенді коммуникация және командалық жұмыс*. STEM-оқыту бағдарламалары белсенді коммуникациямен және командалық жұмыспен ерекшеленеді. Талқылау барысында пікір алмасу мен пікір айту үшін еркін атмосфера жасалады. Олар соншалықты еркін, кез келгені өз пікірін білдіруден қорықпайды, олар сөйлеуді және таныстыруды үйренеді. Оқушылар уақыттың көп бөлігін партада отырмайды, ал өз құрылымдарын тестілейді және дамытады. Олар барлық уақытта нұсқаушылармен және команда бойынша достарымен сөйлеседі. Балалар белсенді қатысқанда сабақты жақсы есте сақтайды. Мектеп жасындағы балаларда есте сақтауд қабілеті өте жақсы, олар эмоционалды, бұл техникалық жабдықталған әлемге қызығушылықты дамытудың қосымша факторы болып табылады және бұл мектеп бітіргеннен кейін тез өзгеретін шындықты тез әрі оңай табуға мүмкіндік береді. Менмұндалап тұратын тағы бірқатар сыни ескертулер бар. Олардың бірі гуманитарлық компонентке қатысты: кейбір жағдайларда STEM орнына STEAM-тәсілді пайдалануды ұсынады, онда "A" – "arts" өнер үшін жауап береді. Бұл бізді әр түрлі әлемнің тұжырымдамасына жақындатады, жеке тұлғаның дамуына холистикалық көзқарасты болжайды, онда мектеп – адамның дамуына және өз дарындарын жүзеге асыруға, оны еңбек қызметін орындауға ғана емес, сонымен қатар қоғамдағы белсенді өмірге дайындауға көмектесуі тиіс. Тағы бір мәселе – білім берудегі ескі жүйемен жаңа тәсілдің үйлесімсіздігі. STEM принциптерінің бірі – жобалық оқыту. Бұл әдіс жаңа емес, бірақ мұнда негізгі рөл атқарады, себебі ол пәндер арасындағы табиғи өзара байланысты жүзеге асыру мүмкіндігін береді. Бірақ жеке пәндер, жеке мұғалімдер, тоқсан бар кезде сыныптық-пәндік жүйе ішінде жобаларды қалай жасауға болады? Кейбір адамдар бұларды кірікірудің мүмкіндіктерін табады, өйткені мұндай жүйе бар, бірақ ол өзі осы жобаларды жасауға тыйым салады дегенді білдірмейді, тек бастапқыда олар үшін жасалмаған. Мүмкін, уақыт өте келе жүйе көптеген адамдар үшін ыңғайсыз екенін түсінің өзгере бастауы мүмкін. Мәселе қазіргі кезде жүйе өте қолайсыз екендігінде. Осылайша, тұрақты байланыстағы барлық ғылымдарды ортақ жүйеге біріктіру әлемнің тұтас бейнесі тұжырымдамасына сай келеді. Ғылым салаларының әрқайсысы жеке тұра алмайды, тек адамзаттың басқа да білімдерімен тығыз байланысып келеді[5]. Яғни, STEM – инженерлік технологияларды зерттеуге арналған білім, ол өзіне біріктіреді:

- жаратылыстану ғылымдары – science;
- технология – technology;
- инженерия – engineering;
- математика – mathematic

Басқаша айтқанда, STEM – пәнаралық байланыстары бар қосымша оқу жоспары. Жоғарыда айтылғандардың бәрі сапалы педагогикаға жат емес. Егер мұғалім жақсы болса, ол оқушының мүддесіне бағдарланып, тәжірибелік мысалдар және жобалық жұмыс үшін мүмкіндік табады. STEM-ді енгізетін мұғалімдер жаңа экономикаға жаңа формациядағы адамдар қажет деп емес, ал кәсіби және жеке мағынада ішкі қызығушылықымен және ынтасымен алға жылжиды. Мұғалім білімін жоғарыдан төмен қарай беретіндіктен, оқыту мен дамудың қоректік ортасын ұйымдастыратын мұғалім-тәлімгер, ментор және фасилитаторға айналуы тиіс. Бұл өте қызықты және күрделі рөл. Біздің еліміз дамыған елдермен бірдей бағытта жылжуда. STEM-білім – оқу мен мансапты жалғастыратын көпір. Оның тұжырымдамасы балаларды технологиялық дамыған әлемге дайындайды. Болашақ мамандарына жан-жақты дайындық пен жаратылыстану ғылымдары, инженерия, технология және математика сияқты әр түрлі білім қажет. Мұғалімдер оқушыларды зерттеуге ынталандырып, қателіктер жасаудан қорықпауға және қорытынды жасауға үйретуі тиіс. Сабақтарда қарым-қатынас пен жобалық қызметті дамытуға көп көңіл бөлу керек. Бұл қасиеттер болашақ ұйымдарында жұмыс істеу үшін аса маңызды болады[6].

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Тен А. С. Новые тренды в современном образовании. Электронный ресурс:URL: http://zkoipk.kz/ru/2016smart3/2541 -conf.html
2. «Білімді ел - Образованная страна» №20 (57) от 25 октября 2016г.
3. Азизов Р. Образование нового поколения: 10 преимуществ STEM образования Электронный ресурс:URL: https://ru.linkedin.com/pulse/ -stemrufat-azizov.
4. Сборник докладов IX Международной научно-практической конференции «Исследовательская деятельность учащихся в современном образовательном пространстве».
5. STEM білімді енгізу бойынша әдістемелік үсынымдар. Методические рекомендации по внедрению STEM образования. – Астана, 2017.
6. Ногайбаева Г., Развитие STEM образования в мире и Казахстане.

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ
ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА
PHILOLOGICAL SCIENCE

Аканова А.И.
докторант, педагогика ғылымдарының магистрі,
Нұр-Сұлтан қ.,
e-mail: Comfort_land_kz@mail.ru

МИФОНИМДІК АТАУЛАРДЫҢ СИПАТЫ

Түйін. Мақалада қазақ халқының фольклорында кездесетін мифологизмдер қарастырылған. Тіл білімінде кең тараған мифоним, мифологизмдер, мифтік лексика сияқты ұғымдар сараланып, ауыз әдебиетімен қазіргі кезеңге дейін жеткен мифологиялық атаулар жеке-жеке талданып, топ–топқа бөлінген. Отандық және шетелдік ғалымдардың мифонимдерге қатысты айтылған пікірлері бір арнаға жинақталып, сараланып, мифтік атаулардың классификациясы жасалған.

Кілт сөздер: атауыштық сөздер, мифология, мифтік лексика.

Резюме. В статье рассмотрены мифологизмы, встречающиеся в фольклоре казахского народа. Распространенные в лингвистике понятии как мифоним, мифологизмы, мифическая лексика были дифференцированы и мифологические названия которые были сохранены с устной литературой до настоящего времени проанализировались индивидуально и разделены на группы. Мнения, отечественных и зарубежных ученых выраженные на тему мифонимов было обобщены в одно русло, дифференцированно, составлена классификация мифических названий.

Ключевые слова: номинативные слова, мифология, мифическая лексика.

Annotation. The article describes mythologism found in the folklore of the Kazakh people. Common in linguistics concepts such as mythonym, mythologisms, mythical vocabulary have been differentiated and mythological names that have been preserved with oral literature to date have been analyzed individually and divided into groups. Opinions of domestic and foreign scientists expressed on the topic of mythonyms were summarized in one direction, differentiated, compiled classification of mythical names.

Keywords: nominative words, myth, mythical vocabulary.

Лингвистикада тілдік бірліктерді атауда антропонимдер, топонимдер, зоонимдер, т.б. терминдерді қолданатынымыз белгілі. Міне осы сияқты атауыштық мәнге ие сөздердің бірі – мифонимдер. Мифонимдер – мифтер мен аңыздағы кез келен (қаһарман, Құдай, жер аты) ойдан шығарылған нысан [1:250]. Белгілі бір халықтың мәдениетін, тарихын, эстетикалық және мифологиялық болмысын тануда тілдік бірліктердің маңызы орасан зор. Сол себепті адамзаттың, қоғамның тарихи-әлеуметтік дәрежесін, өмір сүріп жатқан заманына байланысты сипатын, оның (халықтың) жалпы болмысын тануда мифонимдердің де үлесі бар. Жалпы мифтік лексика, мифемалар - ерте кездегі халықтың әдет-ғұрпына, салт-санасына, көне дәуірдің наным-сенімдеріне негізделіп пайда болған, тілді жасаушы сол халықтың белгілі бір дәуіріндегі ой-санасының, ішкі жан-дүниесінің көрінісі бола алатын эмоционалдық және экспрессивтік мәнге ие тілдік қордың ажырамас бір бөлігі. Мифтік әлем, мифтік қабаттар, оған (мифке) қатысты наным-сенімдер мифонимдер арқылы танылады.

Ғылымда мифологизмдерді зерттеу орыс ғалымы О.А.Черепановаңың еңбегінде нақты сараланып зерттелген. Мифологиялық кейіпкерлерді топтауда ең алдымен олардың белгілі бір дифференциалды белгілеріне (ДП-дифференциальный признак) [2:12] мән беру керек дейді. Дифференциалдық белгілердің ең басты сипаттамалары: 1) кейіпкерлердің ирреалдылық деңгейі (ирреалдылық қасиеті бар адам немесе жануар, фантастикалық кейіпкер, аруақтар және т.б.); 2) оның қызметі (жамандық әкелетін, жақсылық әкелетін); 3) тіршілік ету орны (жер, жерден жоғары, жер асты; үй – үйдің сырты және т.б.), кейіпкердің пайда болатын уақыты, мерзімі (кейіпкердің пайда болуындағы уақыт пен оның пайда болу таңбасы немесе кейпі оның қызметін белгілейді, себебі оның кейпі мен пайда болатын уақыты оның жақтаушысы, сүйеуі); 4) кейіпкердің пайда болу формасы (тарсылдатады, гүрсілдейді, орманда дауыс шығарады және т.б.); 5) кейіпкердің түрі: антропоморфты, полиморфты (полиморфты ол статикалық, мысал үшін су перісі; ал, полиморфты динамикалық кейіпкер үнемі өз бейнесін өзгертіп отырады (басыбайлы, отты жылан және т.б.), зооморфты, аморфты; 6) кейіпкердің ерекше белгілері (сынған қазан, бұрым, көсеу және т.б.; 7) кейіпкер туралы адамның пікірі – бұл ретте амбиваленттілік байқалады, яғни төменгі мифологиялық кейіпкерлер жоғары мифологиялық кейіпкерлердің қызметін атқарады (билеуші, құдайлар), сондай-ақ бұл таза емес, қарғыс атқан дүние болады деп пікір білдіреді ғалым. [2:12-бет] Бұл ретте ғалымның мифонимдерге қатысты пікірін ескере отырып, мифонимдердің қатарын көбінесе атауыштық мәндегі сөздер, кейіпкерлердің атауы құрайтындығын аңғарамыз. Мифонимдердің өзін екіге бөліп қарастыруға болады: антропоморфты (адам кейпіндегі

мифонимдер) және зооморфты (жануар кепіндегі мифонимдер) [3:198]. Оған дәлел ретінде мынадай атауларды мысал ретінде келтіре аламыз: антропоморфты мифонимдер - *Үйқыдағы батыр, Қырық қыз, желаяқ, таусоғар, т.б.,* зооморфты мифонимдерге *Жылан Бапы хан, албасты, жезтырнақ, шайтан т.б.* Ғалым Тілеубердиеваның бұл пікірінен Черепановаңың айтып өткен антропоморфты, полиморфты деген ұғымдарымен сабақтастығын, үндестігін байқаймыз.

Қазақ халқының танымындағы мифонимиялық (мифтік я мифологиялық деп те айтылып жүр) болмысы көне түркі заманынан бастау алатынын зерттеуші ғалымдар ертеден айтып кеткен. Қала берді бүкіл әлемдік танымда тіпті «жеті ғалам» ұғымы барын білеміз: шығыс, батыс, солтүстік, оңтүстік, аспан (жоғары ғалам), жер (орта ғалам), жер асты (төменгі ғалам) деген сияқты түсініктер бар. Түркі жұртшылығында әлемнің өзін ең алғаш ұшы қиыры жоқ су болған деген космогониялық түсініктің өзі ертеден белгілі. Күлтегін ескерткішінде:

«Үзе көк теңрі, Биікте көк тәңірі,
Асра йағыз йер қылынтуқда, Төменде қара жер жаралғанда,
Екін ара кісі оғлы қылынмыс. Екеуінің арасында адам баласы жаралған»

деп жазылған [4:46]. Осы Күлтегін ескерткішіндегі сөйлемнен байқағанымыздай: ғаламның үсті – көк (аспан) Тәңір (құдай) келбетіндегі, ортасында – адам баласы, ал астында (астыңғы қабатында) – ол қара жер. Үш түрлі әлем ежелден келе жатқан түсінік, халықтың санасында, танымында ертеден белгілі ұғым. Ш.Уәлиханов мұндай сенім жөнінде: «Аспанда ел бар. Ондағы адамдар белдікті тамағынан тартады, біз ортада, жер бетінде тұрамыз, сондықтан белдікті белімізге байлаймыз, ал, жердің астындағы адамдар белдігін аяғына орайды» деп жазған [3:199]. Сонымен көне түркі заманындағы мифтік түсінік бойынша кеңістік көлденең, тік тұрғысынан қарағанда екі қабатты: үсті – көк Тәңірі (аспан), асты – жер, бірақ ортасында жаралған адамдарды тағы бір қабат деп тануға болады. Осы ойды жинақтап айтқанда *аспан, жер, жер асты* әлемі деп бөлуге болады. Оны мифонимдерге әкеліп телитін болсақ: *аспанға байланысты мифонимдер (ай, күн, жұлдыз, жеті қат көк, Жетіқарақшы, Үркер, т.б.), жерге қатысты мифонимдер (Үйқыдағы батыр, Қырық қыз, Ентi,Тыңшы, Таусоғар, Көлтауысар, Қырағы, мыстан кемпір, албасты, жезтырнақ, жылан, жел, темір, тау, тас, су, т.б.) және жер асты мифонимдері (жеті қабат жер, жер асты патшалығы, жерді көтеріп ұстап тұрған көк өгіз, Эрклиг, жер асты елінің билеушісі Темірхан, Жылан Бапы хан, т.б.)*.

Аспанға байланысты мифонимдердің бірі – әрине *Күн* мен *Ай*. Қазақ танымындағы Күн мен Ай туралы түсініктер ерекше, қазақтың мифтік әңгімелерінде күн мен айға мынадай түсініктер берілген: 1) Ай – ару, Күн –күйеу; 2) Күн мен Ай – егіз сұлу қыздар. 1. «Асылында, ай ару мен күн күйеу, көк аспанда ғышық-машықтар еді. Олар ұдайы қараңғылықты қуғындаумен айналысып, біреуі түнде көшіп-қонып, өмірбақи өріс-қоныстары айқаспағандықтан, бір-біріне қосыла алмайды. Олар осы ауыр халінде қайғырғанда, аспанды қара бұлт қаптайды, кейде қабақтарынан қар борайды. Сағыныштан саулаған жастары жаңбыр болып жауады. Кейде құсалықтан тұтанған күйі отты жүздерін жалын болып шарпиды, бұл сәттерде, күннің көзі, айдың жүзі тұтылады» [5:12]. 2. «Ертеде Күн мен Ай атты егіз сұлу қыз болыпты. Екеуінің ішінде Ай өте сұлу екен. Бір күні Ай өзінің сұлулығын айтып, Күнге мақтаныпты. Сонда Күн қатты қызғанып, Айдың бетін тырнап тастапты, содан Ай бетінде дақ қалыпты. Осы оқиғадан соң Күн Айға жақындаса болды, Ай бетін жасырып қорғанады екен, ал Күн қашықтаса Ай толып, толықсып бетін түгел көрсетіп Күнге мақтанады екен» [6:75]. Осы мифтің аңыздарға жүгінер болсақ аспан денелері адам іспеттес сипатталған, яғни антропоморфты бейнеде суреттелген. Ғалым С.Қондыбай Айдың кейіпіне мынадай пікір білдіреді: 1. Ай –мүйізді тағы жануар (бұғы, бөкен, марал т.б.) кейпінде; 2. Ай – мүйізді сиыр (бұқа) кейпінде; 3. Ай- мүйізді жылан (айдаһар, бүке) кейпінде; 4. Ай – мүйізді тұлпар кейпінде; 5. Ай – адам (кемпір, қыз т.б.) кейпінде, бұл кейінгі, мифтік тұрпайылану немесе мифсіздену заманында болған жәйт. Күн де, кейбір жұлдыздар да осындай кейіптену кезеңдерін басынан өткерген» [7:24].

Жерге қатысты мифонимдерге «Үйқыдағы батыр» туралы аңызды жатқызамыз. Ертеде адам тіршілік еткен бір қауым жұрттың тап қасына келіп, бір жеті басты айдаһар орын тебеді деп басталады. Елге қаһарын төгіп, күн сайын жеті басына жеті жылқы, жеті сиыр, жеті қой және жеті адам алып отырыпты, бұл жаңағы айдаһардың күнделікті тамағы екен. Осындай қатершілік заманнан ел әбден қажиды. Күндердің бір күнінде құрбандыққа берілген мал-жанды апара жатқан топқа бір жолаушы қарсы кездеседі. Бойы ересен биік алып мүсінді тұлғалы адамның келбетіне сүйсінген жігіттер уақиғаны астан аяқ баяндап береді. Сонда жаңағы батыр ел үшін айдаһарды өлтірмекке бел буады, қолына алмас қылышын алып, жалғыз өзі аттанады. Ашуланғанда

айдаһардың аузынан от-жалын шығады екен. Айқасқа түскен батыр жеті баспен жеті күн арпалысыпты. Жетеуін де жеңеді, ақ алмасымен ажал қаптырған батыр қатты қалжырап, ұйқыға кетеді. Шала жансар жаны қалған айдаһардың бір басы соңғы күшін жинап, ұйықтап жатқан батырға от сеуіпті. Соның салдарынан жаңағы батыр тасқа айналып кеткен екен. Сол кезден бастап сол тасты «Ұйқыдағы батыр» деп атап кеткен екен [3:215]. Сол сияқты жерге қатысты мифонимдердің бірі «Қырық қыз» аңызы: ұзатылғалы отырған бір қыз, қасына қырық қыз ертіп тыныстап жүреді. Сол сәтте «жау келіп қалды» деген айқай естіледі. Жау қолына түсіп «ат артына мінуден» қатты қорыққан қыздар үрейі ұшып, қара тас болып қатып қалады.

Жер асты мифонимдерге мысал ретінде ертегілерде кездесетін жер асты елінің иесі Жылан Бапы ханды таңдап отырмыз. Жыландар қыздар мен жігіттерге ғашық болып, оларды жер асты мен су астындағы мекендеріне еліне алып кетеді. Жер асты, су асты – төменгі әлем, өлілер дүниесі, яғни жылан кейпіндегі өлілер әлемінің тұрғындары – аруақтар. «Жылан –барлық дерлік мифологиялық дәстүрде кездесетін символ, ол – бір жағынан, өнімділікпен жермен, аналық тудырғыш қуатпен, сумен, жаңбырмен, екінші жағынан, үй ошағымен, отпен (аспан отымен), сондай-ақ аталық ұрықтандырушы қайнармен байланысты екі ұдайылыққа тұрпат болып табылады» [8:288]. Сол сияқты Ер Төстік ертегісінде кездесетін тағы бір мезет – Жылан–бабаның Ер Төстікті Темірханның еліне жіберуі. Ол ел «әлдебір таудың түбінде, терең көлдің жағасынада» деп суреттеледі. Келесі бір жер асты немесе су асты кейіпкері ретінде су перісін (нимфа) атаймыз. Пері дегеннің өзі діни сенім бойынша, аспанда, су ішінде тіршілік ететін жамандық пен зұлымдықтың күш иесі [1:360]. Су перісі немесе су сайтаны — славянды мифология мен фольклорында кездесетін адамға тән бір зат. Көбінесе өздеріне қол салып, батып өлген әйел адам ретінде кездеседі. Мифология бойынша, русалкалар су қоймалары мен далаларды қорғайтын болған. Ғалымдардың пікіріне сүйінсек, русалканың нақты бір түрі жоқ, адам мен су перісі арасында да көп өзгеріс жоқ екенін байқауға болады [9:1]. Соңыра әдебиетте немесе кинематографияда батыстың әсерін байқаймыз. Су перісі өзгеріске ұшырай бастады. Яғни әйел адам аяқтары орнына балық құйрығы болған және де ол ендеше русалка емес, Морская дева (су перісі) атымен аталып кеткен. Бірақ олардың ортақтылығы, бұл - ұзын, қазіргі кездегі әйел адамға сай келмейтін бейне. Шаш түсі көбінесе ашық қоңыр түсті болып келеді. Орыс ғалымдарының айтуы бойынша бұл сөз «русло» сөзінен шыққан [9:1]. Сонымен фольклордың арқасында өзгеріске ұшырап, мифтік затқа айналып кеткен. Сонымен қатар «Перілер патшасы» деген кейіпкер де белгілі. Жалпы бұл аты аталған кейіпкерлердің барлығы дерлік әлемнің жоғары, ортаңғы және төменгі қабаттарын мекен ететін мифтік образдар. Орыс ғалымы С.М.Фролова былай деп тұжырымдайды: «Миф «не только синтезирует знания, он синетезирует весь образ жизни, поведения и действий его носителей» [10:209]. Ендеше мифологияның қай заманда болмасын адам өміріне, тағдырына, болмысына, қала берді осы күнгі жағдайына өз әсерін беріп, үнемі адаммен қабаттаса, алшақтамай жүретінін түсінеміз. Адамның әрбір өмір белесінде басынан өткерген кезеңдері, ұстанатын қағидаттары, түсінік-танымы, көзқарасы да осы мифтік сана тұрғысынан өрбитіндігін де түсіну қиынға түспейді. Миф ғасырлар бойы ел арасында айтылып, әр дәуірдегі қоғамдық танымға, заман талабы мен сұранысына сай өзгеріп, жаңаша реңке ие болып, өзгеріп отырған. Ендеше мифтегі кейіпкерлер жүйесі де халықтың танымымен тығыз байланысты бола отырып, заманның өзгерісіне икемделе дамып отырады. Мифология ұлттық мифология дәстүрі негізінде жануарлар дүниесі мен өсімдіктер әлемі, адамзат қоғамы аясында түсіндіріледі. Осыдан келіп мифонимдерді тану арнасы кеңи түседі. Мифонимдерді одан әрі тереңдете қарастыру, олардың мағыналық топтарын жүйелеу мифтік лексиканың зерттеу арнасының тереңдей түсетіндігінің айғағы.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. Құраст.: А.Үдербаева, О.Нақысбеков, Ж.Қоңыратбаева және т.б. – Алматы, 2011. 752 бет.
2. Черепанова О.А. Мифологическая лексика русского Севера. Ленинград, 1983. 169 стр.
3. Тілеубердиев Б.М: Қазақ ономастикасының лингвокогнитивтік аспектілері. Алматы, «Арыс», 2006. -280 бет.
4. М.Жолдасбеков. Асыл арналар: зерттеулер, мақалалар. Алматы: Жазушы, 1986. -328 бет.
5. Қазақтың мифтік әңгімелері. Алматы: «Ғылым» ғылыми баспа орталығы, , 2002. -320 бет.
6. Қондыбай Серікбол. Арғықазақ мифологиясы. Бірінші кітап. Алматы: Дайк-Пресс, Пресс, 2004. -512 бет.

7. Қондыбай Серікбол. Арғықазақ мифологиясы. Екінші кітап. Алматы: Дайк-Пресс, Пресс, 2004. -415 бет.
8. Қондыбай Серікбол. Арғықазақ мифологиясы. Үшінші кітап. Алматы: Дайк-Пресс, Пресс, 2004. -520 бет.
9. Е.Ю.Любова. Мифологема «Русалка» в говорах Нижегородской области. Общество с огранченной ответственностью «Центр научных и образовательных проектов», 2015. № 12 (48).
10. С.М.Фролова. Миф в повседневной жизни общества. //Вестник ПАГС, 2012. стр. 208.
11. С.Қаржаубай. Орхон мұралары. 1 кітап. Тарихи-танымдық этнографиялық әдебиет. Астана, 2003. -392 бет.
12. Ж.К.Жұмабаева. Қазақ этногенезіндегі этнонимдерді мифтік-лингвистикалық талдау (С.Қондыбай зерттеулері негізінде). // Отан тарихы ғылыми журналы, 2018, №2 (82), 149-бет.
13. С.К.Сансызбаева. Мифологизация образа мифа: казахско-русские зооморфы. //Вестник КазНУ. Серия филологическая, №4 (134). 2011
14. А.Қ. Тұрышев. «Мәшһүр-Жүсіп шығармаларындағы мифологиялық мәдениет лексикасы»: Монография. -3 том. –Павлодар:Кереку, 2008. -131 бет
15. А.К.Ахметбекова. Түркі халықтарының аңыздық прозасының зерттелуі және сарапануы. // Вестник КазНУ. Серия востоковедения. №4(57), 2011. 56-бет.



Анафинова М.Л.,
ф.ғ.к., доцент
Шетел филологиясы кафедрасы
Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ



Ауганбаева М.А.,
1 курс докторанты
Шетел филологиясы кафедрасы
Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ

ПАРАДИГМАЛЫҚ ТРАНСФОРМАЦИЯ АЯСЫНДАҒЫ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ УНИВЕРСАЛИЙЛЕРДІ ЗЕРТТЕУДІҢ НЕГІЗГІ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ

Түйін. Ұсынылып отырған мақалада тілдік универсалийлерді зерттеудің негізгі бағыттары және әртүрлі параметрлер бойынша жіктеу қарастырылған, «әмбебап» ұғымын анықтаудағы түрлі көзқарастар талданады.

Кілт сөздер: семантикалық өріс, типология, лингвистика, әмбебап, тіл.

Резюме. В статье представлены основные направления исследования и классификации языковых универсалий по различным параметрам, анализируются различные подходы к определению понятия «универсалии».

Ключевые слова: семантическое поле, типология, лингвистика, универсалия, язык.

Summary. The article presents the main directions of research and classification of language universals by various parameters, analyzes various approaches to the definition of the concept of "universal".

Keywords: semantic field, typology, linguistics, universal, language.

Тіл білімінде әлі де олардың нақты шешілуін қажет ететін көптеген сұрақтар бар. Бұл олардың мәселелерді жаңаша көзқараспен қарауға мүмкіндік беретін жаңа тәсілдер мен қағидаттарды зерттеуге қосылуына байланысты. XX ғасырдың ортасынан бастап қазіргі кезге дейінгі дамуы антропоцентризм принципінің үстемдігі ғылымдағы гуманистік аспектілердің алдыңғы қатарына шықты. Олардың бірі – әмбебаптылықтың аспектілерін, сонымен қатар тілдің бірегейлігін тереңірек, егжей – тегжейлі зерттеу.

Универсологияны әлемнің барлық немесе көптеген тілдерінде кездесетін жалпы, маңызды белгілер тілдік универсалийлер (әмбебаптар) қызықтырады. Бұл белгілерді зерттеушілер гипотеза түрінде қарастырады, олар нақты тілдердің эмпирикалық материалында тексеріледі. Басқаша айтқанда, лингвистикалық универсология ең алдымен теориялық және дедуктивті пән болып табылады.

Қазіргі уақытта, жер бетінде кездесетін барлық тілдердің түрлері ғылымға белгілі, сондықтан бұл түрлердің кейбір өкілдері терең және жан-жақты зерттелген. Бұл факт тілдердің

әмбебап қасиеттерін анықтауға деген қызығушылықты арттырудың объективті себептерінің бірі болып табылады.

Тілдік универсалийлерді зерттеу когнитивті және коммуникативті лингвистивканың аралас салалары үшін зор маңызға ие: ол бұдан басқа адам танымының тілдік салаларының заңдылықтарын анықтаумен тығыз байланысты, сондықтан да тіл үйренумен байланысты ғылымдарды дамыту аса маңызды. Көптеген лингвистердің тілдің жалпы теориясын ең алдымен лингвистикалық әмбебап теория деп санайтындығы кездейсоқ емес. Джозеф Вандрийлерге: «Барлық ендіктерде бір ғана адам тілі бар деген тұжырым қате болмайды. Дәл осы идея жалпы тіл біліміндегі эксперименттердің негізінде жатыр» [1, 323].

Қазақ, орыс және ағылшын тілдеріндегі лингвистикалық универсалийдің мазмұндық құрылымын талдау мәселесі көптеген тілтанушылардың назарын аударады. Бұл ең алдымен семантика саласында, атап айтқанда лексикалық семантика саласында, тіл мамандары басқа салаларға қарағанда әлдеқайда қарапайым нәтижелерге қол жеткізгендігімен байланысты. Қазіргі уақытта жекелеген тілдерде және типологиялық зерттеулер аясында семантикалық өрістердің лексикалық бірліктерінің топтарын сипаттауға арналған жұмыстар бар, олар нақты нысандар мен дерексіз категориялардың атауларын қамтиды. Бірақ әртүрлі тілдер материалы бойынша лексиканың барлық қабаттарын салыстыратын зерттеулер жоқ, сондықтан зерттеулерде туындайтын жалпы теориялық және практикалық сипаттағы белгілі бір қиындықтарды көрсетеді.

Зерттеушілер әртүрлі тілдік универсалийлерді анықтайды. Универсалийдің белгілі бір түріне жатуы оның құрылымы мен ақпарат дәрежесіне байланысты анықталады. Тілдік универсалийді әртүрлі параметрлер бойынша бірнеше жіктеу бар: фонологиялық, морфологиялық, лексикалық және синтаксистік, формальды-семантикалық, дәлелді, ақпараттық, ономастикалық, лингвистикалық және экстралингвистикалық, типологиялық, дедуктивті және индуктивті, абсолютті (толық) және статистикалық (толық емес), қарапайым және күрделі, синхронды және диахронды, лингвистикалық және сөйлеу, абстракцияның әртүрлі деңгейлеріндегі универсалийлер.

Тілдің әмбебаптығын анықтау, ең алдымен, тіл білімі үшін қажет. Универсалийлерді білу белгілі бір әлеуметтік құбылыс ретінде тілдің мәнін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді және нақты тілдерді зерттеуде маңызды әдістемелік рөл атқарады. Тілдік универсалийдің айқын мәселесі Дж. Гринберг (J. H. Greenberg), Ч. Осгуд (Ch. Osgood), Дж. Денкинстің (J. Jenkins) тілдік универсалий туралы белгілі Меморандумның жариялануына байланысты ресми бағыт алды [2, 31]. Универсал проблемасын Эльслев Луи (L. Hjelmslev) сияқты структурализм өкілдері және Н.Хомский (N. Chomsky) мектебінің лингвистері зерттеген. Алайда, универсалийлермен нақты жұмыс Н.С. Трубецкой мен Р.О. Джейкобсонның жұмыстарынан басталды. Сонымен қатар тілдік универсалийді зерттеуде Ослода өткен лингвистердің VIII конгресінде (1958) Р.О. Джейкобсонның танымал баяндамасының рөлі зор болды.

Тілдік универсалийді зерттеу салыстырмалы тілдердің сыртқы айырмашылықтардың артында жасырылған ортақ қасиеттерін анықтау болып табылады. Алайда, орыс және қазақстандық ғалымдардың еңбектеріне шолу жасай отырып, Б.А. Успенский, С.Г. Шафиков, О.Н. Шувалова, М.Ю. Мухин, Н.Ф. Алефиренко, Ш.Қ. Жарқынбекова, Б.Қ. Жұмабекова сияқты ғалымдар лингвистикалық универсалий мәселелердің әлемнің ұлттық бейнесі тілінде көрініс табуын жеткілікті зерттелмегенін және терең теориялық түсінуді қажет ететіндігін көрсетті.

Ғ.Х. Демесинова өз еңбегінде тілдердегі ұқсатықты анықтау ареалдық және генетикалық типологияға да тән екенін мәлімдейді, негізінен олар белгілі бір географиялық аймақпен шектелгенін, генетикалық типология генетикалық байланысты тілдер тобымен айналысатынын көрсетті. Тілдік универсалийге жайлы сөз қозғасақ, шын мәніде бұл шектеулер жоқ. Сонымен қатар, лингвистикалық универсалий салыстырмалы түрдегі тілдік бірліктерді жүйелейді. Тіл фактілерін жалпылау тұрғысынан лингвистиканың бұл бөлімі басқа лингвистикалық зерттеу әдістерімен салыстырғанда бірқатар артықшылықтарға ие [3, 30].

Т. Қордабаев, Ғ. Қалиевтің еңбектерінде «Ортақ тілдік құбылыстар (универсалдар) салғастырмалы тілдерде әр түрлі деңгейде қолданылады: олардың қолдану деңгейі тілдің типологиялық мінездемесін беруде өте маңызды болып табылады. Кез келген тілді құрылымдық сипаттау кезінде ең маңыздысы – ішкі сөзжасамдық және семантикалық белгілері. Қазақ, ағылшын тілдеріндегі лингвистика терминінің құрылымындағы аффикстер мен олардың мағыналарындағы ортақтық ортақ тілдік құбылыстар ретінде қарастырылады. Жалпы тіл заңдылықтарының өзі барлық тілге ортақ. Барлық тілдер өз тілдерінің жеке құрылымдарын жалпы тіл білімінің заңдылықтарымен байланысты қарастыратындығы белгілі» [4, 221].

С.Г. Шафиков тілдің әмбебап типологиясын екі қағидаға, деңгейге және онтологиялық принципке негізделеді деп санайды. Мысалы, деңгейлік принцип бойынша (фонологиялық, морфологиялық, лексикалық және синтаксистік универсалийлер лингвистикалық құрылым деңгейіне қарай бөлінеді) және онтологиялық принцип (онтологияға сәйкес формалды және семантикалық универсалий ажыратылады).

Олар маңызды универсалийдің жиынтығы ретінде, әрқайсысы әр тілде жүзеге асырылатын екі түрлі моделімен ерекшеленеді. Сондай-ақ, әрқайсысы кемінде бір тілде жүзеге асатын шектеулі санды нұсқалар жиынтығын құрайтын ақпараттық универсалий жиынтығы [5, 82].

Лексикалық категориялардың әмбебаптығы аталған екі типтің біреуінің негізінде құрылатындығына назар аудару қажет. Осы қағидаларға сүйене отырып, лингвистикалық типологияда сирек кездесетін, лексикадағы семантикалық әмбебаптарды ұмытпауымыз керек.

Семантикалық әмбебаптардың өздері ақпараттық емес болуы мүмкін екендігі айтылды, бірақ оларсыз әлем тілінің қасиеттері мен нақты тілдердің қасиеттері арасында маңызды сәйкестіктерді көрсету мүмкін емес.

Тілдік универсалийлерге типологиялық қатынас пен генеративті грамматика аясында қабылданған тәсілдің арасындағы негізгі айырмашылықтардың бірі - тілдік универсалдардың мәртебесі сөйлеушінің лингвистикалық білімі тұрғысынан қарастырылады, яғни тілдік универсалийлердің сөйлеушінің ой-өрісіндегі грамматикалық көріністің бөлігі болып табылуында. Тілдік универсалийлерді зерттеу тарихы негізінен орта ғасырларда басталған әмбебап грамматиканы әзірлеу талпыныстарынан бастау алады.

С.Кристофароның (Павиа университеті) зерттеуі бойынша типологиялық әмбебаптар тілдерде нақты грамматикалық құбылыстардың таралу заңдылықтарын сипаттайтын, эмпирикалық жолмен құрылған жалпылау болып табылатындығын көрсетті. Бұл үлгі заңдылықтары барлық тілдерде немесе статистикалық тұрғыдан маңызды тілдерде кездесетін дәрежеде әмбебап болып саналады [6, 34].

Мұндай инвариантты оқшаулаудың мәні мынада: оның көмегімен жалпы типологиялық заңдылықтардың арақатынасы және олардың тілдердегі нақты әртүрлілігі анағұрлым толық ашылып, зерттеледі, яғни кез-келген типологиялық зерттеудің маңызды міндеті аталған жолмен шешіледі.

Типологиялық зерттеулерде, сондай-ақ тілдік универсалийлерді іздеумен айналысатын зерттеулерде қандай да бір тілдік бірліктердің немесе тілдік бірліктердің белгілі бір сипаттамаларының (белгілерінің) кездесу жиілігінің факторы көмекші рөл атқарады. Басқаша айтқанда, ол жалпы сөйлеу қызметінің онтологиялық сипаттамаларының бөлігіне қарағанда, талдау құралы болып табылады. Мұндай тәсіл алдын ала бөлінген белгілерді есептеп шығаруға және осы негізде белгілі бір өзара байланыс жүйесін орнатуға мүмкіндік береді. Осылайша, мұнда жиілік метаанализ құралы ретінде әрекет етеді.

Г. П. Щедровицкий лингвистиканың қазіргі жағдайы тұрғысынан универсалий мәселесі туралы негізгі ойы бойынша, осы саладағы базалық ұғымдардың шешілмегенін осы бағыттағы терминологиялық проблема деп көрсетеді [7, 79]. Алайда терминологиялық проблема аса маңызды проблеманың салдары болып табылады, нақты айтқанда зерттелетін объект – тіл туралы бірыңғай онтологиялық түсініктің болмауымен байланысты.

Негізінде, тілдік универсалийлер анықтамасын Ч.Ф. Хоккет береді: «Тілдік универсалийлер - бұл барлық тілдерге немесе жалпы тілге тән кейбір ерекшелік немесе қасиет» [8, 45]. Анықтамада Б.А. Успенскийдің әмбебаптылық қағидаты қатаң емес және тілдік универсалийлер негізінде «барлық тілдерге немесе олардың абсолютті көпшілігіне ортақ заңдар» ретінде анықталады. Б.А. Успенский тілдік әмбебаптардың түрлерін бірнеше себептер бойынша дихотомалық қарсыласулар түрінде сипаттайды: 1) дедуктивті / индуктивті; 2) абсолютті (толық) / статистикалық (толық емес); 3) қарапайым / күрделі; 4) синхронды / диахронды; 5) тіл / сөйлеу; 6) абстракцияның әр түрлі деңгейлеріндегі әмбебаптар [9, 10].

Б.А. Серебренников бұл анықтаманы дұрыс емес деп санайды, өйткені онда құбылыстың екі түрі қарастырылады: типологиялық емес, лингвистикалық және типологиялық (тіл біліміне тән). Б.А. Серебренников ойынша лингвистикалық әмбебаптың негізі концептуалды белгісі емес, тек тіл білімінің біртұтастығы бола алады. Сондықтан ол әмбебап құбылыстар мен тілдік әмбебаптарды дұрыс ажыратуды ұсынады. Зерттеуші әмбебаптық және тұжырымдамалық категорияларды қоса алғанда, әмбебаптылық пен абсолюттілік белгісі бар құбылыстарды қоспағанда, лингвистикалық әмбебап ұғымын шектейді. Оның анықтамасының негізінде концептуалды белгіден гөрі, лингвистикалық біркелкілік бар. «Тілдік универсалийлер - бұл

әлемнің әртүрлі тілдерінде жоғары жиілік деңгейімен көрінетін, белгілі бір нәтиже беретін, лингвистикалық элементтердің немесе бір типтегі процестердің жүйелік арақатынасын білдірудің біртекті, изоморфты тәсілі» [10, 5].

Сондықтан біз жалпыға ортақ құбылыстар мен тілдік әмбебаптарды дұрыс ажыратуды ұсынамыз.

Әртүрлі тілдердегі тілдік белгілердің тоғысуы барлық немесе көптеген тілдерге сәйкес келетін кейбір жалпы заңдылықтардың (құрылымдық белгі, заң, ерекшелік, тенденция) дамуына әкеледі. Бұл заңдылықтарды тіл білімінде тілдік универсалдар деп атау қабылданған. Мысалы, орыс, ұйғыр тілдерінің материалдарына сүйенген ғалым қазақ тілін басқа тілдермен салыстыра, салғастыра қарайды, нәтижесінде қазақ тіл білімінің ғылыми негізін қалауға ат салысады. Сондықтан Ы.Маманов кез келген тілді өзіндік табиғатына сәйкес зерттеу үшін тілдерді салыстыруда, салғастыруда жүйесі бір тілдер мен жүйесі басқа тілдердің материалдарын өзінің ретімен, орынды пайдаланғанды ұсынады: "Жүйесі басқа тілдердің грамматикалық құбылыстарының жүйелі тәртібін, заңдарын басшылыққа алып, сол заңдарды екінші бір тілге күштеп ендіру тіл біліміне үлкен қиянат", – деп жазады [11].

Тілдердегі белгілі бір құбылыстардың әмбебаптылығы туралы идея ешқашан тілдің табиғаты мен мәні мәселелеріне жүгінген ғалымдар үшін бөтен емес. Тіл біліміндегі логикалық бағыт тілдердің айырмашылықтарына емес, жалпы тілдерге назар аударды. Осылайша, лингвистикалық әмбебаптық дегеніміз - әлемнің көптеген тілдерінде кездесетін қасиет. Көбінесе әмбебап нұсқа деп аталады, бұл адам өміріндегі осындай заңдылық туралы тұжырым (пікір).

Сонымен, әмбебаптардың түрлерін қарастыра отырып, әмбебаптылық барлық тілдерге немесе олардың көпшілігіне тән қасиеттер деп тұжырымдай аламыз.

Тілдік универсалийлер - барлық тілдердің немесе олардың көпшілігінің қасиеттері. Тілдік универсалийлер теориясы мыналарды қарастырады және анықтайды:

1. Барлық адам тілдерінің жалпы қасиеттері бойынша жануарлар тілдерінен айырмашылығы;
2. Тілді бір немесе басқа тәсілмен білдіретін мағыналық категориялардың жиынтығы.
3. Барлық тіл деңгейлеріне байланысты тілдік құрылымдардың жалпы қасиеттері.

Қазақстандық ғалымдардың салыстырмалы - салғастырмалы лингвистикалық зерттеулеріндегі әмбебаптардың орнын анықтай отырып, келесі міндеттерді айқындауға болады. Бұл міндеттер: 1) табиғи қазақ тілінің әмбебап моделін құру және 2) қазақ тілінің көптеген әмбебап категориялары, белгілері мен қасиеттері жүзеге асырылатын өзгерістер мен нұсқаларды зерттеу.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Вандриес Жозеф. Язык: лингвистическое введение в историю. (Лингвистическое наследие XX века) - Москва : УРСС, 2001. 323б.
2. Гринберг Дж., Осгуд Ч., Дженкинс Дж. Меморандум о языковых универсалиях // Новое в лингвистике. М.: Издательство иностранной литературы, 1970. Т. 5. 31–44 бб.
3. Демесинова Г.Х.. Основные понятия типологии языков: учебно-методическое пособие. Павлодар, -2006. - 30б.
4. Қордабаев Т., Қалиев Ғ. Жалпы тіл білімі. Алматы: Дәуір,- 2004. – 221б.
5. С.Г. Шафиков, Доклады Башкирского университета. 2016. Том 1. №1 - 81-89 бб.
6. S.Cristofaro The Oxford Handbook of Linguistic Typology, 2010 – 34б.
7. Источник Филологические науки. Вопросы теории и практики Тамбов: Грамота, 2016. № 5(59): в 3-х ч. Ч. 2. ISSN 1997-2911. 79-83 бб.
8. Хоккет, Ч. Ф. Проблема языковых универсалий / Ч. Ф. Хоккет // Новое в лингвистике. – М. : Прогресс, 1970. – Вып. 5. –45–76 бб.
9. Успенский, Б. А. Проблемы универсалий в языкознании / Б. А. Успенский // Новое в лингвистике. – М. : Прогресс, 1970. – Вып. 5. –. 5–30 бб.
10. Серебренников, Б. А. О лингвистических универсалиях / Б. А. Серебрянников // Вопросы языкознания. – 1972. – № 2. –3–16 бб.
11. Ы.Е. Маманов. Қазақ тіл білімінің мәселелері. Абзал-Ай, -2014

Әбдірова Ш.Г.
Гуманитарлық ғылымдар магистрі, докторант
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
abdirova_83@mail.ru

Әбдіғази С.Х.
Гуманитарлық ғылымдар магистрі, аға оқытушы
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

ҰРАН, ҮНДЕУ МӘТІНДЕРІНІҢ ИДЕОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТІСІ

Түйін: Мақалада ұран, үндеу мәтіндерінің идеологиялық аспектісі зерттеледі. Ұран мәтіндерінің игерілуі, дискурстық айналымы анықталып, заманауи ұран мәтіндерінің ерекшеліктері сауалнама негізінде талданады. Мақалада қазіргі қолданыстағы ұран, үндеу мәтіндеріне сипаттама беріледі.
Түйін сөздер: ұран, үндеу, дискурстық айналым, идеологиялық аспект.

ИДЕОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ТЕКСТОВ ЛОЗУНГОВ И ПРИЗЫВОВ

Резюме: В статье рассматривается идеологический аспект текстов лозунгов и призывов. Определяется освоение и дискурсный оборот лозунгов и призывов, анализируются особенности (специфика) текстов современных лозунгов, призывов на основе опроса. Дается описание (характеристика) текстов лозунгов, призывов, используемых в данное время.
Ключевые слова: лозунг, призыв, дискурсный оборот, идеологический аспект.

IDEOLOGICAL ASPECT OF SLOGANS TEXTS

Summary: In a stat is considered the ideological dimension of the texts of the slogans and appeals. The development and discourse turnover of slogans and appeals determined the features (specificity) of the texts of modern slogans and appals are analyzed on the basis of a survey. The description (characteristic) of the texts of slogans used at this time is given.
Keywords: slogan, the slogan of the call, discourse turnover, the ideological aspect.

Тілді танымдық тұрғыдан зерттеу қазақстандық лингвист ғалымдарды да жаңа бағытта еңбектенуге жетеледі. Осы салада тілші ғалымдар дискурсология мәселесімен шұғылданып, дискурстың типологиясын зерттеді. Қазақ тіл білімінде заңи, саяси дискурс ғалымдар тарапынан қарастырылғанымен, саяси дискурстың құрамдас бөлігі идеологиялық дискурс зерттеуді қажет ететін мәселелердің бірі. Біз зерттеу мақаламызда ұран, үндеу мәтіндерінің идеологиялық аспектісін тануды жөн көрдік. Ұран, үндеу мәтіндерінің қолданылуы тарихы шайқастармен, батырлардың жекпе-жек айқасымен байланысты. Тәуелсіздік жолындағы көтерілістерде де ұранды тіркестер көп қолданылды. Әр заманның идеологиялық талабына сәйкес ұранды тіркестердің мазмұны мен тілдік құрамы да әрқилы құрылымға ауысып отырды. Жаугершілік кезеңінде шайқаста, батырлар жекпе-жегінде ұран ретінде аруақ аты мен, ру аттары жекелеген батырлардың есімдері жиі қолданған. *Абылайлап атой салды, жауға ұрандап шапты, ұран салды* деген тіркестерді тарихи көркем туындылар мен батырлар жырларынан жиі кездестіреміз. Кейінгі жылдары қазақ зиялыларының туындыларында білім мен ғылымды насихаттау мақсатында М.Дулатовтың «Оян, қазақ!», Мағжан Жұмабаевтың «Мен жастарға сенемін!» өлеңдері сауаттылық пен еркіндікке шақырудың мәңгілік ұранына айналды. Демек ұранды тіркестердің адамға әсері мен беретін мотивациялық күші өте жоғары. Ат үстінде атойлаған батырларымыздың ұранды тіркестерімен берілетін рух күші қазір идеологиялық тәрбие беру мақсатында қолданылатын ұранды тіркестерде көрініс табады. Қазіргі заманауи ұран, үндеу мәтіндерінің тілдік құрылымы мен идеологиялық аспектісі қандай? Осы мәселені анықтау мақсатында талдау жасасақ. Ұран, үндеу мәтіндері белгілі бір ақпаратты саналы, мақсатты түрде хабарлау және игертуге бағытталады. Кез келген ақпарат танушының көкжиегіне байланысты түрліше игерілуі мүмкін. Зерттеу нысанына Ақтөбе, Ақтау, Қандыағаш қалаларының көшелерінде, мекеме, түрлі ғимараттарда ілулі тұрған ұран, үндеу мәтіндері алынды. Жинақталған ұран, үндеу мәтіндерін мазмұнына қарай мынадай топтарға жіктедік: **мотивациялық** (*«Біз болашаққа сенеміз!», «Жастар – ел тірегі!»,* «Ел болашағы жастардың қолында!», «Елбасымен бірге – жаңа жеңістерге!», «Жастар болашағымыздың тірегі, жас ұрпаққа барлық жол ашық» «Қазақстанның

гүлденуі үшін!» «Тамаша таңдау!», «Айқын мақсат!», «Ортақ мүдде!», «Кемел келешек», «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: Жаһандық бәсекеге қабілеттілік!»); **лидерлерді дәріптеу** («Нұрлы жол – болашаққа бастар жол», «Елбасы – ел тірегі, ел намысы», «Елбасы – ел тірегі, жас ұрпақ – ел білегі!»); **салт-дәстүрді, ел тарихын дәріптеу:** («Біздің тарихымыз – ол бірлік пен тұтастықтың тарихы», «Ақтөбеге 150 жыл!»); **ынтымақтыққа, бейбітшілікке баулу**: («Бірлік түбі – береке!», «Біздің тірегіміз – тәуелсіздік, тілегіміз – тұрақтылық, білегіміз – бірлік!»); **салауатты өмір сүруді насихаттау**: («Бақытың да, байлығың да - Денсаулық», «Саламатты ұлт – жарқын болашағымыздың тірегі», «Ана мен бала денсаулығы басты мақсатта»), **елтанымдық:** («Астана – ұлт келбеті!» «Құтты мекен Ақтөбе», «Қандыағаш – құтты мекен!» «Мұғалжар туған байтағым!»); **рухани құндылықтарды дәріптеу:**(«Қазақстан патриотизмінің іргетасы – барлық азаматтардың тең құқылығы және олардың Отан намысы алдындағы жалпы жауапкершілігі», «Адамдар – біздің байлығымыз», «Қазақстанның ең басты құндылығы – Ел тәуелсіздігі», «Тілім менің – қасиетті қазынам!», «Тәуелсіз Қазақстан – Байтақ елім!», «Татулығы жарасқан Қазақстан»). Зерттеу барысында төмендегідей авторлық қолданыстағы ұран, үндеу мәтіндері кездесті: («Тілден артық қазына жоқ, тілден артық байлық жоқ!» Н.Ә.Назарбаев, «Орта мектептердің өзінде балаларды мейлінше сұранысқа ие мамандықтарға бейімдеп, кәсіби диагностика жүргізу маңызды» Н.Ә.Назарбаев, «Біз жаңғыру жолында бабалардан мирас болып, қанымызға сіңген бүгінде тамырымызда бүлкілдеп жатқан ізгі қасиеттерді қайта тірілтуіміз керек» Н.Ә.Назарбаев, «Біз Қазақстанның болашағы саналатын жастарды қолдауымыз керек» Н.Н.Назарбаев, «Қазақстанның ең қастерлі құндылығы – Ел тәуелсіздігі!» Н.Ә.Назарбаев. «Қазақстанның болашағы – қазақ тілінде!» Н.Ә.Назарбаев. «Басты мақсат – халықтың әл-ауқатын арттыру» Қасым-Жомарт Тоқаев, «Тілі жоғалған жұрттың өзі де жоғалады» А.Байтұрсынов, «Өмір сүру үшін өзгере білу керек», «Ел ертеңі – білімді жастар!» Н.Ә.Назарбаев, «Адамды адам еткен – кітап, адамзат еткен - кітапхана» Ә.Кекілбаев. «Бүгін жас мамандарды Қазақстан жұртшылығына тапсыра отырып, олар алған білімдерін іске асыра алар, көптің күткеніндей жеміс берер, ұлт мәдениетін құру жұмысында бұлар үмітті ақтап, шын қайраткер болар деп сенемін. Қ.Жұбанов», «Біздің жастарымыз ғылым мен білімге ұмтылып, елдің болашағын ойлайтын болса, келешегіміз кемел, тәуелсіздігіміз баянды болады» Н.Ә.Назарбаев).

Ұран сөзіне Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде: «Ұран I Үндеу, шақыру, дабыл. Ұран тастады [салды] – дабыл қақты, ұрандады. II Белгілі бір іс-әрекеттің негізгі мақсатын білдіретін қысқа ұғымды сөз тіркесі» деген анықтама беріледі [1,860]. Ұран үндеу мәтіндерінің жұмсалу тарихын зерделесек, ұран, үндеу сөздері адамды жігерлендіріп, рух береді. Бұған батырларымыз жауға шапқанда «Я, аруақ!» деп ұрандап шабуы, ханды таққа отырғызғанда ұранды тіркестерді қолдануын айтуға болады. Бұған дәлел ретінде Фразеологиялық сөздікте: «*Ұран-сүрен салды, ұран тастады* (шақырды, шашты) *ұрандап айғайлады, дабыл қақты, жар салды*. Ахмет хан қалмақты рақымсыздығына қарай «мынау бір алашы болды ғой» депті, - жан алушы болды дегеннің орнына... Сонан соң хан бұл атты қалмақ қорыққаннан қойды ғой, енді сіздер шапқан уақытта «алашы-алашы» деп *ұран-сүрен салыңыз* деп бұйырады... (Абай) Ер жігіт *ұран тастағанда*, Үн қоспай кім қалады бастамаға, Әркімнің мақсаты да осы емес пе, Теңделу маяк болған жақсы адамға (Х.Қыдыров). Қарсыласып екі топ, Іріктеді батырды, Қалмақ соғып барабан, Қазақ *ұран шақырды* (Д.Бабатайұлы). Кеңестің іздегені азаттық тең, Адамдық ықтиярын қылмақшы кең, Ескеріп, есепке алып, *ұран шашып*, мұндай ілгеріде болып па ең? (Ә.Тәңірбергенов). [2,732] Көркем әдеби туындыларда ұран салды тіркесі жиі кездеседі. Ұранды тіркестердің қазіргі ұрандардан айырмашылығын анықтау мақсатында көркем туындылардағы ұрандарды талдап көрсек.

Барлығы бөліп олжа алды,

Әуелгі шыққан соғысы.

Он жеті жаста шеп бұзып,

Ақжолдап салды ұранды [«Өтеген» жыры]

Сабалақ «Абылай» деп ұран салды,

Найзаны майырылған жұлып алды.

Құлаштай сар бестіге қамшы басып,

Ағындап шауып келіп кезек алды

... Азырақ сөз сөйлейін шынды бұрмай.

Шын аты Абылайдың Әбілмансұр,

Сабалақ деп аталып болған бір сыр.

Ұран сап «Абылайлап» жауын жеңіп,

Кейінгі ұрпақтарға қалдырған жыр. [«Абылай хан»]

Батырың «Жәнібек» деп айғайлаған,..

... Жәнібек, Жәнібек деп! – деп ұран салдым...

Көркем шығармалардағы ұранды мәтіндерде негізінен ұран ретінде әруақ аттары (Пір Бекет, Аруақ), ру аттары (Беріш, Сүйіндік), ата-баба есімдері (Абылай, Жәнібек) қолданылған. Сонымен қатар соғыс майданында жігерлендіру, жұмылдыру мақсатында *алға, шабуылда* т.б. секілді етістікті тіркестер қолданылған. Талдау негізінде заманауи ұранды мәтіндердің келесідей айырмашылықтары анықталды: замануи ұранды тіркестер негізінен сөйлемдерден құралған. Батырлар жыры, көркем туындылардағы ұрандар жалаң сөздерден немесе сөз тіркестерінен жасалған. Ұран мәтіндерінің идеологиялық аспектісі толық сақталған. Көшпенді кезеңдегі ұрандардың идеологиялық мақсаты - жер қорғау, азаттықты сақтау. Кеңестік дәуірдегі ұрандарда негізінен еңбекке жұмылдыру, бейбітшілік үнделеді. Қазіргі заманауи ұран мәтіндері мазмұнына қарай жіктелген: *мотивациялық, лидерлерді дәріптеу, салт-дәстүрді, ел тарихын дәріптеу; ынтымақтыққа, бейбітшілікке баулу, салауатты өмір сүруді насихаттау, елтанымдық, рухани құндылықтарды дәріптеу.* Ал осы ұрандардың идеологиялық әсерлілігі бар ма? Ұран, үндеу мәтіндерінің дискурстық құзыреттілік деңгейі қандай? деген сауалдарды талқыласақ**.** «Дискурс – сөз әрекеті, бірақ ол тек айтылған сөз сапасында емес, айтушысымен, тыңдаушысымен, олардың әлеуметтік статусы, психологиясы, жас ерекшелігі мен тәрбиесі сол сөйлеу сәтіндегі мақсаты, ұлты мен жынысы қоса ескеріліп талданатын сөз әрекеті [3,3]». Барлық ұран, үндеу мәтіндерін оқу, тану барысында дискурстық байланыс түзіледі. Ұран мәтіндерін жазушының берген ақпаратын қабылдаушы немесе игеруші яғни дискурсқа түсуші әр қилы қабылдауы мүмкін. Бұл сөзімізді айғақтау үшін ұран, үндеу мәтіндерінің қабылдаушы тарапынан игерілуін, идеологиялық аспектісін анықтау мақсатында алынған сауалнаманы талдап көрсек. Сауалнамаға 17-70 жас аралығындағы респонденттер қатысты. Респонденттердің саны 300 шамалас. Ұлттық ерекшелігіне қарай пайыздық көрсеткіші 80% - қазақ, 15% - орыс, 5%- өзге ұлт өкілдері. Сауалнаманың 1 сұрағы – *Көшеде немесе ғимараттарда ұран, үндеу мәтіндерін кездестіресіз бе? Оларды оқисыз ба? Респонденттердің 100* % оқимын деген жауап берген. Бұл ұран мәтіндерінің дискурсқа түсуге бейімділігін, идеологиялық мақсатты жүзеге асыру мүмкіндігінің жоғары екендігін аңғартады. 2 сұрағы – *Ұран, үндеу мәтіндерінің қызметі қандай? Не үшін жазылған?* Сауалнамаға қатысушылардың жауабы жастардың патриоттық сезімін ояту, халыққа ақпарат беру, саяси мақсатта, халықты өзіне қарату, дипломатиялық жүйені жүргізу, ереуілге шақыру, жобаларды насихаттау, көпшіліктің назарын аудару, ой салу, рух көтеру, алға жетелеу, бірлікке шақыру, патриоттық тәрбие деген жауаптарды қамтиды. 3 сұрағы - *Сізге қалай әсер етеді.* Респонденттердің 100% назарында ұстайтынын, патриоттық ұрандардың ерекше әсер беретінін көрсеткен. 4 сұрағы – «Өмір сүре білу үшін, өзгере білу қажет» деген ұранды мәтінді қалай түсінесіз? Көпшілігі өміріңді өзгерт, жаңашылдыққа ұмтыл деген жауап берген. Бірнеше нақты жауапты талдасақ. «Сіз өмір сүріп жатқан қоғамға сіңісіп біте қайнасып кетуіңіз керек, сонда ғана өмір сүре аласыз». Бұл респонденттің жауабында өмірін өзгертудің өзіндік бағдарымен қабылдаған. Оның мақсатын тіл игеру, қоғам талабына сәйкес икемделу. «Өмірде неше түрлі қиындықтар, қуаныштар кездеседі. Соған көңіліңді өзгерту керек». Бұл адам өзгерісті жеке өміріндегі сәттермен байланыстырған. Бұған сол адамның психологиялық, темпераменттік күйі әсер еткен болуы мүмкін. Сонымен қатар ол елбасы жолдауынан хабарсыз болуымен де байланысты. «Өмір деген өзгерістерден тұрады». Бұл респондент өмірдегі жас ерекшелік, әлеуметтік статустық өзгерістерге қатысты қабылдап, түйін жасаған. 5 сұрақ – «Елбасы ел тірегі» дегенді қалай түсінесіз? Респонденттер елбасын басшы, халықтың бетке ұстар адамы ретінде

таныған. Елбасына патша, көсем, біртуар, болашақ метафоралық тіркестері телінген. Яғни ұран толық игеріліп, дискурсқа түсуші санасында еркін танылып, метафоралық баламалармен қайта туындап тұр. 6 – сұрақ «Ұран үндеу мәтіндерінде идеологиялық мазмұн бар ма?» Сауалнамаға қатысушылардың 100% идеологиялық мазмұн бар деп белгілеп ішінара респонденттер елді бірлікке үндеу, мотивациялық ұрандардың көп екендігін жазған. 7 сұрақ – Көркем әдебиетте, батырлар жырында кездесетін ұрандар мен қазіргі заманауи ұрандардың айырмашылығы қандай? Сауалнамаға қатысушылардың жауабы бойынша көркем әдебиеттегі ұрандар батырлардың әруаққа сыйынып, ел-жер қорғау мақсатымен байланыстырып, мысал ретінде *Аруақ, Жәнібек, Абылай* сөздерін көрсеткен. Респонденттер заманауи ұрандарды саясаттың құралы ретінде танып, оны саяси-экономикалық дамумен байланыстырған. 8 сұрақ – «Ұран, үндеу дегенді қалай түсінесіз?» Сауанама қорытындысы бойынша ұранды тыңдаушының назарын аударту, бағыт беру мақсатында қолданылатын тіркестер ретінде танып. Демек ұранның игерілу деңгейі өте жоғары, дискурстық құзыреттілігі күшті. Талдау негізінде аңғарғанымыз, кез-келген сөз немесе сөз тіркесі ұран, үндеу бола алмайды, оның бойында дискурсқа түсушіні идеологиялық мақсатқа жетелейтін кілт сөздер болуы тиіс. Ол кілт сөздер ұранның ядросы, күш, қуаты. Нақтырақ айтсақ, миға сигнал беруші. Ұрандардағы ядро – сөз жекпе-жекте, қан майданда батырларға рух берген. Сол ұранның екпіні жыр бойында сақталып, жырды оқып отырған адамды да рухтандырып жібереді. Ұранды сөздер мен үндеу мәтіндері ерекше екпінмен, дауыс ырғағымен айтылады. Дауыс ырғағы да ұранның дискурстық айналымына ерекше әсер етеді. Сондықтан ұранды тіркестер құрылымы жұмыр, жинақы, ұйқасқа негізделген болып келеді. Ұранның игерілуі яғни дискурстық айналымы ол ұранды айтушы немесе қабылдаушы, естушінің, бірінші, сана-сезімі, екіншіден, сол іс әрекетке қатысына байланысты жүзеге асады. Қорытындыласақ, заманауи ұран, үндеу мәтіндері негізгі функциясын, яғни идеологиялық қызметін жоймаған, бірақ қолданылу аясы өзгерген, яғни кеңістігі өскен, тақырыпты топтарға жіктелген. Бүгінде ұран, үндеу мәтіндері индустриялық дамуға қатысты саяси-экономикалық жобаларды халыққа жеткізу, ақпараттандыру мақсатында кеңірек қолданылып жүр. Сауалнама негізінде ұран, үндеу мәтіндерінің дискурстық құзыреттілігін, олардың дискурстық айналымы, қабылдануы мен игерілу дәрежесі жоғары екендігі анықталды. Сондықтан ұран, үндеу мәтіндерін идеологиялық құрал деп тануға болады. Ұран, үндеу сөздеріне түсіндірмелі сөздікте бірдей анықтама берілгенмен, екеуінің ара жігі бар. Ұран қысқа қолданыстағы, жұмыр тіркестер, сөйлемдер. Үндеу, үгіттеу, насихаттау мақсатында болғандықтан, ол бірнеше сөйлемдерден құралады. Осы тұжырымымызды басшылыққа алып, біздер көшелерде ілулі тұрған авторлық қолданыстағы сөйлемдерден құралған насихат тұжырымдарын үндеу мәтіндері ретінде, ал қысқа жинақы құрылымда жасалған тіркестерді ұран деп қарастыруға болады деп ойлаймыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Садирова К.Қ. Дискурсология мәселелері. – Ақтөбе: «Колибри», 2019. – 200 б.
2. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі/Жалпы редакциясын басқарған Т.Жанұзақов. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 969 б.
3. Кеңесбаев І. Фразеологилық сөздік. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2007. – 800 б.

ӘОЖ 81.373

Әбікенова Г.Т.
Филология ғылымдарының докторы
Қазақ инновациялық-гуманитарлық-заң университеті
Семей қ.

Байдаулетова А.Ө.
Филология ғылымдарының кандидаты
Болашақ университеті
Қызылорда қ.

Абикенова Г.Т.
Филология ғылымдарының кандидаты
Қазақ инновациялық-гуманитарлық-заң университеті
Семей қ.

ФОНОСЕМАНТИКАЛЫҚ ДОМИНАНТ – МӘТІН ТҮЗУШІ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ КОМПОНЕНТ

Аңдатпа. Мақалада мәтінтүзуші мағыналық-құрылымдық бірліктер ретінде фоносемантикалық бірліктердің қызметі қарастырылады. Мәтіннің дыбыстық ұйымдастырылуы мен бейнелік ой байланыстары талданады.

Кілт сөздер*:* мәтін, мәтінтүзім, фоносемантикалық құралдар, фоносемантикалық доминант, дыбыстық доминант, ой байланыстары.

Аннотация. В статье рассматриваются фоносемантические единицы в качестве текстообразующей структурно-смысловой единицы. Анализируются связи звуковой организации текста и образной мысли.

Ключевые слова: текст, текстообразование, фоносемантические инструменты, фоносемантический доминант, звуковой доминант, мыслительные связи.

Annotation. The article considers phonosemantic units as a text-forming structural-semantic unit. The connections of the sound organization of the text and figurative thought are analyzed.

Keywords: text, text formation, phonosemantic instruments, phonosemantic dominant, sound dominant, thought connections.

Мәтінтүзуші мағыналық-құрылымдық бірліктер ретінде фоносемантикалық бірліктердің қызметін қарастыру қажет. Бізді қоршаған ортамыз дыбысқа толы. Кез келген дыбысты қабылдай отырып адам ол дыбыстарды белгілі бір фонетикалық мағыналарға ой арқылы байланыстырады. Қабылданған дыбыстар адамзаттың тұтас сөйлеу-ойлау қызметі арқасында белгілі қасиеттерге ие бола алады.

Дыбыс бейнелеуішке негізделген үдерістерді зерттеумен жас ғылым саласы – фоносемантика айналысады. Фоносемантиканың негізін салушылардың бірі – С.В. Воронин [1]. Фоносемантика теориясының зерттеу объектісі лингвистика ғылымында және басқа да пәндерде ірге тасы қаланып бекіген пастулаттарға негізделеді.

Фоносемантиканы фонетика (дыбысталуы жағынан), семантика (мазмұны жағынан), лексикологияның тоғысуынан туындаған жаңа сала деп танимыз. Фоносемантика этимологиямен, тарихи салыстырмалы тіл білімі және типологиямен тығыз байланысты. Тілдік пәндер аясында фоносемантика психолингвистикамен де байланысады. Фоносемантика объектісі – тілдің дыбыс бейнелеуіш (яғни дыбыс еліктеуіш және дыбыс белгілеуіш) жүйесі. Фоносемантика пәні – пантопохрониядағы тілдің дыбыс бейнелеуіш жүйесі. «Пантопохрония» деген термин («пантопия» + «панхрония») жалпы тілді қарастыру мен дыбыс бейнелеуіш құбылыстар сияқты екі әдістің бірлесуінен туындайды: анығында – «топикалық», яғни кеңістік тұрғысынан қарастыру әдісі мен «хроникалық», яғни уақыт тұрғысынан қарастыру әдісі [1, 21 б.]. Фоносемантика мақсаты – дыбыс бейнелеуіштерді сөз фонемалары мен денотат-нысан атаулары негізіне енетін сыңайлар арасындағы біршама тұрақты, яғни еркін емес фонетикалық тұрғыдан уәжді, қажетті, мәнді, қайталамалы байланысты қарастыру болып табылады. Осы орайда ескерілетін жайт, қазіргі кездегі тіл тасымалдаушыларда «дыбыс пен оның мазмұны» арасындағы фонетикалық тұрғыдан уәжді байланыс арқылы сезілетін дыбыс бейнелегіш сөздер ғана емес, тілдік эволюция барысында бұл байланыс солғынданып қалған, бір қарағанда мүлдем мағынасын жойған, бірақ бұл байланыстар

этимологиялық талдаулар барысында анықталған сөздер де жатады.

Фоносемантика дыбыстық бейнелеуіш жүйенің тұтас ерекшеліктері, дыбыс еліктеуіш және дыбыс белгілеуіш жүйелер, дыбысталудың өлшемдері мен типтері, топтары; денотат дыбыстарының құрылымы, дыбыс бейнелеуіш сөздердің кешенді топтастырылуы, дыбыс бейнелеуіш сөз фонемасының дыбыс бейнелеуіш қызметі, дыбыс белгілеуіш сөздерді анықтайтын критерийлер, грамматикадағы дыбыс белгілеуіштер, мәтін деңгейіндегі дыбыс еліктеуіштер мен дыбыс белгілеуіштер, тілдің шығу тегі, тілдің онто- және филогенетикалық эволюциясы, фоносемантика категориялары, фоносемантиканың эвристикалық мүмкіндіктері сияқты мәселелерді қарастырады. Фоносемантика жалпы және арнайы болып екіге бөлінеді. Жалпы фоносемантика белгілі бір немесе бір топ тілдердің емес, әлем тілдерінің дыбыс бейнелеуіш жүйесі заңдылықтары мен жалпы заңдарын қарастырады. Ал арнайы фоносемантика белгілі бір тілдің дыбыс бейнелеуіш жүйесінің заңдылықтарымен байланысты.

Кез келген тілдің көркемдік негізіне оның үйлесімділігі мен сұлулығын, айшықтығын білдіретін фонетикалық элементтер жатады. Тілдегі түрлі дыбыстар сезім түйсіктеріне негізделген белгілі бір ой байланыстарын туындатады және ол көркем мәтіннің эмоционалдық күйін түсінуге мүмкіндік береді. Көркем мәтіннің дыбыстық ұйымдастырылуын түсіну мәселесі мәтін лингвистикасындағы маңызды мәселелердің бірі болып табылады.

Мәтіннің дыбыстық ұйымдастырылуы деп автордың мәтін құрылымын фонетикалық тұрғыдан үндес етіп құруын түсінеміз.

Мәтіннің дыбыстық құрылымын реципиенттеу барысындағы түсіну үдерісі фоносемантикалық бірліктерді ұғыну болып табылады. Мәтінде фонемалар мен олардың бірлесуі қайталаулар мен (поэтикалық мәтінде анық көрініс алатын) параллелизмдердің күрделі жүйесін құрайды және ерекше фоносемантикалық құрылымды түзеді. Мұндай фонемалар мен фонемалардың дыбыстық кешендері бір жағынан мәтіндегі мағынаны құрастыруға ықпал етсе, екінші жағынан мәтіннің композициялық деңгейінде мәтін түзу құралдары ретінде пайдаланылады [2] деген О.Д. Кулешованың пікірін негізге ала отырып, фоникалық құрылымдардың стилистикалық сипаттамасына емес олардың мәтін композициясындағы қатынастары мен байланыстарына және құрылымдық-стилистикалық тәсілдеріне басты назар аударамыз. Мәтіннің дыбыстық ұйымдастырылуы барысында дыбыстық доминанттар түрлі репрезентацияға ұшырайды. Осындай жағдайда әр түрлі типтегі мәтіндер туындайды. Фоносемантикалық құралдар сөздегі және тұтас мәтіндегі мағынатүзуші компонент ретіндегі фоносемантикалық ой байланысын сипаттауға мүмкіндік береді. Фоносемантикалық құрал деп қайталанатын дыбыстарды композициялық белгілеудің стилистикалық тәсілдерін айтамыз, олардың талдануы дыбыстың ассоциативті-бейнелі уәжделуі негізінде мәтіндегі имплициттік-коммуникативті астарды анықтауға мүмкіндік береді. Фоносемантикалық құралдарға аллитерация, ассонанс, анафора, эпифора, паронимия, дыбыстық еліктеу сияқты құралдар жатады. Жиілікпен пайдаланылатын дыбыстар дыбыстық доминанттар деп аталады [82]. Мәтіннің белгілі бір үзіндісіндегі дыбыстық доминанттардың сан жағынан шоғырлануы ой байланыстарын туғызады. Біздің ойымызша, реципиенттің ой қызметінің белсенділігі мен шығармашылық мүмкіндіктерін көркем мәтін қасиеті арқылы ояту оның көркемдік қасиетінің маңызды бөлшегі болып табылады. Әр түрлі типтегі мәтіндер, яғни эксплициттілермен (сыртқы) қатар имплицитті контексі бар мәтіндер бар. Мұндай мәтіндер интерпретацияның көп екендігін білдіреді.

Мәтін түсінілу үшін реципиенттің шығармашылық ойлау қабілетінің белсенділігін қажет етеді. Қабылдау үдерісі реципиенттің білім ауқымының деңгейі мен оның мәдени және өмірлік тәжірибесіне тікелей байланысты болады. Мәтіннің дыбыстық ұйымдастырылуын айқындау үдерісі түйсінуден басталады. Дыбыстық ұйымдастырылуды түйсіну үдерісінде психофизиологиялық негізінде жатыр. Адамның есту аппараты өте күрделі болып келеді, онда дыбыстық толқындар өзіне тән физикалық сипаттары бар дыбыс ретінде қабылданады.

Мәтін мағынасын құру үшін ойқызметінің ары қарай жұмыс істеуі қажет, өйткені мағына ой формалары иерархиясындағы жоғары сатыларда тұрады. Бұл жағдайда мағына ойдың категория қасиеттері бар логикалық формасы болып табылады [3].

Фоносемантикалық құралдарды категориялау үдерісі нәтижесінде ой байланыстарымен қабаттасып ой формаларының ары қарай қалыптасуы жалғасады. Ой байланыстары заттар мен құбылыстар ұқсастығына қарай категорияланады, мұнда семантикалық түйін және дыбыстық кілт немесе «көмекші» ретінде мәтіндегі дыбыс символдық компонент алынады. «Кез келген нәрсені атау барысында субъект оның қасиеттерін немесе белгілерін тілдегі болмыс фрагменттерінің бұрыннан белгілі және тұрақталған қасиеттері мен белгілеріне салыстырады» [4].

Мәтінде айтылған ойды толық жеткізуде, сол мәтінге ғана тән айтылу сазын аңғартуда мәтін интонациясының орны ерекше. «Интонация сөйлеу тілінде естілуімен қатар, жазба тілде (сөйлемде, тексте) оқылады деп есептеледі. Себебі, жазушының өзі жазып отырғанының басқалар оқығанда қалай естілетінін, оның қандай интонациямен айтылатынын біліп, тиісті тыныс белгілерін қойып отыруының себебі сонда болса керек. Сондықтан сөйлеу тіліндегі интонацияның жазба текстерде көрініс табуы табиғи нәрсе және жазылған текстің мазмұнына қарай дұрыстап, мәнерлеп оқу да тек қана оның интонациясына байланысты болады» [5, 215 б].

Көркем мәтінді оқи отырып, ондағы тыныс белгілерге, мәтіннің абзацтар мен күрделі синтаксистік тұтастықтарға мүшеленіп берілуіне қарай тиісті интонациясын қоямыз. Мысалы сұраулы, лепті сөйлемдерді тиісті дауыс сазымен оқимыз. Ал олардың интонациясы оқырманға ойды дәл жеткізуге, автордың әртүрлі көзқарасын танытуға септігін тигізеді. Лепті сөйлмдердегі интонация, дауыс тембрі оның мағынасына қарай да өзгереді. *Қандай тамаша!* деген сөйлем мен *Қандай қырсық адам!* деген сөйлемдерді салыстырсақ, олардың эмоцияға толы дыбысталуында ұқсастық болуымен қатар, айтылу тембрінде айырмашылық болуы мүмкін.

Сол сияқты әрбір күрделі синтаксистік тұтастықтың да өзіне тән интонациясы болады. Интонация негізінен сөйлеу тіліне тән құбылыс бола отырып, оны жазбаша мәтіннен де анықтауға болады. Жазба материалдарды оқи отырып, тыныс белгілеріне, мәтіннің абзацтар мен күрделі синтаксистік тұтастықтарға бөлшектенуіне қарай, сондай-ақ поэзиялық шығармалдардағы буын, бунақ түрлеріне қарай оның тиісті интонациясын қойып оқимыз. Мысалы сұраулы, лепті сөйлемдерді оқуда оның тыныс белгілеріне қарап, тиісті интонацияны қоямыз. Интонацияның негізгі бірліктерінің бірі – кідіріс. Жазбаша мәтінді оқуда қай жерде кідіріс жасауды біз ондағы көп нүкте, сызықша сияқты тыныс белгілерінен байқаймыз. Бұл тұрғыда біз жұмыста көркем мәтіннен бірқатар мысалдар келтіріп, талдаулар арқылы интонацияның жазбаша мәтіндегі қызметін анықтауға тырыстық. Тұтас мәтін бөліктерін оқи отырып, оқырман оның интонациясын дұрыс қоюда автордың мәтінді абзацтар мен күрделі синтаксистік тұтастықтарға бөлшектеп беруіне де назар аударады. Сол арқылы интонацияның мәтін прагматикасына, мәтіннің құрылымдық тұтастығына әсерін анықтауға болады деп ойлаймыз.

Әрбір күрделі синтаксистік тұтастықтың, микромәтіннің өзінің интонациясы байқалады. Әңгіменің бастауы мен аяғын білдіретін, яғни оның шекарасын көмкеріп тұратын сөйлемдердің тональділігі оның тақырып өрбуіне қызмет ететін ортаңғы бөлімінің құрамындағы бірліктердің айтылу сазынан баяуырақ, анағұрлым бәсең, ұзақтығы молырақ, салмақтырақ болды. Күрделі синтаксистік тұтастық құрамындағы біркелкі, бірыңғай, бірсарынмен жасалған байланыстарды көрсететін интонация бірыңғай мүшелердің интонациясымен ұқсас, сәйкес келіп отырады. Мысалы:

Ал созылыңқылығы ұзағырақ синтаксистік паузадан соң жалпылауыш мағына білдіріп тұрған немесе ой қорытындысын білдіретін сөйлемдер айтылды. Кейде мұндай паузалар Күрделі синтаксистік тұтастықтың мағыналық топтарының (бірнеше сөйлем топтасқан) ара жігінде, әсіресе қарама-қайшылық, салыстыру, градация көріністерінде болуы мүмкін.

Ораз Мұхамед құтырып кете жаздады. Өкіріп айғайлағысы, еңіреп жылағысы келді. Есікті тепкісі, терезені сүзгісі келді. Көзіне көрінгенді шаққысы келді. Өне бойы дірілдеп, тамағы түйіртпектеліп, ұзақ отырды. Ақыры өзін-өзі билеген. Қайғыға төзе білу де өнер. Адамдық абыройын, сұлтандық мәртебесін ойлаған. Күрделі синтаксистік тұтастық – соңғы екі сөйлемі алдыңғы айылғандарды қорытындылау, тұжырымдау қызметін атқарады.

Мысалы: *Ескер алыныпты. Тым құрса, тұяқ серпуге жарамаған.л өзінің жақындары...әйелі, анасы, әпкесі... Мүмкін емес. Қолбасының айтып тұрғаны... айтып тұрғаны... айтып тұрғаны... Асыл ханым әпкесі. Сібірге екі рет ұзатылды. Бірде ханның інісіне, бірде ел әмірінің өзіне. Соры арылмаған бейбақ! Неге тастап кетті екен. Күйеуі онсыз да тұтылды. Неге алып қашпады екен. Жоқ! Даниял өзінің тұспал сөзінде анасын ауызға алды ғой. Анам, екі қарындасым, үй іші түгел деді!* Осы мысалды тиісті интонациясын қойып оқуда, біз мұндағы тыныс белгілеріне, сонымен қатар күрделі синтаксистік тұтастықтың мағыналық топтары (бірнеше сөйлемдер топтасқан) арасындағы мағыналық қатынастарға назар аударамыз. Кейіпкердің ішкі сөзін беретін бұл мәітннің бірнеше жерінде көп нүкте қойылып, ойдың үзілмелелегін білдіреді.

Бұл туралы З. Базарбаева: «Егер де текстің интонациясын өзгертіп, яғни қатар тұрған сөздердің ырғақтық топтасуын, сонымен байланысты паузасын жылжытса, оның стилистикалық реңкі ғана емес, сөздерінің грамматикалық мағынасы да өзгеріп кетуі мүмкін. Сондықтан интонациялық құбылыстар мен грамматикалық құбылыстар арасындағы байланыс өте күрделі

болып келеді. Күрделі текстердегі интонацияның компоненттерін, оның көріністерін оған мейлінше үңіліп, экспериментті зерттеу арқылы ғана анықтауға болады»[5, 215-216 бб.], – дейді.

Дыбыстардың параллельді қайталану мен параллелизм ұқсастықтарды белгілеуге қызмет етеді. Семантикалық жақындық бұл жағдайда композициялық ұқсастыққа негізделеді. Параллелизмнің басты қызметі – сәйкес келетін мәтін бөлшектерінің арасындағы ұқсастықты анықтау.

Ақпаратты өңдеп жаңа ой репрезентациясына әкелетін о*йлау* ішкі процесс болғандықтан және ұғымдарды қалыптастыру белгілі бір топтағы объектілердің ұқсастығын анықтауды, қасиеттерді белгілеуді, осы концептуалды қасиеттерді байланыстыратын ережелерді тарқатуды қарастырса, ой байланыстары когнитивтік қызметтердің бір түрі болып табылады. Индивид тәжірибесінде адам есіндегі бір мағынаның пайда болуы екіншісінің пайда болуына ықпал ететіндігі, осы екі мағына (сезінулер, елестетулер, ой, сезімдер т.б.) арасындағы заңды байланыс ой байланыстары болып табылады. Ой байланыстары реципиенттің алған тәжірибелері арқасында қалыптасатындығын атап өту қажет. Осы ой байланысын түзудің күрделі механизмінде дыбыс символдық құбылысы өте маңызды рөл атқарады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Воронин С. В. Основы фоносемантики / С. В. Воронин. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1982. – 244 с.
2. Кулешова О.Д. Фоносемантическая структура текста. (экспериментальное исследование на материале англ. языка): автореф....канд. филол. наук. – М., 1985. – 19 с.
3. Журавлев А. П. Звук и смысл / А. П. Журавлев. – М.: Просвещение, 1991. – 160 с.
4. Михалев А.Б. Теория фоносемантического поля: дисс.... докт. ... филол. Наук. – Пятигорск, 1995. – 324 с.
5. Базарбаева З.М. Қазақ тілінің интонациялық жүйесі. – Алматы: Ғылым. – 1996. – 220 б.

ӘОЖ 81.373

Әбікенова Г.Т.
Филология ғылымдарының докторы
Қазақ инновациялық-гуманитарлық-заң университеті
Семей қ.

Байдаулетова А.Ө.
Филология ғылымдарының кандидаты
Болашақ университеті
Қызылорда қ.

Абикенова Г.Т.
Филология ғылымдарының кандидаты
Қазақ инновациялық-гуманитарлық-заң университеті
Семей қ.

МӘТІННІҢ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ БІРЛІКТЕРІНІҢ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ-МАҒЫНАЛЫҚ СИПАТЫ

Аңдатпа. Мақалада көркем мәтіндегі күрделі синтаксистік тұтастық, абзац сияқты мәтінтүзуші бірліктердің функционалдық-мағыналық сипаты талданады.

Кілт сөздер: мәтін, абзац, күрделі синтаксистік тұтастық, микормәтін, макромәтін,мәтін композициясы, мәтін архитектоникасы.

Аннотация. В статье рассматриваются сложные синтаксические целые, функционально-семантическая характеристика такой текстообразующей единицы как абзац.

Ключевые слова: текст, абзац, сложное синтаксическое целое, микортекст, макротекст, текстовая композиция, архитектоника текста.

Annotation. The article deals with complex syntactic integers, functional and semantic characteristics of such a text-forming unit as a paragraph.

Keywords: text, paragraph, complex syntactic whole, microtext, macrotext, text composition, text architectonics.

Күрделі құрылымдар мен әдістердің бірлігінен құралатын мәтінді түзуші тілдік бірліктердің бірі – күрделі синтаксистік тұтастық. Күрделі синтаксистік тұтастықтар мәтіннің композициялық жағынан бір бірбүтіндігін, оның архитектоникасы мен семантикасының байланысын қамтамасыз етеді.

Мәтін анықтамасының көптеген түрі бар, олардың көп болуы «мәтін» табиғатын және оның мағынасының түсіндірудегі зерттеу әдістемелерінің әртүрлілігіне байланысты. Мәтінге беріліп жүрген түрлі анықтамаларды қарастыра келіп, біз мәтінді – күрделі синтаксистік тұтастық немесе фразадан тыс бірлік деп аталатын, өзіндік бірліктері бар тіл мен сөйлеудің (ауызша және жазбаша) ерекше деңгейдегі құрылымы деген қорытындыға келеміз. Күрделі синтаксистік тұтастық мағыналық бүтіндікке, ішкі элементтер (сөйлемдер) байланыстылығына ие микромәтін болып табылады. Кей жағдайда оның шекарасы абзацпен сәйкес келуі мүмкін, бірақ оларды бір ұғым ретінде қарастыруға болмайды. Сонымен қатар бұлар әр түрлі қызмет атқарады. Абзац зерттеушілердің пікірінше, мәтіннің композициялық-стилистикалық бірлігі деп танылса, күрделі синтаксистік тұтастық – құрылымдық-семантикалық бірлік болып табылады[1]. Мәтін міндетті түрде, қалдықсыз күрделі синтаксистік тұтастыққа жіктелуі қажет еместігін атап өту керек. Күрделі синтаксистік тұтастық функционалдық және прагматикалық қызметі жеке сөйлемдерге қарағанда өзгеше. Мәтінде фразадан тыс бірлік автор өз ойын білдіргісі келген кезде ғана емес, оны автор ойын толығырақ жеткізгісі келіп, оқырман дұрыс түсінсін деген ниетпен пайдаланады. Күрделі синтаксистік тұтастық сөйлем мен тұтас шығарманың арасын жалғастырып тұрады. Кез келген сөйлем өзінің түрлі мән-мағынасын, құрылысын, эмоциялық бояуын, ырғақтық – интонациялық құрылымын тек сол күрделі синтаксистік тұтастықтың құрамында ғана атқара алады. Күрделі синтаксистік тұтастықтар мағыналық және құрылымдық жағына ұйымдаса келіп, мәтін түзетін болса, сөйлем пікір білдіру үшін жұмсалатын тілдік тұлға ретінде контекстке бағынышты болып, әрқайсысының өз бастауыш, баяндауыштары бөлек жеке сөйлемдердегі логикалық ой желісінің жақындығы мен үздіксіз әрекетті білдіретін грамматикалық сәйкестіктері арқылы синтаксистік тұтастықты ұйымдастыруға негіз бола алады[2].

Күрделі синтаксистік тұтастыққа тән негізгі белгілердің бірі – оның мағыналық бірлігі. Тұтастық құрамындағы сөйлемдер негізгі бір ой төңірегіне топталады. Күрделі синтаксистік тұтастық ой бірлігімен ғана сипатталып қоймайды, ол сол ойдың аяқталуымен де сипатталады. Мағыналық жағынан аяқталғандық, сөйлемге қарағанда, мұнда басым сезіледі. Жеке сөйлем – мағыналық жағынан аяқталмаған конструкция. Сөйлем мағыналық толықтыққа тек контексте ғана, яғни күрделі синтаксистік тұтастықтың құрамында тұрып қана ие болады. Контекстен ажыратылған сөйлем өзінің грамматикалық тұтастығын сақтай отырып, мағыналық тұтастығын жоғалтады. Демек күрделі синтаксистік тұтастықта сөйлеммен салыстырғанда, ойдың дамуы әлдеқайда күрделі болып келеді. Осы мағыналық тұтастыққа синтаксистік бірлік сай келеді, яғни екінші белгісі – оны құрап тұрған сөйлемдердің өзара тығыз байланысқан синтаксистік бірлігі. Күрделі синтаксистік тұтастық дегеніміздің өзі құрылымдық жағынан алғанда жеке сөйлемдердің байланысу тәсілдері болып табылады. Күрделі синтаксистік тұтастықтың құрамына енетін сөйлемдер жалғаулықтар, есімдіктер, үстеу сөздер, модаль сөздер, сөздердің орын тәртібі, қайталанған сөздер, етістік баяндауыштардың жақтық, шақтық тұлғаларының біркелкі болып келуі арқылы байланысады. Күрделі синтаксистік тұтастыққа тән тағы бір белгі - біртұтас интонациялық-ырғақтық бірлік. Күрделі синтаксистік тұтастыққа бірігуші сөйлемдердің арасы біркелкі дауыс ырғағымен, араларына сәл кідіріс түсіріліп айтылса, көршілес екі күрделі синтаксистік тұтастықтар арасында сәл ғана пауза болады. Мысалы, күрделі синтаксистік тұтастықты құрап тұрған сөйлемдер дербес хабарлы сөйлемдер болса, дауыс ырғағы оның соңына қарай төмендейді де, келесі күрделі синтаксистік тұтастық көтеріңкі дауыс ырғағымен басталады.

Күрделі синтаксистік тұтастықты құраушы сөйлемдердің бір-бірімен байланысу тәсілдері, негізінен, екі түрлі. Соған байланысты күрделі синтаксистік тұтастықтарды құрылымдық жағынан екі топқа бөліп алып қарауға болады. Бірінші түрінде күрделі синтаксистік тұтастыққа бірігуші сөйлемдер бір-бірімен іліктестік қатынаста байланысып тұрады, яғни сөйлемдер бірінен-бірі туындап, соңғысы алдыңғысына бағынып отырады. Бұл жай бірінші сөйлемнің элементі (бір мүшесі) екінші сөйлемде, екінші сөйлемдікі – үшіншісінде, үшінші сөйлемдікі – төртіншісінде т.с.с. қайталанып қолданылуы арқылы жүзеге асады. Ондай қайталанушы сөздер сол күйінде қолданылып немесе есімдік, үстеу сөздермен ауысып отыруы мүмкін. Сол арқылы ойдың дамуы, ілгері қозғалысы іске асады. Мұндай күрделі синтаксистік тұтастықтағы сөйлемдер бір-бірімен тығыз байланысты болғандықтан, оларды жеке алып қарауға келмейді, коммуникативтік, т.б. қызметтерге басқа сөйлемдермен қарым-қатынасының нәтижесінде ғана ие болады. Мұндай байланыс түріне құрылған күрделі синтаксистік тұтастықтарды әдеби тілдің барлық стильдерінен табуға болады. Құрылымдық-семантикалық бірлік ретіндегі күрделі синтаксистік тұтастықтың өзіне тән құрылысы болады. Оның құрамындағы сөйлемдер бірыңғай қызметте болмайды. Ондағы негізгі ойды белгілеп, басқа сөйлемдерге қазық болып тұратын бір не екі сөйлем болады. Ол сөйлемдер көбіне күрделі синтаксистік тұтастықтың басқа бөлігінде орналасады да, басқаларға қарағанда өзіндік еркіндікке ие болып келеді. Ал қалған бөлігі сол негізгі бөлікте айтылған мазмұнды түрлі жағынан нақтылап, дәлелдеп, түсіндіріп тұрады және синтаксистік құрылымы жағынан соған тәуелді болады. Басқа бөлік күрделі синтаксистік тұтастықтың барлық мағынасын өзіне қысқа түрде жинақтайды. Негізгі басқы бөліктен бөтен күрделі синтаксистік тұтастықтың айқын белгіленген қорытушы бөлігі болады. Ол көбіне *сонымен, қорыта келгенде, сөйтіп* сөздерімен басталып, күрделі синтаксистік тұтастықтың аяқталғанын білдіріп тұрады. Қорытушы бөліктің де ортадағы бөліктен ерекшеленіп тұратын өзіндік синтаксистік тұлғасы болады. Бұл бөлікте сөздердің орын тәртібі, сөйлемнің құрылымы, алдыңғы сөйлеммен синтаксистік байланысу сипаты, модальдық планы өзгеріске ұшырайды, күрделі синтаксистік тұтастықтардың бәрінің бірдей мұндай басқы, ортаңғы, қорытушы бөліктерден тұруы шарт емес. Кейбір күрделі синтаксистік тұтастықтарда мұның бірі немесе бәрі болмауы мүмкін. Ол жазушының стиліне, шығарманың мақсат-міндетіне, тағы басқа жағдайларға байланысты.

Күрделі синтаксистік тұтастық - мәтіннің мүшеленуінің бірлігі, олар көркем мәтінде әр түрлі стильдік қызмет те атқаруы мүмкін.Күрделі синтаксистік тұтастықтар синтаксистің де, стилистиканың да, әдебиеттанудың да нысаны бола алады, себебі күрделі синтаксистік тұтастықтарда сөйлемнен тыс жердегі байланыстардың сыры ашылады. Көркем шығарма құрылымында күрделі синтаксистік тұтастықтар бір оқиғадан екінші оқиғаға, бір баяндаудан басқасына өтуді ұйымдастырып отыратын стильдік амал ретінде пайдаланылады. Күрделі синтаксистік тұтастық арқылы жазушының не кейіпкердің психологиялық жағдайы, көңіл күйі ашылады, белгілі бір оқиғаны суреттеу немесе кейіпкер портретін сипаттау ісі жүзеге асады. Ондайда күрделі синтаксистік тұтастықтар оқиғаның, автор ойының жалпы ұғымын ғана беріп

қоймай, түрлі экспрессивтік-эмоциялық қырларын, модальдық реңктерін және сол арқылы туатын түрлі ассоциацияларды қоса білдіреді.

Мәтіндегі сөйлемдердің байланысу амалдары, күрделі синтаксистік тұтастықтың жалпы құрылысы автор баяндауының жалпы тонына, шығарманың идеялық мазмұнына әсер етпей қоймайды.

Күрделі синтаксистік тұтастықтар шығарманың композициялық құрылымына, стильдік, көркемдік ерекшеліктеріне тікелей қатысты. Күрделі синтаксистік тұтастықта автор ой жүйесімен қатар оның әр түрлі экспрессивтік-эмоциялық, модальдік реңктері де беріледі.

Әуелде ауыр қылмыстыларға кешірім жасауды жоспарламаған Ораз Мұхамед зынданның жеке бөліктерін аралау үстінде жазалы жұрттың ешқайсысын да кеңшіліктен қақпады. Бәрі де жазалы емес, жапалы көрінген. Жапалы емес, жалалы (М. Мағауин)

Берілген мысалда күрделі синтаксистік тұтастық тізбекті байланысқа құрылған. Бірінші сөйлемдегі бір сөз екінші сөйлемде, екінші сөйлемнің бір сөзі үшінші сөйлемде қайталанып келіп отырады. Сол арқылы жазушы кейіпкерлер басындағы күйді мейлінше тереңдетіп, оқырман сезіміне әсерін күшейте түседі.

Әділ былтырғыдан көп өзгеріпті. Бойы өсіңкіреп, кішкене кекіл қойғаны өз алдына, жасына жетпей салмақты бола қалған. Аз сөйлейді, әр ісінде үлкен кісіге ұқсауға тырысады. Ауыл балаларымен көп ойнамайды (М. Мағауин).

Күрделі синтаксистік тұтастық кейіпкердің мінез құлқындағы өзгерісті беруге арналған. Мұнда барлық сөйлемдерге ұйтқы болып тұрған жалғыз сөз - Әділ.Ол тұтастықтың ең бірінші сөйлемінде айтылып, кейінгі сөйлемдердің барлығының баяндауыштарына ортақ бастауыш болып, оларды матап, бір-бірімен байланыстырып тұр. Күрделі синтаксистік тұтастықтар кейіпкер портретін жасауда ұтымды қолданылады.

Қырынан қарағанда қыз әп-әдемі болып көрінеді екен. Тайқылау біткен тар маңдайы да, артық-ауыс жерлері қырналып, қажетті қалыпқа түсірілген қою қара қасы да ұнасымды. Екі танауы делдиіңкі, келіссіз мұрны да қырлана қалғандай. Жалпақ, доғал иегі де қайтадан қашалғандай мүсінді.Тал бойына жараспай тұрған мүше – астыңғы ерні ісіңкі, Үстіңгі ерні түрік біткен үлкен ауыз ғана. Әйткенмен, Әлия дәл осы сәтте маған әжептәуір оңды қыз тәрізді көрінді (М. Мағауин).

Бұл мысалдардан күрделі синтаксистік тұтастықтарды белгілі бір стильдік мақсаттарға орай да қолданылғанын байқаймыз. Күрделі синтаксистік тұтастықтардың кейіпкер мінезін, портретін, іс-әрекетін дамытып, тереңдетіп беру үшін қолданады.

Көркем мәтіндегі күрделі синтаксистік тұтастық құрамының көлемі әрқилы. Онда екі сөйлемнен тұратын және әңгіменің тұтастай бір, бір жарым бетін алып жатқан бір ой төңірегіне топталған бірнеше сөйлемдердің жиынтығынан құралған, құрылысы жағынан күрделі боп келген синтаксистік тұтастықтар кездеседі. Оны құрайтын сөйлемдер құрылысы жағынан жай, күрделенген, құрмалас сөйлемдер болып келіп, сөздердің орын тәртібі, қайталанған сөздер, етістік баяндауыштардың жақтық және шақтық тұлғаларының біркелкілігі арқылы байланысып мәтін түзеді. Синтаксистік тұтастық құрамы көбінесе жақтық-шақтық тұлғаларының бірдей болып келуі арқылы байланысады.

Күзгі аспан сынаптай толықсып, аумалы-төкпелі боп тұрады. Әлгінде ғана балық көз бұлт жоқ әуе әп -сәтте-ақ тұлан тұтып, түнере қалған. Құбыладан жел тұрды. Қарағай басы сусылдап, дүние әлем- тапырық күйге көшті. Жел тулатқан айнакөлдің толқыны жағалауды былш-былш ұрғылайды, бірін-бірі қуып жарысады (О. Бөкей).

Берілген синтаксистік тұтастықтың құрамындағы сөйлемдер жақтық-шақтық тұлғаларының бірдей болып келуі арқылы байланысқан.

Күрделі синтаксистік тұтастықта негізгі ойды белгілеп, басқа сөйлемдерге «қазық» боп тұрған сөйлем әрдайым тұтастықтың кіріспе бөлігінде келеді. Ал қалған бөліктерде «ой қазығындағы» айтылған мазмұн нақтыланып, дәлелденіп, түсіндіріледі және қорытынды жасалынады.

«Мазмұн, идея, ой, пікір айту тек жеке сөйлемдер арқылы ғана емес көптеген сөйлем топтары арқылы беріледі. Ол сөйлемдер қалай болса солай ретсіз емес, мағыналық жағынан бір-бірімен байланысып, тұтас бір жүйелі ойды білдіреді. Әрбір жеке сөйлем оқшауланып қалмай, осындай күрделі бірліктердің біріне қатысты болып келеді.

Абзац – мәтін құрылымындағы негізгі бірліктердің бірі. Мәтін ішіндегі абзацты ақиқат көріністің логикалық көшірме бейнесі деп тануға болады. Абзац құрамындағы сөздер арнайы лексикалық құралдар арқылы өзара байланыста болады. Бір абзацқа енетін сөйлемдер бір немесе

бірнеше өзара байланысты микротақырыпты суреттейді.

Абзац мәтін мазмұнын жақсы меңгеруге және есте сақтауға ықпал етеді. Мәтінді абзацтарға бөліп беру ой желісін дұрыс дамытуға, жүйелеуге мүмкіндік туғызады. Абзац ойды жинақтап, аяқтауға қызмет етеді. Бірақ абзацтардың бәрі аяқталған ойды білдіре бермейді. Кейбір ғалымдар мұны абзац құрудағы кемшіліктерге жатқызады. Абзац көлемі әр түрлі болып келеді. Кейде бір абзац бір ғана сөйлемнен тұратын болса, кейбір абзацтар бірнеше бетке дейін созылады.

Мәтіннің жалпы құрылымындағы орнына байланысты абзацтар кіріспе, медиалды (ортаңғы) және қорытынды абзацтар болып бөлінеді [3, 21 б.].

Абзац - мәтіннің синтаксистік және мазмұндық құрылымының бірлігі. Мәтін абзацтары функционалдық мағыналық сипатына байланысты суреттеу абзацы, пайымдау, баяндау абзацтары болып жіктеледі.

Мысалы, М. Әуезовтің «Қараш-қараш оқиғасы» повесінен алынған мына абзацты қарастырсақ:

Жаза тынымсыз. Тепкі мен қамшы, боқтық пен зорлық, бар қорлығын етіп жатыр. Басы мен ұлы денесінің ешбір жерін талғаған жан жоқ. Өкпеге де, бетке де етіктерінің өкшесі, бүктеп ұрған қамшы да саябырсыз, толассыз тиіп, көз алдынан дамылсыз нажағай ойнағандай от ұшқындарын жарқ-жұрқ ұшырып жатыр. Бұл күй азғантай уақытқа ғана созылғанын сезеді. Содан әрі Бақтығұл ешнәрседен хабарсыз: қара түнде бір зынданға, я үлкен қара құзға лақтырылғандай; обыр-тажал жұтып кеткендей; үлкен меңіреу жоқтыққа бір-ақ батып кетті. Ақырғы ғана рет көз алдынан бір жарық лап етіп барып, шұғылына кесіліп сөніп қалғандай. Сол соңғы секундте шекесінен тыз етіп тиіп өткен біздей өткір шаншуды ғана сезіп қалды. Ең соңғы сезім ұшығы сонымен таусылды (М. Әуезов).

Функционалды-мағыналық сипатына қарай бұл абзац баяндау абзацына жатады, құрылымдық жағынан ортаңғы абзацтардың бірі.

О. Бүркіт абзацтың үш түрлі ерекшелігін атап көрсетеді:

абзац – стильдік-экспрессивтік қызмет атқаратын тілдік құрылым, мәтіннің бөлшегі;

абзац - әдеби –композициялық құбылыс;

абзац – мәтін құрылымындағы графикалық белгі [4, 37 б.].

Абзацтың бұл ерекшеліктері оның мәтіндегі қызметінен туындайды. Абзац белгілі бір дәрежеде микромәтіннің құрамына кіреді. Бірақ оны микромәтінмен бірдей дәрежеде алып қарауға болмайды. Себебі, белгілі бір көркем шығармада бір микромәтін екі немесе одан да көп абзацтардан құралуы мүмкін. Бұл жағдайда абзац микромәтіннің бөлшегі ретінде танылады. Ал кейде абзац пен микромәтін өлшемі бірдей дәрежеде болып келеді. Үшінші бір жағдайда абзац қатарлас микромәтіндерді бір-бірімен байланыстырып, олардағы мағына желісмен сабақтастыру қызметін атқарады. Бұл – абзацтың микромәтіннен де үлкен бірлік ретінде қарастырылуы.

Зерттеушілердің бірқатары абзацтың күрделі синтаксистік тұтастықтан айырмашылығы: ол мағыналық-құрылымдық бірлік емес, стилистикалық-композициялық бірлік деп есептейді. Бірнеше сөйлемнен құралған абзацтар көбіне өзінің шекарасы жағынан күрделі синтаксистік тұтастықтармен сәйкес келеді. Мұндай абзацтар стилистикалық дербес абзацтар болып табылады. Абзацтар бір сөйлемнен де, бірнеше күрделі синтаксистік тұтастықтан да тұруы мүмкін. Абзац пен күрделі синтаксистік тұтастықтың шекаралық сәйкес келуі ғылыми стильмен ресми стильге тән. Ал көркем әдебиет стилі мен публицистикалық стильде олар үнемі сәйкес келе бермейді. Оларда күрделі синтаксистік тұтастық пен абзацтың сәйкес келуі де, абзацтың бірнеше күрделі синтаксистік тұтастықты қамтуы да немесе күрделі синтаксистік тұтастықтың бірнеше абзацты қамтуы да кездесе береді.

Абзац мәтін құрылымында стильдік-экспрессивтік қызмет те атқарады. Жазушы бұл тәсілді белгілі бір стильдік –көркемдік мақсаттарға орай қолданады. Автор жеке сөйлемдердің әрқайсысын абзацқа бөліп беру арқылы әр сөйлемді ерекшелеп көрсетіп, онда айтылған ойға оқырман назарын аудартады. Ой жинақылығына негізделген мұндай сөйлемдер көп мағынаны, көп ойды өз бойына жасырып тұрады. Сонымен қатар сөйлемдегі ойдың оқырманға эмоциялық әсерін күшейтеді, әрі шығарманың көркемдігіне әсер етеді, бірсарынды баяндауға өзгешелік енгізеді. Абзац ұтымды стильдік тәсіл болып табылады.

Ақмола, Қарқаралы, Аягөз округтерінің ішкі тыныштығы бақылансын.

Осы үш округ ауылдары оңтүстіктегі Бетпақдалаға дейін көшкенінде, солардың қорғанышы болсын.

Шекараны үнемі бақылап тұрсын. Қазақтарды шекарадан әрі қарай жаққа өткізбесін. Басқа жұртты да шекарадан бері қарай кіргізбесін.

Осы үш округтың жерімен көшкен керуенді ұры-қарыдан, шапқыншылардан қорғасын (І. Есенберлин).

Келтірілген үзінді төрт абзацтан тұрады. Абзацтардың бәрі келте қайырылған, екі үш сөйлемнен ғана құралған. Автордың бұлайша төрт абзац етіп беру себебі, әрбір абзацтағы ойға оқырманның назарын аударуды көздеген. Алғашқы абзацпен екінші және төртінші абзац осы үш округтың деген сөз тіркесінің қайталанып келуі арқылы байланысқан.

Әлі ыстығы толарси қоймаған желтоқсанның аяқ кез еді. Қызғалдақ, сарғалдақ, бақбақ, лала, жаушымылдықтар гүлденіп біткен, бетеге, көкпек сарғылт тартып, итмұрын, жуа, қарабауыр, жалбыз, қарақарақат, қызыл қарақаттар қата бастаған. Арқа жерінде сирек кездесетін түйе тікеннің жапырақтары түсіп, сабы серейіп, басы домалана ербиіп, шытыр, қарабауыр, шырғанақ тарамыстана түскен. Есі өзенінің жағасында ойдым-ойдым боп бітетін тал, шетен, Сарыағаш, қайың, аршалардың жазғытұрымғы жасыл жапырақтары сарғылттанып, ал кейбіреулері үнемі соққан желдің екпініне шыдай алмай сидия қалған. Соңғы екі жыл ішінде Құдайменді балалары Ақмола бекінісінен ұзап көшуден қорқып, бұл араға қонбағандықтан, күзгі шөп әлі тың.

Бұл арада кішкентай көкторғай, бөдене, көксерке, жағалтай кекілік, балтатұмсық, шілден бастап, үлкендігі анау-мынау қозы-лақтан кем емес, қарақаз, бірқазан, дуадақ, қарабай, қырғауыл мол болатын. Қазақ даласының өзге жерінде сирек кездесетін жайра, тағанақ, сақалта, алақұмай, көк қарға, қодас қоңылтырды да іздеген адам табатын. Көлдерінде қаз-үйрек, аққу, қарақу тыным алмай сыңсып ән салатын.

Қазақ даласында жайшылықта мол кездесетін қоян, қасқыр, түлкі. Қарсақ, борсық, суыр, ақтиін, күзендерден басқа, бұл арада ақкіс, қарағанның қара түлкісі, қырдың қызыл түлкісі, көл, өзендерінің жағасында сусар, құндыз, бұлғын да ұшырайды. Кейде әлдеқалай жем іздеп келген сілеусін мен шиебөрі де кездеседі.

Осы араға Зейнептің ауылы келіп қонған (І. Есенберлин)..

Автор жеке абзацтарда өсімдік түрлерінің, аңдары мен құстарының көптігін, сол арқылы табиғаттың байлығын, әсемдігін суреттеген. Алғашқы абзацта сол төңіректегі өсімдік түрлерін сипаттау арқылы табиғат суретін берсе, екінші абзацта құстарды, үшініші абзац сол жердің жануарларын сипаттауға арналады. Сонан соң барып Зейнеп ауылының сол жерге көшіп келгендігі хабарланады. Абзацтарда *осы араға* деген сөз қайталанып келіп оларды бір бірімен байланыстыру қызметін атқарады. Бұл мысалда үш абзац бірігіп, бір күрделі синтаксистік тұтастықты құрайды.

Іштегі баланың қайғысы үш ай қыс Қыжымкүлдің ақыл-ойын шәліге түскен күйедей жеді.

Іштегі баланың қайғысы үш ай көктем Қыжымкүлдің зердесін отқа түскен асықтай күйдіріп, құйқадай қарайтты (Д. Исабеков).

Берілген екі сөйлем әрқайсысы жеке абзац түрінде берілген. Әрқайсысы *іштегі баланың қайғысы* тіркесінен басталады. Автор оқырман назарын баса аударғысы келген ойды жеке абзац түрінде береді, ойдың әсерлілігін, шығарма тілінің көркемдігін арттырады. Синтаксистік қайталау арқылы байланысқан екі абзац біріндегі ойды екіншісі одан әрі дамыта түсу, сөйтіп мәтіндегі ой жалғастығына, мазмұн тұтастығына қызмет етеді. Сонымен қатар кейіпкер басындағы психологиялық жағдайдың өрши түскенін аңдатуда ерекше стилистикалық тәсіл болып тұр. Бұл мысалдардан мәтін құрылымындағы абзацтың көпқырлы қызметін аңғарамыз. Ол мәтіннің құрылымдық бөлшегі болып танылатын күрделі синтакисистік тұтастықтарды берудің тәсілі ғана емес, сонымен қатар мәтін байласымына, мәтін тұтастығына да қызмет етеді. Сондай-ақ мәтін көркемігіне, әсерлілігіне әсер ететін стилистикалық амал бола алады.

Мәтін - лингвистикалық тұрғыдан сипатталуы өте қиын, күрделі нысан, өйткені оның мазмұны оны құрайтын абзац немесе күрделі синтаксистік тұтастықтардың жай ғана қосындысы емес. Оның мән-мағынасы тек лингвистикалық нақты бірліктер ғана емес, солармен қатар сол кезеңдегі түрлі экстралингвистикалық факторлармен де байланыста болады. Ол белгілі бір мақсатты көздейтін, белгілі бір адресатқа арналған ақпардан тұрады, сондықтан да оның қалыптасқан формасы, қабылдап, түсінуге лайықталған тілдік құрылымы болады, яғни мәтін құрайтын немесе түзетін кез келген элемент қалай болса солай орналаспайды, олардың арасында белгілі бір байланыс болады да, әрқайсысы мәтіннің тұтастығын қамтамасыз етуде арнаулы қызмет атқарады.

Мәтіннің негізгі сипаттарының бірі – мағыналық тұтастығы. Мәтінді тұтастай алғанда бір ғана мазмұнға ие, өзара логикалық және грамматикалық байланыстағы әр түрлі тілдік бірліктерден құралған көп деңгейлі құрылым деп тануға болады. Мәтіннің мағыналық тұтастығы оның бойында

кезесетін «тірек сөздермен» тікелей байланысты.

Кез келген макромәтін микромәтіндердің жиынтығынан құралады. Олардың арасында тығыз байланыс болады. Ол байланыс түрлі тілдік құралдар арқылы жүзеге асады. Сол байланыстың үлкен бір бөлігін семантикалық байланыс құрайды. Микромәтіндердің мазмұндас келуі, олардың араға бірнеше микромәтіндер, тіпті кейде бірнеше макромәтіндер тастап, мағына сабақтастығын жалғастыруы мәтін байланыстығының белгісі болып саналады. Микромәтін – мәтіннің белгілі бір мазмұнға, логикалық ойға құрылған шағын бөлшектері. Микромәтін өз ішінен одан әрі абзацтарға бөлшектене алады. Микромәтінді кейбір зерттеулерде күрделі синтаксистік тұтастық, абзац, фразадан тыс бірлік деп те атайды. Алайда микромәтін мен күрделі синтаксистік тұтастықты бір ұғым деп қарастыруға болмайды. Абзацтың микромәтінге қатысы да тең дәрежеде емес. Мәтін архитектоникасы ұғымы мәтіннің абсолют басы, мәтіннің абсолют соңы, фразадан тыс бірлік ұғымдарымен тығыз байланысты келеді. Мәтіннің абсолют басы мен абзац тығыз байланысты келеді. Себебі, мәтіннің абсолют басының құрылымдық-архитектоникалық қызметі абзац көлемінде жүзеге асады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

6. Серғалиев М. Мүсірепова Б. Күрделі синтаксистік тұтастық. – Алматы, 1989. – 26 б.
7. Шалабаев Б. Күрделі синтаксистік тұтастық // Қазақ филологиясы. –Алматы, 1975. – II –кітап. – 75-78 б.б.
8. Жұбанов А. Мәтін абзацтарын заттық-логикалық мазмұн тұрғысынан зерделеу // ҚР ҰҒА Хабарлары. – 2004. –№4, – 21-28 бб.
9. Бүркітов О. Қазақ тіліндегі қайталамалардың лингвостилистикалық жүйесі: филол.ғыл.докт. ... дисс. – Алматы, 2002. – 277 б.

ӘОК 81-22



Бекназарова Ұ.Ө.
докторант,
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті
Қызылорда,
e-mail: becnazarova@mail.ru

КОНЦЕПТУАЛДЫ МЕТАФОРАЛАР НЕГІЗІ – АВТОРЛЫҚ МЕТАФОРАЛАР (Маралтай Райымбекұлы поэзиясы негізінде)

Мақалада метафораның теориясын қалыптастыруға арнайы зерттеулер жүргізіліп, оның тілдегі қызметі мен термин жасау аясында қарастырып жүрген зерттеушілердің тұжырымдары мен пайымдауларына түсінік беріледі. Сонымен қатар, ғалымдардың қарастырылып жүрген метафоралық жіктемелері топтастырылады. Метафора тілде әмбебап құбылыс ретінде жан-жақты зерттеліп жүргендіктен, қарастырылып жүрген концептуалды метафораның қалыптасу негізін авторлық метафора тұрғысынан ашуға талпыныс жасалады, яғни метафораның ерекшеліктері мен түрлерін ескере отырып, ақынның өзіндік поэтикалық танымындағы метафораларға талдау жасалады. Метафоралардың ерекшеліктерін көрсету үшін көрнекті ақын, өткен ғасырдың тоқсаныншы жылдары әдебиетке ерекше екпінмен келген Маралтай Райымбекұлының жүректен шыққан дауылды жырларынан мысалдар алынды. Автордың өмірдегі затқа тән өзгешелікпен салыстырылатын өзіндік қолтаңбасын бейнелейтін метафоралы тіркестері танымдық әрекеттің негізінде пайда болған метафоралар деп атадық. Бұл метафоралар ақынның ұлттық танымы мен рухани дүниесінің бейнесін көркем тілмен, күрделі қисынмен шебер үйлестіріп берген ерекше үлгісі болып саналады. Метафораның концептуалдық болымысына ақынның дүниетаным тұрғысынан келу, метафора тудырудағы ақынның ойлау дәрежесі мен сана сезімін, дүниені қабылдаудағы ерекшелігі талданды.

Түйін сөздер: метафора, авторлық метафора, тілдік метафора, танымдық метафора.

Бекназарова У.У.
докторант по специальности Казахский язык и литература,
Кызылординский государственный университер имени Коркыт Ата,
Кызылорда,
e-mail: becnazarova@mail.ru

ОСНОВА КОНЦЕПТУАЛЬНОЙ МЕТАФОРЫ -АВТОРСКАЯ МЕТАФОРА (по мотивам поэзии Маралтая Райымбекулы)

В данной статье рассматривается формирование теории метафоры, выводы и суждений исследователей. Рассматриваемые метафорические категории группируется. Метафора, является универсальным феноменом и рассматривающаяся когнитивная метафора является не только в лингвистическом аспекте, но и со всеми науками которая раскрывает все свое существование. И в этом исследование делается попытка раскрыть что основа возникновения когнитивной метафоры является авторская метафора. Чтобы продемонстрировать оссобенности возникновение когнитивной метафоры были применены душераздирающие стихотворении Маралтая Райымбекулы, которая является известным поэтом девяностых годов прошлого века. Метафорические композиции, отражающие самоподписсанный автограф автора по сравнению со спецификой жизни возникающие на основе познавательной деятельности, представляют собой метафоры. Эти метафоры является исключительно особенным примером поэта, который сочетает картину национального познания с духовным миром. А так же, концептуальный аспект метафоры анализировалься взглядом поэта на мировозрение при создании метафоры, особенности мышления и познания поэта.

Ключевые слова: метафора, авторская метафора, языковая метафора, когнитивная метафора.

Beknazarova U.U.
doctoral student of Kazakh language and literature,
Korkyt Ata Kyzylorda State University,
Kyzylorda,
e.mail: becnazarova@mail.ru

BASIS OF CONCEPTUAL METAPHOR IS AUTHOR'S METAPHOR (based on the poetry of Maraltai Raiymbekuly)

This article discusses the formation of the theory of metaphor, furthermore, the judgments and results of the researchers. The considered metaphoric categories are grouped. The metaphor is a universal phenomenon; moreover, considering cognitive metaphor is not only in linguistic aspect, but with all the sciences that reveals its entire existence. And in this study an attempt is made to uncover that the basis of the emergence of cognitive metaphor is the author's metaphor. In order to demonstrate the emergence of a cognitive metaphor were used the heartbreaking poems of Maraltai Raimbekuly, who is a famous poet of the nineties century. Metaphoric compositions reflecting the author's auto singed autograph compared to the specifics of life are considered to be arising from cognitive activity. These metaphors are an exceptional example of a masterpiece that combines the expressions of the national cognition and spiritual world of the poet with art. Furthermore, the conceptual aspect of metaphor was analyzed by the poet's view of the world when creating a metaphor, the peculiarities of thinking and cognition of the poet.

Key words: metaphor, author's metaphor, language metaphor, cognitive metaphor.

КІРІСПЕ

Көркемдік деңгейдің жоғары болуы – кез-келген ақын-жазушының шығармасына қойылатын басты тілдік талап. Өйткені белгілі бір туындыны көркем деп тану үшін ол шығарма көркемдік талаптарға толық жауап беруі тиіс. Сонымен бірге көркемдік талабы Р.Сыздық айтқандай: «...өлең тілінің сыртқы жылтырақтығы емес, көркемдік, ең алдымен, мазмұн мен қалыптың (форманың) сәйкестігі, яғни ой мен тілдің гармониясы: ақын идеясын білдірген сөздердің оқырман сезіміне әсер ететін экспрессиялылығы мен эмоциялылығы» болуы керек [Сыздық Р., 2014, 9 б.].

Метафора тілде әмбебап құбылыс ретінде тек лингвистикалық аспектіде ғана емес, адам танымы мен ойлауына қатысты философия, психолигвистика, когнитивті лингвистика, логика сияқты ғылымдармен байланыстырылып, жан-жақты зерттеліп жүр. Әлемдік тіл білімінде метафораның табиғаты адамның білім қорының құрылымдық жүйесімен байланыстыра қарастырылады. Тіл білімі, әдебиеттану терминдері сөздіктерінде метафораға келесідей анықтамалар беріліп жүр. «Тіл білімі сөздігінде»: «Метафора (грекше metaphora – қазақша «ауысу») – сыртқы не ішкі белгілеріндегі (тұлғасындағы, атқаратын қызметіндегі, т.б.) ұқсастыққа қарап, бір зат атауының басқа бір затқа атау болуына байланысты сөз мағынасының ауысуы» [Сүлейменова Э.Д., 1988, 220 б.]. «Лингвистикалық түсіндірме сөздігікте» «Метафора – белгілі бір топқа жататын заттар мен ұғымдардың, я болмаса құбылыстардың атауларының белгілі бір ұқсастық немесе ортақ сипаттарының болуына байланысты, екінші бір топқа жататын заттар мен ұғымдарды немесе құбылыстарды сипаттау және атау үшін қолданылатын троп түрі» [Салқынбай А., Абақан Е., 1998, 124 б].

ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗДЕР

Ғалым Р.Барлыбаевтың зерттеуінде «Ауысу екі түрлі қызмет атқарады: көркем сөз тудыру және заттар мен құбылыстардың атауларын қайта атау» деп метафораның қолданылу сипатына қарай екі түрге бөледі:

1. Тілдік метафора
2. Поэтикалық (сөйлеу кезінде туындайтын мәнмәтіндік) метафора [Салқынбай А., Абақан Е., 1998, 125 б.].

Тілдік метафора сөзге жаңа мағына қосып, оның семантикалық шеңберін кеңейтіп, әрдайым үздіксіз дамып отырады. Тілдік метафораны жалпыхалықтық сипатына қарай дәстүрлі метафора деп те атайды.

Дәстүрлі метафоралардың мағынасы халықтың таным-түсінігі, ой-өрісі, тіршілігі мен тұрмысына байланысты. Олар мағынасы көпшілікке түсінікті, жиі қолданысқа түсетін бейнелі метафоралар. Дәстүрлі метафораның авторы жоқ. Олар – мақал-мәтелдер тәрізді халық қазынасы.

Зерттеуші Б.Хасанов қазақ тіліндегі метафораларды жасалуы жағынан морфологиялық ерекшеліктерді негізге ала отырып, жеті түрге бөліп қарастырады: зат есім метафоралары, сын

есім метафоралары, етістік метафорасы, үстеуден болған метафоралар, еліктеуіш сөздерден болған метафоралар, сан есімнің метафоралы қолданылуы, есімдіктердің метафоралық қолданылуы [Барлыбаев Р., 1963, 61 б.].

Авторлық метафора жөнінде сөз қозғағанда академик Р.Сыздықтың мына пікірін еске алған мақұл: «Поэтикалық тіл әрдайым метафора, эпитет, теңеу сияқты көріктеу құралдарының санымен (көптігімен), тіпті сапасымен (аса көріктілігімен) танылмайды, суреткердің өз міндетіне алған эстетикалық талаптарына сәйкес болмысты тіл арқылы әсерлі де бейнелі түрде көрсете білуінен танылады. Ал әсерлілік пен бейнелілік көркем әдебиетте, оның ішінде поэзияда әрқашан образды метафора, теңеулермен берілмей, ешбір экспрессивтік бояуы жоқ сөздермен немесе сөз тіркестерімен берілуі де мүмкін» [Сыздық Р., 2014., 9 б.].

Метафора – көркем сөздің, соның ішінде поэзияның негізгі көрсеткіші, ол автордың ғаламды өзіндік тануының құралы ретінде пайдаланылады.

Авторлық метафора арқылы жазушының немесе ақынның тілдік тұлғасы, оның қолданыстарының табиғаты кең көрінеді. Ақын өзіне тән жеке қолданыстар арқылы халықтың ұлттық танымын сөзбен береді. Оның жекелік сөз мәнерінде ұлтқа тән болмысты жинақтаушы қасиет болады.

Тағы бір нақтылап алатын тұс – тілдік метафора мен авторлық метафоралардың, сондай-ақ авторлық метафоралардың соған ұқсас келетін бірліктерден ара жігін ашып алу мәселесі. Тілдік метафораның семантикалық шеңберінің кең болатындығы мәлім, олар жалпыхалықтық тілге сіңісіп, көптің игілігіне айналып кеткен сөз қолданыстары. Ал авторлық метафораның жөні бөлек. Зерттеушілер авторлық метафора жөнінде былай деп жазады: «Жеке қолданыстағы (индивидуалды) метафора белгілі бір ақынның я жазушының туындысында өмір сүреді. Бұлар сөздікте сөздік мақаланың мазмұнына ене алмайды. Белгілі контексте ғана ұшырасатын сөздің келтірінді мағынасы қашанда әр автордың өзіндік ерекшелігін көрсетеді». «Қазақ тілінің стилистикасы» оқулығында: «Метафора біткеннің бәрі бірдей жалпылық сипатқа алып келе бермейді... Демек, кей сөздің метафоралық мағынасы белгілі бір стильде контекстік қана болып келеді, яғни белгілі бір аяда ғана көрінеді. Мұндай контекстік метафора көбінесе көркем әдебиет стилі мен публицистикалық стильде байқалады. Ол әр автордың өзіндік сөз қолдану шеберлігімен байланысты мәселе» [Хасанов Б., 1966, 88 б.]. Д.Әлкебаева болса метафораның жалпы және авторлық қолданыстағы метафоралар болып бөлінетінін атап көрсетеді. Келтірілген тұжырымдардан-ақ авторлық метафораны түсінуде, оны атауда соншалықты бірізділіктің жоқтығын аңғарамыз. Авторлық метафора бірде контекстік метафора, енді бірде индивидуалды-жекелік метафора тәрізді атаулармен қолданылады [Балақаев М., 2006, 110 б.].

Авторлық метафораға қойылатын талап, әрине, оның атауынан да көрініп тұрғандай автордың сөз қолдану даралығы, өзіндік мәнері метафоралық қолданыста болуы қажет. Сондай-ақ мұндай қолданыстардың дәстүрлі қолданысқа айналу мүмкіндігі де бар екенін есте ұстаған жөн.

Авторлық метфораларды кейбір зерттеушілеріміз окказионал қолданыстар деп те жүр. Бірақ та екеуінің ара жігін ажыратып алған жөн. Окказионал қолданыстарға өткінші , бір-ақ рет қолданылу сипаты тән, олардың дәстүрлі қолданыстарға айналуы екіталай. Ал авторлық метафоралардың тілдік, яғни дәстүрлі қолданыстарға айналуы әбден мүмкін, бірақ олардың авторлық екендігі байқалып тұрады, тіпті қай автордың қашан қолданғанына дейін білуге болады.

Қазақ тіл білімінде авторлық метафора мәселесі әрдайым сөз болып отырған. С.Е.Кәрібаева «С.Мұқанов поэзиясындағы авторлық метафоралар (когнитивтік аспект)» атты диссертациясын жазса [Әлкебаева Д., 2014], А.Д.Есқараева «З.Шүкіровтің поэзиялық шығармаларындағы метафоралық қолданыстар» атты диссертациясында авторлық метафораға кеңінен тоқталады [Кәрібаева С.Е., 2010]. Адамның ойлау жүйесімен сөздердің жасалуын зерделеуде метафораны зерттеуші А.Сыбанбаева «Адамның ақыл-ойы салыстыруға келе бермейтін семантикалық концептерді (ұғымдарды) салыстырудың нәтижесінде метафора туындайды [Сыбанбаева А., 2002]. Және метафораның жасалу механизмін зерттеу — адамның ойлау процесін зерттеу деген сөз» деген анықтама береді [Есқараева А.Д., 2003, 22 б.].

НӘТИЖЕЛЕР МЕН ТАЛҚЫЛАУЛАР

Жоғарыда келтірілген метафоралық жіктемеге қоса метафораларды былай топтастыруды көрсетуге болады:

- Жекелік-авторлық;
- Антропоморфтық;
- Зооморфтық;
- Генитив

- Синестезия (кинестезия).

Жекелік-авторлық метафоралар – мағына ауысуындағы субъективті семалардың басымдығымен айқындалады: *сұм үміт, көтерем бақыт.*

Антропоморфтық метафоралар – адамға тән қасиеттердің жан-жануарларға немесе жансыз заттарға телінуі: *кербез тау, тентек теңіз, сырлас бұлт, т.б.*

Зооморфтық метафоралар – керісінше, жан-жануарларға тән белгілердің адамға немесе жансыз заттарға телінуі: *айғырдай кісінеген бұлт, мешкей зауыт.*

Генитив метафоралар – ілік септігі мен тәуелді тұлғада қолданылады: *күйдің кілті, қайғының дауылы.*

Синестезия – тілдік метафора, сезімдік, сенсорлық белгілердің семилияцияланыуынан болады: *улы ой, тәтті өмір, құрғақ сөз т.б.*

Метафораның жоғарыдан аталған ерекшеліктері мен түрлерін ескер отырып, қазіргі заман әдебиетінің көрнекті өкілі, поэзия тарланы Маралтай Райымбекұлының [Райымбекұлы М., 2014] поэзиялық шығармаларындағы авторлық метафораларға талдау жасап көрейік.

Ақынның «Баба түкті шашты Әзіз бен Баба ата» өлеңінде:

...Ғазиздің әзиз көзі жасқа толды,

Қалың жұрт діннен безген қасқа болды... – деген шумақта қолданылған «әзиз көз» деген тіркестегі «әзиз» сөзінің мағынасы – батыл, күшті. Сонда «батыл көз жасқа толды» деу арқылы мықтының да әлсіз тұсы бар екенін айшықты сөз тіркесі арқылы ұтымды жеткізеді ақын.

Осы өлеңнің келесі бір жерінде «жасыл ту» деген тіркес кездеседі *(...Арманы жер жүзіне желбіретуі, Хазірет Мұхаммедтің жасыл туын)*. Ақынның «ақ ту, қызыл ту» деген тіркестерді емес, «жасыл ту» тіркесін қолдануының басты себебі – Пайғамбарымыздың (с.ғ.с) ең сүйікті түсі жасыл түс болғандығында деп білеміз. Біз, көбінесе, «ақ туын желбіретіп», «ақ туымен аттандап» деген қолданыстарды жиі ұшыратамыз. «Жасыл ту» – ақын қолданысындағы өзіндік ерекшелік деуге болады.

...Күн шығып Келіншектау нұр еміп бір

Барады бар далаға гүл өніп, гүл... – дегендегі «Келіншектау нұр еміп бір» деген тіркеске назар аударсақ, автор қолданысындағы тағы бір жаңалықты байқаймыз. «Келіншек» пен «Ана» ұғымдары егіз екені белгілі. Осыған байланысты адамға тән «емшек ему» деген қолданыс та бар екені рас. Алайда, осы ұғымды жансыз табиғатқа тән етіп ауыстыруды ақын шығармасынан көрдік. Өлеңдегі «нұр ему» деген қолданыстың астарында таудың күн нұрынан *«жылулық пен мейірім алып, жан-жағына шуақ шашып»* тұрған әдемі көрінісін кез келген оқырман түсінсе керек.

...Ғаламат солай басталды бір сәт,

Құйғытып кеттім тастарды турап... шумағының соңындағы «тастарды турап» тіркесінің мағынасына үңіле қарасақ, дәстүрлі қолданыста тек тұрмыста кездесетін «нан турау, ет турау» деген тіркестердің мағынасынан тіпті алшақ жатқанын байқаймыз. Тасты турау мүмкін емес, мұнда ақынның ішкі әлемінде аңсау, қалау, биікке ұмтылыс бар. Тасты адамның «нанша» турай алуы мүмкін емес, бірақ ақын аңыздағы тарпаң тұлғалы кентавр болуды армандай отырып, қазіргі адамдардың қолынан келмейтін дүниелерді жасай алатынына сенеді. (Кентавр тура мағынасында емес, қазіргі адамдардың майдаланып бара жатқанына күйінген ақынның жанайғайы).

Ақынның «Бір қыз туралы аңыз» өлеңінде:

...*Сөнген қызды ауыл болып көмгенбіз,*

Өлген қыздың өліміне сенгенбіз... – деген өлең шумақтағы «сөнген қыз» тіркесі әдеттегі «оттың сөнуі» мен «өмірдің аяқталуын» паралель қоя отырып, автордың өзіне ғана тән метафоралық қолданысты («сөнген қыз») шебер пайдаланғанын көрсетеді. «Сөнген от» оттың өмірінің аяқталғанын көрсетсе, «сөнген қыз» қыз баласының өмірден өткенін, өмірінің аяқталғанын көрсетіп тұр. Және жас кезінде адамдар от сияқты лапылдап, лаулап жанады. Жас қыздың лапылдап жанып тұрған шағында өмірден өтуі, лаулап жанған оттың кенет сөнуімен астарлас.

Өзінің туған жері Таразға арналған «Көне Тараз» өлеңінің алғашқы шумағын:

Ниет еткен мұсылмандай намазға
Ниет етіп ғазал төктім қағазға
Ғасырлардың саусағындай нұр шашқан

Гаухар жүзік Таразға... – деп бастайды. Осындағы «гаухар жүзік Таразға» деген тіркесімде киелі, көне қала Таразды тастардың асылы гаухармен алмастырады. Гаухар тас қандай қымбат болса, Тараздың да баға жетпес байлығымыз екенін дәлелдейді.

Жез қоңырау сөйлейтін күз келгенде,

Күз келгенде,

Мектепке біз келгенде... – деп басталатын «Жез қоңырау» атты өлеңінде ақынның «жез қоңырауды сөйлетуі» өлең мазмұнына әр беріп, оның оқырманға әсерін күшейтіп тұрғаны сөзсіз. Жазғы демалыс бойы үнсіз қалған қоңыраудың қағылуын, ұзақ уақыт бойы үнсіздікте болған адамның марқайып тіл қатуымен қатар алып бейнелеу де автордың өзіне ғана тән шеберлік деп түсінеміз.

Көңіл күй лирикасына құрылған «Күзгі палитра» өлеңіндегі:

...Түндерім тұр - сұры қашып сұрланып,

Гүлдерім тұр – қабақтарын түнерте... – деген шумақтағы «сұры қашып сұрланған түн» және «қабағын түнерткен гүлдер» – табиғаттың бейнесін адамның көңіл күйімен салыстыра суреттеу арқылы жан-жағында болып жатқан дүниелерге табиғаттың да риза еместігін көрсетеді. Ақын жүрегі бұл өлеңде жаралы. Ол өмірден өткен достарын қоңыр күзде еске алады. Қоңыр күз сағыныш кезі. Көңілсіз жанының суретін ол табиғаттың көңілсіз кейпімен салғастыра отырып әсерлі суреттейді.

Сондай-ақ:

...Бұл ақ қайың – қайың емес, бір кезде,

Жүрегіне жара түскен меңді қыз – деген үзіндіде қайыңды жүрегіне жара түскен меңді қызға алмастырады. Себебі ақ қайыңның діңгегіндегі қара дақтарды ақын жүректегі мұңның дағымен қатар алып қарайды. Бұл жерде де ақын өзінің ішкі жан сезімін табиғатпен астарластырып бейнелейді.

«Қаңғыбас 1» деген өлеңінде кездескен:

Бауыр, Ана, Әке өлген –

Ақ ажалдың азығы» – деген үзіндіде «ажалдың жетегі», «ажал аузы» деген дәстүрлі метафоралық тіркестерден өзгеше «ажал азығы» деген ақынның авторлық метафорасын кездестіреміз. Ажалды жыртқыш аңмен салыстыру арқылы адамдар төрт түлік малды өзіне азық етсе, ажал адамды өзіне азық ететінін түсіндіреді. Сондай-ақ, *«...Іші – жылан, сырты – абыз, Түгі де жоқ бітірген»* деп кейбір ақын ағаларына ренішін адамның іші мен сыртын жылан мен абызға алмастыру арқылы, улы жаратылыс иесі мен даналықты қарама-қарсы қою арқылы білдіреді.

Трагедиялық «Қызыл өлең» атты өлеңінің:

...Апам сосын қара киіп қамығып,

Қара ұлы мен шалын ойлап зарығып,

Жоқтау айтып отырушы еді, оны да –

Қара дауыл қағып кетті, қағынып... – деген шумағында ақын «қара» сөзін символ ретінде алады. «Қара» – қайғының, қазаның символы. «Қара дауыл қағып кетті қағынып» деп жансыз табиғат бейнесін сұм, залым дүниемен алмастырып, шебер суреттеп берген. Дауылды сол мезетте адам баласына қарсы қою арқылы, ажал себепкері ретінде танытқан. «Дауыл», «өмір дауылы» ұғымдары адам өмірінде кездесетін «қиындықтарды» суреттеуге ақынға көмекке келген.

Оңтүстік Астана, еліміздің мәдениет ошағы саналатын Алматы қаласына арнаған «Алматы» өлеңінде:

...Ұрлап кеткен сенің нәзік назыңды

Астана деп аталатын Тәжіңді... – деп Алматыны нәзік назды, тәжінен айрылған қызбен алмастырып, өлеңнің өне бойын осы үлгімен өрген. Өлеңнің түйіні «Алматы – қазақтың ардақты қызы» болғанын, алайда қаланың бүгінгі өзгерісін «ары тапталған қызға» теңеп, бұрын мәдениет пен өнердің ошағы болған қаланың күйрегенін «Ақындардың жесіріндей Алматы» деп түйіндейді. Өлеңде бүгінгі күнгі қала бейнесіне көңіл толмаушылық, наразылық бар. Және өлеңде пайдаланылған әрбір метафоралық сөз қолданысы – автордың өзіне ғана тән, контекстік мағынаны дәл беру үшін шеберлікпен қиюластырған сөз өрнегі.

Ал енді, концептуалды метафораға келер болсақ, адамзат өз өмірлік тәжірибесіндегі түсінігіне қарай заттар мен құбылыстарға өзіндік бағасын береді және өз санасында қалыптасқан бейнелерді, нақты немесе дерексіз ұғымдардан үнемі ұқсастық іздеуге, оларды салыстыруға бейім деп жүрміз. Дерексіз атаудар әлемдік кеңестікте негізінен нақты заттар туралы түсініктер арқылы қалыптасатыны белгілі. Сондықтан да, көбінесе концептуалды метафораларда абстрактілі ұғымдар нақты атаулар арқылы жаңа ұғым немесе концепт туындатуға белсенділік танытады.

Ғалым Б.И.Нұрдаулетованың тұжырымдамасында «метафора жасауда туатын жаңа мағынаға адамның немесе тілдік әлеуметтің «жадылық кодында» сақталған бұрыннан бар мәліметтер жинағы іске қосылады» дейді. [Нұрдәулетова Б.И., 2011, 158 б.]. Яғни, дүниенің санадағы бейнесі тіл арқылы форма мен мазмұнға ие болады немесе дүниенің санадағы дерексіз идеалды бейнесі тіл арқылы материалданады. Осы тұрғыда Маралтайдың «Адасқақ» өлеңінде: *«...Мен де бір маңып кеткен маралыңмын»* деген метафоралық тіркеске талдау жасасақ. Мұнда ақын туған жерден, елден сыртқа кеткен өзін ен далада лағып, адасып жүрген маралмен салыстыруынан Адам-Табиғат немесе Адам-Жануар концетуалды метафорасын құрып көрейік. Адамзаттың да табиғаттың бір бөлшегі екенін ескерсек, табиғатқа қандай мінез-құлық тән болса, соның бәрін адам бойынан табуға болады. Мысалы, «қабағынан қар жауады», дауыл болып соғады, құйын болып ұйытқиды, жауын болып жауады, күндей мейірімін төгеді, күйдіреді, жауратады, тоңдырады күркірейді, шытынайды, мұздай сіреседі, көлдей шалқиды, теңіздей толқиды, таудай асқақтайды, күндей күңіренеді, жердей мықты болады, ауыр болады... тізе берсек, табиғат арқылы етістікті метафоралардың түр-түрін ата-баба тілінен табуға болады. Ал адам мен жануар арасындағы үндестіктің болуы да әбден заңды. Кең даланы мекен еткен қазақ үшін табиғатпен, мал шаруашылығымен айналысқан ата-бабаларымыз үшін жануарлармен, малмен өз көңілінің күйлерін астастырудың өзі табиғи заңдылық еді. Маралдай маңу, киіктей орғу, ақбөкендей көшу, көңілдің үруі (иттей), маң далада маңу (түйе, маңмаңгер), айға қарап ұлу (қасқырдай) т.б. «Маралдың» астарында өзінің есімі жатқаны анық. Себебі өлең ақынның өзінің атынан баяндалған. Осы талдауға қоса айта кететін жайт «Адасқан» ұлының түбінде туған жерге оралатыны – өлеңнің түйіні.

«Айнамкөз» өлеңінде:

Өксік, ыза, өкініш,

Аңсау, сүю...армандай,

Өзіңе өзің үңіліп,

Мұң басады малмандай – деген шумақ бар. Осындағы ақын қолданған «мұң басады малмандай» тіркесіне зер салсақ, «Үсті-басы малмандай су болыпты» деген дәстүрлі тіркес (сөйлем) бар екені белгілі, алайда «малмандай мұң басу» деген тіркесті қолдану арқылы ақын мұңның өне бойынды толықтай жаулағанын көрсете білген. Жай ғана мұң емес, «адамның еңсесін басар ауыр мұң» екендігін танытқан. «Малмандай» сөзі тілімізде «табиғат» концептісіндегі «су» фреймі арқылы түсіндіріледі. Ақын бұл сөзді ойнатып, мұң сөзімен тіркестіріп, қолданыс аясына кеңдік сыйлап тұр. Демек, ақын-жазушылардың қолданыстары ұлт санасында бар, бұрынғы когнитивті білімді пайдалана отырып, метафора жасауға қатысатынын көруімізге болады. Мұңның СУмен астаса метафораланғанын қазіргі жастар тілінен де көруімізге болады. Өз өлеңдерін әлеуметтік желіге жүктеп жүретін **Руслан Абсамат есімді ақын жігіттің мына өлеңінде «мұңға малыну» тіркесі кездеседі.**

Мұңлы сағыныштан арыла ма кем,

Ылғи да *мұңға малына кетем*,

Суретіңе қарап жырымды арнап,

Сүйген жанымды сағына кетем. [13]

Немесе әнші Әбдіжаппар Әлқожаның «Ұрланған өлеңінің» мәтінінде:

Көңілімде сен деп жан, *мұңға малын*

Бұрын, бәлкім, бұл әнді тыңдап алдың-

Деген жолдар кездеседі. Демек, мұңға малыну тіркесі соңғы жылдары жиі қолданыста деген тұжырым жасауға болады. Бұл бір жағынан м дыбысыны қайталануы арқылы, яғни аллитерация арқылы оқырманға, тыңдарманға әсер ету күшінің де рөлін көрсетіп тұр.

Ақынның атақты «Кентавр» өлеңінде кездескен:

Тарпаң тұлғалы, кісі бейнелі,

Бабалар бүгін түсіме енбейді

Солардан қалған жүрек қой мынау –

Жүрегім неге кісінемейді? – деген шумақтағы «Жүрегім неге кісінемейді» деген сөйлемге назар аударайық. Қазақта «жылқы кісінейді» деген қалыптасқан қолданыс бар да, «жүрек кісінейді» деген қолданыс ешбір ақында да жоқ. Ақын «жүректі кісінету» арқылы біздің ата-бабамыздан бермен қарай тұрмыстағы серігіміз болып келе жатқан төрт түліктің төресі жылқының бойындағы асыл қасиеттердің қазіргі адамдарда жоқ болып бара жатқандығына қынжылатындығын көрсеткен. Қазақта «Жылқы мінезді» деген қолданыс бар. Бұл – тумысынан мықты, дара тұлғаларға арналған қолданыс. Сонда ақын жүрегінде өткенді аңсау, қазіргі күнге

деген өкпе бар екендігін айқын аңғаруға болады. Ал, концептуалды метафора тұрғысынан келетін болсақ жүректің немесе көңілдің жылқыға ұқсатуы меңзелетіндей. Бұл жерде Бақытжан Хасанұлы айтқандай метафора етістіктен жасалып тұр. Жүрекке саусақ жайдырып (Жас жүрек жайып саусағын (Абай), Жүректі жырлатып (Жырлайды жүрек (Мұқағали), жүректі кісінетіп (Жүрегім неге кісінемейді? (Маралтай) қойған ақындар тіліндегі етістікті метафоралар ұлттың жүректі синекдохалық қолданысымен байланысты болып тұр. Себебі жүрек – адамды саусақ жайдырып, жырлатып, жылатып қойып, қала берді жылқы секілді кісінетуінің өзі ұлттық ұғымның метафораланауына алып келіп отыр.

Ақынға тән авторлық метафораларды оның кез келген өлеңдерінен молынан кездестіруге болады. Мысалы: *«Көңілдің сынған бұтағы»* дегендегі – «көңілдің бұтағы» көңілдің ағашқа ұқсатылуы («Қаңғыбас 2»), *«Аспандағы Ай шала мас»* дегендегі – «Ай шала мас» айдың персонификациялануы («Қарағаш»), *«Құшақтап тұрып жұлдыздарды жұтып ем, Жасыңменен аралас»* дегендегі – «Жұлдыздарды жұтып ем» («Қарағаш»), *«Дәл мендей боп қамықпа, Ей, көкірегі көктем бетеге»* дегендегі – «Көкірегі көктем бетеге» көңілдің мезгілге ұқсатылуы («Ғұмыр»), *«Кеше жұртта қалған, Тозған жүрек, сені іздеп»* дегендегі – «тозған жүрек» жүректің сапалануы («Жоғалту»), *«...Кекілі күннің қылтиды, Кім сүйді бүгін, кім күйді?»* дегендегі – «кекілі күннің қылтиды» («Таң») т.б.

Көріктеу құралдарының ең бастысы – метафораның авторлық-жекелік түрлері. «Жазушының дүниені ерекше көркем түсінуі, сезінуі, оның көркемдік әдісі міндетті түрде оның шығармасында көрініс табатыны» сөзсіз. Көркем болуының мәнісі ақынның көңіліндегі көрікті ойды қайткен күнде де көркем жеткізу арқылы дүниенің көркем бейнесін қалыптастыруға, әрі көркем дүниені тануға деген қабілетінен туындайды.

ҚОРЫТЫНДЫ

Ақын шығармаларында табиғат пен қоршаған орта заттарының адам жанымен ұқсас тұстарын салғастыра отырып жеткізу орын алған. Және ол қазақ әдебиетінде қалыптасқан дәстүрлі метафоралардан ерекше екендігін әрбір өлеңіндегі авторлық метафораның молдығынан байқауға болады. Метафоралардың туындауына адам ойындағы өзара ұқсатулар мен салыстырулар, ойдағы суреттеулер негіз болады. Ақынның өмірлік тәжірибесінен көрген-білгенін, түйгенін таразылауға мүмкіндік беретін бұл тілдік бірлік лингвистикалық талдаулардың маңызды бөлігін құрайды. Алайда, танымдық әрекеттердің негізінде туындаған метафоралар жалпыхалықтық бейнелілікке айналады. Демек, олар қолданыла-қолданыла халықтың меншігіне айналады. Мұндай жағдайда автордың өзіндік қолтаңбасын бейнелейтін тілдік бірліктер ұрпақтан-ұрпаққа беріліп, халықтық мұраның көзі ретінде танылады. Бұлай дейтін себебіміз концептуалды метафораның сипаты ғаламды танып білудегі әлеумет пен жеке тілдік тұлғаның аялық білім қоры мен жинақталған өмірлік тәжірибесінің метафоралық тұрғыдан бейнелеуінен көрінетіндігі, метафоралар арқылы дүниеге келген атаулар тіл қолданушының концептуалды жүйесімен тығыз байланысатындығы. Ал метафораны дүниені тануға қатысатын бірлік ретінде санайтын болсақ, адамның дүниені тануындағы мүмкіндігі шексіз. Ақынның ұшқыр қиялы қаншалықты шексіз болса, сөз сипатындағы метафора да соншалықты кеңістіктен орын алып, әлемнің концептуалды бейнесін қалыптастыруға негіз болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Сыздық Р. Жазушы тілі және оның көркемдік әлемі. Мұхтар Әуезов тілін тану үшін. // Сөз құдіреті. Көптомдық шығармалар жинағы. – Алматы: «Ел-шежіре», 2014. -295 б.
2. Тіл білімі сөздігі. Руд. Э.Д.Сүлейменова. – Алматы: Ғылым, 1988. – 544 б.
3. Салқынбай А., Абақан Е. Лингвистикалық түсіндірме сөздік. – Алматы: Сөздік – Словарь, 1998. – 320 б.
4. Барлыбаев Р. Қазақ тіліндегі сөз мағынасының кеңеюі мен тарылуы: Автореф.дис. ... канд.филол. наук. – Алматы, 1963. – 206 б.
5. Хасанов Б. Қазақ тіліндегі сөздердің метафоралы қолданылуы. – Алматы: Мектеп, 1966. – 261 б.
6. Балақаев М., Жанпейісов Е., Томанов М., Манасбаев Б. Қазақ тілінің стилистикасы – Алматы, 2006.
7. Әлкебаева Д. Қазақ тілінің прагмалингвистикасы: оқулық. – А., «Қазақ университеті», 2014. – 247 б.
8. Кәрібаева С.Е., С.Мұқанов поэзиясындағы авторлық метафоралар (когнитивтік аспект) / фил.ғыл.канд. дисс... Астана, 2010.
9. Есқараева А.Д. З.Шүкіровтің поэзиялық шығармаларындағы метафоралық қолданыстар: Автореф. ... фил.ғыл.канд. дисс. – Астана: 2003. – 29 б.

10. Сыбанбаева А. Метафораның тілдік болмысы және концептуалды метафоралар. – Алматы: Қазақ ун-ті баспасы, 2002. – 22 б.
11. Райымбекұлы М. Тарпаң: өлеңдер/ Маралтай. – Алматы: Хантәңірі, 2014. - 286 б.
12. Нұрдәулетова Б.И. «Когнитивтік лингвистика»: Оқулық. – Алматы: Қазақстан Республикасы Жоғары оқу орындарының қауымдастығы, 2011. – 321 б.

REFERENCES:

1. Syzdyq R. Writer's language and his artistic world. To recognize the language of Muhtar Auezov.// The power of speech. Multiple collection of works. – Almaty: "El-Shejire", 2014. – 295 p.
2. Glossary of linguistics. Suleimenova E.D. – Almaty: Science, 1988. – 544 p.
3. Salqynbai A., Abaqan E. Linguistic Explanatory Dictionary. – Almaty: Dictionary, 1998. – 320 p.
4. Barlybaev R. Expansion and narrowing of the meaning of Kazakh word: Abstract from the dissertation of philology science. – Almaty, 1963. – 206 p.
5. Hasanov B. Metaphorical use of words in Kazakh language. – Almaty: Mektep, 1966. – 261 p.
6. BalaqaevM., Zhanpeisov E., Tomanov M., Manasbaev B. Stylistics of Kazakh language. – Almaty, 2006
7. Alkebaeva D. Pragmalinguistics of Kazakh language: Textbook. – A., "Kazakh University", 2014. – 247 p.
8. Karibaeva S.E., Author's metaphor in poetry of S.Muhanov (cognitive aspect) / Dissertation of philology science. – Astana: 2010
9. Esqaraeva A.D. Metaphorical use in poetry works of Z.Shukurov: Abstract from the dissertation of philology science. – Astana: 2003. – 29 p.
10. Sybanbaeva A. Linguistic reality of metaphors and conceptual metaphors. – Almaty: "Kazakh University", 2002. – 22 p.
11. Raimbekuly M. Tarpan: Poems/Maraltai. – Almaty: Xantaniry, 2014. – 286 p.
12. Nurdauletova B.I. "Cognitive linguistics": Textbook. Almaty: Association of Higher Education of Republic of Kazakhstan, 2011. – 321 p.

УДК 378.02:372.8:81373:811.161.1.

Есимкулов Б.Н.
канд.филолог. наук, и.о.ассоциированного профессора (доцента)
Жетысуский государственный университет им. И. Жансугурова
г.Талдыкорган, Казахстан
E-mail: esimkulov.63@mail.ru

ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ СВОЙСТВА ОТНОСИТЕЛЬНЫХ ЗНАЧЕНИЙ ГЛАГОЛЬНЫХ ПОЛИСЕМАНТОВ В ТЕКСТОВЫХ ФРАГМЕНТАХ С ОБЯЗАТЕЛЬНОЙ И НЕОБЯЗАТЕЛЬНОЙ ПОЗИЦИЕЙ ПРОСТРАНСТВЕННОГО РАСПРОСТРАНИТЕЛЯ

Аннотация: В статье рассматриваются функциональные свойства относительных значений глагольных полисемантов. В процессе анализа текстовых фрагментов выделены два типа относительных значений. В качестве относительных значений в исследовании использовались такие значения глагольных полисемантов, которые для восполнения своего смысла требуют пространственных распространителей.

Ключевые слова: абсолютивные значения, относительные значения, синтагматика, семантическая структура слова, семантические компоненты, пространственные распространители, текстовые фрагменты.

Есимкулов Б.Н.
филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор м.а.
І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті
Талдықорган қ., Қазақстан
E-mail: esimkulov.63@mail.ru

КЕҢІСТІКТІК ТАРАТУШЫНЫҢ МІНДЕТТІ ЖӘНЕ МІНДЕТТІ ЕМЕС ПОЗИЦИЯСЫ БАР МӘТІНДІК ФРАГМЕНТТЕРДЕГІ ЕТІСТІК ПОЛИСЕМАНТТАРДЫҢ САЛЫСТЫРМАЛЫ МӘНДЕРІНІҢ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ ҚАСИЕТТЕРІ

Аннотация: Мақалада етістіктің полисеманттық функционалдық қасиеттердің салыстырмалы мәндері қаралады.. Мәтіндік фрагменттерді талдау барысында салыстырмалы мәндердің екі түрі көрсетілген. Зерттеуде салыстырмалы мәндер ретінде кеңістіктік таратушыларды талап ететін етістік полисеманттардың мәндері қолданылды.

Негізгі сөздер: абсолютті мәндер, салыстырмалы мәндер, синтагматика, сөздің семантикалық құрылымы, семантикалық компоненттер, кеңістіктік таратушылар, мәтіндік фрагменттер.

Esimkulov B.N.
Candidate of Philological Sciences,acting associate professor,
ZhSU after I. Zhansugurov,
Taldykorgan, Kazakhstan
E-mail: esimkulov.63@mail.ru

FUNCTIONAL PROPERTIES OF THE RELATIVE VALUES OF POLYSEMANTIC VERB IN THE TEXT FRAGMENTS WITH REQUIRED AND OPTIONAL SPATIAL POSITION OF THE DISTRIBUTOR

Abstract: the article considers the functional properties of the relative values of polysemantic verb. During the analysis of text fragments, two types of relative values are identified. As the relative values of the study used the following values of polysemantic verb that to fill your sense require spatial distributors.

Keywords: absolute values, relative values, syntagmatics, semantic structure of the word, semantic components, spatial distributors, text fragments.

Исследование синтагматики относительных значений глагольных полисемантов в тексте как речевой данности связано с выявлением тех семантических свойств глаголов, которые складываются у них в активном соотношении с теми свойствами, которые отмечаются на максимальной ступени лингвистической абстракции - словаре. Функциональные свойства относительных значений глагольного слова, с одной стороны, определяются качествами слова как

единицы лексической системы, с другой стороны, свойствами слова, которые в определённой системе зависимостей складываются у него в самом тексте.

В качестве относительных значений в исследовании использовались такие значения глагольных полисемантов, которые для восполнения своего смысла требуют пространственных распространителей. При этом учитывается, что “требование” распространителей диктуется условиями коммуникации, когда сочетаемость относительных значений позволяет адресату того или иного высказывания однозначно воспринять глагольное слово. В зависимости от этого выделяются текстовые фрагменты, в которых пространственные распространители, заданные дейктическими указателями в толковании того или иного значения слова, присутствуют обязательно или необязательно.

1. Относительные значения глагольных полисемантов с обязательной позицией пространственного распространителя.

Пространственный ориентир, выраженный предложно – падежными формами может быть представлен при глаголах движения. Текстовые фрагменты, передающие ситуацию направленного или ненаправленного движения в пространстве, могут быть стипизированы. Так, указание на пространственный ориентир может занимать начальную позицию в текстовых фрагментах с типовым значением перемещения субъекта в пространстве. Указание на направление движения в текстовых фрагментах сопровождается характеристикой самого процесса движения с точки зрения его длительности, темпа, интенсивности и т.д.

Слова, воплощающие эти характеристики, являясь факультативными элементами типовой языковой модели, в условиях текста, передающего ситуацию движения, оказываются коммуникативно нагруженными.

- На запад, ребята? – спросил Андрей.
- Наверно … Что смотришь так? Завидуешь?
- Завидую. Мне еще год трубить здесь.
- Нечего завидовать. На западе-то неспокойно.
- Это уж точно.

Эшелон т р о н у л с я. Андрей смотрел, как вначале медленно, а потом все быстрей п о п л ы л и мимо товарные вагоны с раздвинутыми дверями, в проеме которых стояли за деревянным брусом красноармейцы – целая воинская часть подавалась на запад (В.Кондратьев. На станции «Свободный»).

Сочетаясь с рядом возможных (факультативных) распространителей (типа медленно, все быстрей, мимо), относительные значения глагольных полисемантов образуют явления текстового порядка, тогда как для типовой характеристики относительных значений достаточно указания на возможность или необходимость того или иного распространителя.

«На Таганскую площадь мы в о з в р а щ а л и с ь почти бегом. По мосту ветер проносился со свистом, как бритвой резал глаза. Браслетов, замкнутый и разозленный, ш а г а л, чуть подавшись вперед, подняв воротник шинели. Прокофий с л е д о в а л сзади него, часто и рывком встряхивал автомат за плечом» (А.Андреев. Берегите солнце).

«Молодые люди н а п р а в и л и с ь к аэродрому (…). Несколько минут они шли молча.

Шли они по высохшему болоту, то и дело спотыкаясь, натыкаясь на кочки (…), но оба этого не замечали, как если б д в и г а л и с ь в облаках» (Б.Полевой. Золото).

Пространственные ориентиры «на запад», «на Таганскую площадь», «к аэродрому» являются общими для глаголов движения, представленных в этих фрагментах текста. Поэтому их повторение в последующих высказываниях необязательно. А это способствует, в свою очередь, тому, что в дальнейшем процесс движения характеризуется с точки зрения способа его совершения, дается качественная его характеристика, называется место продвижения и т.д.

Таким образом, относительные значения глаголов движения, сочетаясь со словами пространственной семантики, характеризуются с двух сторон: во-первых, актуализируется так называемая «внутренняя сторона» процесса движения, во-вторых, процесс перемещения раскрывается с «внешней» стороны, со стороны сопровождающих процесс движения действий. «Внутренняя» сторона раскрывается в сочетании глагола с наречиями или предложено-падежными формами существительных. В этом случае, как справедливо замечает Г.Я. Солганик [1], глагол актуализирует потенциальные семы, указывающие на обстоятельство и характер протекания действия. Под факультативными семантическими распространителями нами понимаются такие распространители, связь которых с относительными значениями многозначных глаголов является частой, но необязательной. При этом частотность употребления этих

распространителей со значением пути перемещения субъекта, актуализируются в тех случаях, когда на первое место выступает информация о самом процессе перемещения.

Ср.: «В соломе было тихо и тепло. Но по лозняку, что темнел вдоль вала слева, то и дело тревожно ш е л и, разрастаясь, приближался глухим неприязненным шумом северо–восточный ветер» (И.Бунин. Ночной разговор).

«Из трубы клубится темный вал дыма; луна, как зеркало, мелькает в нем, по палубе б е ж и т, волнуется, широкая тень его, под ногами хрустит угольная пыль» (И.Бунин. Копье господне).

«Во всех направлениях по арбатским тротуарам движутся люди, они т е к у т по Арбату и растворяются в бесконечных кривых переулках и улицах при- арбатского царства. Арбат – Столица этого царства». (В.Домогацкий. Кладовка).

В отдельных случаях место семантического распространителя со значением пути перемещения может занимать распространитель со значением места перемещения, также не обязательный при относительных значениях глагольных полисемантов.

Ср.: «Постоит поезд на пустой станции и опять б е ж и т среди перелесков» (И.Бунин. Новая дорога).

«На этой стороне речки т я н у т с я возы с песком, солдаты тащат бревна…» (А.Толстой. Петр Первый).

Позиция подобных распространителей при относительных значениях глаголов роли не играет.

Сочетаясь с распространителями, актуализирующими характер перемещения с точки зрения его темпа, способа, интенсивности, относительные значения выполняют функцию основных средств тексто - образования, на которые ложится основная смысловая нагрузка.

Ср.: «Не забудем и полной луны. Вот она легко и скоро с к о л ь з и т, зеркалистая, из-под каракулевых тучек, тронутых радужной рябью» (В.Набоков. Другие берега).

«К вечеру улицы помыты. Нежно и свежо пахнет цветами, теплой и пряно-влажной пылью и нагретыми за день мостовыми. Оживленнее гудят трамваи, реками т е к у т шарабаны, коляски, кареты и верховые к мосту через Нил, на катание, гремят в содах оркестры» (И.Бунин. Свет Зодиака).

«Когда после обеда я вышел встретить тебя, голова закружилась от сухого воздуха, от потоков желтого солнца. Каждый луч отдавался в висках. По панели с шорохом, торопливо, вперевалку б е ж а л и большие рыжие листья» (В.Набоков. Благость).

С точки зрения процесса текстообразования интерес представляют такие случаи, когда в текстовом фрагменте в состав глаголов движения с абсолютивным значением включаются глаголы с относительным значением, в смысловой структуре которых доминирующим оказывается семантический компонент, определяющий характер движения, его интенсивность и. т.д.

Ср.: «К полудню, когда стало немного тихо, старшина Понамарев отправился на НП (…).

В своей длинной шинели он ш е л впереди, недоступный никаким посторонним чувством, кроме чувств долга. Сзади т а щ и л с я с термосом на спине и котелками в обеих руках повозочный Долговушин, молодой унылый парень, назначенный нести обед на НП в целях воспитания» (Г.Бакланов. Пядь земли).

В семантической структуре относительного значения глагола т а щ и т ь с я основными семантическими компонентами, актуализируемыми в текстовом фрагменте, являются компоненты «медленно», «с трудом», «без желания», которые позволяют конкретизировать процесс перемещения субъекта. Ср.: «Шел впереди» и «тащился сзади».

Наличие дополнительных конкретизирующих компонентов в семантической структуре относительных значений глаголов движения делает их более емкими по сравнению с абсолютивными значениями этой же группы глаголов и определяет их позицию в текстовом фрагменте.

Ср.: «Рита в о з в р а щ а л а с ь перед подъемом: через две ночи на третью. Эти возвращения Рита любила больше всего. Опасность попасться на глаза патрулю уже позади, и теперь можно было спокойно ш л е п а т ь босыми ногами по холодной до боли росе (…) Рита ш л е п а л а босиком: сапоги раскачивались за спиной» (Б.Васильев. А зори здесь тихие).

Доминирующим компонентом в семантической структуре относительного значения глагола ш л е п а т ь является компонент «спокойно», который поддерживается сочетанием глагола с наречием образа действия. Действие, называемое глаголом в о з в р а щ а т ь с я, передает процесс движения обобщенно. Дальнейшее развертывание этого процесса в текстовом фрагменте задается семантикой относительного значения. Специфика относительных значений

характеризовать то или иное явление с качественной стороны объясняет их частотность в составе развернутых текстовых фрагментов.

«Вслед за армиями на Енгу х л ы н у л о все успевшее бежать от вражеского нашествия (…) Своим ходом т а щ и л и с ь крестьянские стада, поредевшие от зимних скитаний (…), женщины вели ребяток (…); и ветхое, с прозеленью в бородах старичье мерило костылями непролазные грязи» (Л.Леонов. Русский лес).

«По городу ш е л одинокий, грустный, ни за что обиженный пес. Людей было видимо - невидимо, и все спешили, изредка торопливо перебрасывались словами, текли куда-то и текли без конца…» (Г.Троепольский. Белый Бим черное ухо).

Значимыми в смысловой структуре глаголов *хлынуть, течь* являются компоненты «в большом количестве, всей массой».

Развернутые номинации, представленные в текстовых фрагментах (типа мерило костылями непролазные грязи) входят в состав текстовой парадигмы.

В пределах текстовых фрагментов относительные значения глаголов вступают в семантическую связь с основными (абсолютивными) значениями и объединяются с ними в смысловую текстовую парадигму, уточняя при этом их в содержательном и оценочном отношении. Семантические признаки относительных значений, качественно характеризующие процесс движения, могут указывать на «легкость, плавность движения», «беспорядочность, торопливость движения», «на движение, сопровождаемое звуком», «на движение массой» и т.п. Пространственный ориентир при этом остается обязательным.

В зависимости от наличия в толковании глагольных значений обобщающих дейктических указателей типа «где-л.», «куда-л.», «откуда-л.» можно выделить два типа текстовых фрагментов с обязательным пространственным распространителем. Первый тип представляют относительные значения глаголов бытия / существования в пространстве, второй – относительные значения глаголов движения / перемещения в пространстве.

Ср.: Б ы т ь – 2 Находиться, присутствовать где-л.; Б р о с а т ь 2. Быстро перемещать, направлять, посылать куда-л.

«И там я б ы л, и мед я пил; У моря видел дуб зеленый» (А.Пушкин. Руслан и Людмила).

«Договоренность Керенского с нами была четкой: мы б р о с а е м корпус на Петроград, чтобы разогнать советы…» (М.Шатров. Дальше… Дальше… Дальше).

В первом типе текстовых фрагментов относительное значение глагольных полисемантов в сочетании с пространственными распространителями характеризует бытийное состояние в статистике, второй – представляет бытийную ситуацию в динамике.

а) Ср.: «Направо л е ж а л а равнина, такая же ровная и безграничная, как небо; далеко на ней там и сям, вероятно, на торфяных болотах горели тусклые огоньки. Налево, параллельно дороге, т я н у л с я холм, кудрявый от мелкого кустарника, а над холмом неподвижно с т о я л полумесяц» (А.Чехов. Враги).

«В пустой избе с т о я л горячий спертый воздух. Солнце сквозь маленькие, клееные из кусочков, мутные стекла било жаркими лучами на покоробленную доску стола, которую, вместе с крошками хлеба и большой ложкой, облепили мухи»_(И.Бунин. Кастрюк).

б) «Мороза не было, и уже таяло на крышах, но *шел* крупный снег; он быстро к р у ж и л с я в воздухе, и белые облака его гонялись друг за другом по полотну дороги» (А.Чехов. Убийство).

О бытийности подобных глаголов относительного значения свидетельствует обязательное присутствие пространственного распространителя.

Пространственные распространители могут как усилить абсолютивное значение глагола, так и выявить пространственный компонент, который содержится потенциально в рамках одного из относительных значений полисеманта.

Ср.: «Я спокон веку такой, неизвестно, в том душа держится, а все т я н у л с я, ж и л – и еще бы столько прожил, кабы было зачем. Работали мы, сударыня, у барина Савича в Огневке, - он, сын-то, со мной всегда ходил, не отбивался от меня, - ну, работали и работали, а квартиру в селе снимали, ж и л и мы там вроде как два дружных товарища…» (И.Бунин. Сверчок).

Ср.: ж и т ь «1. Существовать, находится в жизненном процессе» и ж и т ь «2. где. Пребывать, проводить свою жизнь, обитать».

«Да, здесь (в Сталинграде) трудно ж и т ь, здесь небо горит над головой и земля содрогается под ногами. Опаленные трупы женщин и детей, сожженных фашистами на одном из пароходов, вызывая к мести, лежат и на прибрежном волжском песке.

Да, здесь трудно ж и т ь, больше того: здесь невозможно ж и т ь в бездействии. Но ж и т ь, сражаясь, - так ж и т ь здесь можно, так ж и т ь здесь нужно, и так ж и т ь мы будем, отстаивая этот город среди огня, дыма и крови» (К.Симонов. Дни и ночи).

Выделенные текстовые фрагменты с типовым значением нахождения / перемещения субъекта в пространстве обладают семантической общностью, которая создается наличием предложно – падежных форм со значением направления и локальным значением. Семантическая общность текстовых фрагментов объясняется наличием пространственного компонента в составе глагольных значений, передающих типовую ситуацию.

Слово в тексте выступает в тех связях и соотношениях с другими словами, которые могут не включаться в общее правило слова, представляемое словарем в виде значения. Реализация системных связей глаголов движения, представляющих бытийную ситуацию, в условиях текста оказывается различной. Это находит свое выражение прежде всего в функциональном сближении глаголов с относительным значением, при котором важными являются семантические различия, по которым они противопоставляются в самой лексико-семантической парадигме.

Ср.: «Над шоссе с визгом проносились самолеты. Теперь они так не л е т а ю т. Но тогда были дни, когда они л е т е л и низко, как будто хотели раздавить тебя колесами. Они бомбили и обстреливали дорогу. Не выдержав, беженцы уходили с кровавого асфальта в глубь леса и ш л и вдоль дороги, по обеим сторонам, в ста шагах от нее. Н второй же день немцы поняли это. Теперь их самолеты ш л и не прямо над головой, они ш л и немножко в стороне, по сторонам от дороги, в ста шагах от нее, и ровной полосой клали бомбы там, где, по их расчетам д в и г а л и с ь люди, ушедшие с дорог» (К.Симонов. Июнь-декабрь).

«Мирон бросил кепку на газон, подтянулся и поправил гимнастику.

-Ну? Начинай!..

И ринулся вперед. Мимо него бурей пролетели кусты акаций, копны яблонь и груш. Рядом с ним, не отставая, легко и упруго б е ж а л Вахир. Почти невесомо и беззвучно л е т е л он по дорожке, как по воздуху» (Ф.Гладков. Энергия).

Различие между приведенными глаголами значениями минимально и заключается только в степени интенсивности движения.

Ср.: бежать 1. Усиленно, скорым движением, быстро перебирая ногами перемещаться в каком-л. направлении; лететь 2. Передвигаться, перемещаться по воздуху с помощью крыльев, 3. Мчаться (по земной или водной поверхности).

Ср. еще: «Дементьев шагнул за дверь. Юрий видел в окно, как он, крепкий и коренастый, б е ж а л через двор к расположению роты, б е ж а л легко и красиво. Голубев, глядя на него, подумал: «Кряжистый, как лесоруб, а л е т и т, как танцор» (В. Карпов. Не мечем единым).

В этом случае внимание концентрируется на характеристике процесса движения, коммуникативно значимыми становятся качественно-оценочные актуализаторы (невесомо, беззвучно, легко, красиво, как топор).

В лингвистической литературе не раз отмечалось, что границы смысловых отношений в тексте расширяются по сравнению с общеязыковой семантикой (Виноградов, 2; Смулаковская, 3; Степанова, 4 и др.), поскольку в условиях текста оказывается очевидной основа функционального сближения слов, далеко разделенных в общей лексической системе.

Ср., например: «Кто-то из ребят, играющих в выбитного, заголосил петухом.

- Ребята, Кукурай п л ы в е т!

Через к трактиру ш е л церковный звонарь Андрей Кукурай, ш е л, как всегда неуклюже, кидая с носка на пятку негнущиеся ноги, точно пихтелями в ступе толок» (Б. Можаев. Мужики и бабы).

Семантический признак «легкость, плавность движения», доминирующий в семантической структуре лексического значения глагола п л ы т ь, в текстовом фрагменте остается неактуализированным. Его нейтрализации способствует дальнейшее развертывание текста – «шел, как всегда, неуклюже, кидая с носка на пятку негнущиеся ноги».

Ср.: «Самолеты прошли мимо, Федор встал (…) Бросился в одну сторону, в другую – всюду похожие друг на друга, почерневшие от солнца, от пыли, от пота, от усталости люди. Т а щ а т с я в одиночку, темными кучками, растянувшись цепочками, в голове которых идут то лейтенант (…), то какой-нибудь грузный старшина-сверхсрочник, армейский волк …, ковыляют раненые (…). Степь населена, по степи великое переселение – все живое и полуживое т я н е т с я в одну сторону, к Дону, к переправе» (Тендряков. Свидание с Нефертити).

Общая сема «медленно, с трудом», доминирующая в структуре относительных значений объединяет глаголы в одну группу, составляющую смысловую парадигму текстового фрагмента, в основе которой лежат синонимические отношения.

«Молодой человек во фраке и плаще робким и трепетным *шагом пош*ел в ту сторону, где развевался вдали пестрый плащ (…). Сердце его билось, и он невольно *ускорял шаг* свой (…) Он л е т е л так скоро, что сталкивал беспрестанно с тротуара солидных господ с седыми бакенбардами» (Н.Гоголь. Невский проспект).

Предложно-падежные формы со значением положения и направления в пространстве могут находиться в препозиции, постпозиции, к глаголу с относительным значением, имеющим в своей структуре компонент «положение в пространстве», «изменение положения в пространстве», «перемещение в пространстве». Это дает возможность выделить в целях анализа относительных значений многозначных глаголов, текстовые фрагменты с пре- и пост - позицией пространственного распространителя.

Пространственный распространитель может определяться после того, как назван сам факт движения (включая и различные характеристики самого движения). Если в одних случаях важно определить направление движения, потом дать его качественную характеристику, указать место или путь перемещения и т.п., то в других смысловой акцент меняется, значимым вначале оказывается протекание самого процесса перемещения. Однако это различие не противоречит самому главному, тому, что их объединяет – и в тех и в других случаях направление движения всегда указывается.

Ср.: «Ш л и мы опять Средиземным морем и через Суэцкий канал в Индийский океан. Груз у нас был железный: земледельческие машины, веялки, жатвенницы, паровые плуги и так далее. Весь этот груз мы должны были доставить в Австралию, в Мельбурн» (А.Куприн. Капитан).

«И в первое же воскресенье горы награбленного имущества запрудили огромную площадь, и х л ы н у л а Москва на невиданный рынок. Это было торжественное открытие Сухаревки» (В.Гиляровский. Москва и москвичи).

«С одной из групп, насчет которых предупреждал свою контрразведку командиров дивизий генерал Сизокрылов, брел Конрад Винкель. Тут шли немецкие семьи. Шли жители Померании, которые снялись с места еще по приказу гитлеровских властей.Они д в и г а л и с ь, как листья, гонимые ветром.Некоторые т а щ и ли с ь на запад потому, что где – то там жили родственники и знакомые. Другие уходили от мести поляков, возвращавшихся на свои исконные земли» (Э.Казакевич. Весна на Одере).

Как видно из последнего фрагмента текста, смысловые парадигмы относительных значений глагольных полисемантов, передающих процесс движения, тем шире, чем больше текстовых фрагментах представлено субъектов движения.

Ср.: «По Невскому ш е л маленький, сморщенный старичок с орденом на шее. За ним вприпрыжку с л е д о в а л маленький молодой человек с кокардой и лиловым носиком. Старичок был нахмурен и сосредоточен, молодой человек озабоченно мигал глазками и, казалось, собирался плакать. Оба шли к Евлампию Степановичу». (А.Чехов. Протекция).

Таким образом, именные формы со значением направления, представленные в конечном высказывании исследуемых текстовых фрагментов, не только «обслуживают» тот глагол, с которым они сочетаются, но и обнаруживают семантическую связь с другими глаголами движения. Специфика семантики относительных значений глагольных полисемантов, передающих процесс движения, точно и лаконично характеризовать направленное перемещение обусловливает их употребление в текстовых фрагментах. Относительные значения глаголов перемещения можно рассматривать в составе семантически сближенных рядов – текстовых парадигм.

Ср.: «Какими – то подземными тропами уже распространилась весть о Сотьстрое; строители собирались во множестве, и Увадьев выезжали изредка им навстречу, за тридцать верст, на разъезд…

В сосредоточенном молчанье они отправлялись на Макариху, изредка останавливались обчистить налипшую на ноги грязь. …

Во всех приведенных фрагментах текста «Семантический радиус действия» предложно – падежных форм со значением направления (на рынок; на запад; на Макариху), сочетающихся с глаголами движения, которые находятся в конечных высказываниях, распространяется и на предыдущие глаголы текстового фрагмента. В этом проявляется их семантическая общность.

Ср.: «По краю дороги бежали куда-то назад облака пыли и их тени». (А. Чехов. Степь)

Таким образом, относительные значения глаголов движения / перемещения в пространстве реализуются в текстовых фрагментах, в которых пространственный ориентир задан либо в начальных, либо в конечных высказываниях текстовых фрагментов. При этом они находятся в семантических отношениях с другими значениями глаголов движения, образуя с ним семантическую парадигму.

2. Относительные значения с отсутствием пространственного распространителя

Текстовые фрагменты с относительными значениями глагольных полисемантов, требующими для восполнения своего смысла обязательного семантического распространения, противопоставляются текстовым фрагментам с относительными значениями, семантика которых и без облигаторных связей с распространителями остается самодостаточной. Этот тип относительных значений глагольных полисемантов обладает высокой степенью регулярности и предсказуемости тех или иных связей.

Пространственный распространитель может отсутствовать в текстовых фрагментах в тех случаях, когда относительные значения глаголов семантически связаны с такими глаголами, которые фиксируют процесс движения и не предполагают определения направления движения.

Ср.: «Трое – мать, дочь и внук – или по вечереющему полю. Мать отставала, дочь Надя *шла* чуть впереди, и мать понимала, что та не хочет, чтобы она видела выражение ее лица, внук убежал далеко вперед, но по времени останавливался и оглядывался на мать и бабушку, следуют ли они за ним.

Дочь уже с шести часов вечера, когда по ее расчетам муж должен был вернуться, томилась, сейчас был девятый час, и мать уговорила ее немного пройтись, оставив дома записку: «Мы пошли *погулять* в поле» (В. Лидин. В поле, вечером).

Семантическая связь относительных значений глагольных полисемантов со словами типа *прогуливаться, погулять, развеяться, пройтись* и т. п. отчасти «заглушает» их направительную семантику, на первый план выдвигая характеристику самого процесса движения. В таких случаях, как правило, актуализируется позиция пути, места перемещения.

«Во всех направлениях по арбатским тротуарам *движутся* люди, они *текут* по Арбату и распространяются в бесконечных кривых переулках и улицах приарбатского царства. Арбат – столица этого царства» (В. Домогацкий. Кладовка).

«Долгая улица тонет в пыли и лепящем блеске солнца, заходящего как раз в конце ее пролета, и в этом пыльном золоте *течет* поток идущих и едущих» (И. Бунин. Жизнь Арсеньева).

«В детстве зима избывалась удивительно быстро, глядишь, и уже верная суббота. Зима как-то сама собой *уходит* из-под ног, *уходит* как кораблики из бумаги, бегущие по ручьям вдоль московских тротуаров» (В. Домогацкий. Кладовка).

Таким образом, исследованный материал показал, что наличие/ отсутствие пространственных распространителей объясняется, в одних случаях, семантико-синтаксическими свойствами относительных значений с указанием на ограничения синтагматики, высокой степенью регулярности и предсказуемости их связей, в других – условиями коммуникации.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Солганик Г.Я. О природе синтаксических значений и связей. // Русский язык в школе. – 1981.-№6.-с.58-64.
2. Виноградов В.В. Основные типы лексических значений слова. // Виноградов В.В. Избр.тр. Лексикология и лексикография. - М.: Наука, 1977. - с.162-189.
3. Смулаковская Р.М. Семантические сближения слов в тексте. - В кн.: Лингвистические основы аспекта школьной программы «Развитие речи».-Л., 1979. – с.67-73.
4. Степанова В.В. Обусловленность функционирования слов в тексте: Межвуз. Сб.-к науч. тр. – Л.:ЛГПИ им. А.И. Герцена, 1988.-с.3-10.

УДК 378.02:372.8:81373:811.161.1.

Есимкулов Б.Н.
канд.филолог. наук, и.о.ассоциированного профессора (доцента)
Жетысуский государственный университет им. И. Жансугурова
г.Талдыкорган, Казахстан
E-mail: esimkulov.63@mail.ru

СИНТАГМАТИКА ОТНОСИТЕЛЬНЫХ ЗНАЧЕНИЙ ГЛАГОЛЬНЫХ ПОЛИСЕМАНТОВ И ИХ ТЕКСТОВАЯ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ

Аннотация: В статье рассматривается синтагматика относительных значений глагольных полисемантов. Обращенные одной стороной к синтаксису, а другой к лексике, относительные значения многозначных глаголов представляют собой зону лексико-синтаксической координации, в которой проявляются их семантические свойства. В связи с этим в очерченный круг вопросов входит ориентация не только на исследование типовых лексико-семантических связей, но и тех, которые требуют текстовой интерпретации.

Ключевые слова: абсолютивные значения, относительные значения, синтагматика, лексико-синтаксическая координация, семантическая структура слова, распространители, текстовые фрагменты.

Есимкулов Б.Н.
филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор м.а.
І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті
Талдықорган қ., Қазақстан
E-mail: esimkulov.63@mail.ru

ЕТІСТІК ПОЛИСЕМАНТТАРДЫҢ САЛЫСТЫРМАЛЫ МӘНДЕРІНІҢ СИНТАГМАТИКАСЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ МӘТІНДІК РЕПРЕЗЕНТАЦИЯСЫ

Аннотация: Мақалада синтагматика салыстырмалы мәндерін глагольных полисемантов. Бір жағынан синтаксиске, ал екіншісі лексикаға бағытталған көп мәнді етістіктердің салыстырмалы мәндері лексика-синтаксистік үйлестіру аймағы болып табылады,онда олардың семантикалық қасиеттері көрінеді. Осыған байланысты сұрақтар шеңберіне типтік лексика-семантикалық байланыстарды зерттеуге ғана емес, сонымен қатар мәтіндік интерпретацияны талап ететіндерге де бағдар беру кіреді.

Негізгі сөздер: абсолюттік мәндер, салыстырмалы мәндер, синтагматика, лексика-синтаксистік үйлестіру, сөздің семантикалық құрылымы, таратушылар, мәтіндік фрагменттер.

Esimkulov B.N.
Candidate of Philological Sciences,acting associate professor,
ZhSU after I. Zhansugurov,
Taldykorgan, Kazakhstan
E-mail: esimkulov.63@mail.ru

SYNTAGMATIC RELATIVE VALUES OF POLYSEMANTIC VERBAL AND TEXTUAL REPRESENTATION

Abstract: the article considers the types of deictic pointers of spatial semantics, which serve as a guide for describing the syntagmatics of relative meanings of verbal polysemants. Basic in the study of syntagmatics are the laws of syntactic compatibility. The allocated types of deictic pointers testify to syntagmatic dismemberment of value. The material of the dictionaries showed that the indication of the spatial localizer is contained in the interpretation of the verb word.

Keywords: absolute meanings, relative meanings, syntagmatics, lexical-syntactic coordination, semantic structure of the word, distributors, text fragments.

Исходной точкой в исследовании синтагматических отношений глагольных полисемантов средней частотности является мысль о делении слов на относительные и абсолютивные, т.к. их синтагматические свойства существенно отличаются.

Идея о разделении слов на абсолютивные и относительные первоначально нашла отражение в работах немецких грамматистов Пауля, Бехагеля, а затем в трудах чешских и отечественных

лингвистов – В. Шмилауера, Л.В. Щербы, В.В.Виноградова и др. В одной из своих работ Бехагель отмечает, что значение многих слов указывает на отношение к другим, что, как правило, требует языкового выражения. Такие слова требуют дополнения со стороны другого, которое рассматривается как зависимое от него.

Замечание В.В.Виноградова о том, что…«вернее было бы говорить об абсолютивных и относительных значениях слов» [1,с.29], вносит существенные коррективы в понимание категории абсолютивности/относительности и выводит проблему сочетаемости в плоскость лексико-синтаксической координации.

Иследование синтагматики относительных значений глагольных полисемантов в тексте как речевой данности связано с выявлением тех семантических свойств глаголов, которые складываются у них в «активном состоянии», в их соотношении с теми свойствами, которые отмечаются на максимальной ступени лингвистической абстракции – словаре. Функциональные свойства относительных значений глагольного слова, с одной стороны, определяются качествами слова как единицы лексической системы, с другой стороны, свойствами слова, которые в определенной системе зависимостей складываются у него в самом тексте. Новое противопоставление вызывает в настоящее время потребность сближения «лексикографических знаний» с реальными, «естественными» характеристиками слов, презентаций в словаре не того, как следует употреблять слово, а как реально оно употребляется [2]. Анализ синтагматики относительных значений исследуемых глаголов осуществляется с учетом степени обобщенности этих значений. Обращенные одной стороной к синтаксису, а другой к лексике, относительные значения многозначных глаголов представляют собой зону лексико-синтаксической координации, в которой проявляются их семантические свойства. В связи с этим в очерченный круг вопросов входит ориентация не только на исследование типовых лексико-семантических связей, но и тех, которые требуют текстовой интерпретации. При этом нормативная сторона сочетаемости относительных значений глагольных полисемантов остается существенно значимой, позволяющей установить функциональные модификации, характер которых остается не установленным. Как уже отмечалось, в качестве относительных значений в исследовании использовались такие значения глагольных полисемантов, которые для восполнения своего смысла требуют пространственных и объектных распространителей, когда сочетаемость относительных значений позволяет адресату того или иного высказывания однозначно воспринять глагольное слово. В зависимости от этого выделяются текстовые фрагменты, в которых пространственные и объектные распространители, заданные дейктическими указателями в толковании того или иного значения слова, присутствуют обязательно или необязательно. Для необязательных распространителей такими указателями являются пометы типа «перех. и без доп.», «также без доп.».

Выделение в качестве объекта исследования двух типов текстовых фрагментов – с обязательными и необязательными распространителями – обусловлено различной степенью относительности исследуемых значений, которая в свою очередь зависит от характера и степени семантической связи между словами. В одном случае она сильная (обязательная), отражающая контакные (минимальные) связи слов, в другом – слабая (необязательная), реализующая свою семантику на уровне текстового фрагмента.

Таким образом, обращение к функциональному аспекту позволяет решить целый ряд теоретически и практически важных проблем. Естественно, что при таком подходе на первый план выдвигается проблема взаимодействия лексики и синтаксиса. В центре внимания исследования оказываются вопросы, связанные с лексико-синтаксической координацией относительных значений глагольных полисемантов, их основных семантических вариантов и реализаций, вопросы, связанные с обязательностью/факультативностью приглагольных позиций.

Поскольку исследование синтагматических связей глагольных полисемантов, проводимое в настоящей статье, связано с выявлением не только типовой, нормативной лексической сочетаемости, но и той, которая обусловлена условиями функционирования, необходимо уточнить и понимание текста. Не останавливаясь специально на характеристике многочисленных определений текста, предложенных исследователями, отметим, что анализ синтагматических отношений глагольных полисемантов опирается на понимание текста как речевой данности, как особого рода организации языковых средств, как целостности, в которой раскрываются и отношения этих средств.

Исследование синтагматики глагольных полисемантов проводится в пределах текстовых фрагментов, содержание которых сводится к обозначению бытийной ситуации.

Характеризуя бытийную ситуацию, мы придерживаемся того мнения, чтот в назывании существования, собственно бытия участвуют как относительные значения глаголов, специально именующие существование, так и огтносительные значения глаголов, представляющие бытие как положение в пространстве, движение, как интелектуальное, физическое, физиологическое состоянте и т.п. В случаях такого представления ситуации бытия в значении глагола сочленены две основные лексические семы, одна из которых несет в себе значение собственно бытия,а другая ассоцирует бытие с тем или иным состоянием, действием, конкретизирует форму существования, и, как правило, связывает его с определенным кругом субъектов.

Структуру относительного значения глагольного слова в общем виде можно представить как единство категориально-грамматического, денотативного и коннотативного макрокомпонентов. Денотатом относительного значения глагола является та или иная ситуация, то или иное событие. Ш.Балли отмечал тот факт, что «процессы обычно воспринимаются одновременно с предметами, которые от них неотделимы» [3, с, 52-53]. Под ситуацией, вслед за В.Г. Гаком, будем понимать совокупность (ансамбль) взаимосвязанных предметов и явлений [4,с.19].

Таким образом, денотативный макрокомпонент лексического значения глагола включает целый ряд семантических компонентов, являющихся отражением элементов ситуации.

Под семантическим компонентом нами понимается минимальная семантическая единица значения, отражающая тот или иной конкретный признак предмета, явления или понятия, с которым соотнесено данное значение.(См. Об этом: Селиверстова О.Н., 5; Смолина К.П., 6 и др.).

Это компонеты: **act** (действие, состояние или отношение); **mod** (способ осуществления действия); **med** (средство),а так же **instr** (инструмент, которым производится действие),квалитативный и квантитативный компоненты, содержащие качественную или количественную характеристику самого действия, а так же участников ситуаций, то есть предметов (субстанций), объединенных в ситуации; **temp** (время), **loc** (место), **dest** (цель), **caus** (причина), **cond** (условие), **s** (субъект действия) и **obj** (объект действия), которые в ряде случаев могут рассматривать как **contrag** (контрагент) или **adr** (адресат).

Однако семантика глагола обусловлена не только той предметной ситуацией, которую он называет, но и ситуацией языкового окружения (синтагматикой). Потому семантические компоненты относительного глагольного значения отражают не только элементы предметной ситуации, но и содержат информацию о собственно языковых ситуациях, в которых используется глаольное слово . Так локативый и объектный синтагматические компоненты указывают на те классы слов и значений, с которыми относительные значения глагола вступают в синтагматические связи.

Те компоненты лексического значения глагола, которые содержат сущностные неотъемлемые характеристики действия, находятся в центральной ядерной зоне значения. Потенциальные семантические компоненты составляют его периферию.

Коннотативный макрокомпонент лексического значения содержит компоненты, создающие дополнительный смысл, содержащийся в оценочных, экспрессивных, эмотивных и стилистических характеристиках обозначаемого действия.

Общее определение структуры лексического значения глагольного слова может быть уточнено с точки зрения количественного состава компонентов. Наличие в структуре значения более одного компонента, называющего действие, или нескольких компонентов, характеризующих его, ведет к расчлененности этого значения.

Имея в виду эту особенность глаголов бытия, относительные значения можно разделить на следующие семантические группы:

I. Относительные значения, называющие собственно существование, состояние бытия:

1. Без каких-либо качественных дополнительных характеристик: ЖИТЬ «4.Пребывать, проживать где-л. // Обитать где-л.». БЫТЬ «Находиться, присутствовать где-л.». НАХОДИТЬСЯ «2. Быть, пребывать, иметься где-н.» и др.

«Собрались мы раз у ротмистра фон Ашенберга на именины. Было дело зимой (...).

Ну, так вот собрались мы. Во-первых, штаб-ротмистр Иванов 1-вый... *Здесь* был майор Кожин... Б ы л и два поручика - Резников и Белаго... (Куприн. Брегет).

«Жила она с волчатами *в неглубокой яме;* года три назад во время сильной бури вывернуло с корнем высокую старую сосну, отчего и образовалась эта яма».

2. С дополнительными качественными характеристиками:

а) с семантическим компонентом интенсивности, силы, полноты: БЕЖАТЬ «3. Быстро двигаться, перемещаться, течь». БИТЬ «10. стремительно вытекать откуда-н.». ВАЛИТЬ «2. Вырываясь, выходя откуда-л, двигаться (подниматься, лететь и т.п.) сплошной массой (о дыме, паре и т.п.).». ГОРЕТЬ «5. обычно чем. Быть охваченным каким-л. Сильным чувством, со страстью отдаваться чему-л. (какому-л. чувству, делу).». КИПЕТЬ «2. перен.
Проявляться в сильной степени, с силой, 3. перен. чем. Проявлять какое-л. чувство в очень сильной степени, с силой.». ПЫЛАТЬ «4. перен. чем и без доп. Быть охваченным каким-л. чувством, страстью и др.».

Ср.: «Инсаров давно кончил все свои сборы и горел *желанием* поскорее вырваться из Москвы» (И. Тургенев. Накануне).

"Берега ее (речки) покрыты железными источниками, которые бьют *из-под камней* и стекают в реку» (А.Пушкин. Путешествие в Арзрум).

«Дело было на склоне дня, мы только что вернулись с первой нашей прогулки в обществе мадемуазель и кипели *негодованием и ненавистью*. Бороться с малознакомым языком да еще быть лишенными всех привычных забав - с этим, как я объяснил брату, мы примириться не могли» (В. Набоков. Другие берега).

Относительные значения глаголов, имеющие в своем составе семантический компонент бытия, относятся к разным лексико-семантическим группам.

б) с семантическим компонентом свободности, вольности, плавности, торжественности: ИГРАТЬ «4.чем. Обращаться с каким-л. предметом как с игрушкой, 5. перен. кем-чем. Относиться к кому-чему-л. несерьезно, легкомысленно, с кем-чем-н. Распоряжаться по своему произволу». ПЛЫТЬ «2. Плавно, медленно передвигаться *в воздухе,* 3. Плавно, медленно идти». КРУЖИТЬСЯ «2. Делать, описывать круги на лету,// Виться *в воздухе* (о смене, пыли и т.п.)»

Ср.: «И опять в июне, на восхитительном севере, когда весело цвела имени безумного Барашкова млечная черемуха, и солнце припекало после очередного люждя, крупные, иссиня-черные с белой перевязью бабочки пизко плавали кругами *над лакомой грязью* дороги, с которой их спугивала его млечавшая коляска. (В. Набоков. Другие берега).

"Мороза не было, и уже таяло на крышах, но шел крупный снег; он быстро кружился *в воздухе*, и белые облака его гонялись друг за другом» (И.Бунии. Убийство).

II. Относительные значения глаголов, называющие существование самовыявляющееся и воспринимаемое:

1.С семантическим компонентом самовыявления: ГОВОРИТЬ «4.Свидетельствовать
о чем-л. указывать на что-л., быть доводом в пользу чего-л. 5. перен., в ком. Сказываться, проявляться в чьих-л. действиях, поступках, словах и т.п.».

"(Кабинет) был убран просто, но все говорило *о вкусе* хозяина - кресла, обитые темно-зеленым сафьяном, большой стол черного дерева» (Никулин. России верные сыны).

"Дерсу был доволен. Но не тщеславие говорил о *в нем*, он просто радовался тому,что средства к жизни может добывать охотой (Арсеньев. По Уссурийской тайге).

2. с семантическим компонентом восприятия слухом: БАРАБАНИТЬ «2. перен. Часто и дробно стучать, 3. перен. и без доп. Разг. Громко и неискусно играть на рояле». БИТЬ «2.по что. Ударами производить звуки, 3, что и без доп. Отмечать, обозначать что-н.
ударами, звуками, звоном и др.».

Ср.: "Затем к рулю села Таня Куликова и ... начала барабанить *вальс*»
(М. Горький. Жизнь Клима Самгина).

"Потом звонок бьет *где-то* далеко-далеко, усыпительно, хлопают двери вагонов, и доносится жалобный гул паровоза, напоминающий о бесконечной дали и ночи (И Бунин. Новая дорога).

3. С семантическим компонентом восприятия обонянием: ВЕЯТЬ «2. обычно безл., чем. Обдавать дуновением (прохлады, тепла, запаха и т.п.) и др.».

Ср.: "Река местами подернута парчой нитчатки и водяных лилий, а дальше, по ее излучинам, как бы вырастают в облачно-голубую воду совершенно черные отражения еловой глуши по верхам крутых красных берегов, откуда вылетает из своих нор стрижи, и веет *черемухой*» (В.Набоков. Другие берега).

4. С семантическим компонентом неясности, слабости, вялости: КАПАТЬ «2.перех. и без доп. Лить медленно по капле». КУРИТЬСЯ «2. чем. Выделять испарения, легкий туман. ТЯНУТЬСЯ «6. Двигаться вслед за кем-чем-н. или за другим и др.». ПОЛЗТИ «5.перен. распространяться, передаваться (разг.), 3. Идти, передвигаться очень медленно и др.

«(Князь Андрей) дрожащими руками, хмурясь, капал из склянки *лекарство* в

рюмку» (Л. Толстой. Война и мир).

"Темная обрывистая, она (земля) курилась *туманом*. (М. Горький. Детство).

5. С семантическим компонентом нестабильности, беспорядочности:КРУЖИТЬ «3. Двигаться извилистым путем, часто меняя направления, блуждать, плутая в поисках чего- либо». МАНЕВРИРОВАТЬ «2. Передвигаться в обход препятствий, лавируя, 4. перен.: чем. Производить перераспределение, передвижение чего-л, в целях лучшего использования» и др.

«И мне представляется путник, который кружи тся *в наших дебрях* и чувствует,что не найти ему теперь выхода вовек». (И. Бунин. Сосны).

«На восточном берегу, путина начиналась позже, и это давало возможность маневрир овать *людьми и техникой*». (Чаковский. У нас уже утро).

6. С семантическим компонентом тайности, скрытности: ТЕРЯТЬСЯ «3. Становиться менее заметным, переставаться замечаться». ТОНУТЬ «3. перен. Становиться почти незаметным в мнесе чего-н.» и др.

Ср.: «Темнота разливалась над безбрежной равниной. В свежести весенней ночи тон ули*поля*». (И.Бунин. Кастрюк),

«Вот с бака раздается два коротких удара в колокол - восьмичасовая склянка. В них – поэзия старой морской жизни. Они быстро тонут в великой *тишине* моря и неба, после них воцеряется еще более глубокое молчание». (И.Бунин. Копье господне).

III. Относительные значения глаголов, называющие существование в сочетании с количественной, локальной и темпоральной характеристиками.

1. С семантическим компонентом существования, характеризуемого количественно: РОИТЬСЯ «3.перен. Появляться во множестве, непрерывной вереницей». ВАЛИТЬ «2. Вырываясь, выходя откула-л. двигаться (подниматься, лететь и т.п.) сплошной массой (о дыме, паре и т.п.)" и др.

Ср.: «Из трубы парохода летели искры, и валил густой черный дым». (Марков, Строговы).

2. С семантическим компонентом существования, характеризуемого локально:

а) без локальных дополнительных и качественных характеристик: ЛЕЖАТЬ «4. Покрывать собой какую-н. поверхность, заполнять пространство, 6. Занимать какое-л. пространство, простираться, находиться". СТОЯТЬ «2. Быть поставленным, расположенным, находиться где-н, 5. Располагаться, размещаться где-н.» и др.

"Широкая равнина лежала внизу в бледной *темноте"*. (И.Бунин. На хуторе).

б) локальными дополнительными квалифицирующими компонентами: ВИЛЯТЬ «2. Делать крутые повороты, извиняться». ВИТЬСЯ «3. Извиваться, пролегать или протекать». КРУЖИТЬСЯ «2. делать, описывать круги на лету» и др.

"Распластав свои могучие крылья, они (орлы) парили, описывая большие круги. Некоторые из них кружились так *высоко*, что едва были заметны»(Арсеньев. Уссурийской тайге).

"Дорога виляла *между скал* и камней и вправо и влево и вниз и вверх» (Гладков. Цемент)

в) с дополнительными оценочными семантическими компонентам:. ВЕРТЕТЬСЯ «2. Поворачиваться из стороны сторону, меняя положение, 3. Постоянно находиться где –н., около кого-чего-н. (разг)» и др.

«Целый день она вертелась *около* моей квартиры: пенье и прекращались ни на минуту» (М. Лермонтов. Тамань).

Анализ текстовых фрагментов показывает, что ядерными средствами выражения бытийности являются не только собственно-бытийные глаголы, но и глаголы, не имеющие собственно-бытийного значения, а приобретающие его в условиях текстового фрагмента. Наиболее частотными в таком употреблении представляют глаголы движения, перемещения в пространстве, положения в пространстве и глаголы чувственного восприятия. В таких случаях в значении глагола сочленены две основные лексические семы: одна несет значение бытия, а другая ассоциирует бытие с тем или иным состоянием, действием (это – ассоциирующий компонент значения), конкретизирует форму существования, связывает его ограниченным кругом субъектов.

Бытие представлено глаголом как такая ситуация, субъект которой находится во взаимодействии с другими субъектами, это бытие воспринимающими, так или иначе к нему относящимися. Эти отношения различны. Так, например, в случаях типа *алеет закат, синеет море, розовеет восход* бытие представлено как состояние, кем-то воспринимаемое. Такие глаголы по самой своей природе двусубъектны: для субъекта бытия представлена позиция подлежащего, а

субъект воспринимающий (имплицируемый самим лексическим значением глагола: алеть. Выделяться своим алым цветом, виднеться (о чем-л. алом), либо не назван, либо обозначается распространителем типа (передо мной, перед глазами и т. д.).

«*Передо мной* серело пустынное поле. Один сторожевой курган стоял *вдалеке* и, казалось, зорко глядел на равнины. С утра в степи было по-весеннему холодно и ветрено; ветер просушивал колени грязных дорог и шуршал прошлогодним бурьяном. Но *за мной на западе* картинно рисовалась на горизонте гряда меловых гор, темнея пятнами лесов, как странное, тусклое серебро чернью, она тонула в утреннем тумане». (Бунин. Святые горы).

Пространственные распространители *передо мной, вдалеке, за мной, на западе* конкретизируют бытийную ситуацию, передаваемую относительными значениями глагольных полисемантов. Сема «быть видимым» в содержании значения глаголов цветообозначения указывает на возможность быть воспринятым органами зрения.

В организации бытийной ситуации текстового фрагмента обычно принимают участие относительные значения глаголов различных лексико-семантических групп. Это, как правило, глаголы статального значения и глаголы, передающие бытийную ситуацию с точки зрения ее динамики.

«Усадьба стояла *на горе*; мелкорослый сад, состоявший из акций и сирени, заглохший в лопухах и чернобыльнике, шел *вниз*, к лощине.

Поле молчало, лежало *в бледной темноте*». (И.Бунин. На хуторе).

Универсальными, с точки зрения восприятия и передачи бытийной ситуации в статистике и динамике, являются сочетания глагольных значений с локальными распространителями.

«К вечеру улицы политы. Нежно и свежо пахнет цветами, тепло и пряно-влажной пылью и нагретыми за день мостовыми. Оживленнее гудят трамваи, реками текут шарабаны, коляски, кареты и верховые *к мосту через Нил*, на катанье, Гремят *в садах* оркестры». (И. Бунин. Свет Зодиака).

Наличие в самом текстовом фрагменте представления о воспринимающем субъекте является одним из условий для реализации бытийной ситуации, поскольку она оказывается представленной с позиции наблюдателя.

Позиция наблюдателя, воспринимающего бытийную ситуацию, может быть не указана. Но ситуация бытия при этом не перестает быть воспринимаемой. Свидетелем подобных ситуаций является сам автор, на что указывает включение в текст местоимения 1 л., ед. числа.

«*По глянцевитой мраморно-голубой воде* черными кругами воде черными кругами, показывая перо, шли дельфины. Утренние пары таяли в тепле и свете, но даль еще терялась в матовом тумане (….).

Справа шли обрывы плоского побережья, цвета пемзы. А налево, до нежно туманной сини Принцевых островов, и впереди, до еще более туманных гор Азии, все шире разбегались сияющие среди утреннего пара заливы. Над их необозримой гладью кое-где висели дымки невиданных пароходов (…).

Я стоял на юге, облокотясь на решетку борта, и смотрел то на малахит, то на запад. Вдруг по кораблю там и сям тепло и весело вспыхнуло электричество» (И. Бунин. Море Богон).

Таким образом, анализ семантической структуры относительных значений глагольных полисемантов приводит к выводу, что состояние бытия может бать представлено не только относительными значениями с собственно бытийным значением, но относительными значениями глаголов, содержащих в своей семантической структуре семантические компоненты бытия. Дополнительные специализированные семантические компоненты позволяют представить состояние бытия с качественной стороны. Наиболее частотными в таком употреблении предстают относительные значения глаголов движения, перемещения в пространстве, положения пространстве и глаголов чувственного восприятия.

Поскольку относительные значения глагольных полисемантов с пространственными распространителями представляют собой значения, способные передать ситуацию бытия в статике и динамике, исследование их синтагматических особенностей в текстовых фрагментах нуждается в подробном анализе.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Виноградов В.В. Вопросы изучения словосочетаний. // Вопросы языкознания. - 1954. - №3. - с.3-24.

2. Степанова В. В. Обусловленность функционирования слова в тексте // Межвуз. сб. науч. тр. - Л., 1988. - с.3-10.
3. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. - М., 1955.
4. Гак В.Г. К проблеме семантической синтагматики // Проблемы структурно лингвистики. -1971. -М., 1972.
5. Селиверстова О.Н. Компонентный анализ многозначных слов. На материале некоторых русских глаголов. -М., 1975.
6. Смолина К.П. Лексическое значение его отношении к парадигматическим синтагматическим связям слова.// Филологические науки. - 1982. - №2. 60 - 64.

Жұмағалиев А.С.
2 курс магистранты,
Т. Жүргенов атындағы Қазақ Ұлттық өнер Академиясы
E-mail: azhumagalievart@mail.ru

СЮРРЕАЛИЗМ ҒҰЛАМАСЫ САЛЬВАДОР ДАЛИДІҢ ӨМІРІ МЕН ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ

Мақалада XX ғасырдың басында пайда болған сюрреализм ағымының жарық өкілі суретші Сальвадор Далидың өмірі мен шығармашылығы жайында баяндалады.

Суретшінің өнер жолындағы алғашқы қадамдарынан бастап, оның шебер әрі тұлға ретінде қалыптасуы сөз етілмек. Сюрреализм ғұламасының шығармашылығындағы негізгі тақырыптар, оның идеялық ұстанымдары, суретші және тұлға ретінде көзқарастары талқыланбақ. Сонымен қатар Дали кескіндемесінің бірнеше мысалдарына, олардың сюжеттік композициясына сараптама беріледі.

Түйін сөздер: Сальвадор Дали, сюрреализм, оның жұмысы мен өмірі, шығармашылық әрекеттің көркемдік тарихын талдау, Сальвадор Далидің жұмыстары.

В статье говорится о жизни и творчестве художника Сальвадора Дали - самого яркого представителя изобразительного направления сюрреализма, образовавшегося в начале XX века.

Ведется искусствоведческий анализ начального этапа его творческой деятельности, этапа становления как мастера, и формирования как экстравогантно-эпатажной личности. Рассматриваются основные темы, идейные принципы и взгляды гения сюрреализма, так же дается разбор сюжетным композициям на примере искусствоведческого анализа его самых известных произведений.

Ключевые слова: Сальвадор Дали, сюрреализм, его творчество и жизнь, искусствововедческий анализ творческой деятельности, произведения Сальвадора Дали.

The article describes the life and work of the artist Salvador Dali as a bright representative of the direction of surrealism, formed in the early XX century.

It tells about his first steps on the path of creativity, becoming a master and personality. The main themes, ideological principles and views of the genius of surrealism are considered, as well as the analysis of the plot compositions of vivid examples of his work is given.

Keywords: Salvador Dali, surrealism, his work and life, art history analysis of creative activity, works of Salvador Dali.

1936 жылы сюрреалистер тобымен жанжалдасып ажырасқаннан кейін айтылған Далидің «Сюрреализм - бұл Мен!» деген сөзі бүгінгі таңда соншама астамшылық болып көрінбейтіні анық. Кескіндемеші және график, мүсінші және режиссер, ең даңқты және танымал сюрреалистердің бірі әрі бірегейі Сальвадор Дали шығармашылық жолында өнердің өзі ат салысқан қай саласын да дүр сілкіндірді.

Ұшына алтын жалатып, құлағына жеткізе ширатып қойған едірек мұрты, есірік жанары, ерсі қылықтарымен күллі әлемге танымал болған Дали есі дұрыс адамға мүлдем ұқсамайтын. Алайда бетіне бейәдеп бәдіктің бетпердесін киіп жүрген суретшінің шын мәнінде жасқаншақ та жасық, әрі нәзік жанды пенде екендігін көп адам біле бермейтін.

Сальвадор Дали (толық есімі Сальвадор Доменек Фелип Жасинт Дали- и-Доменек, маркиз де Пуболь) 1904 жылдың 11 мамырында Испанияның Фигерас қаласында дүниеге келген.

Атағы жер жарған дарын иесінің дүниеге келу тарихы да ерекше болған көрінеді. Дәулетті фигерастық нотариус Сальвадор Дали-и-Кусидің жанұясы ең алғаш перзентті болғанда естері шыға қуанған екен. Балаға әкесінің есімін беріпті. Өкінішке орай, сәбидің өмірі ұзақ болмай, екі жасында ми қабынуынан шетінеп кетіпті. Қазаға қабырғалары қайыса қайғырған ата-анасы екінші рет ұлды болғанда ғана естерін жиыпты.

Тұңғыш перзенттеріне айнымай ұқсап туған бұл нәрестеге де ата-анасы ырым қып ағасынікіндей Сальвадор деген есім берген екен.

Кейінірек, бала есейіңкіреген кезде, оны ағасының қабіріне апарған көрінеді. Мәрмәр тасқа ойып жазылған өз есімін жас бала қайта-қайта таңырқай оқиды. Баланың нәзік жүйкесіне ең алғаш сол кезде зақым келсе керек.

Кішкене Сальвадор сол кезден-ақ басқа балаларға ұқсамайтын ерекшеліктерімен көзге түсе бастайды. Қыңыр мінезді, өз дегені болмаса жер тепкілеп жылап отырып алатын, әр түрлі ұсақ жәндіктерден есі шыға қорқатын, жылауық та жасық баланы қатарластары қатты ұната қоймайтын. Киімінің ішіне шегіртке, бақа-шаян тәрізді жәндіктерді салып жіберіп, шыңғыртып жылатып қоятын. Тентек балалардың жәбірінен жапа шеккен Сальвадор көбінесе жалғыз отырып сурет салуды ұнатады екен. Баланың суретке деген қабілетін байқаған ата-анасы оның өнерін

дамытуға барын салады. Арнайы бөлмеде шеберхана жабдықтап береді. Он жасқа келгенде жас Сальвадор өзіндік қолтаңбасы бар, қоршаған әлемге өзіндік көзқарасы бар кәдімгідей кәнігі суретші болып қалыптасқан екен.

1921 жылы жасөспірім Сальвадор Мадрид қаласындағы Сан-Фернандо Академиясына суретшілік шеберлігін шыңдауға аттанады. Емтихандық жұмысын көлемінің кішілігі себебінен комиссия қабылдамай қояды. Бірнеше күннен кейін қыңыр бала емтиханға бұрынғысынан да анағұрлым кішірек сурет алып барады. Баланың ерекше дарынына тәнті болып қалған академиктер оның бұл қиқарлығына кешіріммен қарап, курсқа қабылдайды. Алайда бірер жыл өткеннен соң Сальвадор емтихан үстінде өзіне сонша кешірімділік жасаған ұстаздарына «Сендерге өз шеберлігімді дәлелдеп жатпаймын, себебі сендердің ешқайсысың менің білгенімді білмейсіңдер» деген тәрізді асқақ сөздер айтады. Өркөкірек оқушыны реніште ұстаздары оқудан шығарып жібереді.

Дегенмен, Сальвадордың Академияда өткізген аз ғана уақыты зая кеткен жоқ. Ол көп ізденіп, кубизм, дадаизм секілді жаңа ағымдарды игерді, Фрейдтің еңбектерін зерттеді. Әсіресе оның ерекше дарыны Парижге келгеннен соң жаңа қырынан ашылды. Мұнда ол өзінің пір тұтып жүрген суретшісі, әйгілі Пабло Пикассомен танысады, және өздерінің таңғажайып әрі түсініксіз суреттерімен танымал бола бастаған сюрреалистер тобына қосылады.

Сюрреалистер үйірмесінде Дали кейінірек өзінің тағдырына үлкен ықпал етіп, бүкіл шығармашылығының музасы болған Галамен танысады.

Өзінен он шақты жас үлкен, әрі күйеуі бар Гала (Елена Дьяконова) жас Сальвадорды өзіне өлердей ғашық етеді. Махаббаттан басы айналған Дали әкесі мен сүйікті қарындасы Анна-Марияның қарсылығына қарамастан күйеуі мен кішкентай қызынан айырып, Галаға үйленеді.

Аса сұлу болмағанмен қылығымен тартымды Галаға Сальвадор өмір бойы ғашық болып өтеді. Ал Гала болса ең алдымен Далидің дарынына ғана ден қояды. Дарынды суретшінің табысты болашағына кәміл сенген Гала Сальвадордың тума талантын өз жеке басына пайдалану мақсатында ғана онымен тағдырын қосады.

Бұл кезде Сальвадор Дали біршама белгілі суретші ретінде танылып қалған болатын. Оның еңбектері көрмелерге қойылып, сыншылардан жақсы баға ала бастаған. Кейіннен әлемге әйгілі болған «Ұлы мастурбатор» (1929), «Жад-мәңгілік» (1931), «Әйелдің ретроспективті бюсті» (1933), «Мэй Уэсттің дидары» және «Телефон-шаян» т.б. туындылары осы кезде жарық көрген.

Далидің шығармашылығы жұртшылыққа ұнағанмен, оның суреттерін сатып алуға ол кезде ешкім де құштарлық көрсете қоймайды. Бұған әсіресе Гала қатты қапа болады. Далидің талантына сенімділігін жоғалтпаған ол бар күш-жігерін күйеуінің еңбектерін табыс көзіне айналдыру әрекеттеріне жұмсайды. Бұл кезде олар қатты жоқшылық көреді.

Ақыры Дали мен Гала көздеген мақсаттарына жетеді: суретшіні Америкада қатты бағалайды екен. Олар мұхиттың ар жағына сапар шегеді.

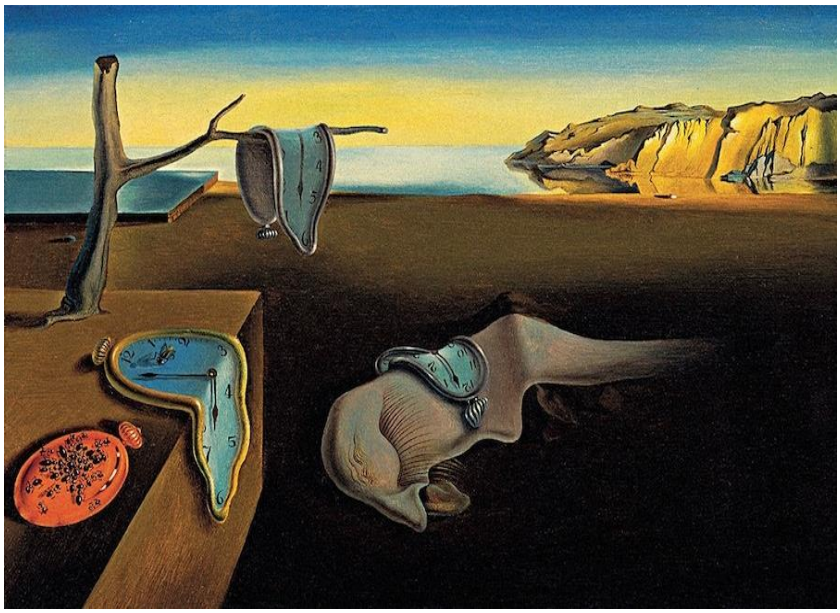
Еуропада екінші дүниежүзілік соғыс етек алып жатқан кезде Дали мен Гала Америкада атақ-даңқ пен ақшаға мейлінше кенеліп жүрген болатын. Әйгілі Уолт Диснейдің өзі Далиге бірге жұмыс істеуді ұсынады. Жарнама агенттіктерінен де көптеген тапсырыстар түсіп жатады. Телегей-теңіз табысқа құныққан Гала Сальвадорды тек ақша табу құралына айналдырады. Ұшы-қиырсыз жұмыстан мезі болған Дали кей-кезде бояуға малынған қылқаламды кенепке әрі-бері сүйкей салып сурет ретінде сатып жіберуді әдетке айналдыра бастайды.

1948 жылы Дали мен Гала Испанияға қайтып келеді. Енді Сальвадор Дали өзін Еуропаға да мойындата бастайды. Суретшінің қолынан шыққан әрбір туынды бірден-ақ шедевр деп есептеліп, бақытты жұпты қисапсыз қаражатқа кенелте береді. Алайда біраз уақыттан соң Дали мен Галаның арасына сызат түсе бастайды. Суретшінің музасы орнын бірнеше жыл бойына Аманда Лир есімді сұлу басқаны белгілі. Бірақ Дали Галадан біржола қол үзіп кете алмайды. [3]

1968 жылы Гала өзінің жалғыз тұрғысы келетінін мәлімдейді. Сальвадор жұбайына Пубольдан мекенжай сатып әпереді. Өзі болса онда тек Галаның рұқсатымен ғана бара алатын болған. Сүйікті жарынан тірідей айрылған суретші қатты жапа шеккен екен. Сөйтіп жүріп Дали Паркинсон ауруына шалдығады. Қолдарын қалтыратқан қатты сырқат суретшіні мейлінше меңдетеді. Бұл жылдары Дали сурет орнына тек қана шимай-шатпақ тудыра алған. Гала анда-санда Далиге келіп, таза қағаз парақтарына қол қойдырып алады екен. Кейін сол қағаздарға өзі сурет салып, Сальвадор Далидің атымен сатып отырған.

Алайда Сальвадордың Галаға деген махаббаты өшпейді. 1982 жылы Гала қайтыс болғаннан кейін, Дали қимас жарының мекенжайына көшіп барып, біраз уақыт ешбір адамды қабылдамай аза тұтып жатады. Тек кенет орын алған өрт қана суретшіні жарының мекенін тастап

кетуге мәжбүр етеді. Денесінің жиырма пайызын күйік шалған Дали құдіреттің күшінен ғана аман қалады.



С. Дали. "Жады мәңгілігі", 1931 ж., көлемі: 24 х 33 см.

Өмірінің соңғы жылдарын әйгілі суретші туған қаласы Фигераста 1974 жылы ашылған өз мұражайында өткізуді ұйғарады. Және өзінің мүрдесі осы жерде жерленуін қалайды. 1989 жылы 23 қаңтарда жүрек ұстамасынан көз жұмған Дали сол өз мұражайының едені астында мәңгілік мекен табады.

Сальвадор Дали жиырмасыншы ғасырдың бейнелеу өнеріндегі сюрреализм ағымының ең көрнекті өкілі болды. Оның әйгілі туындылары сюрреализм философиясы мен рухына, таңғажайып сезімталдық пен тылсым мистикаға толы.

Жоғарыда айтып кеткеніміздей, Дали өзіне «Сюрреализм дегеніңіз бұл – Мен» деп баға берген. Суреткердің бүкіл болмысы – сана-сезімі, мінез-құлқы, қандай да болмасын ар-ождандық немесе моралдық тәртіптен азаттығы, сезімталдығы мен шынайылығы осы сюрреализм концепциясына толығымен сәйкес келеді.

Далидің өмірі де, өнері де ешқандай бүркемесіз эпатажға толы. Ол әрқашан да жазғысы келгенін жазды, айтқысы келгенін айтты, істегісі келгенін істеді. Сондықтан да 1930–1950-жылдары оның шығармашылық эксперименттері қалың жұртшылықты дүр сілкіндіргеніне таң қалудың қажеті жоқ. Бейнелеудің классикалық техникасын бұған дейін де жете меңгерген суретші алдымен импрессионизм мен кубизмге ден қоя бастаса, кейінірек сюрреализмге біржола бет бұрды.

Бейнелеу өнеріндегі бұл ағым суретшіге өзінің ішінде тұнып жатқан бар шынайы болмысын: секс және эротика тақырыбын, жасырын жыныстық құмарлықтарын, нәпсілік ауытқушылықтарын ашықтан-ашық суреттеуге мүмкіндік беретін. Алайда Дали шығармаларындағы басты тақырып – елестер мен қиялдар әлемінде адасып жүрген адамзат тақырыбы болып табылады.

Сальвадор Далидің шығармаларына байыпты баға беріп, мән-мағынасын егжей-тегжейлі ежіктей түсіндіру немесе түсіну мүмкін емес. Себебі олар шытырман елестерден, астарлы образдардан, тылсым түйсіктерден, қияли жұмбақтардан ғана құралған. Бұл туындыларды әрбір адам өз тұрғысынан, өз сана-сезімі, өз ұғымына байластырып қана түсіне алатынға ұқсайды.

Енді Далидің ең белгілі деген бірнеше туындысын талдап көрелік.

Бұл шығарманың бірнеше аты бар. «Жұмсақ сағаттар», «Уақыт ағымы», «Жадының беріктігі», т.б. Өнер сүйер қауымды шатастыруға жаны құмар Далидің өзі бұл туындысына әр кезде әртүрлі түсініктемелер беріп, өнер зерттеушілерді әбден тығырыққа таяған тәрізді. [1.P.27]

«Жады мәңгілігі» адамзаттың уақыт ұғымына деген қалыптасқан түсінігін тас-талқан етеді. Суреткер уақыттың біз қабылдап әдеттенген бір бағытты сызықтық болмысын жоққа шығарады.

Шығарма идеясы Далидің ойына Гала таңғы ас кезінде кепкен нанға жұмсақ ірімшік жағып отырғанын көргенде келіпті. Картинаны бейнелеп отырған кезде суретшінің басы қатты ауырған көрінеді. Суретте көңілсіз күңгірттеу реңдердің басымырақ болуы осыған байланысты болса керек.

Шығарманың орталық образы – жерде жатқан адам басы (Далидің өзіне аздап ұқсайды) – ауру азабынан демалу мен жан тыныштығын көксеуді бейнелейді.Өзге образдар жалғанның өткіншілігін бейнелейді: - құмырсқалар мен шыбын кәріліктің адам ағзасын жегені тәрізді уақытты жеп жатса, ал теңіз бен жартасты жағалау мәңгілікті сипаттайды. Қураған зәйтүн ағашы түгесілген тіршілікке меңзейді. Жалпы бұл шығарманың басты желісі күйреу және күйзеліс сезімдерін туғызады. Далидің бұл туындысы қазірде Нью – Йорк қаласындағы заманауи өнер Музейінде сақтаулы.

Бұл туынды Испаниядағы 1930-жылдардың аяғында қалыптасқан саяси жағдайға Далидің көзқарасын бейнелейді. Бұл жылдар билікке Франконың келген кезі, республикашылдар мен ұлтшылдардың күресі, елдегі азамат соғысының қарсаңы.

Далидің өзі Франкоға іш тартқанына қарамастан, қоғамдағы оң өзгерістерді сипаттауға тиіс шығарма көрермен көңілінде біршама үрейлі сезімдер туғызады.

Елдегі саяси теке-тіректерді Дали бір біріне жалғаса жабысып қалған екі адам ағзасы образында бейнелеген. Бұл екі дене бір-бірінен ажырасуға талпынады, бірақ бірінің бірінсіз күні жоқ, себебі екеуі біріне-бірі тірек болуда. Бір уыстай шашылып жатқан піскен бұршақ испан қоғамының күйрей құлдырауын сипаттайды.

Бүгінде бұл туынды Филадельфиядағы өнер Музейінде тұр. [2.С.48]

Жоғарыда суретшінің өмірбаян деректерін келтіргенде Далиге өзінен бірер жыл бұрын туылып, мезгілсіз шетінеп кеткен ағасының есімі берілгенін айтқан болатынбыз. Болашақ суретші ес білгеннен бастап ағасы мен өзінің қайсысы тірі, ал қайсысы өлі екендігін ажырата алмайтын дүдәмал күй кешкен еді. Өзінің осы жан жарасы мен ата-анасына деген өкпесін сюрреализмнің сұңғыла суреткері шебер жеткізе білген. Мұнда аққулар жарастықты жанұяның сипатын білдірсе, ал пілдер ата-ана сүйіспеншілігінің символы ретінде бейнеленген. Жартастың жанында теріс қарап тұнжырап тұрған адам автордың өзі. Бұл бейне арқылы суретші өзінің әлі күнге дейін өкпесін ұмыта алмағанын, кешірімге әлі де дайын еместігін жеткізгісі келсе керек.

Бүгінгі таңда бұл туынды жеке коллекционердің қолында.

Өз шығармаларының басым бөлігін Сальвадор Дали сүйген жары әрі шабыт берер Музасы Галаға арнапты. Өзін де ұмыта қоймаған. Бірқатар автопортреттері бар. «Кубистикалық автопортрет», «Рафаэль мойынды автопортрет», «Жалаңаш Дали», «Далидің күні», «Түс», және тағы басқалары суреткердің психологиялық тұрпатын аша түсуге көп мүмкіндіктер беретіні сөзсіз.



С. Дали. "Пісірілген бұршағы бар жұмсақ конструкция", 1936 ж., көлемі: 100 х 99 см.

Сюрреализм сұлтанының туындыларының барлығы дерлік адам жанының терең түкпіріндегі өзге түгіл өзінен де жасырып ұстайтын құпия қыртыстарын мейлінше аяусыз ашып көрсетуге бағытталған. Дали әрбір адамның ішкі жан-дүниесін сыртына сілкіп шығарып, оған өз үрейі мен елестерінің көзіне қаймықпай тіке қарауға жағдай жасап береді. Сальвадор Далидің шығармашылығына деген ықылас пен қызығушылықтың әлі күнге дейін суымауының себебі де осы шығар.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Robert Descharnes. DALI. Published by Harry N.Abrams, New York, 1976. (P.27)
2. К. Инграм Гениальный Дали. This is DaLi ; перевод с англ. Т. Платонова. — Эксмо, 2014. (С.48)
3. А. Г. Заховаева. Экзистенциальные зеркала Сальвадора Дали как отражение культуры постмодернизма. https://cyberleninka.ru/article/n/ekzistentsialnye-zerkala-salvadora-dali-kak-otrazhenie-kultury-postmodernizma

ҒТАМР 82.02

Кенжебаева А.Ә.
Шығыстану факультетінің доценті филол.ғ.к., доцент
Абылай хан атындағы Қазақ Халықаралық қатынастар және Әлем тілдері университеті,
Алматы, Қазақстан
e-mail: china.aida@mail.ru

Шынарбекова Ж.М.
Шығыстану факультетінің аға оқытушысы, гуманитарлы ғылымдар магистры,
Абылай хан атындағы Қазақ Халықаралық қатынастар және Әлем тілдері университеті,
Алматы, Қазақстан
e-mail: zhazira_ban@mail.ru

МО ИӘН ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ МЕТАФОРАЛАР МЕН СИМВОЛДАРДЫҢ ҚОЛДАНЫЛУЫ

Аңдатпа. Берілген мақалада қытай жазушысы Мо Иән шығармаларындағы метафоралар мен символдар қолданысының мәні қарастырылады, сонымен бірге метафоралық қолданыстардың көркемдік, символдық, эмоциялық мәндеріне талдау жасалынған. Мақала көркем әдебиетте, оның ішінде прозалық шығармаларда актив қолданылатын троптардың бірі — метафораның стильдік қызметін қарастыруға арналды. «Қызыл», «Шарап», «Махаббат» концептілеріндегі ұлттық көзқарастың сипаты көрсетіледі. Мо Иәннің метафоралық сөз қолданыстардың қызметі оның шығармаларында авторлық көзқарас негізінде көрініс табады. Авторлар жазушы шығармаларындағы символдар мен метафоралардың өзіндік болмысы мен ерекшеліктерін аша отырып оның әдеби сахнада алатын салмақты орны туралы сөз қозғайды.

Мақалада сонымен қатар қазіргі таңдағы белді жазушы Мо Иән туындыларындағы авторлық метафоралар тізбегі мен символды қолдану әдістеріне жан-жақты талдау жасалынған. Оның белді туындылар қатарын тізетін - «Шарап елі», «Қызыл гаолян», «Сандал ағашы астындағы өлім жазасы», «Өліп, тірілуден жалықтым», «Қызыл шегіртке» атты романдарында қолданған символ мен метафоралар табиғатындағы ұлттық ерекшеліктер мен айшықтар ашып көрсетілінген. Бұл туындылардағы адамдар қатынасындағы жатсыну, жатбауырлану, қатігездік феномендеріне ерекше назар аударылғаны туралы сөз болады. Мақалада сондай-ақ Мо Ян шығармаларында қолданылатын көркемдік тәсілдерді әрі қарайғы жүйелеу мен талдау жасаудың өзектілігі баяндалады. Көркем шығарма мен ондағы көркемдік тәсілдердің өзара тәуелділігін де назардан тыс қалдыруға болмайтындығы сөз болады. Сондықтан авторлар көркем әдебиеттегі авторлардың өз туындыларында қолданатын метафоралар мен символдық тәсілдер табиғатын кешенді түрде зерттеу қажеттілігі туындайтыны жайында тұжырым жасайды. Жазушы шығармаларындағы метафоралар мен символдар табиғатын ашып көрсетудің кез-келген жолдары мен тәсілдері арқылы көркем проза болмысына тереңінен бойлап, тануға зор мүмкіндіктер бере алатындығы талданады.

Түйін сөздер: метафора, символ, троп, проза, роман,стиль, түстер символикасы.

Кенжебаева А.А.
к.филол.н., доцент, факультета востоковедения,
КазУМОиМЯ имени Абылай хана
г. Алматы, Республика Казахстан
e-mail: china.aida@mail.ru

Шынарбекова Ж.М.
ст.преподаватель, магистр факультета востоковедения,
КазУМОиМЯ имени Абылай хана
г. Алматы, Республика Казахстан;
e-mail: zhazira_ban@mail.ru

МЕТАФОРЫ И СИМВОЛЫ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ МО ЯНЯ

Аннотация. В данной статье дается анализ творчества китайского писателя Мо Яня. В качестве предмета анализа рассматриваются способы создания авторских метафор и символов, характеристика современной китайской прозы. Несмотря на тысячелетнюю историю изучения метафор, на данный момент не существует какой-либо определенности в вопросе перечня языковых функций метафоры. В статьте метафора рассматривается как кодекс национальной идентичности, который предоставляет информацию о природе и традициях нации, его познании, менталитете, духовной ценности, а также выявлены особенности применения метафор и символов в в призведении Мо Яня,.

Особенности использования метафоры и смволов писателем постоянно видны в его произведениях. Здесь также описана роль метафоры и символов в произведении авторов, дается лингвистическое описание понятия метафора и символ, проведен анализ метафорических единиц и символов используемых в таких произведениях автора как «Страна вина», «Устал рождаться и умирать», «Красный гаолянь», «Сандаловая казнь», «Красная саранча» и на его основе описана роль метафоры и символов в художественной литературе в целом. Анализируемые произведения богаты различными языковыми средствами, особенно метафорами. Авторы ососбо отмечают, о том, что перевод метафор в теории и практике перевода приводит к большим трудностям, особенно метафорические единицы переводятся лингвокультурологический лакунарный характер. Выявлены основные авторские метафоры часто используемые писателем. Дается анализ языковых процессов, которые определяют метафору как особый стилистический прием, тематические группы слов, наиболее часто употребляемые в качестве метафор в в произведениях китайского писателя.

Ключевые слова: метафора, символ, троп, проза, роман,стиль,символика цвета.

Kenzhebaeva.A.A
Candidate of philological sciences, Associate Professor
Faculty of Oriental Studies
KazUIR&WL named after Abylai Khan,
Almaty, Kazakhstan
e-mail china.aida@mail.ru

Shynarbekova Zh.M.
Senior lecturer, Master
Faculty of Oriental Studies,
KazUIR&WL named after Abylai Khan,
Almaty, Republic of Kazakhstan
e-mail: zhazira_ban@mail.ru

METAPHORS AND SYMBOLS IN THE WORKS OF MO YAN

Abstract. This article analyzes the work of the Chinese writer Mo Yan. As an object of analysis, we consider ways of creating copyright metaphors and symbols, a characteristic of modern Chinese prose. Despite the thousand-year history of the study of metaphors, at the moment there is no certainty regarding the list of linguistic functions of metaphors. In the article, the metaphor is considered as a code of national identity, which provides information about the nature and traditions of the nation, its knowledge, mentality, spiritual value, and also reveals the features of the use of metaphors and symbols in Mo Yan's writings.

Features of the use of metaphor and characters by the writer are constantly visible in his works. It also describes the role of metaphor and symbols in the authors 'work, provides a linguistic description of the concept of metaphor and symbol, analyzes the metaphorical units and symbols used in such works of the author as" Country of wine "," Tired of being born and dying "," Red kaolin "," Sandalova " execution "," Red Locust "and on its basis the role of metaphor and symbols in fiction as a whole is described. The analyzed works are rich in various linguistic means, especially metaphors. The authors especially note that the translation of metaphors in the theory and practice of translation leads to great difficulties, especially metaphorical units are translated linguoculturological lacunar nature. The main author's metaphors are often used by the writer. The analysis of language processes that define the metaphor as a special stylistic device, thematic groups of words, most often used as metaphors in the works of a Chinese writer, is given.

Keywords: metaphor, symbol, trope, prose, romance, style, color symbolism.

Жазушының суреткерлік қырын танытатын көркем мәтін мазмұнын бейнелеуге қатысты сөз қолданыстың бір түрі – оқиғаның сырын тұспалдап ашатын, ишарамен білдіретін – сөз-символдар мен метафораларды шеберлікен қиыстыра жұмсау. Мо Иән шығармалаындағы сөз-символдар мен метафоралар көркем мәтіннің идеялық мазмұнын арқалап, ойды астарлап жеткізеді. Символ – сөздің мағынасы кейде бір сөйлем немесе абзац, әйтпесе тіпті бүкіл мәтін

көлемінде ғана танылады. Сөз-символдар көп мағыналы болып келеді. Сондықтан сөз-символдың символдық мағынасын кейде шығарманы толық оқығанда ғана түсіне аламыз. Жазушы сөзді символдық мәнде қолданғанда, белгілі бір стильдік мақсатты діттейді. Сөз-символ көркем шығарма бейнелілігін арттыруда маңызды рол атқарады. Символдың жеке автор қолданысындағы мәнін ашу, мағынасын тану ерекше қабілет пен көкірек көзін қажет етеді.

Метафора (грек тілінен аударғанда. — *ауыстыру*) — деген мағына береді. Ол троптың (құбылтудың) бір түрі.Суретелген затты не құбылысты айқындау үшін оларды өздеріне ұқсас затқа балау. Метафора — құбылыстар мен заттардың ұқсастық белгілері негізінде астарлы мағынада қолданылуы. «Метафора» терминін ең алғаш қолданысқа түсірген был ежелгі грек философы Аристотель болған еді, Аристотель пікірінше, өнер дегеніміз шынайы өмірге еліктеуден тұрады деп тұжырым жасайды.

Ғалым Қ.Жұмалиев метафораны: «Сыртқы не ішкі бір ұқсастығына қарап, бір нәрсені екінші нәрсеге балау, екі нәрсенің арасына тепе-теңдік белгісін қою» деген талдау тұжырым жасаса, [1,117], З.Қабдолов: «Метафора сөз мәнін түрлендіре өзгертіп айту, суреттеліп отырған затты не құбылысты айқындай түсу үшін, ажарландыра түсу үшін оларды өздеріне ұқсас өзге затқа не құбылысқа балау, сөйтіп, зерттеліп отырған заттың не құбылыстың мағынасын үстеу, мазмұнын тереңдетіп, әсерін күшейту» деп анықтама береді. [2, 214].

Метафора негізінде заттардың түрі мен пішіні, түсі, көлемі. Атқаратын қызметіндегі ұқсастығы жатады. Мәселен: поэзия маржаны, махаббат ұшқыны, қайғы тұңғиығы, сезім жалыны т.б. Метафоралар кейіптеу («қайғы жегідей жеді», «өзегі өртенді» «махаббат өртеді»), заттану («тас жүрек», «жалынның жаландаған тілі», «үйдың жаны») қағидаттары бойынша құралады. Метафораның түрі ретінде кейіптеуді алуға болады, ал кейіптеу дегеніміз – адамға тән қасиеттерді жансыз заттарға телу.

Метафора – жаңа мән-мазмұнның құрастырылуының кең тараған түрлерінің бірі. Әдеттегі қолданылатын ұғымдардың өзі метафораға бай боп келеді. Мәселен, біздің күнделікті тұрмысымызда қолданылатын сөздердің өзі метафорадан тұрады: «*басынан айрылды», «сауда желісі», «алтын құрсақ», «махаббат тұзағы», т.б.* [3, 95].

Қытай жазушысы Мо Иэнның шығармаларын қарастыра отырып, лабиринтке ұқсас оқиға, шым-шытырық шеленіскен өмірді байқауға болады. Көптеген қиын соқпақтарға кезіккен кейіпкерлермен бірге, сол тығырықтан шығатын, дұрыс бағыт беретін жолды іздеуге құлшына кірісіп кетесің. Оның туындыларының астары мұңды құпияға толы. Сырттай баға бергенге – қабылдау ауыр, ал іштей үңілгенге – жазушы айтпақ болған ақиқатқа жол ашылады. «Шарап елін» қытай әдебиетінде өзіндік орны бар роман деп тануға әбден болады. Бірінші, қытай әдебиетінде бұрын-соңды сондай сонылықпен, нақтылықпен, шынайы деталь-көріністермен бейнеленген социалистік қоғамдағы қытай бюрократизмінің бет-пердесін сыпырып, қазіргі таңдағы өмірінің қыртыс-қалтарыстарын нанымды және жан-жақты ашып суреттеген көркем шығармалар қатарын толықтырған көркем туынды деуге әбден болады. Дин Гоуыр есімді провинциалды прокуратура тергеушісінің басынан өткен, біз сияқты оқырманға бейтаныс қытай қоғамының өмірден хабар береді. Екіншіден, «адам етін жеген қоғамның» бет-пердесін жұлып тастап, жан-жақты ашып, өтірік-жалғансыз айқын суреттеп, ащы шындықтың көріністерін әшкерелеп, тартысты әрі әсерлі бейнелеген роман екені шүбәсіз. Бейжелілік не соған тоқала кететін болсақ, Мұнда бір желілік сюжеттік-баяндау үлгісі байқалмайды. Жазушы шығармаларындағы желілік репеттегі бейжелілік авторлық баяндау үрдісіндегі басталу мен аяқталудың жоқтығын танытады. Бұл ойымыз «Шарап елінде» логикалық қисындама жоқ деген сөз емес, қайта романдағы Дингоуыр өмірінің басталуы мен аяқталуы жоқ дегенді ғана білдіреді. Автор Дингоуырға қатысты жайттарды оқырманына түрлі қырынан ұсынады. Ұқсаң ұқ, ұқпасаң өзің біл деген өз шығармашылық кредосын береді. Бейжелілік баяндау – оқырман мен автор арасындағы емін-еркін сұхбаттастықты ұстанса, желілік баяндау - автордың оқырманға өз қалыбына салып кесіп-пішіп берген ойлары мен пікірлерінен тұрады.

Метафораға негіз ретінде Цзин Ганцзун секілді жыртқыштың бейнесі тамаша сипатталған: 这不是一杯酒而是一杯朝阳，一团冷冷的火…… Бұл шарап құйылған тостақ емес, күн нұры шашылған тостақ, сұп-суық жалын дерсің Құбыжықтардың көсемінің – сәби етін жегіштің тұяғы, бәлкім, мұздай суық шығар..（Мо Иэн «Шарап елі»） [4, 160]. Мұндағы «шарап» деп алынып отырған сөз жекелей алғанда «күн» (“太阳”), «от» (“火”) сөздерін ауыстырып отыр. Сондай-ақ «Цзюгуолықтардың»(“酒国人”) шарапқа деген шексіз сүйіспеншілігін бейнелеген. . Роман

түсініксіз, шиеленіскен, соқпақтары көп оқиғадан құралған. Сондықтан, ең алдымен ойға келетіні, шығарманың өн-бойына берілген теңеуге ұқсатуға болады.

Жазушы өз туындыларында «қызыл» түске де үлкен символдық жүк артады. Мысалы, «Қызыл гаоляндағы»(《红高粱》) “қызыл” түс- жігер мен төзімділік, құмарлық символы ретінде қолданылса, «Қызыл шегіртке»(《红蝗》) атты шығармада “қызыл” түсі ұсқынсыздық пен жауыздық, жамандық символы ретінде берілген. Мұндағы “қызыл түс” адамдардың қызыл жәндәктерден асып түскен зиянкес, жыртқыштық, өзімшіл, кекшіл, надан қасиеттерін ашып көрсетеді. Жазушы күрең қызыл түсті, ұсқынсыз шегіркені сипаттай отырып,адамзат баласының теріс қылықтарын қатты шенейді. Мұнда постмодернистік сарындарды да байқау қиын емес-сұлулық пен ұсқынсыздық, шектілік пен шексіздік, мәнсіздік пен мазмұндылық бірігіп астасып кеткендей.

Енді жазушының «Қызыл шегіртке» атты шығармасынан үзінді келтірейік:

“鲜红的裤衩在翻动的黑纱裙里闪烁”、“她像飞行中的蝗虫的鲜红的内翅”- «Ол бейне бір шегірткенің қып-қызыл қанаттары секілді», мұнда автор кейіпкердің шікі құмарлық сезімдерін ашып көрсету үшін «қызыл» сөзін әдейі қолданып тұр. Қызыл түс- қытай мәдениетінде шаттық пен ыстық сезім, мереке мен қуанышты белгілейтін негізгі символдық түстердің бірі. Мо Иэн романдарына тән қасиеттердің бірі- символдар мен метафораларды жан-жақты қолдану боп табылады. Бұл арада автордың өз оқырманы үшін ашылып, ал, оқырман оның туындысында айтылған ойды астарлап, символдармен көркем жеткізе білген. Мәселен, «Шарап елі»(《酒国》) романындағы «шарап»“酒”сөзі «Қызыл гаолян»(《红高粱》) романындағы шараптан өзгеше“酒”символдық жүгі өте салмақты сөз. «Қызыл гаоляндағы» шарап—Қытайдың жаңа өмірге деген ұмтылысын бейнелесе, қазіргі қытай қоғамындағы бюроткраттық жүйені, шектен тыс тұтынушылыққа бой алдырған қоғамды шенеу үшін қолданған символдық деталь. Мұнда шарап – үміт символы. Қоғамды жауыздық пен екіжүзділіктен құтқарар бірден-бір үміт, жарқын тілек. Жазушы ұстанымының ешқашан аяқталуы жоқ тереңінен маржан теретін көркемдік әдістері сынды. Бұл қағидат: автор үшін – ашықтыққа, оқырман үшін - соңғы сөздің ешқашан айтылмауына құрылады. Жазушының «Шарап елі» романының мәтіні ешқашан тұйықталмайтын, сан алуан мәндегі мәтін көптігіне құрылған. Жазушының «Қызыл гаолян» романы да метафора мен символға тұнып тұрған ауыр әрі терең ойлы шығарма. Оның әрбір бөлімі, айтылған әрбір сөз лабиринттен шығар жолдың ашылып жатқандығын баяндайтындай қолданады.Мәселе, жұбай, ана, нақсүйерді мылтық деп теңейді. Ал енді жазушының аты шулы романдарының бірі болған «Шарап елі» романынан үзінді алып көрелік:丁钩儿感叹万分,方知自己是井底之蛙,知识贫乏。Дин Гоуыр қатты күрсініп, қынжылды, өзінің құдық түбінде отырған сүйкімсіз бақаның жайын кешкеніне, білімінің шектеліп, өспей қалғанына іштей налыды. «你们这些花言巧语 的强盗！休想蒙混过关!»– «Жылы-жұмсақ сөйлеп отырсыңдар ма, қанышерлер! Әлде бәрін былықтырып судан құрғақ шыққыларың келе ме?» Романда «сайтанның есігі» -鬼门 деген меатфора жиі кездеседі. Ол арқылы сәби етін жеп, саудаға салған азғын топты осылайша сипаттап көрсетеді. 他想自己和这女司机的关系有时是猫与鼠的关系, 有时又是狼与狈的关系 – Ол өзінің жүргізуші бикеш екеуінің арасындағы байланысты кейде тышқан мен мысық, кейде бөрі мен оның қаншығы арасындағы байланысқа ұқсатады.你们酿酒大学的司机 都是些骚骆子! – Сіздердің шарап дайындайтын академиядағы жүргізушілердің бәрі көзін сүзген өгіздер! 不敲开这个鬼门关我暂不罢休 – Мына сайтан қақпасын ашып кірмей маза таппаспын! 现，在我们接受你舅舅的建议，放你去找那个魅人的女妖精。Біз сенің ағатайыңның кеңесіне құлақ асып, сені ана сұлу әзірейліні тауып кел деп тапсырмақпыз. 良马也有失蹄 – сәйгүлек арасында да өз тағасын жоғалтатындар бар. Мәселен, жазушының «Сандал ағашының астындағы өлім жазасы»(《檀香刑》) атты романдағы жалаң метафораларды тізсек: “情欲是火” –«құмарлық-жалын от»,“枪是女人”- «мылтық - әйел», “执行是表演”- «өлім - қойылым» атты тіркестер эпитетті метафораға мысал бола алады. Жазушы аталған туындыда әсіресе әйелдерге қатысты метафораларды көп қолданған. Мәселен, мылтығына әйелге қарағандай көрмет көрету керек деп түсінген Юаншыкай: “听说真正的军人，把枪看成自己的女人，决不允许旁人染指，是不是这样子？”（袁世凯）«Естуімше, нағыз сарбаз мылтығына әйеліндей қарап, оған бөгде жанның қол

тигізбегенін қадағалау қажет солай емес пе?»,- былай дейді (Мо Иэн «Сандал ағашы түбіндегі өлім жазасы»). Аталған романдағы тағы бір кейіпкер Ваншың “**真正的**军人，应该把枪看成自己**的母**亲。”- «Нағыз сарбаз өз қаруына туған анасындай қарау керек»,-дейді. Енді мұндағы жалаң метафораларды тізсек; **即**枪是女人（妻子）- «мылтық-жұбай», 枪是母亲- «мылтық-ана», 枪是婊子- мылтық-жезөкше. Романдағы кейіпкерлер әралуан көзқарас ұстанады, мәселен, Юаншыкай танымынша, «мылтық-жұбай» болса, Чиэн Сюңфэй бастапқыда «мылтық- ана» деген көзқарасты ұстанса, кейіннен өзі атқан қаруы өзін сатып кеткенде ол мылтыққа «мылтық-жезөкше» деген сипаттама береді. Себебі «алтын мылтық» оның ту сыртынан пышақ салады. Юаншыкай пайымынша «мылтық-өз әйелін», «басқалардың қол тигізуіне жол беруге болмайды», ал «мылтықты бәз-біреулерге сыйға тарта беруге болады». Сондықтан ол өзінің неміс досы сыйға тартқан алтын тапаншаны еш ойланбастан Чиэн Сюңфэйға сыйға тартады. Қаламгер біресе «мылтықты-адал жар» десе, біресе «мылтық-туған ана», біресе «мылтық-жезөкше» деп метафоралық тіркестер жасаған. «Өлім деген – қызықты қойылым» деп алып, өлімді көрермен назарын жаулап алардық қызықты қойылым бейнелеген. Мо Иэн туындыларында метафоралар өте көп қолданылған. Мәселен: “滚烫的脸”-өрттей жанған бет,“滚烫的情话”-өрттей жалынды сөздер, “滚烫的热泪”-өрттей күйдірген ыстық жас,“**火**热的屁股”-өрттей жанған бөксе,“**被**爱烧焦的女人”-махаббат өртінен күйіп жанған әйел,“**自己的胸膛就要爆炸了**”-өзінің кеудесі жарылып кетердей болды,“ **如同烈焰上又**泼了一桶油”- «лаулап жанып тұрған отқа бір шелек май құйған секілді» т.б.

Мо Иэн шығармаларынан алынған үзінділер:

“**她**脸上神采飞扬，目光流盼，宛若飞蛾在明亮的火焰上做着激情之舞”- Оның жүзінде нұр ойнап, бейне бір, отты жағалай ұшқан жынды көбелектей еліктіріп барады.

“**她的**滚烫的脸把地上的野草都揉烂了”- Оның өрттей жанған жүзі жердегі өскен көк шөпті өртеп жіберерліктей.

滚烫的情话在她的心中变成了猫腔的痴情调儿被反复地吟唱，她脸上神采飞扬，目光流盼，宛若飞蛾在明亮的火焰上做着激情之舞…… Жалын сөздер оның жүрегін мысықтай тырналап, от шашқан нұрлы жанары отқа жақындап ұшқан жынды көбелектей аласұрды.（Мо Иэн «Бақа»）. Кейіпкерлкердің түрлі сезім айшықтарын автор келесі метафораларды қолдану арқылы көрсетеді: « **她在欲火中煎熬着**，**她在情海里**挣扎着。（Мо Иэн «Бақа»）Аудармасы – «Құмарлық жалыны оны күйдіріп барады, құмарлықтың асау теңізінде батып барады».Мұндағы метафора «**欲火**» - «құмарлық оты» деп беріліп тұр.

与小甲闹完后（引导不解人事的小甲与自己交欢，笔者注），她感到思念钱丁的心情更加迫切，如同烈焰上又泼了一桶油。 Сяоцзя мен ұрсысқан соң, ол Чиэндің туралы ойлаған соң, отқа май құйылғандай күн кешті.（Мо Ян «Қызыл шегіртке»）Автор кейіпкердің мінез-құлқын ашу мақсатында қолданған метафоралар:

“鸟儿，可怜可怜我这个被爱烧焦的女人吧……” Нияоыр, мен секілді отқа күйіп өртенген бейбақты аяй көрші!. **她感到自己的火**热的屁股已经坐在了凉爽的淤泥里…… Оның ыстық жанбасы салқын сазбалшықта отырғанын сезе бастады.（Мо Ян «Сандал ағашының жазасы»

力量在积蓄，温度在升高。终于不知谁先谁后，两个人闪电般的拥抱在一起。Күш барған сайын жинала бастады, кеудедегі жалын барған сайын өрши түсті. Ақыры кімнің бастап, кімнің қоштайтынының енді мәні болмады. Екі дене тоқ ұрғандай, бір-біріне қарай ұмтылды. (Мо Ян «Сандал ағашының жазасы»). Шығармадағы кейіпкерлердің мінез ерекшеліктері метафоралар арқылы айқындалған. Мысалы “滚烫的脸”、“滚烫的情话”、“滚烫的热泪”、“**火**热的屁股”、“**被**爱烧焦的女人”, “**自己的胸膛就要爆炸了**”、“**如同烈焰上又**泼了一桶油” “**情欲是火**” “滚烫的情话” атты метафоралар тіркесінің шығарманың көркемдік ерекшелігін арттыра түскенін байқаймыз.

Жазушы өз туындыларын осы тұсты шорт бөліп, оқырманға ой тастаіға әуес. Өйткені, оның оқырманға қоятын сұрақ жауабының ауқымы өте кең. Жазушы оны негізгі бастау нүктесі ете отырып, осының айналасына барша жағдайларды топтастырады. Бұл сұрақтың жауабын тергеуші Дин Гоуыр ашық айтпайды. Оқырманның өзін із кесуші етіп қояды. Романдағы. тергеушінің тағдыры көпшілікке сұрақ, бірақ бәрі де «ол жынданып кетті» деген, ортақ шешімге келеді. Дәл осындай қайғылы жағдай шығарманың шарықтау шегінде көрініс табады. Романдағы тергеуші Дин Гоуыр тергеу ісі бастығының тапсырмасымен Шарап еліндегі балалер етін жейтін қылмыстық топты құрықтауға кіріседі. Жазушының «Шарап елі» романы қарапайым сөздермен жазылған ауыр мағыналы роман. Терең ойға салады. Бұл - қытай әдебиетіндегі орны ерекше туынды деуге болады. Жазушы көркемдік әлемін әрбір оқырман өздігінше, өзінің өмір жолымен салыстыра отырып

түсінеді. Сондықтан Мо Иэннің айтпақ ойы мен оқырмандардың түсінгені дәп келе бермеуі мүмкін. Ең бастысы, жазушы романдарындағы құндылық – бір-біріне ұқсамайтын екі дүниенің үйлесімін тауып бейнелі сәйкестендіру. Мо Иэн жай метафораларға қарағанда, терең ойға батыратын, күрделі метафораларға көбірек мән беріп, молынан қолданған. «Қызыл шегірткедегі»: «өлім – қойылым», қару-ана, сезім –жынды көбелек» - өзіндік жеке авторлық метафоралар болып саналады.Аталған метафоралардың барлығы жазушы ойының ұшқырлығын, тілінің өткірлігін, білімінің тереңдігін білдіреді. Мо Иэн метафораларды қолдану барысында кейіпкердің келбетіне, қоршаған ортасына т.б. қимыл-әрекеттеріне баға беру мақсатын да ұстанған. Мысалы: 鸟，鸟儿，神鸟，把我的比烈火还要热烈、比秋雨还要缠绵、比野草还要繁茂的相思用你白玉雕琢成的嘴巴叼起来，送到我的心上人那里去。（Мо Ян, «Сандал ағашы түбіндегі өлім жазасы» (檀香刑, 莫言）

«她只是感到自己的胸膛就要爆炸了»。Ол өзінің кеудесінің атылып жарылып кетердей жағдайда екенін сезді.（Мо Ян, «Сандал ағашы түбіндегі өлім жазасы» (檀香刑, 莫言）

Қаламгер соқыр сезім қаншалықты құдіретті болғанымен, сапалы парасат жармаған өмірдегі өзімшілдік, зұлымдық, тоғышарлық сезімдердің бар екендігін тұспалдаған, өзінше метафора құраған. Жазушының «Қызыл гаолян» романының атауында да символизм тән, қызыл гаолян негізгі бейне. Гаолян Қытайдың солтүстік-шығысында өсетін дәнді дақыл. Аталған романда Мо Иэн қайнаған өмірді білдіретін қып-қызыл гаолян теңізін сипаттағанда: « Сол жерде тұрған менің әкемнің кезінде өмір сүргендер гаолянды аса ұнатпаса да, барлық жерлерге аямай еге беретін. Кеш түскен күзде, ай тізбегі бойынша сегізінші айда шексіз созылған гаолян алқабы қан-қызыл теңіздей шулап, тербелетін. Оның ұзын да мықты шапақтарынан бір құдырет шығып тұратын; ол ызғарлы суық та нәзік, оттай ыстық әрі сүйіспеншілікке толы еді.» [6, 44]. Гаолян – Қытайдың шығыс-солтүстігінде мекендейтін халықтың негізгі азығы,оның ішіне тығылып өз өмірін құтқарғандар, отанын қорауға ұмтылғандар қаншама! «Мұнда барлық нәрсе шоғырланған: құмарлық, зорлық, өмір мен өлім. Гаолянның жабайы күші мен төзімділігі Солтүстік Қытай шаруасының символындай» [7,85]. Автор өзі сипаттағандай, «гаолян қаулаған Гаоми құдыретке толы. Гаолян қасіреті жүректі тербейді. Ал оның қойнауында махаббат оты да лаулап жанады». Бұл сөйлемдерде бүкіл қытай ұлтының символындай болған «қызыл гаолян», образын және нақтылы қытай азаматының тұлғасын дәп беріп көрсетеді, Сондай-ақ өмір тұрақтылығының символы ретінде «Гүл құшақтаған әйел» повесіндегі бір бума гүлді алған: «Гүлдердің жапырағы қою жасыл, ал күлтелері алқызыл еді. Жапырақтары мен күлтелері қазір ғана үзіліп әкелгендіктен, жапырақтарында мөлдір шықтар тамшылап тұр еді», «бумада жеті сабақта алақандай-алақандай жайқалған жеті-сегіз гүл және жаңадан өсіп келе жатқандықтан, жартылай ашылған 15 күлте тауық жұмыртқасына ұқсап тұр». Бұл гүлдер қапырықты, жауынды күні пайда болды, «нәзік те жас гүл күлтелерінен өмірдің қуаты шығып тұрғандай, ал олардың күлгін-қызыл түсі беймәлім күштің белгісіндей. Олар тек өсімдік емес еді, олар тірі жан секілді». Оның үстіне гүлдер әйел бейнеленген суреттің ең элементі еді. «егер оыс гүлдер болмаса, ешнәрсе де болмағандай күй кешер едік» [7,89]. Шығармадағы контрастілі образдар тоғысқан: еркек көптеген қағидалармен шектелген қытай қоғамын білдіреді, ол рационализм мен моральдің өкілі, ал әйел – бостандық пен көтеріліс символы. Онда заманауи қоғам тұсауы шырмай қоймаған адамзат бастауы бар. Еркіндік пен тәуелсіздік қуаты болған күшті әйел мен әлсіз еркек бейнесі Мо Иэннің көптеген туындыларында кездеседі. «Гүл құшақтаған әйел» шығармасындағы әйел үнсіз бейне, мұнда түлкі-құбыжықтың белгілері де көрінеді, «Оның үстінде кою жасыл түсті чипао ципао, иығынан ақ шілтерлі палантин салбырап тұр. Аяғына теріден жасалған қоңыр түсті туфли киген, туфлиіне балшық жағылғанына қарамастан, оның сапалы материалдан тігілгені көрініп-ақ тұр. Оның сапалылығы сонша, тіпті Лев Толстой сипаттаған дворян-бикештер киетін туфлиді көз алдыңызға елестетеді»» [7,58].

От-сезім, сөнген от, кйген жас, отты жастар, жалын шарпыған жүрек кейіпкердің жүрегінде жатқан қайғының жарасы яғни уайымы ауыстырылып әсерлі эмоциялық реңк беріп көрсетілген метафоралар. «Өлім-қойылым» — метафорасы өмірдің қиындығын көргендіктен хабар береді.

Сонымен, «сыртқы не ішкі бір ұқсастығына қарап, бір нәрсені екінші нәрсеге балау, екі нәрсенің ортасына теңдік белгісін қою» Мо Иэн қаламына тән құбылыс деп санауымызға болады.

Жоғарыдағы мәтінде жазушы метафораларды молынан қолдана отырып, кейіпкердің дүниетанымын бере алған. Метафоралардың дүркін- дүркін қолданылуы автордың шеберлігін дәлелдейді.

«Шарап елі» романынан тағы үзінді келтірсек: «丁钩儿不好意思地望望那些花骨朵一样的嫩脸，连声赞 叹- қызара бөртіп ұялған Дин Гоуэр жан-жағын қаумалап тұрған гүл күлтесіне ұқсап жарқырап тұрған қыздардың келбетіне тамсанып, мадақ сөздер айта бастады. Мұндағы «那些花骨朵一样的嫩脸гүл күлтесіндей ажарлы қыздар» деген метафораны автор ұтымды қолданғанын айта кеткіміз келеді. «那黑色皮革蒙面、底部装着螺丝、能够团团旋转的宝座 上- Қара терімен тартылып тұрып қапталған айналмалы тақ: Мұндағы орындықтыі «тақ» деп беру арқылы автор метафора қолдана отырып, кейіпкердің эмоцианалды күйін беруге тырысқан. Немесе мына мысалда:丁钩儿同志与我们同流合污了，你吃了男孩的胳膊!- Енді, Дин Гоуэр мырза, біз екеуімізге бірдей кір жағылды: сен баланың қолын жеп қойдың! Мұндағы «кір» деген сөз «күнә» сөзін ауыстырып отыр. Келтірілген мысалдағы «кір» сөзі, «тақ» метафоралары сөйлемнің әрін келтіріп, эмоциялық мән үстеген. Сонымен қатар, кейіпкердің жеке сапалық қасиетін, өзгешелігін айқындаған. Бұл метафоралар арқылы кейіпкердің ішкі сезімі толықтай берілген. Оның ризашылығы, қуанышы - бәрі тұтастай бір сөйлем ішіне сыйып кеткен.

Қорыта айтқанда қандай да болмасын жазушы туындыларындағы метафоралық қолданыстар мен символдар жаңа ұғымдарға атау береді, әрі тілді байытады, сонымен қатар тілдік үнемдеуді жүзеге асыра отырып, берілген ойды нәрлендіреді. Ал осы метафоралар мен символдар арқылы кез-келген ұлттың бүтін менталитетін, психологиялық болмысын, этнографиясы мен географиялық ортасын жан-жақты танып, тың ақпарат алуға болады. Мо Иән шығармаларын зертеу барысында автордың өзінің жеке қолданысынан туындаған метафоралардың молдығын анықтадық. Метафораның бұл түрі қаламгердің тіл байлығымен, сөз қолдану шеберлігімен байланыста болып келеді. Міне, жазушының символ мен сөздік метафораны қолданудағы негізі мақсаты. Мо Иән шығармаларының алға қойған міндеті – көмекші әрі эпизодтық кейіпкерлер арқылы басты қаһармандардың ішкі толғанысына тереңінен үңілуге септігін тигізсе, басты кейіпкер алып қазанда қайнаған қоғам өмірінің айнасы. Сондықтан қазіргі замандағы қытай қоғамының танып-білуде, қазақ оқырманын қытай мәдениетінің қазіргі таңдағы келбетімен таныстыруда жазушы Мо Иән шығармалары үлкен энциклопедиялық сөздік іспеттес. Сондықтан оның туындыларындағы көркемдік тәсілдерді, жалпы оның шығармаларын қазақ тіліне аудару, қазіргі қытай прозасының бүгінгі жай-күйін әрі қарай зерттеп-зерделеу – шығыс әдебиеті саласындағы ең өзекті мәселелері қатарындағы дүние.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қ. Жұмағалиев Қ. Әдебиет теориясы. Алматы, 1969, 243 б.
2. Қабдолов З. Таңмамалы шығармалар II том. Алматы, 1983, 456 б2.
3 朱凤梅 隐喻在莫言作品《蛙》中的功能探究,《牡丹江大学学报》 2013年08期3. 张彦;;蛙、娃、娲——论莫言《蛙》中姑姑形象转变的三个阶段[J];广州广播电视大学学报;2013年01期
4 廖先怀;;生殖崇拜视角下原始生命的回归——莫言《蛙》之探析[J];安徽文学(下半月);2013年06期
5 纪燕.莫言文学作品的颜色隐喻研究［J］.芒种，2014（12）
6 温明;;讽刺与反思——论莫言小说《蛙》中的现实社会伦理叙事[J];吉林省教育学院学报(中旬);2012年03期
7 温明;;莫言小说《蛙》中陈眉女性悲剧形象分析[J];吉林省教育学院学报(中旬);2013年02期

МАКАЖАНОВ Р.Ш.,
АДиТ «Сымбат»
Университет «Алматы»

КОСЕТОВ Б.Р.,
АДиТ «Сымбат»
Университет «Алматы»

КУРБАНОВ Х.А.
АДиТ «Сымбат»
Университет «Алматы»

СЕКРЕТЫ ПОРТРЕТНОГО МАСТЕРСТВА. МЯГКИЙ МАТЕРИАЛ «ПАСТЕЛЬ, СОУС, УГОЛЬ, САНГИНА»

Аңдатпа. Бұл мақалада академиялық білім беру, портрет жанрын дамыту мәселелері талқыланады. Портреттің жеке жанр ретіндегі тарихы өнердің бейнесінде көрініс табады. Сонымен қатар портреттегі жұмыста қолданылатын графикалық материалдар. Олардың әртүрлілігі, ерекшеліктері және экспрессивті қасиеттері. Портреттің нәзіктіктері мен құпиялары ашылды.

***Кілт сөздер*:** портрет жанры, графикалық материалдар, портрет тарихы, портрет шеберлігінің сырлары.

Аннотация. В данной статье рассмотрены проблемы академического образования, пути развития портретного жанра. Отражена история портрета, как отдельного жанра в изобразительном искусстве. А также графические материалы используемые в работе над портретом. Их разнообразие, особенности и выразительные свойства. Раскрываются тонкости и секреты портретного мастерства.

Ключевые слова: портретный жанр, графические материалы, история портрета, секреты портретного мастерства.

Annotation. This article discusses the problems of academic education, the development of the portrait genre. The history of the portrait as a separate genre in the image of art is reflected. As well as graphic materials used in the work on the portrait. Their diversity, features and expressive properties. The subtleties and secrets of portraiture are revealed.

***Keywords*:** portrait genre, graphic materials, portrait history, portrait secrets.

Как отдельный жанр портрет сформировался еще на заре человеческого развития. Достаточно вспомнить «фаюмские» портреты, скульптуру Нефертити или работы античных мастеров.

Огромный толчок в развитии портрета привнесли художники эпохи возрождения.

Достаточно вспомнить знаменитую улыбку «Джоконды», работы Леонардо да Винчи, неземную красоту лиц Мадонн Рафаэля или графические офортные работы Рембрандта. Работа над портретом предполагает большую подготовительную базу, и знание пласт.анатомии, пропорций лица, передачу психологических особенностей натурщика. Если в натюрморте или пейзаже можно «слукавить» то есть не дорисовал складку , передвинул реквизит, убрал пару елочек это может быть уместным и даже оправданным в отдельных композиционных решениях. Многие маститые художники, тот же Левитан в пейзажах, П.Сезан в натюрмортах, казахстанские мастера пейзажа У.Ажиев, О.Тансыкбаев часто свободно выстраивали свою композицию, деликатно перемещая объекты натуры на своих полотнах. В работе над портретом ситуация иная. В портрете критерий один – схожесть. Мастера не довольствуются внешними чертами позируемого, пытаются раскрыть внутренний мир, психологическое состояние , цельность и обобщеность натуры [1].

Жанр портрета является составной частью академического образования будущих художников и неотъемлемой частью всевозможных выставок и музейных коллекции.

Изображение головы человека - один из важных разделов академического рисунка, одна из основ искусства портрета. Достичь высокого мастерства художник может только пройдя серьезную школу рисунка. Опираясь на знания пластической анатомии костей черепа. Начинающий обучение художник должен заниматься штудией , изучать основы конструктивного рисунка, светотеневой и тональной проработки портрета. Особенно важно конструктивная разработка рисунка. Часто основная масса студентов идет по иному пути. Не разобравшись в конструкции изображаемого лица, начинают копировать контуры овалов и черт портретируемых.

У них преобладает «линеарный», а не конструктивный рисунок. Не поставленный глаз, невыразительная однообразная линия приводит к тому, что зачастую мы видим не крепкий рисунок, а безобразный проволочный каркас, с нарушениями всех перспектив и пропорций. Пренебрежение рисунком – это тендеция последнего времени, как в среде начинающих художников, так и на выставках серьезного уровня встречаются работы с безнадежным рисуноком. Многие начинают искажать образ натуры, думая, что создают оригинальные произведение, хотя в большинстве случаев таких «поисков», скрывается простое неумение рисовать. Ведь, чтобы сломать форму, привнести в искусство что-то новое необходим большой опыт, мощный творческий потенциал и глубокое знание академического рисунка.

Ярким примером такой трансформации формы является творчество П.Пикассо. Ведь это был сильнейший рисовальщик, мастер линеарного рисунка. Вспомним его «голубой период» - «Девочка на шаре», его студиные рисунки. И только после тяжелейших творческих поисков он пришел к кубизму.

Портреты исполняются в разных техниках. Это живопись, графика, скульптура: Графические портреты в ряде случаев трудно отделить от портретной живописи. Они находятся в границах одного жанра и по сложности, и по построению композиции часто очень схожи. Однако условность языка графики и особенность графических материалов позволяют графике портрета иметь свой художественный язык, который придает портретам особую камерную прелесть. Графика есть искусство условности. Как пишет известный искусствовед А.А.Сидоров «графика, оперируя линиями, плоскостями, конрастами в общем являются искусством, тех средств, согласно которым мы воспринимаем мир» [2].

Портрет исполняется практически во всех графических техниках,разнообразными художественными материалами. Остановимся на рисовании портрета мягким материалом. Мягкий материал в отличии от карандаша имеет бархатистую фактуру, легко растирается, позволяя добиться мягких светотеневых переходов.

Особенно не допустимо легкомысленное отношение к рисунку со стороны студентов. Академическии рисунок- это основа всего современного искусства. Методик обучения рисунку в истории было множество. Это и обрубовочная голова А. Дюрера, проволочная модель А. Сапожникова, академические рисунки Андреевой. Конструктивный рисунок портрета- это основа всей дальнейшей учебной работы. Не случайно процесс обучения студентов начинается с простейших геометрических форм. Это буква «А» в алфавите художника т.к в любом дальнейшем изобразительном процессе, пусть это будет изображения натюрморта, портрета, фигуры мы будем сталкиваться с этими формами (шар, призма)

1. При выборе модели для начинающих художников желательно остановиться на моделях с четко обозначенными конструктивными особенностями. На моделях мужского «мускульного» сложения или пожилых людей , с резко очерченным строением черепа. Сложно рисовать детей. Не сформированный костяк, не позволяет художнику прочувствовать форму черепа .
2. Освещение должно быть естественное , боковое, при котором наиболее полно просматриваются конструктивные особенности модели.
3. Очень важно для художника научиться видеть и чувствовать красоту движения, силуэт головы и выразительность лица, эффекты освещения и красоту фактуры лица , волос , глаз. Можно сказать, что это один из самых древних художественных материалов . До сих пор сохранились пещерные рисунки углем исполненные первобытными художниками . К мягким материалам относятся : уголь , сангина , соус , сепия , пастель . Главным отличием в работе мягким материалом от академического рисунка карандашом является ее быстрота исполнения. Здесь не надо прорабатывать свето-теневые отношения мелкими штрихами . В работе протушевываются целые плоскости большими пятнами . Работа ускоряется. Вследствие чего за один сеанс можно сделать несколько зарисовок головы в разных ракурсах. Что дает возможность более углубленного и всестороннего изучения характера и анатомических особенностей портретируемого. К примеру работая пастелью можно наносить материал большими пастозными штрихами, перекрывая цвета или смешивая их путем растушевки. Начинающие художники должны ограничиваться минимальным количеством цветов (3-4цвета) Это позволяет избежать дробности и ненужной пестроты в работе. Пастель бывает сухая и масляная. Сухая пастель хорошо растушевывается , создавая мягкие переходы от света к тени , а так же интересные цветовые эффекты получаемые при смешивании различных цветов. Пастель удобно

работать , «линеарно» используя заточенный кончик , так и широкими плоскостями расположив пастель –мелок плашмя. Эти приемы обогащают композицию, делая ее динамичной и разнообразной Работать в мягком материале желательно на фактурной бумаге. Такая фактура не дает осыпаться и удерживает пигмент. Художники так же используют тонированную бумагу сдержанных оттенков (серый и оливковый). Яркий цвет бумаги часто перебивает само изображение, и фон начинает доминировать. Тональность бумаги так же играет важную роль. На чересчур светлом фоне теряются освещенные части модели , т.к. светлые мелки по тону совпадают с тоном бумаги.

И наоборот на слишком тёмной бумаге теряется контур рисунка, сложно построить грамотный рисунок. Приходится работать на ощупь, “вслепую”. Бумага должна быть средней тональности. Чтобы светлые и темные пятна выглядели одинаково выразительно [3].

Наметив контур рисунка карандашом приступаем к светотеневой проработке формы лица. Рекомендуется начинать с ярко освещенных мест и бликов. Сама бумага не должна полностью забиваться мягким материалом. Если освещение передается светлыми мелками, тени прорабатываются темными, то сама бумага должна служить полутоном Границу между светом и тенью можно слегка растушевать пальцем или мягкой кисточкой. Получается незаметный переход от света к тени.

В работе мягким материалом приветствуется «линеарность». Красивая линия приносит в работу динамику подчеркивая красоту движения, силуэт головы и создает определенный ритм. Главное не увлечься чрезмерной деталировкой, чтобы сохранить цельность характера суметь одной-двумя точными линиями передать движение и характерные особенности портретируемого по мере овладения техникой пастели добавлять дополнительные цвета и делать работу более усложненной и живописной.

Уголь также относится к мягким материалам . Его получают путем сгорания веточек ивы или винограда. Уголь по своим свойствам очень графичен. Им можно добиться всех оттенков от ярко черного до пастельно серого.



Рисунок 1.Учебная работа. Портрет студента (пастель, тон.бумага)



Рисунок 2 .Учебная работа. Двух фигурная композиция (пастель, тон.бумага)

Чаще всего углём работают на холсте. Делая предварительный рисунок для живописных работ маслом. Уголь легко стирается тряпкой, что позволяет оперативно корректировать неточности рисунка.

Работают углём и на бумаге. Желательно чтобы бумага была фактурная и слегка тонированная. На белой бумаге рисунок получается резким, контрастным, выбивающимся из общего строя.

Уголь также хорошо растушёвывается. Размазав уголь пальцами тряпочкой или пушистой кисточкой можно добиться невероятных световых эффектов.

Даже на фактуристой бумаге мягкий материал размазывается и стирается.

Поэтому желательно фиксировать работы специальным фиксажем или распылить сверху, закрепив лаком для волос.

Мягкий материал удобен и доступен. Быстрота исполнения делают его незаменимым материалом в процессе обучения академическому рисунку, а также в разработке эскизных вариантов будущих художественных произведений. Материал сравнительно не дорог и доступен. Обучение технике работы в мягком материале является неотъемлемой частью учебного процесса в художественных колледжах и творческих учебных заведениях.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Н.П. Бесчастнов «Портретная графика». Учебное пособие для студентов вузов. М.Гуманитар изд. Центр. «Владос». 2007 г. Изобразительное искусство, 365 с.
2. Ю.А.Небукина .Графика. Подробный практический курс.ЗАО «Мир Книги Ритейл».Москва 2012 г, 60 с.
3. А.В.Чудова « Основы живописи и рисования» Издательство АСТ г. Москва. 2016 г, 80 с.

ӘОЖ 82.01.09

Садықова Р.Т.
Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті
PhD докторант,
Семей қаласы
srt74@mail.ru

Төлебаева Қ.Т.
Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті
Филология ғылымдарының кандидаты
tulebaeva82@mail.ru

ХАЛЕЛ ҒАББАСҰЛЫНЫҢ «САРЫАРҚА» ГАЗЕТІНДЕГІ ӘДЕБИ-КӨСЕМСӨЗДІК ЕҢБЕКТЕРІ

Түйін: Мақалада XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетіндегі көсемсөздің дамуына басқа ұлт басылымдары сияқты өзіндік үлесін қосқан басылым «Сарыарқа» газеті және Алашорда үкіметі төрағасының орынбасары болған көрнекті мемлекет қайраткері Халел Ғаббасұлының әдеби-көсемсөздік еңбектері туралы айтылады.

Кілт сөздер: Алаш автономиясы, «Сарыарқа» газеті, тұлға, мемлекет қайраткері, публицистика.

Резюме. В статье рассказывается о газете «Сарыарка», которая внесла свой вклад в развитие поэзии в казахской литературе начала XX века, как и другие национальные издания.

Так же речь идет о литературно-политических работах известного государственного деятеля Халела Габбасова, заместителя председателя правительства Алашорда.

Ключевые слова: Автономия Алаш, газета "Сарыарка", личность, государственный деятель, публицистика.

Summary: The article dealls with the newspaper "Saryarka", which contributed to the development of poetry in the Kazakh literature of the early XX century, as well as other national publications.

It also refers to the literary and political works of the famous statesman Khalel Gabbasov, deputy chairman of the government of Alashorda.

Keywords: Alash autonomy, newspaper "Saryarka", personality, statesman, publicism.

КІРІСПЕ

XX ғасыр басындағы Алаш арыстарының Әлихан Бөкейханұлы мен Ахмет Байтұрсынұлы бастаған үлкен бір шығармашылық шоғыры – қайта өрлеу ауқымындағы тұлғалар. Бұл тұлғалар халық санасынан өшпей, жұртшылық зердесінде мәңгілік жазылып қалды, бүкіл ұлт мәдениеті мен әдебиетіне өз үлестерін қосып, рухани қоғамның көптеген салаларында көріне білді. Демократиялық, ағартушылық, ұлт азаттық рухындағы қайта өрлеу дәуірінің міндеттері оларды әрі жазушы, әрі журналист, әрі публицист, әрі ғалым, әрі қоғам қайраткері болуға ұмтылдырды. Ұлт-азаттық идеясымен сусындап, Алаш қозғалысының көшбасшылары болған олардың әрі суреткер, әрі ойшыл-көсемсөз шебері ретіндегі ұлылыққа тән қасиеттері жалпы адамзаттық рухани құндылыққа ортақ бағаның осынау жоғары өлшемі бойынша да баға жетпейді. Өйткені, олар, яғни алаш арыстары өз кезі үшін шын мәнінде ренессанстық тұлғалар болды. Олардың XX ғасырдың басындағы әдебиет айдынына публицистика, оның ішінде саяси көсемсөз арқылы келуі де мәдени-тарихи оқиғаға айналды.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Жалпы қазақ публицистикасы XIX ғасырда қалыптасып, Шоқан, Мұхаммедсалық Бабажанов, Ыбырай Алтынсарин, Абай еңбектерінде көрініс берген. Одан кейін бұл дәстүрлі сабақтастық XX ғасыр басында Әлихан Бөкейханұлы, Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатұлы сынды ұлт зиялыларының көсемсөз жанрында халық санасын оятып, ел болу мәселелеріне үн қатуларымен жалғасты. Олар өткір көркем-публицистикалық мақалаларымен жұртшылық көкейінен шығып, қоғамдық серпіліс туғызғаны, осы үрдіс кеңес дәуірінде өз жалғасын тауып, публицистика қазақ қаламгерлерінің басты қаруына айналғаны және олардың осы жанрда көркемдігі қуатты, шебер туындылар тудырғаны белгілі.

«Публицистика – әдебиет пен журналистиканың қоғамдағы көкейкесті, өткір мәселелерді қозғайтын саласы» [1, 122 б.] болғандықтан, оның негізгі өзегі – адам десек, бұл әдебиет саласының қай уақытта, қай ғасырда болсын, қоғамда алар орны ерекше. Ахмет Байтұрсынұлы өзінің «Әдебиет танытқыш» атты зерттеу еңбегінде публицистиканы «көсем сөз» деп атағанын жақсы білеміз.

XIX ғасырда қалыптасып, XX ғасырдың басында үрдісті даму сатысына шыққан жас қазақ публицистикасы ұлт зиялыларының «Қазақ қоғамын ілгері бастырудың амалдарын іздестірумен айналысып, халықты мешеуліктен арылтуға, патшалық езгіден азат етуге, оған білім мен прогрестің, мемлекеттік тәуелсіздік алудың жолдарын көрсетуге ұмтылған» [2, 124 б.] қам-қарекеттеріне қызмет етіп, олардың өз халқын отаршылдық құлдықтан азат ету жолындағы күресінің саяси-мәдени құралына айналды. Бұл күресте «Қазақ зиялыларының көшбасшылары халықтың саяси жағынан көзін ашу үшін оның бойында білімге деген құлшынысты ояту, сауатсыздықты жою қажет екенін түсінді. Қазақ зиялыларының бүкіл қызметі осы мақсатқа арналды деуге болады» [3, 724 б.]. Ұлт азаттық идеясы жолындағы мақсат-мұраттарын жүзеге асыру үшін олар қолдарына қалам алып, саясат, оқу-білім, әлеуметтік-экономикалық мәселелерін қамтыған көкейкесті публицистикалық мақалалар жазды. Алаш зиялыларының, журналистерінің бұл игі мұратына алғашқы қазақ газеттері жемісті қызмет етті.

Сондай басылымдардың бірі, Халел Ғаббасұлының публицистикалық еңбектері жарық көрген «Сарыарқа» газетіне қысқаша шолу жасайық деп отырмыз.

«1917-18 жылғы ұлы дүбір, ұлы майданда Семейде шыққан «Сарыарқа» газеті Алаштың тілі болды» [4, 158 б.]. «Сарыарқа» газеті демократтық, мәдени-ағартушылық күресін жалғастырған қазақ зиялыларын өз маңына топтастырған, көркем, саяси публицистикамен халық мұңын, ұлт мүддесін өткір жазған басылым еді.

Бұл турасында профессор Дихан Қамзабекұлы: «Бұл газетті парақтап қарасаңыз, шынында да большевиктік диктатурамен «ұлы дүбір, ұлы майданда» аянбай күрескенін көресіз» [5, 58 б.], – деп өз ойын сабақтайды.

Газет Алаш партиясы мен Алашорда үкіметін құрған ұлт зиялылары әрі публицистерінің рухани және шығармашылық көмегімен шығып тұрды. Әлихан Бөкейханұлы, Міржақып Дулатұлы, Жүсіпбек Аймауытұлы, Мұхтар Әуезов, Сұлтанмахмұт Торайғыров, Мәннан Тұрғанбаев, Райымжан Мәрсеков, Халел Ғаббасұлы сынды қаламгер қайраткерлердің көсемсөз жанрындағы мақалаларында қазақ халқының әлеуметтік-экономикалық, саяси-қоғамдық жай-күйі, заман ахуалы, жер мәселесі, оқу ағарту ісі, Алашорда автономиясы ісі кеңінен қамтылып, бұл мәселелерді дұрыс жолға қою, оң шешу, жұрттың сауатын ашу жағынан зер салынды.

«Сарыарқа» осындай талантты публицистердің халық көкейіне қонып, санасын сілкінтуге серпіліс туғызған мақалаларымен алғашқы санынан-ақ жұртшылықтың қошеметіне бөленді. «Ұйқы басып еріншектеніп жатқан ағайынды оятпақ болып, қара қазан, сары баланың қамын ойлап, көктен тілеген бостандық жерден табылғанын білдіріп, адамшылық қатарына сүйреп жеткізбек болып жатқан ардақты азаматтарымызды Алла тағала тұрақты жан қылып, халыққа сөздерін дұға қылсын» [6], – деп ақтарылып жүрекжарды тілекпен жалғасқан көсемсөз түрінде жолданған батылгөй ой желісін аға басылым «Қазақ» газеті жалғастырып, «Сарыарқаның» бірінші санына байланысты: «Сарыарқа» көңілдегідей жақсы, жолдасымызға құтты болсын айтамыз» [7], – деп қуанышын білдірді.

Қазақ поэзиясының аса көрнекті өкілі С. Торайғыров бұған дейін «Айқап» журналы мен «Қазақ» газеті беттерінде жарияланған мақалаларымен елге танылған көсемсөзші болса, «Сарыарқа» газетінің одан өзге авторлары Жүсіпбек Аймауытұлы, Райымжан Мәрсеков, Мәннан Тұрғанбаев, Мұхтар Әуезов, Халел Ғаббасұлы қазақ көсемсөзі көгінде жарқыраған жаңа толқын ретінде дарынды буын екендігін өздерінің мақалалары арқылы халыққа мәшһүр етті. Олардың әдебиет әлеміндегі тұсаукесерін осы «Сарыарқа» газеті кесті.

«Сарыарқа» газетінде жарияланған публицистикалық мақалалардың көтерген басты мәселелері: қазақтар өз алдына ел болды, осы орайда ұлт зиялылары мен оқыған азаматтары жоспарлап жүзеге асыра бастаған Алашорда үкіметін құрып, мемлекеттілікті қалпына келтіру, яғни жоғалған елдікті қайта қолға алып, егемендікке жету, осыған дейін де қазақ баспасөзі көтерген ағартушылық, демократтық идеяларды насихаттау болды.

Мәселен, ұлтымыздың дербес азат мемлекеті Алашорда өкіметін құру, оның баянды болашағы жолындағы елдің бірлігінің тарихи маңызы жайлы Халел Ғаббасұлы «Алаш автономиясы» мақаласында былай деп жазған: «Қазақтың уақытша үкіметі – «Алашорда» Алаш қаласына келіп, Алаш автономиясын жариялағаннан кейін, қазақ баласы бағынған үкіметіміз осы

деп сеніп ант беріп, басқа үкіметті танымай, өз үкіметінің әмірін екі қылмай орындау керек. Жұрт жұмылуының белгісі осы. Бұл жұрт намысына, арына тігілетін нәрсе. Жұрт намысының, Алаш аруағының сыналатын жері – нақ осы жер! Қазақты жұрт қатарына қосамын десе, жоқ қара қазан, сары баланы біреудің босағасына апарып өтемін десе, бұл жұмыс енді жұрттың өз қолында болады. Біз сенеміз. Ақ табан шұбырынды, алқа көл сұлама неше-неше қиын қыстау жерлерден бұл күнге дейін аман өтіп, тарих жүзінде жоғалмайтын беріктігін көрсеткен, Алаш ұранды қазақ баласы жұртқа түскен мына өмір сынынан да аман-есен аяғын шалдырмай өтер деп» [8].

Үш жылдық қысқа ғұмырында газет ел көкейінде қордаланып қалған арман-тілек, мұң-шерді тап басып танып, халық ойлаған жайттарды көсемсөз тілімен кестелеп жаза білді, ұлт үлесін ауқымды мемлекеттік деңгейдегі саяси-әлеуметтік, рухани-мәдени проблемаларды жұрт санасына құйып, елді алға жетеледі.

Газет көтерген басты мәселе – өз алдына дербес мемлекеттік автономия алу тұрғысында

, генерал Корнилов бүлігі, большевиктердің өкімет билігін жазылған туындылардың бір шоғыры елдің жоғын жоқтап, мұңын шағатын, қайсар мінез көрсете алатын нағыз ұлтшыл, отаншыл азаматтарды Алаш партиясы қатарына тарту мақсатында жазылып, бостандық жолындағы тәуелсіз ел болу мұратын басты бағдарламалық қазығы еткен бұл саяси ұйымға осы мақсаттар жолынан таймас, шындық, әділет үшін күресіп, адамгершілік пен имандылыққа адал, сөзі мен ісі үйлесетін адамдар кіре алатындығын көркем сөзбен баяндады.

«Сарыарқа» газетінде жарияланған мақалалардың қай-қайсысы болмасын, жоғары пафоспен басталып, жанды елітіп, ойды өрістетіп көсемсөз тіл орамдарымен айшықталған. Ақпан, Қазан төңкерістері сияқты тарихи оқиғаларға Алаш көсемсөзшілері газет бетінде жеке мүдде немесе партиялық көзқарас тұрғысынан емес, жалпы ұлттық деңгейде баға берді. 1917 жылы жаз айларында белең алған демонстрацияларқолға алуы сияқты маңызды оқиғалар қоғам қайраткері ғана емес, дарынды көсемсөзші дәрежесіне көтерілген Халел Ғаббасұлының «Сарыарқада» жарияланған «Мемлекет күйі» [9], «Большевик бүлігі» [10], «Күш бірлікте» [11] бас мақалаларының көрініс беріп, газет беделін арттырды. Алаш зиялыларының бостандық рухымен бірге өмірлік мақсаттарына айналған жеке ел болу мәселесін де осы публицист өзінің «Алаш автономиясы» [8] атты көсемсөзінде жеріне жеткізе әңгімелесе, Жүсіпбек Аймауытұлы «Партия» атты мақаласында қазақ арасындағы партияшылдықтың ел ішіне жік салатынын, сөйтіп ұлт болып ұйысуға кедергі жасайтынын: «Зиянды партияшылдар да, оларды сүйеуші де, соңынан еруші де – бәрі қазақ ұлтының қазанбұзары, дұшпаны» [12], – деп ой қорытады.

Жалпы алғанда «Сарыарқа» газеті – XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетіндегі көсемсөздің дамуына басқа ұлт басылымдары сияқты өзіндік үлесін қосқан басылым. Газет ұлттық мұраттар мен мемлекеттік, тәуелсіздік идеялары тұрғысынан туындаған ұлы мақсаттарға ұмтылып қана қоймай, қазақ көсемсөзін жанрлық тұрғыда да байытты. Бұл орайда газеттің беттерінде жарық көрген публицистикалық материалдардың кейбір жанрлық түрлерін атасақ, олар мыналар: бас мақала, ашық хат, арнау мақала, фелетон, памфлет, заман хат, оқшау сөз, әдеби сын, проблемалық мақала, ғылыми мақала, библиографиялық шолу, әдеби хабар, т.б.

1917 жылы Алаш орда автономиясы дүниеге келіп, оның ел тарихындағы азат мемлекеттік құрылым екендігін, халықтың ұлттық тәуелсіз үкіметінің мақсат-мүддесі жұртымыздың ғасырлар бойғы арманының тарих шындығына айналған көрінісі болғанын елге ұғындырушы басылым, бір ауыз сөзбен айтқанда, азат ел мемлекетінің үні «Сарыарқа» газеті болды. Оны жедел түрде шығару керектігін 1917 жылдың көктемінде өткен Семей облыстық қазақтар съезі арнайы сөз етіп, қаулы қабылдады. Қаулыдан үзінді келтірсек:

«Семей съезінің қаулысы.

Баспа сөз һәм почта

1) Қазіргі зор өзгеріспен таныстырып, халықтың мұң-мұқтажын, тілегін бір жағадан шығаруға осы күні халыққа баспа сөз өте керек. Әсіресе алдымыздағы мемлекет негізін құратын кеңеске халықты даярлауға үндейтін Семейде шықпақ «Сары-арқа» газетін тез шығару қамына кірісіп, кітапшалар бастырылсын.

2) Газет, кітап бастыратын серіктік ашылсын: Серіктік жарнасы 25 сом болсын.

3) Халыққа хат, хабар, газеттер тез тарап жетіп тұруы үшін волостной комитеттер жұмасына бір қабат қаладан почта тасып тұрсын; ауыл-ауылға таратып беру ауыльный комитеттердің мойнында болсын» [13].

«Сарыарқаны» бастыру міндетін Х. Ғаббасұлы ашқан «Теңдік» серіктестігі мойнына алып, оған ауқатты ел азаматтары көмек береді. Бұл турасында «Сарыарқа» газетінде былай деп берілген:

«Теңдік серіктігі». Халыққа газет, кітап бастырып, таратуға Семей облысының қазақ съезінде «Теңдік» деген серіктік ашылып еді. Сол серіктікке кіріскен мырзалар:

1) 500 сом жарнамен: Айтемберді Адилов, Мұсатай Молдабаев.

2) 200 сом жарнамен: Бекқожа Қолғараұлы, Жұмекен Оразалин.

3) 100 сом жарнамен: Ерші Аймұхаммедов, Өлмесқұл Жангелдин, Сыздық Тұтқышов, Жүсіпбек Асанов, Қаныш Шорманов, Садуақас Шорманов, Ақылбек Әлдебеков, Жылқыбай Ақшыманов, Абуюсуф Боштаев, Хұсейн Матайбаев, Жуандық Болғанбаев, Медеу Оразбаев, Хейдар Медеуов, Саняз Медеуов, Жалел Медеуов, Ғабдислам Медеуов, Ешмұхаммед Шакенов, Ғариф Баймурзин, Ибраим Жанболатов, Ғабдалназар Тажиев, Исмағұл Жолдыбаев, Құрманғали Оразалин, Мұстафа Жақсыбаев, Али Жакупов, Мұхамеджан Сейдқұлов, Мауликей Төребаев, Игісін Аубакиров, Хасан Матайбаев.

4) 50 сом жарнамен: Дүйсенбі Қалматаев, Абділда Қадірбаев, Әміре Нүгербеков, Мұқыш Боштаев, Рақия Жаматиқызы Боштаева, Жүсіп молла Токин, Мұқаметжан Жакежанов, Қаныш Бердалин, Кенже Белгібаев.

5) 25 сом жарнамен: Меңмұқаммет Айтмұхамедов, Абдалхақ Айтмұхамедов, Жүнісбек Жаманаев, Сахабе Мадияров, Қамарбек Исмаилов, Дұғали Аубакиров, Хасир Жекенбаев, Шакер Ибрахимов, Ханифе Жанизақов, Хасейн Нурекенов, Фейдахмет Бубкин, Ғұрфан Томашев, Нұрмұхаммет Шорманов, Иса Байдалин, Имам Мәлік Біләлов, Жанабіл Есентаев, Дәстүрайым Досов, Сүтжан Құдайбердин, Бикей Сәтбаев, Имамберді Қабылбеков, Жәми Сұлтанғазин, Шахи Мұстафин, Абдалшүкір Жасыбеков, Жақсылық Төленов, Мұхаммед Абдрахманов, Ахмади Абдрахманов, Тұрсынбай Дайырбеков, Шәріп Ақпанов, Зәкір Хасейнов, Масауд Қадірбаев, Нұрғазы Боштаев, Манан Тұрғанбаев, Уәли Тұрлыбеков, Хафез Қабылбеков, Орда Нұрымбаев, Ниқанбай Боранқұлов, Ақтан Оспанов, Ахметали Ботамов, Мұхаммедсадық Ибрахимов, Меңмұхаммед Болатов, Абдалхақ Болатов және Уайда Тұрғанбаев.

Барлығы: 5 950 сом» [13].

Сөйтіп, 1917 жылы 15 маусымда газеттің алғашқы саны басылып шықты. Газетті халықтан қолдап, қуаттаған, құттықтаған, тілек білдірген хаттар көптеп келеді. Оларда халықтың бостандық аңсаған көңіл ауасы, ыстық ықыласы кең айтылады.

«Сарыарқа» газетінде ол жарық көрген күннен бастап терең ойлы, ағартушылық, демократтық, ұлт азаттық идеяларын ту еткен, отарлық езгіге қарсы, қазақ ұлтының экономикалық, саяси, рухани өрлеуі жалынды еңбек етіп жүрген ұлт зиялылары қызмет етті. Олар газетте халықтың тұрмыс-тіршілігін, елде болып жатқан жағдайларды кеңінен қамтыған мақалалар легін жариялап тұрды. Сондай-ақ Алашорда үкіметін құру, қазақ мемлекетінің негізін қалау секілді маңызды мәселелер қозғаған саяси мақалалар да жазды.

«Сарыарқа» газетінде белгілі ұлт қайраткерлері Әлихан Бөкейханұлының, Міржақып Дулатұлының, Әлімхан Ермековтің, Мұстақым Малдыбаевтың, Жақып Ақбаевтың, Мәнән Тұрғанбаев пен Халел Ғаббасұлының, басқа да арыстардың қоғамдық-саяси, экономикалық жағдайларды сөз еткен мақалалары жарияланып тұрды. Сондай-ақ, газетте патша үкіметінің отаршыл саясатының қазақ еліне тигізген зиянын, «Алаш» партиясының бағдарламасы, қазақ жеріне қоныс аударған орыс шаруалары мен қазақтар арасындағы қарым-қатынас, Құрылтай жиналысы туралы да мақалалар шықты.

Қазақ зиялылары соқтықпалы-соқпақсыз жолда жаңылысу, қателесу болатынын біліп, аласапыран басталып кеткен кезеңде «Сарыарқа» газеті арқылы халқына жол сілтеуге тырысты. «Сарыарқа» газеті айналада болып жатқан оқиғаларға нақты көзқарасты, пікірді ашық айтқан ұлттық-демократиялық басылым болып қана қойған жоқ. Ол жуық арада Алашорданың ресми тілі болды. Алаш партиясын және Алаш автономиясын құруға күш-жігерін аямаған әйгілі қайраткерлердің ықпалымен және тікелей қатысуымен басылды [14].

1918 жылы Семейде Кеңес өкіметі алғаш орнаған айларда большевиктік іс-әрекеттерге қарсы басылымдарды жабу жүргізілді. Арнайы шешіммен «Сарыарқа» газеті «ұлтшыл», «буржуазияшыл» басылым деп танылып, мамыр айында жабылды. «Сарыарқа» газеті мен «Абай» журналының 1918 жылдың мамыр айында жабылып қалғаны туралы газетте былай жазылды: «Нұрғали Құлжанов мамырдың 1-күні қасына солдаттар алып, «Сарыарқа», «Абай» журналы басылып тұрған қазақ баспаханасын тартып алды. Басылғалы тұрған «Сарыарқаның» 43-нөмірін шашып, мүлкін қолына алып, есігіне құлып салдырды. Бұл – екі күннен кейін баспахананы бұздырып, хәріптерін әкетпекші болғанда бұл ісі жүзеге аспай қалды» [15].

Кеңес үкіметі уақытша құлаған кезде, газет қайтадан жарыққа шыға бастады. Бірақ та, «Сарыарқа» сияқты ұлт мүддесін басшылыққа алған басылым ақтар өкіметі ығында да өз еркінше

жүре алмаған. Сібір үкіметі газеттер мен плакаттар, баспадан шығатын барлық қағаздарды Ішкі істер бөлімінің қарауынан өткізу туралы жарлық шығарған (1918 жылдың 25 маусымы) [16]. 1919 жылдың 1 желтоқсанында Семейде Кеңес өкіметі түпкілікті орнаған соң, «Сарыарқа» газетінің орнына қазақша жаңа газет шығару қолға алынды. «Қазақ тілі» газетінің (бұл күнгі «Семей таңы») бірінші санын шығарғандардың бірі, бет құрастырушы Мақсын Қордабаевтың естелік әңгімесінде «Сарыарқадан» қалған әріп дүниелігімен газет беттерін теріп, жаңа газет аты болмағандықтан, «Қазақ тілі» клишесін қолы шебер бір етікшіге ағаштан ойғызып алып, басып жүргендігі айтылады [17].

Сонымен, «Сарыарқа» газеті орнына «Қазақ тілі» газеті шығарыла бастады. Жаңа газетте Жүсіпбек Аймауытұлы, Мұхтар Әуезов, Мәннан Тұрғанбаев, Сұлтанмахмұт Торайғыров және Шынжы Керейбаев қызмет етті. Қазақ баспасөзінің ісі лайықты жалғасын тапты. «Сарыарқа» газеті мен «Қазақ тілі» газеті арасында үлкен сабақтастық жатыр. Сөзіміз дәлелді болу үшін журналист Р.А. Молдашеваның атап көрсеткен дәлелдерін келтіргенді жөн көрдік: «Біріншіден, «Қазақ тілі» газеті «Сарыарқа» газетінің заңды жалғасы; екіншіден, екі басылымның да жарық көруіне Мәннан Тұрғанбаев, Мұхтар Әуезов сияқты баспасөздің ірі қайраткерлері мен Насыр Ишимов, Мұқсын Қордабаев сияқты баспагерлер ат салысты; үшіншіден, «Сарыарқа» газеті 1919 жылы жабылып, осы жылы «Қазақ тілі» газеті жарық көрді; төртіншіден, екі газет те бір баспаханада басылды; бесіншіден, «Қазақ тілі» газеті беттерінде де ұлттық мүддеге лайық мақалалар жарияланып, бұл басылым «Сарыарқа» газетімен идеялық мазмұндық жағынан ұқсас болды» [17, 27 б.], – дей келе, «Сарыарқа» газеті «Қазақ тілінің» алғашқы бастау көзі, екі газет арасында белгілі бір сабақтастық бар деп нақты айта аламыз» [17, 28 б.], – деп өз ойын қорытындылайды.

Тұжырым айтқанда, «Сарыарқа» бейресми, тәуелсіз басылым қатарына жатады. «Сарыарқа» газеті Семей өңіріндегі алғашқы қазақ тіліндегі басылым болды. Газет бетінде жарияланған материалдар сол кезеңдегі әдебиетіміздің даму бағытын, қоғамдық ойдың ауқымын танытып қана қоймай, сол дәуірдің қоғамдық, саяси, әлеуметтік мәселелерін кеңірек танытуға мүмкіндік берді.

Екі жылдан астам уақыт шығып тұрған «Сарыарқа» газетіне редакторлық жасаған адамдар алашқа танымал, елі мен жеріне қайтсем жақсылық жасаймын деп талпынған адал жүректі азаматтар болды. Олар – Райымжан Мәрсеков, Халел Ғаббасұлы, Имам Әлімбеков, Шынжы Керейбаев.

Кез келген басылымның қалыптасуына ұйымдастырушының, яғни жауапты шығарушының беделі, кісілігі, білігі мен білімі үлкен әсер етеді. Халел Ғаббасұлы Мәскеу университетінің физика-математика факультетін алтын медальмен бітірсе, Райымжан Мәрсекұлы Санкт-Петербург университетінің заң факультетін тәмамдаған. Екеуі де оқығандар арасында, ел ішінде абыройлы болған. Жан-жақты бұл қос азамат лирикадан физикаға дейінгі ілім-ғылымды меңгерген. Өкінішті жері қуғын-сүргіннің құрбаны боп, халқына жиған білімі мен тәжірибесін толық бере алмай кеткен [5, 60 б.].

«Сарыарқа» газетін шығаруда ұзақ уақыт еңбек еткендердің бірі – Имам Әлімбеков. Ол газеттің жауапты шығарушысы қызметін атқарды. И. Әлімбеков аумалы-төкпелі заманда ел мүддесін көздеп, бір-бірімен өштесіп, елді қантөгісті қырғынға ұшыратып жатқан күштердің арасында өзінің жұмысын табанды жүргізе білді. Имам Әлімбековтің қызметіне бүкіл Сібірдегі билікті қолына алған Колчак өкіметі күдікпен қарап, оны 1919 жылы 29 наурызда тұтқынға алады [14, 58 б.].

1919 жылдың сәуір айынан бастап «Сарыарқа» газетіне Шынжы Керейбаев басшылық жасады. Басылымның 75-санынан 88-санына дейін Ш. Керейбаевтың қолы қойылған. Ол «Сарыарқа» газетінің редакторы ретінде барлық күш-жігерін салып, әлеуметтік қажеттілікті дәл баса отырып, мерзімді баспасөзді дамытуға үлес қосқан азаматтардың бірі.

«Сарыарқа» газетінің редакторлары барлық күш-жігерлерін салып, әлеуметтік қажеттілікті дәл баса отырып, мерзімді баспасөзді дамытуға өз үлестерін қоса білді.

Осылардың бірі мен бірегейі «Сарыарқа» газетінің құрылтайшысы, редакторы һәм онда жарияланған бас мақалалардың авторы – Халел Ғаббасұлы. Ол «Сарыарқа» газетінің 10, 11, 12, 13, 14 және 21, 30, 31, 32, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 57 сандарына қол қойған.

Ал, 1917 жылдың күзінде «Қазақ» газетінде жарияланған «Алаш» партиясының Семей облыстық комитеті атынан Уақытша үкіметтің Бүкілресейлік Құрылтай жиналысына депутат болып аталғандар туралы хабарда: «Халел Ғаббасұлы– жаңадан университет бітіріп шыққаннан кейін Семейде уақ қарыз инспекторы болды. Халел студент күнде-ақ ұлтшыл, жинаған білім-қазынасын халыққа таратуды өзіне борыш санаған һәм сол пікірін іспен көрсете бастаған қазақтың

үмітті ұлы. Бұл күнде «Сарыарқа» газетін шығарушы һәм областной комитет ағзасы» [18], – делінген.

Сөйтіп, Халел Ғаббасұлы XX ғасыр басында «Серке» газетінен басталған қазақ баспасөзіндегі демократтық, ұлт азаттық рухтағы публицистиканы «Сарыарқа» газетінде редакторлық, шығармашылық істерімен одан әрі дамытты. Халел Ғаббасұлы басқарған кездегі «Сарыарқа» газетінде жарияланған келіссөздерде халықтың мақсат-мұраттарымен бірге, Алашорда өкіметі, оның ұлттық тәуелсіз мемлекет ретіндегі болашақ бағыт, бағдары да халыққа кеңінен насихатталды. Бұл орайда, жоғарыда айтылған Халел Ғаббасұлының бас мақалаларынан өзге, ел басқарған басылымның идеялық ұстанымы, ұлттық тұғыры да қазақ елінің азат таңының жаршысына айналды.

«Сарыарқа» газетінің бүгінгі күнде қанша саны сақталған, сол жайы бірер сөз айта кетсек.

Дихан Қамзабекұлы өз зерттеуінде: «Қазақстан Республикасы Ұлттық кітапхана қорында тарихтың тірі куәсі іспеттес бұл басылымның шамалы ғана саны бар. Мәскеу, Петербор кітапханаларындағы «Сарыарқа» газеті мұхият сақталғанмен, сандары түгел емес. 1991 жылы Ұлттық кітапханамыз Қырғызстан кітапханалары қорынан ұзақ сақталып келген «Сарыарқа» тігіндісін алдыртты» [5, 60 б.] – деген.

Біздің қолымызға тиген газет тігінділері Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік Мұрағат қорында сақталған Халел Ғаббасұлы қол қойған он тоғыз саны және Химки қаласында орналасқан Ресей мемлекеттік кітапханасында сақталған «Сарыарқа» газетінің 1917 жылғы 22 саны, 1918 жылғы 7 саны, 1919 жылғы 24 саны.

ҚОРЫТЫНДЫ

Сонымен, мынадай қорытынды тұжырымдар жасаймыз:

Бірінші, ұлт азаттық рухтағы қазақ баспасөзінің алғашқы қарлығашы «Серке» газеті. Осы газеттен басталған ұлттық рухты «Сарыарқа» басылымы одан әрі өрістетті;

Екінші, бостандық, азаттық, тәуелсіз ел болу идеясын төл әдебиетте көсемсөз жанры арқылы көтерген Алаш көсемдерінің ісін жалғастырған – Халел Ғаббасұлы;

Үшінші, Халел Ғаббасұлының саяси көсемсөздері халыққа Алашорда автономиясының мұраттарын түсіндіріп қана қоймай, өз заманы мен қазақ журналистикасының келешек дамуына да өнегелі үлгі болды;

Төртінші, Халел Ғаббасұлы – тұңғыш тәуелсіз мемлекеттің органы болған «Сарыарқа» газетінің құрылтайшысы, ұйымдастырушысы, редакторы және бас мақалаларын жазған авторларының бірі болған, ұлттық публицистиканың көкжиегін кеңейткен шығармашыл тұлға.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Әдебиеттану терминдерінің сөздігі. Ред: Зәки Ахметов. - Алматы: Ана тілі, 1996. - 240 б.
2. Қамзабекұлы Д. Алаш және әдебиет. -Астана:Фолиант, 2002. - 474 б.
3. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. III том. - Алматы: Атамұра, 2002. - 768 б.
4. Сейфуллин С. Тар жол, тайғақ кешу. - Алматы: Қазақ мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1960. - 486 б.
5. Қамзабекұлы Д. Руханият. - Алматы: Білім, 1992. - 272 б.
6. Сарыарқа // - 1917. - 19 маусым. - № 2.
7. Қазақ // -1917. - № 244.
8. Ғаббасұлы Х. Алаш автономиясы // Сарыарқа. - 1918. 28 қаңтар.
9. Ғаббасұлы Х. Мемлекет күйі // Сарыарқа. - 1917. - 25 қараша.
10. ҒаббасұлыХ. Большевик бүлігі // Сарыарқа. - 1917. - № 21.
11. ҒаббасұлыХ. Күш бірлікте // Сарыарқа. - 1917. - № 27.
12. Аймауытұлы Ж. Партия // Сарыарқа. - 1917. - № 3.
13. Оқшау сөз // Сарыарқа. - 1917. - № 5.
14. Ыбырайымова М. «Сарыарқа» газетінің тарихынан // Абай. -2000. -№1
15. Сарыарқа // - 1918. - № 44.
16. ШҚО ҚЗТҚО 50-қор, 1-тізбе, 3-іс, 3-парақ.
17. Молдашева Р. Семей баспасөзі: қалыптасу және даму жолдары: фил.ғыл.канд. ...дисс. - Алматы, 2003. - 145 б.
18. Редакторлар жайы // Сарыарқа. -1917. № 19.

ӘӨЖ: 811.512.122

Сейтім А.А.
магистрант
М. Қозыбаев атындағы СҚМУ

Таласпаева Ж.С.
профессор
М. Қозыбаев атындағы СҚМУ

Мухамеджанова Г.Т.
PhD
М.Қозыбаев атындағы СҚМУ

Хамзина Г.С.
доцент
М. Қозыбаев атындағы СҚМУ

ҚАЗАҚ ПРОЗАЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ КОНЦЕПТІЛЕРДІҢ КӨРІНІСІ

Түйін: Мақалада тілдің танымдық құрылымында көрінетін ұлттық-мәдени ұғымдар қарастырылған.
Түйін сөз: Мақалада тілдің когнитивтік құрылымына көрініс тапқан ұлттық мәдени концептілер талданады.
Резюме: В статье рассматриваются национально – культурные концепты, которые отображаются в когнитивной структуре языка.
Ключевые слова: В статье анализируются национально-культурные концепции, отражающие когнитивную структуру языка.
Summary: The article deals with national-cultural concepts that are displayed in the cognitive structure of language.
Keywords: National cultural concepts that reflect the cognitive structure of language are analyzed in the article.

Тілдің когнитивтік құрылымында концептілердің алатын орны ерекше. Себебі семантикалық және ассоциациялық өріс құруы концептілер жүйесі арқылы көрініс табады. Ал концепт пен мағына арақатынасы семантикалық талдау мен концептуалдық талдау арқылы айқындалады. Ұғым (мағына) белгілі бір тілде сөйлейтіндерге таныс болу мүмкін, бірақ концепт белгілі бір мәдениетті ұстанатын ортаға ғана таныс бола алады. Өйткені «аялық білімнің» [1, 59] болуын қажет етеді.

Когнитивтік ғылымның басты мәселесі адамның білімін жүйелеу. Адамның барлық танымдық әрекетіне дүниені тануға бағытталған бір дамытушы үрдіс ретінде қарау керек, себебі бұл әрекеттер нысананың ұқсастығы мен айырмашылығы ажыратудан басталады. Осы әрекеттердің нәтижесінде концепт қалыптасады. Концептіні анықтау үшін дүниенің кейбір ерекшеліктері мен заттық құндылықтары, олардың объектілерімен қатынасы, олардың қызметі мен оларға берілген ұжымдық сананың сипаты әрі бағасы айқындалуы тиіс.

Жалпы XX ғасырдың 80-жылдары концепт ұғымы жаңа мазмұнға ие болды. Ол адам санасындағы психикалық және ментальды ресурстардың бірлігін таныту қызметін атқарады және адамның білімі мен тәжірибесін айқындайтын ақпараттық құрылымды танытады. Демек, концепт – бұл адам психикасында бейнеленген барлық дүние бейнесінің, ой тілінің концептуалдық жүйенің, ментальды лексиконның мазмұндық бірлігі болып табылады. Сонымен қатар концепт ұғымы ақпараттан ақпараттан басқа психологиялық, этимологиялық, прагматикалық, мәдени ақпараттарды да білдіреді [2, 65].

Қазақ тіл білімі зерттеушілерінің арасында да концепт мәселесіне терең зерттеу жүргізіп, анықтама ұсынған ғалымдар да бар. Концепт ұғымын көпдеген ғалымдар қарастырған.Соның ішінде А.Исламның пайымдауынша:

«Концепт дегеніміз – ұлттық дүниетанымның ықшам да, терең мағыналы дүниетаным құндылықтарын айқындайтын тілде көрініс тапқан күрделі бірлік. Әр ұлттың концептілер жүйесін дүниетаным құндылықтарын айқындайтын тілде көрініс тапқан күрделі бірлік. Әр ұлттың

концептілер жүйесін дүниетаным құндылықтары құрайды. Концептілер бір–бірімен тығыз байланыста болып, бір-бірімен тығыз болып, бір-бірінен туындап отырады. Әр қоғамның даму кезеңдерге сәйкес тіл мен мәдениет иелерінің абстрактілі концептілерді танып түсінуінде өзгерістер болғанымен, негізгі мәдени, дүниетанымдық мәні өзгеріссіз ұрпақтан-ұрпаққа беріліп отырады» [3, 12].

Концептсанада белгілі бір концептілік жүйе арқылы қалыптасады. Концептілік жүйе иерархиялы (сатылы) құрылымнан тұрады: 1) дүниенің қасиеті, белгілері (сенсорлы перцептивті қабылдау); 2) когнитивтік модель (ассоциация, бейне, символ, этикет, эталон, стереотип формаға ие болуы); 3) концепт типтері (фрейм, сценарий, скрипт, схема, ойсурет формасына салынуы); 4) дүниенің тілдік бейнесі (метафора, фразеологизм, сөз, сөйлем, поэтикалық мән)» [3, 25].

Рухани қазыналарымыздың мазмұнына сақталған ұлтты ұйытып, тұтастыратын арқау – тіларқылы ұлттың рухани тарихы мен таным - тәжірибесін сақтайтын қазынасы, елдік мұрат – мүддесі мен тұтастығын сипаттайтын тілдің ұлт тұтастырушылық құралы ретіндегі қуаты болып табылатын ол әрине тіл. Қазіргі тіл біліміндегі жаңа бағыттың көркем тілінде сақтаған тілдік деректердің бүгінгі ұрпаққа жеткізілген осы құдіретін тілдің кумулятивтік (мұрагерлік) қызметі арқылы танудыңғылыми - әдіснамалық негізі болып табылады. Осымен байланысты қазіргі тіл білімінде этностың бүкіл тарихи, мәдени байлығының куәгері іспетті ұлттың рухани – мәдениқазынасы ретіндегі тілді зерттеудің ауқымы кеңейе түсуде.

Көркем концепт тілге де, мәтінге де қатысты болады да, тек біртұтас метін семантикасына сәйкес адекватты түрде зерделенеді. Оны құрайтын тілдік элементтердің мағыналары шартты болғанымен, олардың мәтіндегі құрақты (комбинация) қолданыстары тілдік тұрғыдан жаңа мәндік оппозициялар құрайды[4, 175].

Этностың болмысы, рухани, материалдық мәдениеті, ең алдымен, тілдің лексика-фразеология жүйесінде ерекше семиотикалық кодтармен (белгілермен) таңбаланады. Ұлттық мәдени концептілер тек ұлттық танымды ғана жан-жақты ақпаратымен жүйелеп, сол ұлттың мәдени құндылығын көрсететін концептілер (киіз үй, дала, көш, домбыра, қамшы) болып саналады. Мысалы, *киіз үй* концептісі қазақтың өмірін, мекенін, тұрақтаған шаруашылығын, дархан кеңділікті, ұлттық мәдениетімізді, жазықтықты объективтендіреді.

Тіл өз бойында ұлт тарихын, төл мәдениетін, танымы мен талғамын, мінезі мен санасын, кәсібі мен салтын, дәстүрі мен даналығын тұтастықта сақтаған таңбалық жүйе. Тілдің қызметі тек коммуникативтік емес, тіл – этномәдени ақпаратты жинап, сақтаушы,келесі ұрпаққа жалғастырушы, сайып келгенде, ұлтты бір бүтін етіп тұтастырушы.

Жазушы С.Мұқанов «Қазақ қауымы» деген кітабында тарихқа және этнографияға шолу жасаған. Қазақ халқының ұлттық мәдениетінің концептілерін қарастыру барысын «киіз үйден» бастауды жөн көрдік. Жалпы адамзат үшін ақиқат дүние жалғыз ғана болса, оны түсіну, тану, сол дүниенің біртұтас бейнесін санада қалыптастыру әрекеттері әр адамда, әр ұлтта әр деңгейде кездеседі.

Қазақ даласында көне заманнан бізге жеткен құрылыс істерінен көзге түсері аз болса да осы кең өлкенің әр жерінен *«күмбез», «мазар», «сағана», «дін», «қауым»* деп аталатын ескерткіш тәрізді құрылыстарды жиі ұшыратамыз.

Көшпелілерге ең алдымен қажеті – баспана, яғни тұрақ жай. Сондай қажеттіліктің бірі – киіз үй болған.

Киіз үйге нелер кіретініне, тарихына шағын ғана тоқталсақ. Қой өсірумен шұғылданатын көшпелілерде жамылтқыға ең қолайлы материал киіз. Ол жүннен басылады. Киіз жасайтын жүнді ыдырата түтуді «сабау» дейді. Бұл «ұру» мағынасында қолданылатын сөз. Расында да солай: жентектелген, ұйысқан жүнді ыдыратып түту үшін шыбықпен сабайды. Оның аты «сабау». Түтілген жүн, шидің үстіне бір тегіс етіп жайылғаннан кейін шиді жүнімен дөңгелете, жұмырлай бүктейді. Мұнан кейін үстіне ыстық су құйып байлайды да, 2 – 3 кісі жіппен домалата тартып, дөңгелетіп отырады, қалғандары артынан аяқтарымен кезек – кезек тепкілей береді. Ұзақ уақыт қуалай тебілген жүн кіріге ұйысып болды-ау деген шақта, оны шиден босатып ап, жас әйелдер білектерімен нығырлайды. Бұл нығырлауда, ең ынталы киіз иесі болады. Қазақ «киіз кімдікі болса, білек сонікі» деп соған қатыста айтады.

Киіз үйдің жамылтқысы: *туырлық, үзік, түндік* деп үшке бөлінеді. Төрт бөлшектен құралатын туырлық киіз үйдің төменгі кереге жағып жауып тұрады да екі үзік уықтың үстіңгі жағын түндік шаңырақты жабады. Киіз үйдің «сүйек» аталатын ішкі қаңқасы: кереге (қабырға сүйегі), үйдің шаңырағын керегемен жалғастырып тұратын уық және шаңырақтан құралады. Киіз үйде сонымен қатар кереге болады. Кереге санына қарай киіз үйдің: төрт, алты, сегіз, он екі, он

төрт қанаттардан құрастырылады. Жеке ағаштардан, талдан немесе теректен жонылған керегені бір-біріне біріктіріп, байлауды «көктеу» дейді. Керегенің көздері «желкөз» және «торкөз» болып екіге бөлінеді. «Желкөзі» кең де «тор көзі» тар болады. Дауылға желкөз шыдамды келеді де, жауынға торкөз шыдамды келеді.

Уық тал мен теректің бұтағынан жасалады, ал шаңырақ қайыңнан және оның «сау» аталатын сыңғағынан емес, «қызыл» дейтін июге шыдамды бұйрасынан иіледі.

Киіз үйдің есігі көбінесе тұтас тақтайдан жасалады. Кейде оны селдір қадалардан құрайды. Есіктің «кәшегінің» жоғарғы жаңы маңдайша, асты табалдырық, екі жақтауы – босаға, жақтаулары «ергенек» деп аталады.

Түндікті ашатын немесе жауынды күні, үйдің бір бұрышын тіреп қоятын ұзын ағашты «сырық», ал қатты жел, дауыл соққанда үйді ішінен тірейтін, үй тігіп немесе оны жыққанда шаңырақ көтеретін тіреуішті «бақан» деп атайды. Киіз үй сүйегінің шаңырақ төбесінен бастап, іргесіне дейінгі формасы күмбезге ұқсайды. Мұндай киіз үйлер дауылды желге де, нөсерлі жауынға да жақсы төтеп береді. Киіз үй туырлықтарына тағылатын жіптер ең алдымен жылқы қылынан немесе түйе шудасынан ораған жүннен есіледі. Оған даярлаған жүнді «шүйке» дейді [4, 203].

Ұлттық мәдениетімізді дәріптеуде біз музейлерде тек киіз үйді ғана алмаймыз, себебі оның жекелеген бөлшектерінің өзінде қаншама мән-мағына жатыр, мысалы: *шаңырақ, кереге, түндік.* Осы киіз үйімізді қазақтың байырғы қолданысындағы бұйымдармен толтырамыз. Олар: *ошақ, ас ши, асадал, қазан, қамшы, қап, табақ, кебеже т.б.*

Киіз үйдің ең «қасиетті» саналатыны шаңырағы. Қазақ халқында ағайынды кісілер енші алысқанда шаңырақ, яғни ата-ананың тұрған үйі кенже ұлына тиесілі болады да, ол «үлкен үй» аталады. «Үлкен үй» - «Қара шаңырақ» деген ұғымдар күні бүгінге дейін сақталып келеді. Киіз үй өзге көшпелі елдерде де болғанымен, шыдамдылығы, қолайлығы жағынан қазақ киіз үйі олардың бәрінен де сапалы сияқты. Киіз үйлер қазақ халқының отырықшыланып үлгермей, көшпелі өмір сүрген кезеңдеріндегі ең қолайлы тұрақ жайлары болғандығы мәлім.

Шаңырақ жалпы қазақ халқының күнделікті тіршілігінде, мәдени өмірінде ерекше орынға ие. Негізінде, тілдік ұжым шаңырақты ең алдымен жоғарыда атап өткеніміздей киіз үйдің құрылымдық бөлігі ретінде қабылдаймыз.

Ұлттық ұғымда киіз үй және оның әрбір құрамдас бөлшегі қасиетті болып табылады. Соған орай ата-бабаларымыз әрбір затқа лайық ұлықтау, теңеу, бейнелеу сияқты ойлы ұғымдармен бірге тәрбиелік мәні бар қағидалы, қанатты сөздер де аз емес. Шаңырақ – киелі мүлік. Атадан балаға мұра болып келе жатқан үйді қара шаңырақ деп құрметтейді. *Қара шаңыраққа сәлем беру, одан дәм тату*-ежелгі халық жоралғысы. Шаңырақ деген сөз*«үй, отбасы»* деген тұтас ұғымды да бейнелейді. Жаңа үйленгендерді *«шаңырақ көтерді»* дейді. *«Шаңырағың биік болсын!»* деген батаның ең үлкені болса, *«Шаңырағың ортасына түссін!»* деген қарғыстың ең ауыры болып саналады. *Шаңырақты аттамайды,* көшкенде жеке түйеге артып, ол көш басында жүреді. Қыз ұзатылғанда мініп келген көлікті *«шаңырақ түйе»* дейді. Бұл көлікке ұзатылатын қыздың шешесі, жеңгесі, сіңлілері ғана ортырады. Тыныш отыр, шамаңды біл дегенді білдіру үшін: *«Шаңыраққа қара!»* – деп, ескерту жасайды. Мысалы, үлкен іске үлес қосты, қала, зауыт салысты дегісі келсе *«Шаңырағын көтеріп, уығын қадасты»,* – дейді.

Керегеге байланысты сөздер де көп. *«Керегең кең болсын»* деген бата – үйің кең, қонағың көп, берекелі үй бол деген сөз. Біреу ақталу үшін: *«Керегенің көгін жейін»,* – деп қарғанады. Біреу масқараға ұшырап, ұятқа қалса, ол туралы: *«Керегеге таңылды»*, дейді. Ештеңе бермеймін дегенді сеспен айтқысы келген адам: *«Керегесін итіне қомдасын»,* – деп зіл тайтайды. Күш көрсететіндер: *«Керегесін кертемін»,* – дейді.

Қазақ түндік арқылы көп жайды аңғартады. *«Түндігің түтінді болсын»* деген ақ батада ырыс, береке деген мағына бар. Жас әйел түндігін ерте ашса, оның шаруақор, пысық екендігі, басқа үлкен үйлердің түндігін ашса, әдептілігі көрінеді. Салақ, жалқау әйелдерді «*түндігі кеш ашылатын келін»* деп теңейді. Ал *«Түндігі ашылмай қалды»* деген сөз сол үйдің адамдарының барлығының қайтыс болып кеткендігін білдіреді.

Киіз үйдің есігіне байланысты айтылатын ұғымдар да өте көп. Әркім өз үйін алтын босағам деп дәріптейді. *«Есік көрген»* деген ұғым күйеуден қайтып келген әйел дегенді білдіреді. Күйеудің алғаш келуін «есік көре келді» дейді. Оның *«босаға аттар»* деген ырымы да бар. *«Табалдырық аттады»* деген өте жақсы сөз *«келін болып түсті»* дегенді сыпайылап, құрметтеп айтқаны. *Босағаны керме,табалдырықты баспа* деген тыйымдар әдептілікке шақырады. Бөтен үй деудің орнына *жат босаға* деген ұғымды қолданады. Ұзатылатын қыздар оң жақтан аттанарда: *«Алтын*

да менің босағам, аттап та шығамдеп пе едім», – деп қоштасады. Кіріп келе жатқан бала табалдырыққа сүрініп жығылса, оны жақсы ырым деп жориды.

Ши де астарлы сөздің бір айғағы ретінде қолданылады. *«Ши жүгірті» – «түртпектеді», «құтырта түсті», «одан әрі ұшындырды»* дегенді білдірсе, «*шыққан қыз шиден тысқары»* деп, тұрмысқа кеткен қыздың өз үйіне көп келе бермегені жөн екенін ескертеді.

Ұлтымыздың мәдениетінде *«шаңырақ көтеру»* деген сөз бар. Ол *«үйлендің»,«өз жұбыңды таптың»* деген мағыналарды білдіреді.

Өзін бұрынғыдан бөлекше сезінген Еркін ***киіз үйден*** *далаға шыққанда «ишай» деп бір рет тітіркеніп алды да, әлгіндегідей қияли сезіммен ай астында қарабарқынданып жатқан қалың қатпарлы жотақыраттарға беттеді (О.Бөкей «Өз отыңды өшірме»).*

Мысалда жазушы киіз үйде халықтың шын мәнінде мекендегенін, тұрақталғанын көрсетіп тұр.

Киіз үйдің *іші біртіндеп алакөлеңкелене бастаған; үй сыртынан маңыраған қой, боздаған бота, кісінеген құлын, тебіскен айғырдың үні еміс-еміс естіле бастады (О.Бөкей «Өз отыңды өшірме»).*

Дала қызы табиғаттың ең жас перзенті. Көзіне көрінгеннің бәрін көңіліне тоқып келеді. Ол не көріп, не біліп өсті ? Кең дала... көк дала, сары дала... сағы. Төрт түлік мал... соғым. Қысы-жазы ***киіз үй****. (Ғ.Мүсірепов «Ұлпан»)*

Осы көрсетілген мысалда да киіз үйдің ішіндегі тұрмыс тіршілікті сипаттап тұр.

Шаңырақ микроконцептілеріне

Отбасы баспана кіші әлем

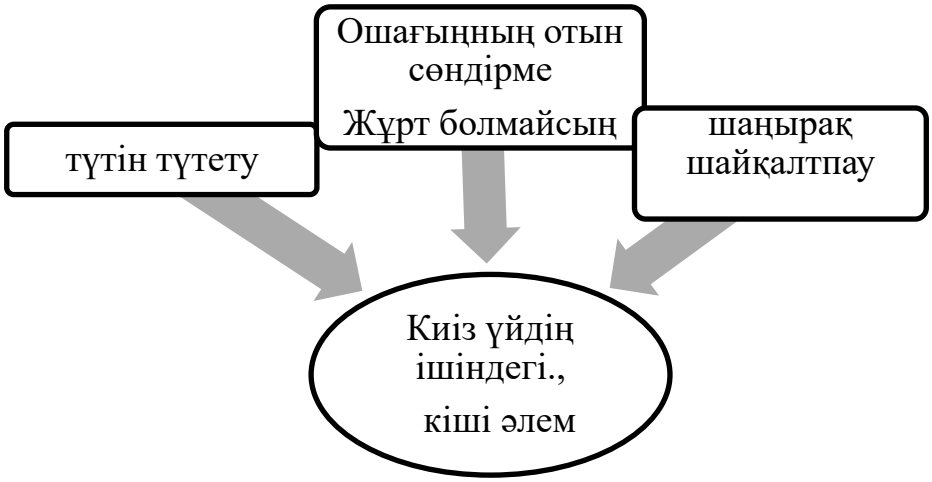
Жоғары да тоқталып өткендей «Шаңырақ-баспана» микроконцептісінің құрылымдық элементтері бар, олар:

- Шаңырағына шоқ орнату
- Шаңырағын ортасына түсіру
- Шаңырағына қобыз қою
- Қара шаңырақтан қан жаудыру
- Шаңыраққа қар
- Қара шаңырақ
- Шаңырақсыз
- Шаңырағы құлау
- Шаңырақ көтеру
- Шаңырақ құрған
- Шаңырағы биік болсынағы шайқалмасын

«Шаңырақ-Кіші әлем» микроконцептісінде шексіз ашық аспанның белгісінде көрінеді және де шексіздік концептісі болып табылады.

Киіз үйдің көшпелі өмір салтымен құрдас екені күмән тудырмайды. Себебі киіз үй сияқты ғажайып «көшпелі архитектурасыз» көшпелі өмір салты болып табылады. Киіз үй халықтың «шағын әлемі», «көк күмбезі» болып табылады. Киіз үй бүткіл бітім-көркімен көшпелілер ұғымында шағын әлемді бейнелейді.Оның іргесі – төңіректегі көк жиекті, уық-шаңырағы аспан күмбезін елестетсе, ішкі-сыртқы безенген көркі әсем табиғаты жоқтатпайтындай әсерге бөлейді.

Қазақ тіліндегі:



Киіз үйдің бітім-қасиеті бойынша тұтас елді, мемлекетті атауда нышан болып табылады.

Киіз үй халық жадына сіңіскен философиялық ой-толғаныстардың, ғасыр тезінде ұшталатын ұлттық сананың айшықты айғағы. Ұлттық мәдени концепт – ойлау мен танымның ерекше бейнелі, тіл қабаттарының ішіндегі құрылымдық типтері, синтаксистік модельдері қалыптасқан тілдік бірлік болып саналады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Б. Нұрдаулетова. Когнитивтік лингвистика. – Алматы: Дәуір, 2011. - 312б.
2. Манкеева Ж. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: «Абзал-Ай» баспасы, 2014. – 640 б.
3. Ислам А. Ұлттық мәдениет контекстіндегі дүниенің тілдік суреті: филол.ғыл. докт. ... дисс. – Алматы, 2004. – 229 б.
4. Мұқанов С. Халық мұрасы: тарихи-этнографиялық шолу. – Алматы: Жазушы, 2002.-304 б.

Сермухаметова Б.Б.
2 курс докторанты
Қиыр Шығыс кафедрасы
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ.
e-mail: s.bagzhan1989@gmail.com

Сафронова Л.В.
проф., филол.ғ.д.,
Қиыр Шығыс кафедрасы
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ.
e-mail: dinass2002@mail.ru

ҚАЗІРГІ КОРЕЙ ӘҢГІМЕ ЖАНРЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Түйін: Мақалада қазіргі корей әңгіме жанрының ерекшеліктері туралы айтылып, түрлі әдеби ағымдар мен құрал-тәсілдері, олардың дүниетанымы мен көзқарастары арқылы түрлі жағдаяттарға тап болған адамдардың жан-дүниесі мен қайғы-қасіреттерін шебер суреттеу жайлы қарастырылады. Әңгіме жанрында адамның өмірлік мақсаты туралы ой-толғаулары, өздерінің дүниетанымы мен көзқарастары арқылы түрлі жағдаяттарға тап болған адамдардың жан-дүниесі мен қайғы-қасіреттері туралы айтылады.

Түйін сөздер: қазіргі корей прозасы, корей әңгімелері, «сюжеттегі әңгіме», кейіпкерлердің қалыптасуы, композиция, романтизм, натуралист, композициялық құралдар, көркемдік құралдар, психологиялық талдау.

Резюме: В статье рассказывается об особенностях жанра современного корейского рассказа, описываются жизнь и страдания людей, с помощью различных литературных течений и инструментов, через их мировоззрения и взглядов. В жанре рассказа говорится мысли о жизненной цели человека, о душах и горестях людей, которые сталкиваются с различными ситуациями из-за своего мировоззрения и взглядов.

Ключевые слова: современная корейская проза, корейские рассказы, «рассказ в сюжете», формирование персонажа, композиция, романтизм, натуралист, композиционные инструменты, художественные инструменты, психологический анализ.

Summary: The article talks about the features of the modern Korean narrative genre and discusses how to describe the souls and sorrows of people who are facing different situations through their various literary trends, their worldview and attitudes. The narrative genre tells the thoughts of a person's life purpose, they are talking about the souls and sorrows of people who are faced with different situations through their worldview and attitudes.

Keywords: the modern Korean prose, Korean stories, "The Story in the Story", character formation, composition, romanticism, naturalist, compositional tools, artistic tools, psychological analysis.

Кіріспе

Әңгіме – проза жанрының ең шағын түрі. Онда оқиға мен кейіпкердің іс-әрекеті қысқа болып уақыт жағынан да аз мерзімді қамтиды. Әңгіме жанрының осы қасиеті оқырмандардың оны тез игеріп түсінуіне жағдай жасайды, алайда әңгімені жеңіл үстірт нәрсе деп ойламау керек, керісінше әңгіме жанры көлемді прозалардың бастауы болып табылады.

Қай халық болмасын көне заманнан бергі өзінің тұрмыс салты, күнделікті өмір тіршілігі жайлы ауызша әңгімелер туғызып отырған. Мұндай әңгімелер әр жерде жиындарда айтылып жүріп ондағы оқиғалар сюжетке айналады.

Негізгі бөлім

Корей халқының да прозасындағы әңгіме жанры сан қырлы болып келеді. Корей әңгіме жанрының жаңа дәуірі түрлі әдеби ағымдар мен құрал-тәсілдердің пайда болуымен ерекшеленеді. Онда авторлар адамның өмірлік мақсаты туралы ой-толғаулар келтіріп, өздерінің дүниетанымы мен көзқарастары арқылы түрлі жағдаяттарға тап болған адамдардың жан-дүниесі мен қайғы-қасіреттерін шебер көрсетуге ұмтылады.

Жалпы корей әңгіме жанрының ерекшеліктері оқиғаны баяндау тәсілдері композициялық сюжеттік құрылысы, көркемдік жүйесі арқылы айқындалады. Әңгіме көлемдері шағын, кейіпкерлер саны аз, сюжет ұйтқысын құрайтын оқиғаның басталуы шарықтау шегі және шешімі бар. Корей әңгімелерінде адам өмірі мен тағдыры аса маңызды, оқиға жинақы беріледі, бір айтылған жайларды қайта қайталап тәптішпеп баяндауға ұзақ суреттеуге орын берілмейді. Олар әңгімелерінде аз суреттеу арқылы көп жайды аңғарта білетін айрықша көркем шеберлікті игерген.

Оқиға көбіне бірінші жақтан баяндалып әңгімешінің оқиғаға тікелей қатыстылығын көрсетіп отырады.

Корей әңгіме жанрының жандану кезеңіндегі шығармаларда халықтың сана-сезімі оянып, Батыс Еуропа мәдениетінің әсерінен жаңа көркем тәсілдер мен құралдар, жаңа ұғымдар пайда болады.

Че Нам Сон, И Кванг Су, Ким Ок сынды жазушылардың шығармалары көбінесе мазмұны жағынан ұлттық сипатта болып, олар бұрынғы қабылданған әдеби нормалардан батыл түрде бас тарта бастайды [1].

Корей прозасында реалистік тенденциялар басым болып, жазушылар сол кездегі халықтың шынайы өмірін суреттеуге тырысып, реализм прозада да бірте-бірте маңызды орынға ие болып, қоғамдағы жеке тұлға мәселесі анағұрлым өзекті бола бастайды. Қоғам мен жеке тұлға мәселесін анық әрі дәл ашып көрсететін бірнеше шығармалар пайда болады.

Әңгімелерде кедейліктің себептері мен одан құтылу жолдарын іздестіре түсу мәселесі корей әдебиетіндегі өзекті мәселе болды. Әдебиет ортақ бағытқа ие болып, әлеуметтік мәселелерді шешуге ұмтылады да, жұмысшылар, ұсақ саудагерлер мен еңбекшілер секілді кейіпкерлер пайда болады. Әдебиет үйсіз-күйсіз, аш-жалаңаш жүрген адамдардың жүрегінде үміт оятып, қоғамдық мәселелерді шешуде маңызды құралға айналады. Че Со Хе, Чжо Менг Хи, И Ги сынды жазушылардың шығармаларында әлеуметтік қайшылықтар да көрініс табады.

Қазіргі заманғы корей әдебиеті әдеби белсенділік орын алғанша жапондар тарапынан бірнеше рет қуғын-сүргіндерді бастан кешіп, әдебиет тоқырауға ұшыраса да, осы кезеңде жарық көрген прозалық шығармаларда, оның ішінде әңгімелер жаңа мәнге ие болып, дами түседі. Ақсүйектер мен қарапайым адамдардың, барлық қоғамдық таптардың өмірі шынайы суреттеледі.

Әлемдегі экономикалық дағдарыс, жұмыссыздық, жапон империализмінің жүргізген өктемдігі корей халқының қоғамдық сана-сезімін оятып, елінің болашағы туралы толғандыруы корей әңгімелерінде көрініс таба бастайды. Батыста пайда болған романтизм, реализм, натурализм, символизм корей әдебиетіне айтарлықтай әсер етті. Осы кезеңдерде корей әдебиетінде сентименталды романтизм мен сондай-ақ реализмнің белгілері пайда болып, бірте-бірте күшейе түседі. И Гван Су мен Че Нам Сон сынды жазушылар өз шығармаларында тілдерінің тазалығы мен корей әдебиетінің көркем құндылығын сақтау үшін күреседі [2].

Осы тұста Ким Донъиннің бірнеше әңгімесіне тоқталып өтуге болады.

Ким Донъин алғаш рет корей әдебиеті тарихында «Қоштасу әні» атты «сюжеттегі әңгімесінде» тілдік ерекшеліктері мен сипатымен оқырмандарға шындықты екі жақты етіп түсінуге мүмкіндік туғызды.

Реалист ретінде Ким Донъин өмірдің барлық қиындығын шынайы бейнесін беруге тырысты.

Романтик ретінде түрлі шиеленіскен жағдайларға қарамастан беймәлім мақсаттарға ұмтылған керемет сезімдерді жеңе отырып, көрнекі образдарды сомдап шығады. Және қоршаған табиғаттың құбылыстарын метафоралар мен теңеулерді жиі қолдана отырып кейіпкерлердің көңіл күйімен ұштастыра білді.

Натуралист тұрғысынан кейіпкерлердің ерекше сезімдері арқылыы олардың физиологиялық ерекшеліктері мен өмірдегі тұрмыс жағдайларын көркемдеп көрсете отырып өз кейіпкерлерінің өмірін нақты образдарға айналдырып отырды.

Әдебиетте жазуға болмайтын тақырып жоқ екеніне сенген Ким Донъин қарапайым адамдар – кедейлер жайлы, олардың аңғал қылықтары жайлы жазуды мақсат етті.

Атап айтсақ, «Картоп» атты әңгімесінде Ким Донъин жапон оккупациясындағы Кореядағы әлеуметтік жағдайдың әсіресе кедейлер үшін өте қиын екендігін өткір сынайды. Ол әңгімеде күйеуінің көзіне шөп салған әйелдің өмірі біртіндеп құлдырай бастағанын суреттейді. Кедейшілік пен бұлыңғыр болашақтан үміт үзген әйел адамгершілікті ұмытып, өз сезімдеріне бой алдырады.

Дәстүрлі тақырыптар шеңберінен шығып, дәстүрлі морализмнен бас тартып, өзіндік пікірлерін білдіре отырып, Ким Донгин оқырмандарды өмірге жаңаша көзқараспен қарауға мәжбүр етті. Сонымен қатар, жазушы қазіргі әдеби тілдің қалыптасуына үлкен үлес қосты: Ли Гвансуды ұстанып, оқырмандардың назарына тек орынға ғана емес, сонымен бірге сипатталған оқиғалардың уақытына да назар аударуға тырысып, ол көптеген қазіргі заманғы адамдар сияқты өткен шақты да қолдана бастады.

«Қоштасу әні» хикаясының басты кейіпкері жолда кездейсоқ адамды кездестіреді, ол қоштасу әнін естігенде, бірнеше жыл бұрын өзінің бос күдігінен ұрысып, ағасымен ажырасқанын айтады. Содан кейін өкініп, татуласуды ұйғарып, оны таба алмады. Көптеген жылдар бойы ол

жанның тереңдігіндегі ауырсынуды жасырады, бірақ ән оны ағасын тағы да еске түсіруге мәжбүр етеді.

Ким Донгин әңгімелерінде көбінесе «сюжеттегі әңгіме» композициясын қолданған және өзінің жеке өмірлік тәжірибесінен де алған, өзіндік эстетикалық дүниені қабылдаған. Дүниені өткір шындықпен, кейде бұрмалай суреттеу арқылы ерекше эстетикалық сезіммен жазушы өзінің көптеген кейіпкерлерін – жаратылыстың азабын бойына сіңіріп, өртеу, зорлау және өлтіруден шабыт іздейтіндер екенін де жасырмады.

«Ақылсыз суретші» әңгімесінің басты кейіпкері орманда серуендеп жүрген адамдардың көзінше қыздың портретін салған ұсқынсыз суретші тарихы туралы жазады. Шынайы қызға үйленуден үмітін үзген суретші, енді идеал қыздың портретін салуды шешеді. Өмір бойы ол соны іздеп ақыры табады. Ал ол қыз соқыр болғандықтан суретшінің ұсқынсыз келбетін көре алмайды. Енді суретші оған үйленейін десе санасында портреттен басқа ештеңе қалмаған. Ойлайтыны - тек идеал қыздың портретін салу ғана. Идеал қыз кенеттен шынайы қыз болды, ал суретшіге шынайы қыздың портреті қажет емес еді. Есінен алжасып кеткен суретші ақырында қызды өлтіреді.

1920-жылдардың басында корей халқының қиын өмірі, қиын қоғамдық-саяси жағдайдың адам болмысына әсері, ескі дәстүрлердің бұзылуы және осыдан туындайтын қақтығыстар жөнінде Хён Цзиньон былай деп жазды: «Уақыт пен кеңістіктен тыс ешнәрсе болмайды, корей жазушылары туған топырағында нық тұруы керек». Ол бүкіл өмірінде осы сөздерді ұстанды: ол қаншалықты қолайсыз болмасын, өз шығармаларында шындықты түсінуге және осы шындықты бейнелеуге тырысты.

Романтизмнің жұмысына қатты әсер еткен Хён Цзиньон үнемі адам мен қоғам арасындағы қақтығыс тақырыбына қайта оралады. Оның барлық кейіпкерлері осы жанжалды өздері шешуге тырысады: қоғамда өз орнын табуға, бостандық табуға тырысады.

Жазушының көптеген шығармаларында әңгіме бірінші адамда өткізіледі, кейіпкерлер өз позициясының белгісіздігін сезінеді. Хён Джингон оқырмандардың назарын таңғажайып парадокстарға аударады, ирония призмасы арқылы қос перспективаны көруге мүмкіндік береді.

Осылайша, корей жазушылары батыс әдебиетінде қолданылатын композициялық және басқа көркемдік құралдарды біртіндеп игере отырып, тереңірек туындылар жасай бастады.

1920 жылдардың басында корей көркем әдебиетінің тарихында алғаш рет Йом Сансоп маңызды психологиялық талдауға көшіп, «Дәріханадағы бақа» әңгімесін жариялады. Натурализмнің әсерінен бұл оқиға шамадан тыс сипаттамамен жазылған, онда Йом Сансоп кейіпкердің азабы мен ауырсынуын биологиялық зертханада дайындықты күтіп тұрған бақаның сезімімен салыстырған. Әңгімеде жазушы басқыншының ұлтты жаулап алғаннан кейін басып өткен құмарлық пен ақылсыздықтан азап шеккенін жан-жақты талдады.

«Дайындық бөлмесіндегі бақа» әңгімесінің бас кейіпкері оның ақыл есінен танған адаммен танысқан кезін есіне түсіреді, оның әлі де ақыл-парасатын зерттейді. Жынды адамның ішкі әлеміне ене отырып, ол сол жерде корей қоғамының барлық қиындықтарының көрінісін көреді. Қалыпты емес сана ағымының сипаттамасы өткір әлеуметтік-саяси сынға айналады [3].

Кореядағы саяси жағдайларға үлкен көңіл бөле бастаған прозалық шығармалардың авторлары И Ги Енг, Хан Соль Я, Ким Нам Чхон, И Бук Менг, Хонг Менг Хи сынды жазушылардың еңбектері осы кезеңде де көркем әдебиетте үлкен орын алып отыр [1].

1941 жылы Тынық мұхиты аймағындағы болған соғыс көптеген жазушыларды түрмеге жабуға мәжбүр етті, көбісі қайтыс болып, ал аман қалғандары жапон саясатын қолдауға мәжбүр болады. Осы кезде Хван Сун Вон, Че Менг Ик, Ан Су Гилы, Чжонг Би Сок сынды жазушылардың шығармалары халық арасында оң бағасын алып кең тарайды [1].

Жаңару кезеңінде әдеби шығармаларда әлеуметтік теңсіздік туралы сыни ескертпелер көбейіп, әдебиет реалистік-сыни көзқараста дамиды. Ауыл адамдарының урбанизацияға деген қарсылығын көрсететін Син Ки Суктің «Чжаракол элегиясы», «Амтхэ аралы» атты шығармалары, Ким Чуннің «Самчжитколь» шығармасы, Чон Сынг Сенің «Накволь аралы», «Корольдің жаңа сарайы» және т.б. шығармаларда балықшылар ауылының, ауыл адамдарының шынайы өмірі суреттеледі. Прозалық шығармаларда индустриаландыру кезеңінің басталуы мен оның жағымсыз жақтары Хванг Сок Енгоның «Сампо жолы», «Жат ел», Чжо Сенің «Ергежейлінің жоғарыға лақтырылған кішкентай добы» және т.б. шығармаларында көрініс табады [4].

Қорытынды

Қорыта келгенде, корей халқының әңгіме жанрында шығармалардың мазмұны мен құрылымында айтарлықтай өзгерістер болып, соғыстан кейінгі қоғам, елді қалпына келтіру, жақынын жоғалтып жаны ауырған адам тағдыры бейнеленген шығармалар адамгершілік

құндылықтарды насихаттап, патриоттық тақырыптарға толы болды. Осы кезеңдегі әдебиетте адам санасының бұзылуы, жаппай тәртіпсіздікте өмір сүрудің мәнсіздігі, босқа өткен уақытқа өкініш көрсетіледі. Адам болмысы, оның мәні әдебиетте үлкен маңыздылыққа айналады, жеке тұлға мен қоғамның арасындағы қайшылықтар, тағдыр тәлкегіне түскен адамдардың өмірі, адам мен оның әрекеттері туралы айтылады. Кейінірек халықтың сана-сезімі өзгеріп, енді қоғамдық мәселелерден гөрі күнделікті тұрмыс-тіршілік туралы мәселелерді көтереді. Осылайша көптеген жазушылар өз шығармаларында өмірдің мәні не, халықтың арманы қандай және осы арман-мақсаттарды жүзеге асыруға талпына бастайды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Көптілеуова Д.Т. Әлем әдебиеті: Оқулық. – Алматы, 2012. - 320 б.
2. Концевич Л.Р. Корейтану. – М., 2000.
3. Солдатова М.В. Развитие жанра рассказа в современной корейской литературе // Российское кореесведение: Альманах. Вып. 2. М., 2001. С. 220–226.
4. Солдатова М.В., Пак К.А. Современная литература Корей. Учебная пособия. – Владивосток, 2003.

Симбаева С.,
доцент, ф. ғ. к.
«Тұран-Астана» университеті

Досхожин Ә.,
магистрант
«Тұран-Астана» университеті

ТЫНЫС БЕЛГІЛЕРІНІҢ ПРАГМАТИКАЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ

Түйін: мақалада прагматикаға, оның ерекшелігіне, семантикадан айырмашылығына мән берілген. Сондай-ақ, БАҚ-тарда жіберілетін қателіктердің себептері мен тыныс белгілерін оқытудың әдістемесі қарастырылған.
Кілт сөздер: бұқаралық ақпарат құралдары, прагматика, тыныс белгілері, орфография.
Резюме: в статье акцентировано внимание на прагматике, ее специфике, отличии от семантики. Кроме того, предусмотрена причина ошибок в СМИ и методика преподавания знаков препинания.
Ключевые слова: средства массовой информации, прагматика, знаки препинания, орфография.
Summary: the article is distinguished by pragmatics, its features, and semantics. In addition, the media provides a method of teaching punctuation marks and causes of errors.
Keywords: mass media, pragmatics, punctuation, orthography.

Қазақ тілін оқыту әдістемесіндегі ерекше мәселенің бірі – тыныс белгілер, оның қолданылу ерекшеліктері. Тіл жеке ғылым саласы ретінде дамыған кезеңнен бастап оның теориясы терең зерттеліп, ерекшеленіп, бүгінде оның зерттеу нысаны көпқырлы. Бұл ретте тіл біліміндегі прагматиканың маңызы ерекше. Прагматика (грек. «pragma» – ілік септіктер, «ragmatosic» – әрекет) – семантика мен тіл біліміндегі тілдік таңбалардың қызметін зерттейтін саласы. «Прагматика» терминін XX ғ. 30-жылдарында семиотиканың бір бөлімі түрінде Ч. У. Моррис енгізген. «Лингвистикалық прагматиканың қызметі нақты емес, оған сөйлеуші субъект пен адресаттың (тыңдаушының) өзара қарым-қатынасынан туатын мәселелердің бәрі кіреді» [1, 253]. Жалпы, прагматика семантика мен тіл біліміндегі тілдік таңбаларды зерттеп қана қоймай, психологиялық тұрғыдан да, философиялық тұрғыдан да өзіндік мәнге ие. Біз сөз етіп отырған прагматикаға сөйлеуші субъект пен адресаттың, яғни тыңдаушының өзара қарым-қатынасынан туатын мәселелердің бәрі кіреді: ойлау, сана, жеткізу тәсілдері, диалог және т. б. Бұл жайында прагматиканы қолданысқа енгізген Чарльз Уильям Морристың мына сөзін мысалға алсақ болады: «прагматика – раздел семиотики, изучающий отношения между знаковыми системами и теми, кто их использует» [2, 565]. Демек, субъект пен таңбалық жүйелерді қолданушылар арасындағы қарым-қатынасты зерттейді деген анықтама береді. Бұл тұрғыдан алғанда, әр субъект, қолдану нысанына қарамастан, прагматикалық үдеріске қатысады. Мысалы: ұстаз бен оқушы, оқытушы мен студент.

Жалпы, сөйлеуші (субъект) өз мақсатын орындату үшін тілдік формалардың ішіндегі сол тыңдап тұрған адамға қатысын таңдап алу мүмкіндігі бар. Мұны біз прагматика деп атаймыз. Сол себепті ауызша, я болмаса жазбаша сөз мәдениеті туралы ой қозғаған кезде, ең алдымен, осы прагматика деген тіл құбылысын негізге алуымыз керек. Сонымен тыңдап тұрған адамға сөйлеп тұрған адам ойындағысын сөз арқылы жеткізіп, соны орындатуы қажет. Бұл – негізгі мақсат. Ал айтқанын орындату үшін сөйлеуші оның деңгейіне түсуі немесе көтерілуі керек. Осы бір тілдік құбылыс прагматика деп аталады.

Бірақ ескере кетер жайт, қазақ тілінің прагматикасы өзге тілдерге қарағанда өзгеше. Мәселен, өзге тілдердің (орыс тілі, әсіресе ағылшын тілі) прагматикасы сөйлеушіге бағытталады. Бұл тіл формалары сөйлеушінің бүкіл эмоциясын, жай-күйін, жағдайын жеткізу үшін өте әсерлі әрі әлеуетті.

Мысалы, ағылшын тіліндегі I am hungry (менің қарным аш) сөзін бірнеше экспрессивті тәсіл арқылы жеткізе аламыз (бұл сөзді айтқан кезде міндетті түрде эмоция мен мимика қолданамыз).

My stomach is growling (асқазаным шұрылдап тұр).

I need food (маған тамақ қажет).

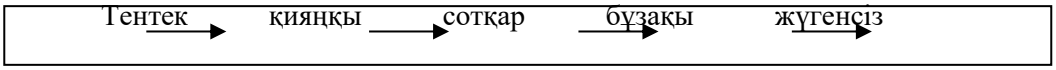
I am starving (қарыным ашып барады, шыдамсыздық танытқан кезде).

Ал төл тіліміздің прагматикасы тыңдаушыға бағытталған. Мысал келтірер болсақ, қазақ тіліндегі бір ғана «есікті жап» дегенге қимылды орындату үшін бізге неше түрлі форманы қолдануға болады: оның біреуі үлкен кісіге арналған, біреуі жас балаға арналған, біреуі мәртебесі

сенен жоғары адамға арналған және т. с. с. Сонымен қазақ тілі – бай, шұрайлы тіл болғандықтан, сөздерді бірнеше тәсіл арқылы жеткізуге мүмкіндік зор. Бұл – прагматикалық қызмет. Осы арқылы тыңдаушы мен сөйлеуші арасында қарым-қатынас мықтап орнайды. Дегенмен ағылшын тілі – ғылым мен техниканы сөйлеткен тіл болғандықтан, әлемдегі қолданыс аясы кең тіл болғандықтан, бұл тілде көптеген ғалымдардың еңбектері жарық көруде.

Сонымен қатар кей жағдайларда семантика мен прагматиканы шатастырып жатады. Сондықтан осы екі ұғымның аражігін ажыратып алған жөн. Қарапайым мысалдар арқылы сөз мәндері бір-біріне тәуелсіз, яғни әрқайсысы автономды екенін түсініп алуымыз қажет. Күнделікті жазбаларды жүргізу үшін пайдаланатын қалың дәптерді қазақша қалай атаймыз? Оны күнделік деп те, журнал деп те атай аламыз (орыс, ағылшын тілдерінде де сол мағынада). Бірақ түпкілікті мәні екеуінде де екі түрлі. Мысалы, оқушы күнделікті қолданса, мұғалім журнал пайдаланады. Ал қыз бала құпия күнделік жазуы мүмкін. Әскери адам да өз саласына қатысты жазбаларды журналға тіркеп отыруы ықтимал. Сондықтан заттардағы айырмашылықтар атауларында екенін естен шығармаған абзал. Бұл – семантика. Яғни сөздің мағынасы мен мәні.

Ал енді қазақ тілінде адамды тыңдамайтын, айтқан ақылға көнбейтін баланы қалай атайды? Мысалы, оған «тентек», «бұзақы», «қияңқы», «сотқар», «жүгенсіз» деп ұрысуға болатын шығар. Бұл ретте, сөйлеуші баланың мінез-құлқына беретін теріс баға біртіндеп өсе түсетіні сезіледі. Нақты сөзді таңдау нысанның өзіне ғана емес, біздің оған деген қарым-қатынасымызға байланысты. Міне, осылай атаған сайын сөз мағыналарының жағымсыз реңкке қарай ойысудың күрделенуін байқаймыз. Логикалық тұрғыдан салыстырсақ:



Міне, бұл – прагматика, яғни берілген өзіндік баға, өзіндік пікір. Сондықтан мұны біз осындай кесте арқылы бере аламыз.

Семантика	**Прагматика**
Контекстке байланысты емес сөйлемнің мәні мен мағынасын зерттейді	Пікірдің мәнін зерттейді. Пікір – бұл тек контекст бойынша сәйкестендірілетін сөздер

Біз жоғарыда келтірген мысал тек сөздерге қатысты айтылған-ды. Одан бөлек, прагматикалық қызметті айқындайтын тағы бір пункт бар. Ол – тыныс белгілер. Бір қарағанда, аса қажетсіз боп көрінер, алайда оның атқаратын функциясы да зор. Мысалы, БАҚ беттерінде, шетелдік жарияланымдарда жарық көрген басылымдардың барлығы прагматикалық функцияға бағытталған. Демек, жарық көрген шығарма жазылым тұрғысынан да, сауаттылық тұрғысынан да айна-қатесіз болуы шарт. Көп жағдайда осы шарттылық ескеріле бермейді. Әсіресе, коммерциялық мақсатта басылып жатқан газет-журналда пунктуация маңыздылығы аса зор мәнге ие емес. Бұған не себеп? Неліктен кейінгі кездері жарыққа шығып жатқан басылымдарда тыныс белгілерінің қажеттілігі, оның дұрыстығы, сауатты жазу үлгісі ескерілмейді? Көп жағдайда мәселе бірізділіктің жоғынан бастау алуы мүмкін. Егер де тыныс белгілер орнымен қолданылып, олардың функциясы дұрыс атқарылар болса, көптеген оқулықтар, газет-журналдар, кітаптар әлдеқайда сауатты, оқылымды болар еді. Мысалы, кеңестік жүйе енді құрылған сәтте ірі ғалымдардан құралған Тіл ғылымы институты құрылып, Одақ бойынша орыс тілін бір жүйеге келтіріп, оны дамыту үрдісі қарқынды жүрді. Және де халық арасында сауаттылықты арттыру үдерісі жаппай бастау алды. Сол кездегі ел көсемі Ленин де бұған аса мән берген екен. Бұл – бүгінде бізге жетпей жатқан бір кемшілік. Себебі әр нәрсе ұсақ-түйектен құралады. Надежда Константиновна Крупская «Искра» газетінің корректурасы қалай оқылғанын еске түсіре келіп, өзінің «Ленин – редактор» деген мақаласында былай деп жазды: «Владимир Ильич... әрбір үтірге мән беретін... Үтір алғаш қарағанда ұсақ нәрсе сияқты, бірақ газеттің бейнесі осындай ұсақ-түйектен құралады» [3]. Бұл пікір шын мәнісінде бүгінгі күн тұрғысынан ескірді, идеялық құндылығн жойды деуге де болатын шығар. Бірақ бір ақиқаты – осында айтылған оймен келісу. Тыныс белгісі ол жай ғана белгі емес, ол – ойды айқындау, сөйлем мәнін бағамдау, сөз мәнін түсіну құралы. Шынында да, айтайын деген ойыңды оқушыға, тыңдаушыға дәл жеткізу үшін әрбір сөз, әрбір тыныс белгісі ой мен сезімге бірдей дөп тиіп жатуы қажет. Өйткені сөздерді дұрыс орналастырып айтпасақ, тыныс белгілерімен дұрыс бөліп жазбасақ, айтайын деген ойды ұғу қиын.

Қазіргі уақытта пунктуация тіл білімінің тыныс белгілері туралы, оларды қолдану ережелері туралы ілім деген мағынаны білдіреді. Тіл дыбыстарының таңбалары сияқты тыныс белгілері де

графикалық шартты белгі болып табылады. Бірақ шартты белгі болғандарымен, атқаратын қызметтері жағынан да, қолданылатын орындары жағынан да бұл – екі бөлек категория. Сондықтан да пунктуация, емле сияқты, дұрыс жазудың, жазылғанды дұрыс оқып, дұрыс түсінудің құралы. Ол жазылған мәтіннің мазмұнын, негізгі ойды дұрыс түсінуге, оны мәнерлеп оқуға мүмкіндік туғызады. «Пунктуацияның негізгі қызметі – сөйлемді жазуда ойды беруге қатысты бөліктерге бөлуді нұсқау» дейді С. И. Абакумов [4, 11]. Пунктуация тілдің басқа элементтері сияқты жазуда ойды дұрыс беруге қызмет етеді. Егер де бұл талаптар сақталмайтын болса, онда оқырманға айтайын деген ой, жеткізгісі келген идея түсініксіз болады. Сондықтан да тілдің прагматикалық функциясы мен пунктуациясы өз ретімен қолданылуы қажет.

Ал пунктуация, өз кезегінде, жазу тілінің, әсіресе баспа ісінің дамуымен тығыз байланысты. Бірақ ол жазу тілімен бірге туып, әрдайым онымен қатар жасап келе жатқан категория емес. Тыныс белгілерінсіз де жазу болған. Бірақ ол бірізділікке түспеген. Мысалы, «Сіз маған жауап бермедіңіз біреу ашуланды ма?». Осы сөйлем, бір қарағанда, мағыналық тұрғыдан дұрыс, алайда тыныс белгілері өзінен-өзі сұранып тұр. Себебі бұл сөйлемді оқыған кезде интонация өздігінен қойылып тұр. Ал интонация бар жерде тыныс белгілерінің қойылу қажеттігі тағы бар. Сондықтан, сөйлемдердің күрделілігіне қарамастан, пунктуация әрдайым сақталу қажет. Неге? Өйткені тыныс белгілері түр-тұрпаты жағынан да, мағыналары мен функциялары жағынан да тілдердің басым көпшілігінде біркелкі болып келеді (әлемнің қай тілінде болмасын). Демек, газет мәтіндері қай тілде болмасын біркелкі таңбаларға сүйенеді. Сондықтан газет мәтіні – семантикалық құрылысы жағынан ерекшеленетін публицистикалық стильдің бір түрі. Ол бұқаралық аудиторияға ақпарат таратып, жеткізудің ерекше құралы ретінде танылып, автордың саяси-прагматикалық позициясын көрсетеді. Мұндай үрдіс саяси газеттерде ерекше көрініс табады. Ал жалпылай алғанда, прагматикалық қызметті қолдануда БАҚ-тың рөлі ерекше. Себебі «газет – халықтың көзі, құлағы һәм тілі» [5].

Газет мәтіндерінде прагматикалық ұстаным жиі көрініс табады. Оны зерттеушілер 3 түрге жіктейді:

– ақпараттық ұстаным (мәліметті іріктеп ұсыну), арнайы тақырыпқа бағытталған мақала болуы мүмкін. Мысалы, «АҚШ президентіне жаңа үміткер ұсыну – уақыт талабы» деген тақырыпта шағын ақпараттық-танымдық мақала жарияласақ болады;

– фатикалық ұстаным (материалды оқырман назарын аударту үшін пайдалану), «Сириядағы соғыс жағдайы: қауіп пен үрей, күдік пен үміт» деген материал жариялар болсақ, бұл жерде шынайы ақпаратты қолдана отырып, оқырман назарын аудартуымыз қажет, себебі бұл материал, шын мәнінде, салмағы бар фактіге сүйеніп жазылған. Бұл арқылы саяси көзқарас, саяси белсенділік қалыптасады;

– манипулятивтік ұстаным (мәтінде баяндалатын оқиғаларға қатысты оқырман көзқарасын қалыптастыруды мақсат ету). Демек, мәтін, яки мақала ішіндегі әр оқиғаға оқырман назарын аударту, сол арқылы жеке көзқарасты қалыптастыру. Мысалы, әл-Фараби бабамыздың 1150 жылдығына қатысты іс-шараларға қатысты жазылған материалдар.

Пунктуация жүйесіндегі белгілерді мағынаға қарай дұрыс қолданудың маңызы зор, себебі бір тыныс белгісінің беретін бірнеше мағынасы болады. М. Н. Петерсон: «один знак может иметь несколько употреблений и, наоборот, одно и то же явление может обозначаться различными знаками» [6] деп өте дұрыс айтқан. Мысалы, орыс тіліндегі мына сөйлемге назар аударсақ:

Моя мама – учительница.

Менің анам – ұстаз.

My mother is a teacher.

Бұл 3 мысалда да айтар ой бәріне түсінікті. Ой – анамның ұстаз болып қызмет ететіндігі. Дегенмен прагматикалық-пунктуациялық тұрғыдан қарар болсақ, тыныс белгілерінде өзгешелік бар, бірақ түпкі ой – біреу.

Қазақ және орыс тілінде сызықша етістік қызметін атқарып тұр. Бұл дұрыс та. Себебі қазақ тілі мен орыс тілінің ережесіне сәйкес, сөйлем баяндауышқа негізделеді. Ағылшын тілінде де дәл солай. «is» сөзі бір жағынан сызықшаны білдірсе, бір жағынан етістік қызметін атқарып тұр. Бұдан шығар қорытынды – қағидат біреу, айтар ой біреу.

Немесе мынадай мысалға назар аударар болсақ:

Асан, үйдің кілтін қайда қойып едің?

Виктор, подойдите, пожалуйста, в отдел кадров!

Mr John I will come at 8 o’clock.

Үш тілде де жай сөйлем берілген. Оның ішінде қаратпа мәнде. Алайда қазақ және орыс тілінде қаратпа сөзден соң үтір қоямыз. Себебі – суъектінің назарын өзімізге аударту қажет. Ал ағылшын тілінде сәл өзгешелеу. Иә, оларда да қаратпа және қыстырма, одағай сөздер бар. Алайда олардың бәріне бірдей үтір қойыла бермейді. Тек аса экспрессивті жағдайда қойылады. Алайда мына мысалдан байқағанымыздай, «Mr John» және «I» – екеуі де бастауыш болуы мүмкін емес. Не бірі толықтауыш, не қаратпа сөздің функциясын атқаруы тиіс. Мына жағдайда ол қаратпа сөздің қызметін атқарып тұр. Міне, көрдіңіздер ме, Петерсон ғалым сипаттаған тыныс белгілер кейде қойылуы мүмкін, кейде қойылмаса да алғашқы міндетін атқарып тұра бермек. Алайда мынаны естен шығармауымыз жөн, тыныс белгілерін дұрыс қолдану үшін, мүмкіндігі болғанша, олардың әрқайсысының қызметін даралап, оларға берілетін ережелерді бірыңғайластыру керек.

Немесе БАҚ-та жиі кездесетін мынадай жазбаларға назар аударайықшы. «Осторожно, злая собака», «Абайлаңыз, балалар», «Абайлаңыз, жұқа мұз». Осы бір ескертпе сөздерді көптеп кездестіреміз. Алайда мағынасына зер салсақ, үшеуінің мағынасы үш түрлі. Ал берілу-жазылу функциясы – біреу. Біздіңше, бұл ретте дұрыс жазылу ережесі сақталмаған. Талдайық:

«Осторожно, злая собака» деген жазуда үтір қойып қажет емес. «Острожно» сөзінен соң леп белгісі қойылады, себебі екпін осы сөзге түсіп тұр. Ал «злая собака» дегені тек соған септесіп тұр. Ал үтір қойылса, қабаған итке ескертіп тұрғандай әсер қалдырады да, ол бұл ретте қаратпа сөзге айналады.

«Абайлаңыз, балалар» жазуы дұрыс. Себебі балалардың назарын өзіне аударту қажет. Әрдайым абай болсын, сақ болсын деген мағынасында.

«Абайлаңыз, жұқа мұз» деген мысалда тағы да «абайлаңыз» сөзінен соң үтір қойылмайды. Үтір қояр болсақ, жұқа мұз қаратпа сөз болып кетер еді. Сондықтан бұл жағдайда не леп белгісі, не қос нүкте қоямыз. Міне, кей жағдайда осындай қателіктермен де қоғамға үн тастаймыз. Бұған өте мұқият болу қажет.

Жазба түрде берілген ойды қағазға айқын түсіру үшін, ойымызды екінші біреуге жазба түрде дұрыс айтып жеткізу үшін әрбір дыбыстарды, әрбір тыныс белгілерін орын-орнына қоя білуіміз керек. Орфография мен пунктуацияны білмейінше, сауатты жазу мүмкін емес. Бұл туралы К. Былинский мен М.Уваров: «…только наличие единой орфографии и пунктуации в языке дает возможность читателю понимать пишущего» [7] деп өте дұрыс айтқан. Мысал ретінде славян, ағылшын, түркі тілдеріндегі сызықшаны айтуға болады. Бұл тілдерде олар диалог арасында, жаңа абзацтан, төл сөз бен төлеу сөз арасында қолданылады. Алайда қытай тілдерінде мұндай символдар жоқ. Өйткені тарихи даму тұрғысынан алғанда, бұл – шығыс тілдеріндегі күрделісі. Оның ережелері бізге қарағанда әлдеқайда күрделі, әлдеқайда басқаша.

Қазақ тілінің қазіргі графикасында, баспасөз тәжірибесінде ғылыми негізде қалыптасып орныққан, тұрақты жүйеге келтірілген әрқайсысының қолданылатын орындары, атқаратын қызметтері мен білдіретін мағыналары айқындалған тыныс белгілері бар. Құрамы, атқаратын қызметтері мен білдіретін мағыналары жағынан қазақ тілі графикасындағы тыныс белгілерінің басқа тілдерде қолданылатын тыныс белгілерінен ешқандай өзгешелігі жоқ. Яғни тыныс белгілеріне тән интернационалдық қасиет қазақ тілі графикасында да берік сақталған. Қазақ тілінің пунктуациялық жүйесі мен негіздері орыс тілінің пунктуациялық үлгілерін басшылыққа алу арқылы қалыптасты.

Орысша мәтіндерде қойылған интонациялық сызықша қазақша аудармасында да қойылады. Мысалы: қазақшасын алсақ, былай болып келеді: Бейбітшілік үшін сыйлық – бейбітшілік үшін берілген сыйлық емес дейтін адамдарды мен түсінбеймін («Егемен Қазақстан»). Орысшасы: Я не понимаю людей, которые говорят, что премия за мир – это не премия за мир («Комсомольская правда»). Міне, осы сияқты көптеген салыстырма мысалдар М.Әуезовтің: «Орысша текстің өзінде болған тыныс белгілерінің көбі қазақша тексте де қолданылады» деген пікірін растайды.

Жалпы, халыққа айтылған, бағытталған сөз міндетті түрде иесін табады. Ал ол үшін тіл заңдылықтары, пунктуация заңдылықтары міндетті түрде ескерілу қажет. Егер де БАҚ өз кезегінде өрескел қателіктерге бой алдырса, сол қателік ел ішіне таралады. Оны болдырмау үшін БАҚ та, сол мамандықты игеріп жатқан студенттер (филолог, журналист, педагог) де қазақ тілінің заңдылықтарын терең меңгеріп, оның еш тілге ұқсамайтын өзіндік ерекшеліктері бар екендігін есте сақтағаны жөн. Өйткені әрбір тыныс белгісі – сөйлемнің мағынасын айқындаушы көрсеткіш.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. Алматы: «Сөздік-Словарь» баспасы, 2005. – 439 б.

2. Ярцева В. Н. Лингвистический энциклопедический словарь. Москва: Советская энциклопедия, 1990. – 685 с.
3. «Корректура және корректор» мақаласы, «Социалистік Қазақстан» газеті, 1954 ж.
4. Абакумов С. И. Методика пунктуации. Москва: «Учпедгиз», 1950. – 120 с.
5. Байтұрсынұлы А. «Қазақ» газетінің алғашқы саны, «Құрметті оқушылар» мақаласы.
6. Никитин О. В. Лингвистическое мировоззрение Михаила Николаевича Петерсона. Образовательный портал «Слово».
7. Былинский К., Уваров М. Справочник корректора. Москва, 1945.



ТАЙМАНОВА С.
филология ғылымдарының кандидаты, доцент
Қызылорда «Болашақ» университеті
Қазақстан, Қызылорда қаласы
E-mail: sara.taimanova@mail.ru

РҮСТЕМ ЖАНАЙДЫҢ «ДӘУЛЕТ БАТЫР» ДАСТАНЫ

Аннотация: Сыр еліннің ақыны Рүстем Жанайдың «Дәулет батыр» дастаны − халық әдебиетінің дәстүрі негізінде жазылған көркем туынды. Дастанда спортшы Дәулет Тұрлыхановтың әдеби образы сомдалған. Ел сенімін ақтаған спортшының көркем бейнесін берудегі дәстүр сабақтастығы айқындалады.

Зерттеу барысында шығарманың жанры, кейіпкердің арман- мақсатына жетудегі еңбегі, автордың суреткерлік шеберлігі зерделенді.

Кілт сөздер: дастан, фольклорлық дәстүр, намысты ер, спортшы, ұлт мақтанышы.

Аннотация: Легенда поэта земли Сыра Рустема Жаная «Батыр Даулет» является художественным произведением, основанным на фольклорной традиции казахского народа. В легенде раскрывается литературный образ известного спортсмена Даулета Турлыханова. Главной нитью в легенде считается преемственность традиций в предоставлении образа известного спортсмена, оправдавшего надежду страны.

В ходе исследования автор проявил мастерство в раскрытии жанра произведения, в художественном описании героя, его достижений целей, мечты.

Ключевые слова: традиция, народная традиция, благородный человек, спортсмен, гордость нации.

Abstract: The legend of the poet of the land of Cheese Rustem Zhanay “Batyr Daulet” is an artwork based on the folk tradition of the Kazakh people. The legend reveals the literary image of the famous athlete Daulet Turlykhanov. The main thread in the legend is the continuity of traditions in providing the image of a famous athlete who has justified the country's hope.

During the study, the author showed skill in revealing the genre of the work, in the artistic description of the hero, his achievement of goals, dreams.

Keywords: tradition, folk tradition, noble man, athlete, pride of the nation.

Ауыз әдебиетінің ұшан-теңіз мұрасы мен дәстүрін жеткізушілер жыршы- жыраулар мен халық ақындары ғана емес жазба әдебиеттің өкілдері де. Олар төл туындыларында фольклорлық дәстүрді дамытты. Әсіресе аңыз бен ертегіні, шежіре мен ел арасында тараған нақыл сөздерді және мақал-мәтелдерді көркем туындыларына енгізіп маржан да көркем ойларының алтын қазығы етіп алды. Екіншіден, фольклорлық шығармалардан бастау алатын суреттеу тәсілін де шығармашылықпен дамытты. Дарын қабілеті мен шеберлігіне қарай әр қаламгер фольклорлық дәстүрді өзінше өрбітті. Солардың бірі – Рүстем Жанай.

Халықтың ғасырлар бойы жасап, сақтап келген ақындық дәстүрлері жаңа заманда бірден жоғалып, не өзгеріп кетпейді, оны кейінгі ақындар шығармашылықпен дамытады. Өйткені фольклорлық дәстүр – сол халықтың қаны мен жаны тәрізді таза өзіндік дүние, өзіне ғана тән сөз өнері. Әрбір халықтың шығармасы арқылы оның қандай халық екенін тануға болады.

Рүстем Жанайдың «Дәулет батыр» дастаны − халық әдебиетінің дәстүрін негіз еткен, реалистік өмірді шындық үлгіде көрсеткен шығарма. Халқымыздың саналы салты бұзылмаған Сыр елінде дүниеге келген Рүстем не бір айыр көмей, жез таңдай жыршы-жыраулар мен би - шешендердің өнерін көріп, тыңдап өскен. Балалық шағынан бастап-ақ сөз өнерінің қайнарынан нәр алып, оны зердесіне сіңірген ақынның шығармасында халық мұрасының әсері анық байқалады. Халықтың эпостық жырлары ақынға рухани азық, шығармашылық мотив беріп отырды.

Қазақ әдебиетінде мазмұны мен көркемдігі, кейіпкерлері мен сюжеттік құрылымы жағынан дәстүрлі ұлттық эпостан бөлек, ерекше болып келетін және сан жағынан да үлкен бір топ құрайтын шығармалар бар. Олардың атауы – дастандар.

Дастан – көптеген Шығыс пен Оңтүстік Азия елдеріне ортақ фольклорлық әрі әдеби жанр. Кейбір елдердің, айталық, Иран, Үнді, Пәкістан, Орта Азия мен Кавказ жұртының ерте замандардағы фольклорында, сондай-ақ орта ғасырлардағы классикалық әдебиетінде дастан мен қаһармандық және ғашықтық мазмұндағы ірі шығармаларды, тіпті, Фердаусидің «Шаһнамасындағы» жекелеген көлемді бөлімдерін де дастан деп атаған. Сонымен бірге дастанға ауызша туып, ауызша тараған эпикалық туындыларды да және «Сейпілмәлік» тектес ғажайып сипаттағы шығармаларды да жатқызған.

Қазақ даласына дастан ерте кезде-ақ, сонау Дешті Қыпшақ заманында, парсы әдебиеті мен фольклорының үлгілерімен бірге келген деп саналады. Парсы дастаны көп жағдайда тек қана қара сөз немесе өлең түрінде баяндалған. Ал қазақ дастаны негізінен жыр үлгісінде, ішінара қара сөз араласқан түрде, міндетті түрде әндете, домбыраның сүйемелдеуімен орындалған. XIX ғасырдың соңында жарық көрген дастандарды ел арасындағы сауатты адамдар домбырасыз, бірақ әуенмен оқитын болған. Бұл машық XX ғасырдың екінші жартысына дейін жалғасты. Ол қазіргі қаламгер шығармашылығында жалғасын тапты. Олар ежелден келе жатқан дәстүрді өзінше жетілдіріп, оны өзінше жаңғыртты. Солардың бірі Рүстем Жанай деп түсінуге болады. Оған ақынның «Дәулет батыр» дастанын жатқызуға болады. Бұл дастанды автор Дәулетті спорт жолына әкелген әкесі Болат пен қазақ халқына батыр ұл сыйлаған Батыр- Ана Мәрзияға арнайды.

«Бастау» деп аталған кіріспесінен басталған шығарма «Дәулеттің дүниеге келуі», «Дәулеттің оқуға аттануы», «Дәулеттің махаббатын іздеуі», «Варнадағы жеңіліс. Болаттың ашуы», «Ұлы той», «Болаттың қазасы», «Сеулдегі белдесу», «Мұражайдағы тарих. Гүлнардың махаббаты», «Дәулет батырдың АҚШ-та қазақтармен кездесуі», «Кейіпкерлерді мадақтау» деген тараулардан тұрады.

Дастан өзінің көркемдігі мен бейнелілігі жағынан да жазба әдебиетке жақын. Бұларда кейіпкерлерді суреттеу, оларға мінездеме беру, кей-кейде кейіпкерлердің ішкі сезімдерін көрсету бар және олар біршама әдебиленіп, көркемделіп баяндалады. Көбінесе бас қаһарманды, оның ата-анасын, шыққан тегін, мекен-тұрағын нақтылап айтуға көңіл бөлінеді. Бұл дастанның құрылысы да, тілі де, көркемдік-бейнелеу құралдары да дәстүрлі фольклорлық суреттеуден бастау алып, ақынның өзіндік қолтаңбасы ерекшеленіп тұрады. Мәселен, ежелден келе жатқан эпостық жырлардағыдай 7-8 жыр өлең үлгісімен баяндалған жыр:

Он ай жатып ойландым,
Тоғыз ай жатып толғандым.
Ойландым да ой таптым
Жасымнан ойға жақын ем
Жүйрік еді қаламым,
Жүйрікті қолға аламын
Шекесін шертіп сананың,
Дабылын қағып даланың
Ашылып жырға араным
Ұйқы көрмей түнімде
Күлкі көрмей күнімде
Шабыт деген бір тентек
Алып кетіп барады,-

деп басталады. Одан әрі ақынды алға жетелейтін: жарық, ой, жыр, елдің салт-дәстүрі, Алпамыс пен Қобыланды, Қабанбай мен Бөгенбай, Райымбек, Жанқожадай батырлар. Осы халықтық жолмен бүгінгі күні Дәулет батыр келеді. Бұл – ұрпақ жалғастығы. Жаңа заманның спорт өнеріне деген қызғушылығын суреттеуде «жарық, ой, жыр т.б.» деген сөздерге автор публицистикалық реңк береді. Қазақ елін әлемге танытқан спортшының бейнесін тың тұрғыда ашуға тырысады. Бірақ оны түпкі тамырдан бөліп алмайды. Автор бірінші тараудың өзінде –ақ осындай тамыры терең текті тұлғаның тегін танытуға ұмтылады. Абай мен Шәкәрімнің туған жері қасиетті Семей өңірінің тумасы Болат пен Мәрзияның перзенті Дәулеттің дүниеге келуін:

–Тапсаң, құдай бергені

Тауда өсетін арқарды.
Татып жесем етінен
Жерігім бір тарқар-ды,-

деген Мәрзияның сөзінен кейін Болат күндіз-түні тау кезіп, әбден шаршап-шалдыққан кезде:

Ақыры аңға кез келді
Мылтығына сөз берді
Зуылдаған жалғыз оқ
Арқарыңды құлатты,
Тұрмастай қып сұлатты.
Таудан арқар атқан соң,
Мен шаршадым демеді.
Мәрзияға жеткенше,
Құстай ұшып келеді.
Мәрзияға жетеді.
Жерігіңді таптым деп,
Құшағына алады.

Автор осылай кейіпкердің батырлық тұлғасын танытуда фольклорлық дәстүрді қолданған. Бұл үзіндіден батырлар жыры мен ертегілердегі жолбарыстың жүрегіне, аюдың етіне т.б. жерік болған аналар есімізге оралады. Бұл бір жағынан ер бала туудың нышаны. Екінші жағынан дүниеге келетін баланың қатардағы біреу емес, ерекше жаралған туысын білдіретін эпикалық әсірелеу. Одан әрі Рүстем ақын дастан сюжетін баяндауда фольклорлық, жыраулық дәстүрді шығармашылықпен дамытқан.

Диалог – қаламгердің ұтымды бейнелеу құралы. Белгілі ғалым Р. Бердібаев: «Диалог образды дамытушы, толыстырушы болуға тиіс»,- дейді [1,125]. Қаһармандардың сөйлесуі арқылы да Рүстем Жанай Дәулеттің ата-анасының образын ашады. Қысқа, келте қайрылған диалогтар арқылы кейіпкердің тіршіліктегі кемшіліктерін, қателіктерін, жетістіктерін баяндайды. Кейіпкерлер әңгімесі ғана емес, авторлық ремарканың өзі де осыны дәлелдей түседі. Мысал ретінде Дәулетті спорт мектебіне алып келердегі Болат пен Мәрзияның, Елбасы мен Дәулеттің диалогын алуға болады.

Спорт сайыстарында Дәулеттің келбетін, отаншылдығын, мінез-құлық қасиеттерін баяндауда автор оны қазақтың ұлттық тәлім-тәрбиелік дәстүрлі табиғатына сай бейнелі өрілімдермен суреттейді. Дастанның құрылысында ақын қазақтың жыраулар поэзиясының үлгісін де тиімді қолданған, жаңаша пайымдаулар жасаған. Бұның барлығы дастанның тақырыптық-идеялық және стильдік – көркемдік тұтастық жүйесін, ұлттық сипатын көрсетеді.

Әдеби шығармалардың көпшілігі өмір шындығына негізделеді. Дәулет – тарихи тұлға. Зерттеуші М. Базарбаев: «Тарихи және қоғамдық шындық әдеби туындының бастау көздері болып табылады. Әлеуметтік өмір, саясат, халық тұрмысы – бәрі де өмір шындығын танытатын жағдайлар. Ешбір жазушы өмір шындығынан, оның нақты болмысынан алшақ кетпейді»,-деген [2,159]. Олай болса, Рүстем Жанайдың да Дәулет Тұрлыхановтың өмір тарихын негіз етіп жырлаған бұл туындысының эстетикалық, танымдық маңыздылығы ерекше. Дастан поэтикалық-эпикалық жырлау үлгісімен жазылған, ұлттық бояуы қанық ерекше туынды.

Халық батырының бар арманы – халқының бостандығы болса, Дәулеттің бар арманы ел сенімін ақтап, Қазақ елінің туын көкке желбірету, спорт өнерінде намысты қолдан бермеу, Қазақтың батыры деген Елбасы сенімін ақтау. Ақынның азаматтық-отаншылдық сарындағы жазылған дастанда туған елінің, атамекенінің атын әлемге танытқан Дәулет елін сыртқы жаудан қорғаған Қобыланды, Жанқожа, Райымбек батырлармен қатар қойылады. Өйткені Дәулет те елдің айбыны мен айбары болған халық батыры.

Дәулет – намысты ер. Ел үшін, жер үшін намыс − бұл азаматтың туы болуы керек. Дастан сюжетінде өршіл рухты ұлт қаһарманының осындай бейнесі сомдалған. Намыстана, буырқанған сезіммен қазақтың абыройын асқақтатқан Дәулетті:

...Қатардан асқан ақылы,
Тектіден туған ата ұлы.

Еркіндік алған қазақтың
Әлемге даңқын асырған,
Бағына туған батыры,-

деп дәріптей келе, оны Қобыландыдай қайратты, Алпамыстай айбатты, Қамбар сынды қайырымды, Ер Тарғындай айбынды, Бауыржандай батыл, қазақтың бір туар азаматы деп ақын фольклорлық суреттеу тәсіліндегі құндылықтарымызды, көркемдік өрнектеу тәсілдерімізді өз ой-санасында қайта қорытып, жаңаша серпін беру арқылы кейіпкердің портретін береді.
Халқымыздың жыр-дастандарында намыс мәселесі әр уақытта жоғары дәріптелген. Жеке бастың немесе ру намысы сарынынан бірте-бірте ұлғайып, ел қорғау, махабат жолындағы күреспен, ел намысын қорғаумен жалғасады. Оны жастарға үлгі-өнеге тұтады.

Айналайын, жастарым,
Дәулет батыр секілді
Бәрің батыр болыңдар,
Жүрегінде халқыңның.
Бәріңе де орын бар.
Айналайын, жастарым,
Сендер ғибрат алар деп,
Аяқтаймын осымен,
Дәулет батыр дастанын,-

деп аяқтайды ақын.

Қорыта айтқанда, Р. Жанайдың «Дәулет батыр» дастаны – халық тарихындағы көрнекті тұлғаны уақыт шындығы аясында эпикалық, фольклорлық баяндаумен, көркемдік тәсілмен, поэтикалық бейнелілікпен, халықтық көркем тілмен жырлаған көркем туындысы.

Ақын Рүстем Жанай фольклорға тән дәстүрлі көркемдік- эстетикалық тынымды шебер қолданып қана қоймай, оны түрлендіріп отырған. Дастанда образды беру құралдарын алыстан емес, фольклордан іздеген, оны заманға сай көркемдік әдіспен дамытқан.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Бердібаев Р.Қазақ эпосы.-Алматы:Ғылым,1982.-232 б.
2. Базарбаев М. Әдебиет және дәуір.-Алматы:Жазушы,1966.-273б
3. Рүстем Жанай шығармалары. – Астана: Фолиант, 2007.–448б.

ӘӨЖ 159.92

Шугаева Г.К.
педагогика ғылымдарының кандидаты

Куспанова Т.Р.
«Педагогика және психология» мамандығының 2-курс магистранты
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау Мемлекеттік Университеті
Атырау қ., Қазақстан

ОҚУШЫЛАР МАЗАСЫЗДЫҒЫ МӘСЕЛЕСІНІҢ ЗЕРТТЕЛІНУІ ЖАҒДАЙЫ

Аңдатпа. Бұл мақалада оқушылар мазасыздығы мәселесінің зерттеліну жағдайы қарастырылады. Мазасыздық – бұл жеке тұлғаның эоционалдық саласын сипаттайтын белгі. .Оның деңгейі күйзеліске жеке сезімталдықты, өмірлік жағдаяттардың көпшілігін қауіп ретінде сезінуге бейімділікті көрсетеді. Мектептік мазасыздық мазасызданудың өзіндік ерекше түрі болып табылады, ол баланың білім беру ортасының әр түрлі компоненттерімен өзара әрекеттестіктен байқалады және осы өзара әрекеттесуде бекітіледі. Оның қалыптасуында жағдаяттық (білім беру ортасының компонеттерімен өзіндік өзара әрекеті) және жеке даралық (темперамент, өзіндік бағалау, сенімсіздік, алаңдаушылық) алғышарттары бөліп көрсетіледі.

Түйін сөздер: мазасыздық, қорқыныш, үрей, оқушылар мазасыздығы.

Шугаева Г.К.
кандидат педагогических наук

Куспанова Т.Р.
магистрант 2 курса по специальности «Педагогика и психология»
Атырауский государственный университет имени Х.Досмухамедова
Атырау, Казахстан

СОСТОЯНИЯ ИЗУЧЕННОСТИ ПРОБЛЕМЫ ТРЕВОЖНОСТИ ШКОЛЬНИКОВ

Аннотация. В данной статье рассматриваются состояния изученности проблемы тревожности школьников. Тревожность - это черта личности, характеризующая ее эмоциональную сферу. Ее уровень показывает индивидуальную чувствительность к стрессу, склонность ощущать большинство жизненных ситуаций как угрожающие. Школьная тревожность является специфическим видом тревожности, которая проявляется во взаимодействии ребенка с различными компонентами образовательной среды и закрепляющейся в этом взаимодействии. В ее формировании выделяются ситуационные (собственно взаимодействие с компонентами образовательной среды) и индивидуальные (темперамент, самооценка, неуверенность, фрустрация) предпосылки.

Ключевые слова: тревожность, опасение, тревога, тревожности школьников.

Shugaeva G.K.
Candidate of Pedagogical Sciences

Kuspanova T.R.
2nd year undergraduate specialty "Pedagogy and Psychology"
Atyrau State University named after Kh.Dosmukhamedov,
Atyrau, Kazakhstan

STUDIES OF STUDY OF THE PROBLEM OF ANXIETY OF SCHOOLCHILDREN

Abstract. This article discusses the state of knowledge of the problem of anxiety of students. Anxiety is a personality trait that characterizes her emotional sphere. Its level shows individual sensitivity to stress, a tendency to perceive most life situations as threatening. School anxiety is a specific type of anxiety, which manifests itself in the interaction of the child with various components of the educational environment and fixed in this interaction. In its formation, situational (proper interaction with the components of the educational environment) and individual (temperament, self-esteem, insecurity, frustration) premises are distinguished.

Keywords: anxiety, fear, anxiety, anxiety of schoolchildren.

Қазақстан Республикасының тұңғыш Президенті - Елбасы Н.Ә.Назарбаев «Ұлт денсаулығы – біздің табысты болашағымыздың негізі. Нақ сол саламатты өмір салты ұлт денсаулығының кілті болып саналады. Дені сау ұлт – жалпыұлттық міндет» – деп ерекше атайды [1].

Біріккен Ұлттар Ұйымының (БҰҰ) әлемдік деңгейде мемлекеттер арасындағы «адами даму индексін» (Human Development Index, HDI) анықтауға негіз болған басты көрсеткіштің бірі ұзақ және салауатты өмір сүру деп анықталуы денсаулық феноменінің дүниежүзілік деңгейде ең басты құндылық екенінің айғағы [2].

Осы орайда, ұрпақтың денсаулығы көбінесе мемлекеттің ересек тұрғындарының еңбек және репродуктивтік әлеуетін айқындаумен анықталады. Сондықтан қазіргі қоғамда тұлғаның денсаулығына құндылық қатынасты саналы түсіну тенденциясы байқалады.

Мектептің қазіргі басты мақсаты – дені сау, белсенді, талапты, талантты, шығармашыл жеке тұлғаны тәрбиелеу. Мамандардың зерттеуі бойынша барлық аурудың 75%-ы балалық шақта қалыптасады екен. Сонымен қатар қазіргі таңда балалардың қозғалыс белсенділігінің азайғаны физикалық және психологиялық денсаулығына қауіп туғызады. Балалардың денсаулығына ең күшті әсер ететін «мектеп факторы».

Медициналық әдебиеттер мен практикада «Психикалық денсаулық» термині кең қолданылады және психикалық денсаулық қалпы баланың психосоциалды даму жағдайымен түсіндіріледі [3].

Ғылыми тұрғыдан адамның психологиялық денсаулығын зерттеген белгілі гуманистік ғалым А.Маслоудың пайымдауынша, жақын болашақта адамдардың қай мәдениетте өскендеріне, қандай дәуірде өмір сүргендеріне қарамастан барлық адамдар үшін пайдаланылатын психологиялық денсаулық теориясы жасалады [4].

Психологиялық денсаулықтың бұзылуы мектеп фобиясы, мектеп неврозы, дидактогенді невроз, дидактогениялармен байланысты. Невроз мұнда медициналық тұрғыдан емес, мектептегі күрделі жағдайларға адекватты емес жауап беру тәсілі ретінде түсіндіріледі.

Мектеп неврозы себепсіз агрессивтіліктен, мектепке барудан, тақта алдында сабақ айтудан қорқудан, дезадаптивті ауытқыған қылықтан, өте жиі мазасыздықтан көрінеді. Мазасыздық оқу барысында шектен тыс әбігерленумен, өзіне қатарластарының, педагогтердің негативті қатынасын, бағасын күтумен байланысты. Оқушы оқу әрекетінің субъектісі ретінде қабылданбаса, әр түрлі дидактогениларға жол беріледі [5].

Алғаш рет мазасыздану мәселесін З.Фрейд зерттеп, мазасыздықты жағымсыз эмоционалдық күйзеліс ретінде анықтады. Мазасыздық мазмұны белгісіздік пен дәрменсіздік сезімін сипаттайды дей отырып, оның үш негізгі белгілерін (жағымсыз сезім; тиісті соматикалық реакциялар, ең алдымен жүрек соғуының күшеюі; сезім), сондай-ақ мазасыздықтың үш түрін: нақты қорқыныш - сыртқы әлемдегі қауіптілікке байланысты үрей; невротикалық үрей - белгісіз және анықталмайтын қауіптілікке байланысты үрей; моральдық үрей – «ар-ождан» деп аталатын, Супер-Эго-дан келетін қауіптілікке байланысты бөліп көрсетеді [6]

Психология ғылымында мазасыздық мәселесін Е.Ю.Брель, Р.В.Кисловская, Е.В.Новикова, А.М.Прихожан және т.б. ғалымдар зерттеді. Сондықтан мазасыздану немесе мазасыздық сияқты эмоционалды қалып мәселесіне байланысты заманауи психологиялық тұжырымдамалардың басты қағидалары қарастырылады.

Мазасызданууды белгілі бір мінез-құлықтық реакция деп түсінген бихевиористік бағыт өкілдері, белгілі психологтар (Д. Уотсон, Т. Торндайк, К. Лешли және т.б.) мазасызданууды белгілі бір стимул арқылы туындаған жағымсыз процесс дей отырып, балаларда мазасыздану мен қорқыныштық қалыптасу мүмкіндігін көрсетеді.

Когнитивті психология мектебінің көрнекті өкілдері (С.Шехтер, Дж. Келли, Л.Фестингер) «эмоциналды қалыптар субъект бір аспект жөнінде екі түрлі психологиялық білімде болған жағдайда пайда болады, ал мазасыздану – теріс эмоция, дискомфорт күйі және оны жағдайды дұрыс шешу жағына өзгерту жолы арқылы, әрі жаңа мәліметті алу жолы арқылы өзгертуге болады» - деп сипаттайды.

Физиологиялық көзқарасты ұстанған психологгар (Д.Гамбург, Дж. Адамстор) мазасыздану қалпын соматикалық аурулар табиғатымен салыстырып, мазасыздық деңгейін адам ағзасының вегетативті функциясын тіркеу әдісі арқылы өлшеуді ұсынды.

Мазасыздық - адамның аз себеппен қатты алаңдаушылықты жиі бастан өткеруге бейімділігінен көрінетін жеке психологиялық ерекшелігі. Жеке мазасыздану қандай да бір жеке

салада тұрақты нәрсеге (мектеп, емтихан, тұлғааралық мазасыздану, т.б.) байланысты алаңдаушылық, ал жалпы алаңдаушылық өз объектілерін еркін өзгертетін, олардың адам үшін маңыздылығын өзгертетін үрей. Адекватты алаңдаушылық адамның жайсыздығын көрсетсе, ал адекватты емес үрейлену (өзіндік мазасыздану) индивидтің өз шындығы саласында колайлы байқалатын үрейлену [7].

Демек, мазасыздық, мазасыздану мазмұнын ашуда қорқыныш, фобия түсініктеріне да назар аудару қажет.

«Қорқыныш» индивидтің биологиялық не әлеуметтік тіршілігіне қатерлі жағдаяттарда туындайтын қауіп, қолайсыз эмоция. Қорқыныш бір нәрседен жүрексініп сескенгенде, шошығанда пайда болатын сезім, қауіп-қатер, үрей. Тіршілік үшін қауіпті факторлардың нақты әрекетінен болатын ауру не басқа да зардап түрлерінен ерекше қорқыныш олардан күн ілгері болады. Қатердің сипатына байланысты қорқыныш сезімінің қарқындылығы мен тән сипаты ерекшелігі алуан түрлі болады (қауіптену, қорқу, шошу, үрей). Егер қауіп негізі анық емес не ұғынылмаған болса, ондай күй алаңдау деп аталады. Функциялық тұрғыдан қорқыныш субъектіге алдағы қауіп туралы ескерту болады [8].

Фобия (гр. phobos - қорқыныш) - небір жағдайларда қайта-қайта пайда болатын қоркыныш; бұл невроздың ығыр қылатын түрінің көрінісі. Белгілі бір жағдайда немесе белгілі бір заттың алдында кетпейтін үрей мен мазасызлануды байқайды, ауырулар өздерінің үрейлерінің ерсіз және дәлелсіз екенің жақсы сезеді, бірақ бұл күшті олар жеңе алмайды. Фобиялар субъектіні белгілі бір (фобиялық) жағдайда билеп алатын вегетациялық дисфункциялардың астасатын (жүректің атқақтауы, ағыл-тегіл терлеу және т.б) нақты мазмұндағы барабар емес жабыспа қорқыныш сезімдері. Фобиялар неврозлар, психоздар және мидың органикалық аурулары кезінде болады. Нервоздық фобиялар кезінде аурулар, әдетте, өз қорқыныштарын негізі жоқ екенін ұғынады, оларға өзін қинайтын субъективтік, бақылай алмайтын кінәраттар деп қарайды. Фобия жеке түрлері ерекше аталады: агорафобия - кең көшелер мен алақдардан қорқу; клаустрофобия - жабық бөлмеде қалу үрейі; монофобия - жалғыз қалу үрейі, керісінше, антропофобия - көп кісілерден қорқу; нозофобия- ауырудан қорқу, эрейтофобия - қоғам алдында ұялу, қызару т.б. Фобия жалпы мазасыздану, тамырдың соғуы мен демнің ұлғаюы, бозғылттану немесе тез қызару. Уақытша тұрақсыз фобия көп шаршағаннан немесе ауыр психикалық қатерден кейін дені сау адамдарда да болады [9].

Үлкендерге қарағанда балаларда фобия жиі кездеседі, олар кішкентай жануарлардан немесе өткір заттардан, судан, өлімнен т.б. қорқады. Кейде жасөспірімде белгілі бір әрекеттің түрінен қорқыныш пайда болады, мысалы, тақта алдында жауап беру, көпшіліктің алдына шығу т.б.Қорқыныш әртүрлі көрініс табады, бірақ ортақ қасиеттері де бар: мазасыздық, түнгі қорқыныштар, тітіркенушілік, күдіктену, пассивтілік, жылау. Қорқынышты кез келген белгілері бойынша бөлуге болады.

Б.Д.Карварский адам бойындағы қорқыныштарды келесі жіктемелерге бөліп көрсетеді: кеңістіктен қорқу (мысалы, ашық немесе жабық кеңістіктен қорқу, тереңдіктен және биіктіктен қорқу); әлеуметтік фобиялар (ол қоғамдық өмірмен байланысты, мысалы, көпшіліктің алдында сөз сөйлеу қорқынышы); нозофобиялар (кез келген аурумен ауырып қалудан қорқу); танатофобия (өлім қорқынышы); сексуалды қорқыныштар; өзіне және туысқандарына зиян келтіру қорқынышы; «контрастты» фобиялар (мысалы, «құдай алдында қызмет ету кезінде ұятқа қалдыратын бір әрекет жасап қоямын ба деген») қорқыныш; фобофобиялар (бір нәрседен қорқу қорқынышы) [10].

Жай-күй - бұл адамның белгілі бір жағдайлардағы әсері, физиологиялық тұрғыдан адам жанының сезімі немесе көңіл-күйі. Белгілі бір адамның жай-күйі сол күйге сәйкес әрекетпен қатар жүріп отырады. Мысалы, адам ашуланғанда бір нәрсені сындыруы немесе қуанғанда бір шаруаны тез тындырып тастауы және т.б. Сондықтан ғалымдар пікірінше, психикалық процестер алғашқыда нақты бір іс-әрекеттің процессуалды компоненттері, содан кейін ішкі, теориялық іс-әрекеттің формалары ретінде құрылады [11].

Кез келген психикалық акт психикалық құбылыстардың үш тобынан құрылған біртұтас құрылым, олар: үрдістер (сезім, қабылдау, ойлау), сапа-қасиеттер (темперамент, мінез-құлық, қабілет) және жай-күйлер. Адамның психикалық жай-күйі оның өмір сүруі барысында пайда болған құбылыстар жөнінде хабар береді. Мысалы: саналы әрекет (қызығушылық, ойлану, күдіктену, т.б.); ерік-жігер көріністері (белсенділік, енжарлық, шешім қабылдаушылық); эмоционалдық күй (көңіл-күй, стресс, аффект, қорқыныш, үрей, т.б.). Жай-күйлердің пайда

болуына белгілі бір қажет немесе қажет емес жағдайлар (қуану, мақтан тұту, ашулану, қорқу, үрей, мазасыздық, т.б.) себепкер болады.

Сонымен, көп әрекетті құбылыс ретінде жай-күйдің мынадай көрсеткіштері болады: эмоционалдық (қорқыныш, ұят, т.б.); активациондық (психикалық үдерістің қарқындылығын бейнелейді); тонустық (тұлғаның күш қорын бейнелейді); тензионды (күш салу дәрежесін бейнелейді, стресс, фрустрация, т.б.); мезгілді (жай-күйдің ұзақтығы, тұрақтылығы); жай-күйлердің өрістілігі (күй белгілерінің жайлы, оң немесе қолайсыз теріс). Демек, мазасыздану қиындық жағдайындағы әлеуметтік қажеттіліктер фрустрациясын бастан кешіру болып табылады.

Қорыта келгенде, қоғамдық өмірдегі өзгерістер заманауи адамға қойылатын сұрныстар мен талаптардың өсуін көрсетеді. Сонымен, мазасыздық адамның әр түрлі себептермен мазасыздануға бейімділігінен тұратын өте тұрақты жеке психологиялық ерекшелігі.

Қазіргі уақытта алаңдаушылық, сенімсіздік, эмоциялық тұрақсыздықпен ерекшеленетін үрейлі балалардың саны артты. Мазасыздықтың пайда болуы мен бекітілуі баланың жас ерекшелігіне сәйкес қажеттіліктерінің қанағаттанбауымен байланысты.

Қазіргі уақытта үрейлену, қорқыныш және мазасыздану мәселесі әртүрлі аспектіде қарастырылады:

- үрей жай-күй ретінде;
- мазасыздық әр түрлі жағдайларда мазасыздық күйді бастан кешіруге бейім жеке тұлғаның қасиеті ретінде;
- мазасыздықты бастан кешіру және тұрақты тұлғалық білім беру мазасыздықты қалыптастыру процестері ретінде.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан - 2050» стратегиясы – қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты. Қазақстан халқына жолдауы. //Ақиқат. №1, 2013. - 5 - 27 б.
2. Всемирная организация здравоохранения, история, проблемы, перспективы /Под ред. Д.Д. Бенедиктова. - М., 1975.
3. Медицинская энциклопедия: (Электронный ресурс.- 2005).
4. Маслоу А. Дальние пределы человеческой психики. - СПб.: Евразия, 1997. - 322 с.
5. Ирхин В.Н. Теория и практика отечественной школы здоровья. Монография. –Барнаул: Изд-во БГПУ, 2002. -238с.
6. З.Фрейд Запрещение, симптом и страх. Тревога и трвожность: хрестоматия: учебное пособие/Сост. В.М.астапов. – Санкт-Петербург: Питер, 2008. -240с.
7. Тревожность. Клиническая психология. Словарь/Под ред. Н.Д. Твороговой. - Москва : ПЕР СЭ, 2007. - 416 с
8. Психология: Энциклопедиялық сөздік/ Ред басқ. Жақып. Б.Ө.- Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2011. -624б.
9. Орысша-қазақша түсіндірме сөздік: Педагогика /Жалпы редакциясын басқарған э.ғ.д., профессор Е. Арын. - Павлодар: "ЭКО" ҒӨФ. 2006. - 482 б.
10. Карвасарский Б. Д. Психотерапия: учеб. для вузов / Изд. 2-е, перераб . - СПб.: Питер, 2002. – 672.
11. Бердібаева С.Қ. Таным субъектісі: танымдық процестер. – Алматы: Қазақ университеті, 2004. - 162б.



ӨНЕР ҒЫЛЫМЫ
ИСКУССТВО
ART SCIENCE



Касимова З.М.
Кандидат искусствоведения, преподаватель кафедры «Эстрадный вокал»
Казахской Национальной Академии искусств им.Т.Жургенова
г. Алматы, Республика Казахстан
kzm07@mail.ru

Коскельдиева (Султан) Д.
Магистрант кафедры «Эстрадный вокал»
Казахской Национальной Академии искусств им.Т.Жургенова
г. Алматы, Республика Казахстан
di7111@gmail.com

НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКИЕ РАЗРАБОТКИ В ВОКАЛЬНО-ЭСТРАДНОМ ИСПОЛНИТЕЛЬСТВЕ

Түйін. З.М. Касимова және Д. Қоскелдиеваның (Сұлтан) мақаласында вокалдық-эстрадалық орындаушылықтағы ғылыми-әдістемелік әзірлемелердің мәселелері баяндалады. Республикаға танымал орындаушы-ұстаздардың әдістемелерінің мысалында, Т. Жүргенов атындағы Қазақ Ұлттық өнер академиясының «Эстрадалық вокал» кафедрасында оқитын кәсіпқой вокалистерді дайындау процесстері қарастырылады. Мақалада Л. К. Кесоглу, Л. Қ. Төлешева және Т. К. Забировалардың эстрада вокалисттерін оқытуда талданған әдістемелерінің негізгі қағидалары келтірілген.

Түйінді сөздер: вокалдық-эстрадалық орындаушылық, әншілерді кезең-кезеңмен оқыту, эстрадалық вокал, әдістемелік әзірлемелер.

Резюме. В статье Касимовой З.М. и Коскельдиевой (Султан) Д. освещаются проблемы научно-методических разработок в вокально-эстрадном исполнительстве. На примере методик известных в Республике исполнителей-педагогов рассматривается поэтапное обучение певцов профессиональным навыкам, обучающихся на кафедре «Эстрадный вокал» Казахской Национальной Академии искусств им.Т.Жургенова. Здесь приведены основные положения методических разработок Л.К.Кесоглу, Л.К.Тулешевой и Т.К.Забировой как образцы разных подходов в обучении вокалистов эстрады.

Ключевые слова: вокально-эстрадное исполнительство, поэтапное обучение певцов, эстрадный вокал, методические разработки.

Summary. The article by Kasimova Z. M. and Koskeldieva (Sultan) D. highlights the problems of scientific and methodological developments in vocal and pop performance. Step-by-step training of singers in professional skills, studying at the Department of "Pop vocal" of the Kazakh National Academy of arts is considered on the example of methods of well-known performers-teachers in the Republic.After T. Zhurgenov. Here are the main provisions of the methodological developments of L. K. Kesoglu, L. K. Tulesheva and T. K. Zabirova as examples of different approaches in the training of pop singers.

Keywords: vocal and pop performance, step-by-step training of singers, pop vocals, methodological developments.

Феномен эстрадного музыкального искусства на современном этапе является одним из малоизученных объектов и отражает важный аспект казахстанской культуры.

Актуальность представленного направления обусловлена необходимостью осмысления связанных с данным феноменом процессов, повлиявших на формирование вокально-исполнительской культуры.

Эстрадный жанр в зарубежной и российской культуре прошел большой и сложный путь развития, подчиняясь стилевым тенденциям различных эпох, начиная с XIX века, а история казахстанского массового искусства характеризуется не меньшей сложностью, разнообразием и отражена в творчестве многих эстрадных исполнителей. Не многие из исполненных ими произведений вошли в концертный репертуар и учебно-педагогические программы, многие из них не получили отдельного изучения в музыкознании.

Малое количество исследований, посвященных изучению эстрадного жанра и, конкретно, творчеству многочисленных казахстанских исполнителей заставляет обратить внимание на сугубо важную тематику, к которой ранее обращались некоторые ученые-музыковеды и ученые-исполнители, в частности вокалисты эстрады.

Многие из них посвящены различным аспектам эстрадного исполнительства: определению предпосылок формирования эстрадного искусства в Казахстане, рассмотрению эстрадных жанров в культуре Казахстане и многочисленным факторам обращения композиторов и исполнителей к данному направлению; анализу психо-эмоционального и эстетического контекста,

композиционных особенностей, образному содержанию и идейно-художественной концепции анализируемых произведений многих исполнителей; рассмотрению основных этапов творческой деятельности, задачам исполнительской интерпретации, динамическим и темповым особенностям музыкальных произведений в исполнении представителей различных стилей и жанров эстрадной культуры; изучению педагогических методик в контексте казахстанской исполнительской культуры.

К сожалению, в рамках одной статьи невозможно изучить все составляющие деятельности эстрадного артиста, однако мы попытались осветить научно-методические разработки в вокально-эстрадном исполнительстве многих известных эстрадных исполнителей внесших значительный вклад в массовую культуру Республики. Поэтому в качестве материала исследования казахстанского эстрадного искусства в контексте исполнительской деятельности были рассмотрены методические разработки и научные труды, отражающие состояние развития данного направления.

В данной статье мы сочли необходимым привести некоторые выдержки из методического пособия Л.Кесоглу, касающегося вокального исполнительства. В типовой учебной программе, предназначенной для высшего профессионального образования специальности «Эстрадный вокал» даны основные компоненты дисциплины «Эстрадный вокал», которые включают такие предметы как «Постановка голоса», «Основы джазовой импровизации». Этот единый комплекс дисциплин изучается студентами на протяжении всего периода обучения. «Постановка голоса» как предмет изучается в течение 4-х лет. Это неотъемлемая часть каждодневных занятий. Автор программы указывает на то, что «Постановка голоса» подразумевает изучение основ вокальной техники и является базой для дальнейшего профессионального роста вокалиста. «Эстрадный вокал» как предмет изучается также в течение всего периода обучения и выделять его в отдельную дисциплину считается нецелесообразным, так как после распевных интонационных упражнений (постановки голоса) идёт скрупулёзная работа над эстрадной манерой исполнения традиционных упражнений. «Основы джазовой импровизации» рассматривается как часть дисциплины эстрадного вокала в целях изучения основ джазового исполнения эстрадных произведений. Изучение названных дисциплин в комплексе, в дополнении друг другу обеспечивает полноценность курса и высокопрофессиональный подход в обучении.

Целью предмета автор выделяет: воспитание в студентах стремления к самосовершенствованию, формированию художественного вкуса, чувства стиля. В результате изучения предмета «Эстрадный вокал» в комплексе специальных дисциплин находятся вокальный ансамбль, сценическая речь, актерское мастерство и музыкально-теоретические предметы. В процессе обучения студенты должны самостоятельно работать над развитием голосового аппарата, над репертуаром, определяя вокально-технические трудности.

В качестве основной задачи выдвигается развитие у студентов чувства самоконтроля, умения слышать и анализировать свои недостатки в звукообразовании и желании их преодолеть, стремление к чистой интонации, к точности ритма и осмысленности в пении. Далее Л.Кесоглу приводит подробную схему проведения занятий по разработанной программе. Данной методикой известного педагога-исполнителя пользуются представители его певческой школы и широкую востребованность она имеет среди начинающих вокалистов наставников. По мнению маэстро, «...певец должен быть здоровым человеком с устойчивой психикой. Ему необходимо беречь свою нервную систему и не подвергать её сильным перегрузкам, психическим травмам, перенапряжению. Работа голосового аппарата неразрывно связана с функционированием внутренних органов. Болезненное состояние этих органов затрудняет певческую функцию. Работа над дикцией предполагает ясные произношения, логические ударения и акценты в слове. Дикция в пении также как и в речи зависит от чёткости и интенсивности произнесения согласных. При утрированном, активном произношении согласных важно не нарушать мелодию, кантилену. Согласные следует произносить быстро, присоединяя их к последующей гласной. Активное произношение гласных способствует более чёткому и ясному формированию дикции у певцов. Лаки Константинович предлагает на втором году обучения вводить вокальные упражнения на расширение диапазона, систематические упражнения по пению гамм, вокализов» [1, с.4]. Большой акцент в своей методике Лаки Кесоглу уделяет синкопированному ритму - внутритактовой, междутактовой, внутридолевой синкопе. Он предлагает расширять упражнения на различные слоги, давать импровизации в диатонических ладах, пентатонике, отрабатывать пение на стаккато. При выборе репертуара обратить внимание на более сложные в ритмическом отношении произведения. Включать темы джазовых классиков Д. Гершвина, Р. Роджерса, Д. Эллингтона, Ч.

Паркера. Автор пособия указывает на большую работу по освоению работы с микрофоном, которая ведется со второго курса. В отличие от исполнителя академического и камерного плана, эстрадные певцы имеют как правило более слабую силу звучания голоса, поэтому пение в основном связано с микрофоном. По его мнению работа должна быть систематической, студент должен уметь выявить свои недостатки, развить самоконтроль, уметь чистить звук. Далее в учебно-методическом пособии более подробно рассматриваются многие вопросы и проблемы исполнительского характера, имеющие непосредственное место в работе вокалиста, им приводится ряд репертуарных схем, направленных на правильное овладение спецификой специальности эстрадный вокал.

В учебном пособии «Теория и методика исполнительского искусства» Л.К. Тулешевой для аспирантов, магистрантов, докторантов и преподавателей высших учебных заведений искусств, определены методические и образовательные задачи и их применение в учебно-воспитательном процессе обучаемого. В данном труде собраны: упражнения для развития артикуляционной, вокальной и ритмической техники пения. Представлено: определение вокально-педагогической системы, методика обучения пению, принципы и методы вокальной подготовки и системы дыхания, важность индивидуального подхода, подбор репертуара и его значение в воспитании певца, морально-этическая проблема в воспитании исполнителя, краткий словарь основных джазовых терминов, а также музыкальные темы классиков западного джаза для развития импровизационного стиля у исполнителя. Основополагающие вопросы закономерности в эстрадно-исполнительской деятельности собранные в данном учебном пособии являются ценными в процессе творческого поиска средств художественной выразительности.

Способности и стремление обучаемого является важным аспектом образовательного процесса, в то время как профессионализм и накопленный опыт педагога в подготовке певцов эстрадного жанра несомненно занимают ведущую роль. Изучение и анализ деятельности корифеев данного направления, является насущной потребностью в освещении данного процесса, для воспитания молодых талантов, имеющих желание и способность пропагандировать отечественную эстраду в новом направлении.

В разделе «Определение вокально-педагогической системы» автор рассматривает цели и задачи вокальной педагогики и упорядочивает их по следующим принципам:

«1. Музыкально-теоретическое развитие певца является основой в воспитании профессионалов-музыкантов. Певец не знающий теории и истории музыки – неграмотный музыкант. Он не может ориентироваться в вопросах стиля и характера исполняемых им произведений.

2. Вокально-техническое развитие заключается в воспитании умения пользоваться певческим голосом и настройки его резонаторных функций выработке певческого дыхания и фальцетного звучания в верхнем регистре.

3. Художественно-исполнительское воспитание певца.

«Певец доложен жить, «растворяться» в исполняемом произведении, раскрывать перед слушателями содержание и художественные образы. Перед певцом-художником может быть исполнитель, глубоко овладевший мастерством вокального искусства. Процесс обучения пению в музыкальных учебных заведениях осуществляется одновременно в приведенных выше трех направлениях» [2, с.4]. Из этого следует, что данная вокально-педагогическая система представляет собой совокупность приемов обучения, принципов образования и воспитания академического и эстрадно-джазового певца.

Касательно раздела «Методика обучения пению» автор рекомендует начать знакомство с учеником посредством беседы, что дает возможность оценить важные качества в процессе обмена опытом между учеником и педагогом, такие как эрудиция, интеллект и отношение к искусству. Затем в обязательном порядке следует как можно тщательней изучить физиологию и состояние здоровья будущего певца, во избежание негативных последствий на голос. Не менее важным действием со стороны педагога является проверка ритма, слуха, определение диапазона голоса и тип певческого дыхания у подопечного. Также оценка вокально-артикуляционных данных и своевременное выявление возможных имеющихся дефектов речи являются залогом успеха в процессе обучения.

В разделе «О принципах и методах вокальной педагогики» поставлен акцент на обилие важных задач для преподавателей: обучение учеников не только практическим и специальным навыкам, но и воспитание мировоззрения и развития в них творческих сил и способностей. Так же говорится о педагогике как о смежной науке. При изучении физических и психических

особенностей обучающихся разных возрастов, педагогика во многом обращается к психологии и анатомии человека с целью определить темперамент и характер. Важным отличием теории обучения певцов является основа, на которую опирается самостоятельная вокальная методика. В следствии чего теория изучает общие закономерности обучения в данном случае, в то время как методика изучает вопросы в аспекте конкретного предмета или специальности.

Касательно «Основных принципов теории обучения» можно сказать, что данный аспект является основой для многих специальных методик, вокальная не является исключением. Образовательные принципы связаны, а также имеют свойство влиять друг на друга. Основным принято считать последовательное, систематическое закрепление материала, его доступность (от легкого к трудному, от простого к сложному). Нельзя не согласиться с утверждениями автора на тему важности соблюдения четкой последовательности при овладении мастерством пения. Далее приводится подробные методические рекомендации, которые требкют более тщательного ознакомления.

Монографическое исследование кандидата искусствоведения, пофессора факультета «Музыкальное искусство» Т.К.Забировой «Формирование национальной вокальной школы: поиск новой парадигмы», посвящено певческому искусству.

В исследовании, певческая школа современного Казахстана представлена тремя различными направлениями: казахское традиционное песенное искусство, создававшееся веками, европейское оперное пение, пришедшее к нам в 30-х годах, а также активно развивающееся эстрадное искусство. Автор ставит акцент на раздел о фонетических особенностях казахского языка. Для песенного исполнительского искусства разработана специальная методика улучшения и исправления гласных звуков отечественного алфавита, в его современном бытовании. Тем самым, автором было предложено разрешение проблемы практического обучения вокалу на казахском языке.

Для педагогов и исполнителей практическую значимость в данном исследовании представляет глава под названием «Новые парадигмальные основы формирования национальной певческой школы». В ней говорится о современных методах образования вокального мастерства, как о прорыве в педагогической практике. При подробном изучении данной главы возможно наблюдать видные преимущества, от уже существующих методов обучения вокальной технике, такие как:

1) В условиях полного понимания практических целей и задач учеником, возможность его самостоятельного обучения, в связи с работой в тесной взаимосвязи с внутренней энергетикой фонационного процесса;
2) В связи с неинтенсивной работой голосовых связок существует возможность практических занятий неограниченного количества времени;
3) Разработка не имеет фонетических ограничений и особенностей пения, что дает возможность обучаться ей на любом языке;

О всей простоте и доступности, в использовании моделирования энергетики фонационного пространства, первым осветил в своем труде Д.Е.Огородно [4]. Его методика сложна в освоении, т.к. включает в себя работу над воспитанием певца как музыканта, в совокупности с законами акустики и активной работы нервной системы человека. В процессе исследования данной комплексной системы, нами был сделан вывод - высокого уровня исполнительского мастерства учеников, обучавшихся по ней. Также положительным моментом является отсутствие проблем с мутацией голоса в подростковом периоде. У юношей и девушек трансформация происходит постепенно.

Несомненно, при таком обилии основательных аргументов методики постановки голоса Д.Е.Огороднова, одним из важнейших положений является комплекс упражнений. Главное отличие - это воздействие психофизиологического уровня на личность человека. Развитие музыкального слуха, ритма, чувство музыкальной формы происходит во взаимодействии с формированием благородного тембра голоса и укреплением дыхания. Важным фактором является активизация верной группы мышц. В постановке голоса участвуют руки, как артикуляционный аппарат. Главной задачей является бережное воспитание голоса обучаемого, развитие творческих, интеллектуальных и эмоциональных способностей. Голос сравнивается с полноценным двигательным аппаратом, совершенной системой.

Задействованные кисти рук и зрение в совокупности с голосом - считается прорывом в вокальной педагогике. В уже существующей методике преподавания, дыхание, дикция и голос упражняли раздельно. Крайние ноты достигаются фальцетом либо посредством форсирования. С

первых установок певческий голос формируется как цельная система качественного, объемного, полетного тембра. Но прежде всего стоит укреплять дыхание и опору звукоизвлечения. На начальном этапе мы имеем возможность «выстроить» голос в заранее выбранном назначении: для женских оперных голосов - фальцет либо полу-фальцет, камерный, тембровый, эстрадный или народный.

По мнению автора, ни одна методика преподавания не может быть утверждена как исключительно верная. Уже существующие современные направления в вокальном образовании складывались исходя из учета регистровой структуры голоса.

В подглаве «Обучение вокально-техническим навыкам как процесс диалогического взаимодействия ученика и наставника», автор собрал воспоминания о годах ученичества известных оперных певцов. Что говорит о всей важности тонкого процесса обмена знаниями между обучаемым и педагогом, т.е. двух певцов. Особая форма предметного, интеллектуального и поведенческого взаимодействия всегда был - диалог. Наиболее плодотворная его форма будет создана в следствии равенства сторон. В условиях несоблюдения, процесс обучения может превратиться в поединок между педагогом и учеником. Единственной главной целью такого сложного коммуникативного процесса между двумя личностями является - формирование и развитие певческого голоса.

В то же время можно утверждать, что процесс голосообразования происходит на уровне подсознания и является бессознательным, которое возникает в результате взаимодействия с педагогом.

Анализ предлагаемой методики обучения, кандидат искусствоведения Т.Забирова, которая во многом в своем труде опирается на особенности национальной певческой школы, позволяет сделать вывод о том, что абсолютно каждая национальная культура обладает специфической формой вокала, которая определяет путь развития института певческой школы.

Автор повествует о создании принципиально новой системы, которая определит и направит логику певцов, педагогов и теоретиков. Основными являются идеи о невозможности управления голосом на сознательном уровне, умение воспринять специфические ощущения, которые позволят управлять фонационным процессом, а также важность взаимодействия педагога и ученика как в процессе личностном, творческом, имеющий диалогический характер. Но стоит отметить, что процесс моделирования энергетики фонационного процесса может быть осознанным, но только лишь на интеллектуально-волевом уровне. Данная методика управления энергетикой может быть полезной в образовательном процессе певцов разных направлений и стилей. Актуальным в этой связи является высказывание В.А. Багадурова: «До сих пор вокальная педагогика продолжает оставаться предметом чисто эмпирическим, т.е. основанным на педагогическом опыте и вокальной практике, и с трудом поддается научному обоснованию. Несмотря на обширную литературу, на обилие методов и отдельных школ, не существует еще ни единого метода преподавания, ни истории вокальной методологии как науки, исследующей эти методы в их исторической последовательности» [5, с.11]. По мнению автора анализируемой монографии формирование национальной певческой школы сегодня, требует более совершенной, по сути новой системы вокальной педагогики, которой несомненно принадлежит будущее.

Подводя итоги по вышеизложенному материалу следует отметить его необходимость для будущих исполнителей-эстрадников, так как на сегодняшний день наличие апробированных, цельных и содержательных методик исчисляется единицами. В статье приведены основные положения методических разработок известных в Республике педагогов-исполнителей Л.К.Кесоглу, Л.К.Тулешевой и Т.К.Забировой, как образцы разных подходов в обучении вокалистов эстрады. Каждая из них дает представление об основных, необходимых параметрах в обучении и реализации творческих навыков.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Л.К.Кесоглу Эстрадный вокал. – Алматы, 2002.
2. Л.К.Тулешева. Теория и методика исполнительского искусства. Алматы. – 2004.
3. Т.К.Забирова Формирование национальной вокальной школы: поиск новой парадигмы. – Алматы: НД «Жибек жолы», 2011. – 284 с.
4. Д.Е.Огороднов. Памятка педагогу в вокальной работе по алгоритму с детьми и самим собой. Свердловск, 1981.
5. В.А. Багадуров. Очерки по истории вокальной методологии. Москва. - 1929.

УДК 793

Торебай А.М.
Магистрантка 1 курса
НАО «Казахская национальная академия хореографии»
г. Нур-Султан
aish_t@mail.ru

ИСТОРИКО- ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ ВРАЩЕНИЙ В ХОРЕОГРАФИЧЕСКОМ ИСКУССТВЕ С ДРЕВНЕЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ ДО СОВРЕМЕННОСТИ

Аннотация: в статье рассматривается сущность и принципы вращений в классическом танце. На основе сравнительного анализа вращений в природе и физике автором определены общие принципы вращений и вращательной техники с древности до современности, а также наиболее значимые факторы воздействия на совершенствование и обогащение техники вращения в эти периоды. С позиции методического анализа выявлены тенденции интенсивного развития и трансформации традиционных вращений в хореографическом искусстве.
Ключевые слова: классический танец, вращение, техника исполнения, балет.

ЕЖЕЛГІДЕН ҚАЗІРГІ ӨРКЕНИЕТКЕ ДЕЙІН ХОРЕОГРАФИЯЛЫҚ ӨНЕРДЕГІ АЙНАЛЫП БИЛЕУ ДАМУЫНЫҢ ТАРИХИ – ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Аңдатпа: Мақалада классикалық бидегі айналып билеудің маңызы мен принциптері туралы сөз болады. Автор осы кезеңдегі табиғат пен физикадағы айналып билеудің салыстырмалы анализі негізінде айналудың жалпы принциптері мен ежелгіден қазірге дейінгі айналу техникасы, сонымен бірге осы кезеңдегі айналып билеу техникасын жетілдіру мен байытуда әсер етуші негізгі факторларды анықтауға тырысқан. Әдістемелік талдау тұрғысынан қарқынды даму тенденциясы мен хореографиялық өнердегі дәстүрлі айналып билеудің трансформациясы анықталды.
Тірек сөздер: классикалық би, айналу, орындау техникасы, балет.

HISTORICAL AND THEORETICAL BASES OF ROTATION DEVELOPMENT IN CHOREOGRAPHIC ART FROM ANCIENT CIVILIZATION TO MODERNITY

Annotation: the article is considered the being and the principles of rotation in classical dance. Based on a comparative analysis of rotations in nature and physics the author defines the general principles of rotations and rotational techniques from antiquity up to the present, as well as the most significant factor influencing the improvement and enrichment of the rotation technique in these periods. From the point of view of the methodological analysis the trends of intensive development and transformation of traditional rotations in choreographic art are revealed.
Keywords: classical dance, rotation, performance technique, ballet.

Танец – самое древнее распространенное явление человеческой культуры. Он возник в глубокой древности, предположительно в эпоху палеолита (пещерные люди) 15 – 11 тыс. до н.э., и, являясь сложным, культурным и многофункциональным феноменом, всегда интересовал и продолжает привлекать внимание многих исследователей. Результаты различных археологических исследований, научные труды и научные достижения в области материальной культуры (палеолитические изображения, орудия труда и быта древнего человека т.д.) древнего общества позволяют утверждать о наличии ранних танцевальных форм, а также проследить историческое становление танца и определить первые этапы развития танцевальной техники. Итак, научные исследования доказывают наличие самых разнообразных танцевальных элементов – «pas» в танцах первобытных людей. Сюда относятся: разного рода проходки, пробежки, прыжки, наклоны, повороты, элементарные вращения и сложные позы. Анализ проблемы исследования показал, что все те элементы и движения, которые мы понимаем под феноменом «ранние танцевальные формы древнего человека», в более позднее и последующие исторические периоды оформились в аутентичные элементы современного танцевального искусства, в целом. Необходимо отметить, что все аутентичные формы танца за огромный исторический период развивались параллельно с жизнедетеятельностью общества, и, в современный период, достигнув колоссального технического прогресса, изучаются и осваиваются в хореографическом искусстве

и различных его жанрах и стилях, в том числе и классическом танце, т.е. являются необходимым арсеналом каждого артиста балета, хореографа – постановщика, балетмейстера и основным содержанием хореографического обучения.

Так, танцевальные движения первобытного человека преобразовывали религиозные традиции в выразительные жесты, что послужило зарождению древнего театра. Известно, что структуру первобытных танцев составляли магия и ритуал. Исследователь Э.А. Королева в работе «Ранние формы танца» рассматривает исполнение древних танцев, преимущественно в форме круга, и обосновывает данный факт тем, что кругообразное танцевание является наиболее удобной формой для массового ритуального танца. Помимо этого, круг имел сакральный, магический смысл, взаимосвязанный с культами Солнца и Луны [Королева Э.А., 1977, с. 127]. Круговые танцы и хороводы кроме циклических движений солнца и луны изображали изменение времён года и олицетворяли движения созвездий. Сейчас, например, по траектории круга танцовщик исполняет самые виртуозные элементы классического танца, в том числе и различные виды вращения от элементарных до самых виртуозных.

Самыми древнейшими цивилизациями, где происходило зарождение танцевального искусства, были Древний Египет и Древняя Греция. Значительные сведения о развитии вращательных элементов в танцах Древнего Египта заимствованы из деревянных рельефов, иероглифических записей, каменных изображений и прочих разнообразных вещей из древнейших гробниц [Электронный ресурс]: Египтопедия Танцы в Древнем Египте. Режим доступа: URL: http://egyptopedia.info/t/832-tantsy-v-drevnem-egipte свободный. (Дата обращения: 25.10.2019). В этих танцах исполнялись прыжки с широкими жестами руками, с перегибами корпуса и быстрые повороты. Интересен тот факт, что различные вращательные элементы присутствовали не только в культовых танцах, но и в существовавших в Египте, так называемых астрономических танцах жрецов. Такие танцы отображали движения различных небесных светил, гармонично распределенных во Вселенной [Электронный ресурс]: Letopis.Info Танцы в Древнем Египте. Режим доступа: URL: http://www.letopis.info/themes/dancing/tantsy_v_drevnem_egipte.html свободный (Дата обращения: 25.10.2019).

Также в Египте был популярен танец дервишей, который вводил их в состояние экстаза. В нынешнее время – это народный танец «Танура», во время которого исполнитель кружится в течение нескольких минут, а иногда даже нескольких часов. В данном случае можно провести параллель между этим танцем с современным «Суфийским кружением», которое сегодня является одной из самых мощных медитаций. Ее техника заключается в кружении вокруг собственной оси также в течение длительного времени. При длительном вращении устоять на ногах довольно тяжело, поэтому для устойчивого вращения необходимо сохранять энергию (или наше внимание) в центре живота. Необходимо отметить, что с позиции современных методических подходов, для качественного вращения, мы собираем всю внутреннюю энергию в солнечном сплетении.

Итак, у жителей Древнего Египта заметно проявлялись признаки театральности. Доказывают данные исторические факты рельефы, на которых изображены танцовщицы, выполняющие акробатические трюки, а также на них можно увидеть мужчину, стоящего на одной ноге и собирающегося сделать вращение, которое как мы предполагаем, является предшественником современного pirouette (вращение на одной ноге в балете).

С течением времени танец, имевший глубокий смысл и ритуальное начало, сменяется сугубо телесным, развлекательным значением. Таким образом, первобытные танцевальные формы плавно переходит к античному танцу. Следует отметить, что, начиная с античности, танцы стали исполнять не ради собственной забавы, а для публики. Таким образом, они рассматривались уже в философской, медицинской, эстетической и педагогической концепции. Более того, танцы в обязательном порядке уже включались в образовательную программу [Блок Л.Д., 1987, с. 40].

Анализ историко – искусствоведческих источников, посвященных античному танцу, показал, что не один из них не несет информации о значении и роли вращения. Все известные сведения говорят о танце древних греков в совокупности. Поэтому мы можем только предполагать о наличии таких понятий как pirouette (вращение на одной ноге) в танцах древних греков. Ни один пример не утверждает о pirouette или tours (т.е. вращения на одной ноге), как их чаще называют в профессиональной практике. Тем не менее, существуют изображения якобы «пируэтирующих» танцовщиков, которые определенно упали бы на первой же половине tours (тур). Так как их руки разбросаны, корпус изогнут и «не на ноге», голова невнимательна и смещена с оси. То, что они вертятся кажется правдоподобным, но вертятся или на двух ногах, или в прыжке - не известно. Однако никак не на одной неподвижной ноге [Блок Л.Д., 1987, с. 38].

Вместе с тем, совершенно очевидно, что изображения вращательных движений доказывает, что вращения, несомненно были. Более того, вращения составляли большую часть танцевальных эпизодов и были в многочисленных случаях. Положение корпуса, ног и рук – все это говорит о наличии вращений.

Переход от античности к средним векам был важнейшим прогрессом идеологического и культурного порядка. На первых порах практически все античное наследие было уничтожено, однако почти сразу началась экспроприация остатков разрушенных ценностей как образцов и материала для создания новой культуры. Определенно, доминирующей культурной силой средневековья было христианство, его смыслы, символы, образы, определенным образом задающие видение мира и определяющие поведение человека данной эпохи, его самосознание. Изначально незамысловатая христианская схема, способная к ассимиляции культурного материала, но резко противопоставленная античности в первое время, начинает по мере становления средневекового общества притягивать к себе античный культурный материал. Осваивая этот материал, средневековое христианство все более осмысленно превращается в целостный культурный пласт.

Таким образом, в самом начале своего становления средневековый танец все еще являл собой легкий экспромт, не насыщенный смысловым и идейным содержанием. Такого рода танец не имел определенной структуры, исполнялся он как правило на всевозможных языческих празднествах и разнообразных торжествах.

Самым первым зафиксированным танцем является средневековый народный танец «Карола», первоначально представлявший собой танец – шествие. Из историко – искусствоческих источников известно, что одним из основных видов танцевания в «Кароле» был хоровод. Танцоры в нем «каролируют» сообща, взявшись за руки, а по иконографическим материалам часто вокруг дерева, символического «древа жизни». Вместе с тем, парадоксальным является тот факт, что одновременно с этим, в те далекие времена бытовало неодобрение и преследование тех же самых «круговых плясаний» [Электронный ресурс]: BALLETMUSIC. Танцевальные жанры средневековья. Режим доступа: URL: http://www.balletmusic.ru/dances_3.htm свободный. (Дата обращения: 27.10.2019). Именно поэтому, в других источниках, в частности литературных произведениях эпохи средневековья, «Карола» отождествляет чертовский, нечестивый ритуал, шествие к дьяволу, а ее хореографическая траектория знаменует дьявольский круг. Также встречаются и такие трактовки «Каролы», где сравниваются движения танцующих с образом небесных вращений. Необходимо отметить, что спустя огромные исторический периоды, смысл вращательных элементов все еще сопоставляют с первобытным ритуальным культом.

Итак, средневековый танец все еще оставался импровизированным действием, так как канонов и стабильных устоев танца не было. Отсюда следует, что о вращательной технике в тот исторический период речи не было. Вращения существовали на импровизационной и культово – ритуальной основе.

В конце XIII в. произошел новый рывок в распространении танцевального просвещения в период Средневековья, который прибыл из Южной Франции. Начали формироваться совершенно новые виды, стили хореографического искусства, которые теперь ничего не изображали. Так, заново сформированные пляски отличались от прежних своей системностью и принципами построения. С позиции эволюционного процесса в хореографическом искусстве необходимо отметить такой исторический факт, что в это время появилась традиция поклона и реверанса. Это послужило толчком к зарождению парного (дуэтного) придворного и салонного танца. В подобном танце в основном одна пара начинала плавное шествие по кругу, и затем их поддерживали остальные танцующие пары. Форма этого танца очень похожа на вальс и полонез. С позиции исследования интересен тот факт, что несмотря на образовавшуюся структурность и системность, средневековые танцы пока еще отличались некой неуклюжестью, простотой схем и стандартным набором несложных шагов. Такие элементарные формы и несуразность в танце объясняется наличием довольно тяжелых и объемных одеяний. Тяжелая одежда не позволяла исполнять более сложные элементы, прыжки или вращения, а также не давала возможности поднимать высоко ноги. В частности, это касалось представительниц прекрасного пола.

Огромное значение на становление придворного и салонного танца оказало появление грамотных педагогов, которые помимо того, что обучали элементарной технике танца, прививали светские манеры и нормы этикета, обеспечивали духовную атмосферу при дворе. Такие перемены постепенно привели к зарождению предпосылок развития, так называемой «техники вращения».

При таких обстоятельствах период перехода от Средневековья к эпохе Возрождения длился почти два с половиной столетия. В этот период стремительный подъем переживали наука и искусство. Известно, что танцы эпохи Возрождения отличаются от танцев позднего Средневековья многообразием и эмоциональной насыщенностью. Так, хороводный рисунок сменяется парным (дуэтным) танцем, выстроенным на более разнообразных движениях и фигурах. Танец становится осмысленнее, поскольку начинают исчезать импровизированные элементы. Исполнялись несложные повороты и полуповороты, простой и двойной шаг, «легкое переступание» – покачивание корпуса, скрещивание ног. Т.е. вместе с усложнением рисунка танца начинают развиваться и танцевальные «pas». Итак, постепенно и поэтапно начинают складываться регламентированные правила (методика) исполнения танцевальной техники. Здесь наконец, впервые можно отчетливо увидеть, как вращательные элементы, исполнявшиеся в древности и имевшие тогда некий сакральный смысл, становятся более осмысленными и обретают профессиональные черты.

В этот исторический период при дворах европейской знати сформировалась характерная танцевальная сюита, которая постепенно усложнялась новыми движениями, такими, как прыжки и вращение на одной ноге. Одним из входивших в сюиту парным танцем была «Вольта» (с итал. Voltare означает поворачиваться). Основополагающая композиция танца заключается в том, что кавалер должен ловко и резко провернуть свою партнершу в воздухе. В основном подъем дамы происходит на достаточно высокий уровень, поэтому партнер должен обладать немалой физической силой. Ведь несмотря на сильное движение, подъем необходимо исполнить пластично и красиво. Здесь мы впервые сталкиваемся с другой новой формой вращения, которое ранее не встречалось – вращение в паре.

Еще одним популярным танцем эпохи Возрождения стал «Вальс» (с нем. Walzen означает вертеться, кружиться, вращаться) – бальный танец с плавным вращательным движением пар. Вальс характеризуется лиризмом и романтической настроенностью. Для вальса характерны круговые вращения в паре. Поначалу исполнение вальса не требовало специальных навыков, танец считался простым и легким в освоении, каждый желающий мог выучить его движения. Даже жители Америки к середине XIX века прониклись движениями величественного вальса.

Необходимо отметить, что Вальс преобразил хореографический мир, сделав его красноречивее и свободнее, поэтичнее и эмоциональнее. Эпоха Возрождения сыграла великую культурно – историческую роль, став связующим звеном между народной пляской и профессиональной сценической хореографией, заложив основу формирования классического танца и развития в нем техники вращения. Вместе с тем, танец основательно повлиял на эволюцию таких музыкальных жанров, как опера и балет.

Танец преобразовался в балет, после того как его стали исполнять по регламентированным правилам. Термин «балет» впервые появился в эпоху Возрождения от итальянского слова «balletto», что переводится, как танцевать. Однако все балетные «pas» носят французские названия, поскольку дальнейшее развитие балета продолжается именно во Франции, после первого балетного представления в 1851 г.

Итак, техника вращения в той форме, какой знает ее современность зародилась еще в конце XVII в. Об этом свидетельствует книга автора Raoul Auger Feuillet (Фейе) «Choreographie ou l’art de decrire la danse», вышедшая в 1700 г. Автор предпринял попытку разработать методику записи танцев, аналогичный записи музыки. Однако такой метод записи никогда не был завершен и стандартизирован. Более того, эта система используется и сейчас, так как никакая другая не была выработана. В то время применялись многие и ныне используемые термины для описания балетных движений, среди которых встречается описание «pirouette». Однако, следует отметить, что pirouette того времени определенно отличался по форме от нынешних современных форм вращения. А также, терминология, сформированная еще в прошлые века, применяется и сегодня тогда, когда описание современных движений не всегда соответствует значению тех или иных движений и вращений прошлых веков. Однако, это вовсе не означает что развиваются только движения. Терминология развивается вместе с развитием и достижениями танцевальной техники. Многие движения, в том числе и вращения, пройдя определенный путь через призму переосмысления, объективности, редактируются, корректируются. Некоторые из них вовсе с течением времени, утрачивают свою целесообразность, выходят из рамок современного исполнительства и не применяются.

В 1713 году Парижская опера сформировала свою персональную танцевальную школу, в которой обучали технике танцев, опираясь на книгу Фейе. Французская манера танца выделялась

воздушностью и поэтичностью. В контексте исследуемой проблемы, важно отметить, что итальянские танцовщики принесли на Парижскую сцену виртуозный стиль, технически сложную, прыжковую манеру танца и вращения. В этой связи, каждая школа имела свою систему сценического танца. Тем не менее, обе школы (французская и итальянская) ставили на первое место мужской танец и большинство танцовщиц не исполняли сложные вращения и прыжки. Естественно, что влияние на это оказало не только деление по гендерному превосходству, существующему еще с древних времен. Такой факт, как женские костюмы, отличающиеся от мужских большей «нагруженностью», также отодвигали на второй план женский танец. Туфли на высоких каблуках, кринолины, корсеты, тяжелые головные уборы, парики и непременные маски были надетые на балерин той эпохи. В таких неудобных костюмах им было весьма затруднительно танцевать, и тем более выполнять такие сложные элементы, как прыжки и вращения.

Однако, несмотря на все складывающиеся обстоятельства, и Италия и Франция кроме знаменитых танцовщиков, насчитывали немало прославленных танцовщиц, оказавших огромное влияние на развитие женской техники вращения. К ним относятся Мария Сублиньи (1666 – 1735) и Франсуаза Прево (1680 – 1741). Обе они стали известны как французские королевы танцев, поскольку добились предельных возможностей своего тела и танцевали, их сравнивали с мастерами – мужчинами. Как следствие, женский танец, претендуя на равенство, постепенно выходит на один уровень с мужским, а со временем он выйдет на первый план. Мари Камарго (1710 – 1770) и Мари Салле (1707 – 1756) ученицы Прево также внесли весомый вклад в развитие танца, они были сознательными обновительницами техники вращения. Именно они способствовали «облегчению» сценического костюма балерины, исполняя постановки в более коротких юбках и сменив обувь на туфли с низким каблуком.

Это один из планомерно решенных задач и целей насыщения женского танца: то, что первоначально исполнялось только танцовщиками, начинают осваивать и танцовщицы. Все эти «pas» уже прежде входили в мужской танец, но именно Камарго переняла их для себя. Французский просветитель XVIII в. Ф.М. Гримм, выступавший против придворного балета, писал: «Камарго первая осмелилась укоротить свои юбки… такие юбки более соответствуют взглядам истинной эстетики, в силу которой pirouette стеснялись длинным одеянием» [Блок Л.Д., 1987, с. 149].

С течением времени облегчение балетных костюмов и изобретение мягкой обуви без каблука сыграли существенную роль в развитии технической лексики танца, что, в свою очередь, способствовало усложнению танцевальных элементов. Менее тяжеловесным стал и мужской костюм. Всякое новшество облагораживало искусство танца, который становился более осознанным, интенсивно развивалась и техника вращения.

В конце XVIII века возник новый стиль в искусстве – романтизм, оказавший огромное воздействие на балет. Выдающимися представительницами романтического балета были Мария Тальони (1804 – 1884) и Фанни Эльслер (1810 – 1884). Стараясь сделать свой танец более невесомым, балерины пытались встать на кончики пальцев, что привело к созданию пуант. Мария Тальони была первой балериной, танцевавшей на пуантах и внедрившей в балет «пачку» и «пуанты». Фанни Эльслер, в свою очередь пуантами – модной новинкой того времени, пользовалась свободно, исполняя по два pirouette раньше, чем эта обувь вошла в постоянный балетный обиход. Данный пример позволяет сделать вывод о том, что с эволюцией сценического костюма, изменяются позы и движения.

Совершенствование сценических танцевальных костюмов повлияло и на положение «работающей ноги» на pirouette. Так благодаря тому, что юбка стала короче, и уровень ноги во время вращения поднялся, техника вращений приобрела более виртуозную форму. Такой же процесс можно проследить в исполнении позы attitude, прошедшей большой исторический путь от периода Людовика XIV – поза на полу, в эпоху Романтизма – поднимается чуть выше, а в последующие периоды, и ближе к современности – еще выше (до самого предела возможностей исполнителя). Более того, в позах arabesque и attitude балерины вращаются на «пальцах» по 2 – 3 tours, что было немыслимо для современников Тальони. Для современных достижений в мировом балетном искусстве характерно исполнение балеринами по 5 – 6 tours и pirouette подряд в различных позах.

Выдающийся теоретик и педагог эпохи романтизма Карло Блазис (1797 – 1878), в 1837-1850 гг. возглавивший Королевскую академию танца при Ла Скала, является автором трех книг по теории классического танца. Он во многом способствовал совершенствованию техники

исполнения. Он усложнил технику прыжков и предложил в области техники вращения правила исполнения pirouette en dehors и en dedans, tours в позах attitude и arabesque, остановки после pirouette на двух и на одной ноге [Блок Л.Д., 1987, с. 174]. Его школа стала ведущей по подготовке танцовщиц виртуозного стиля. Блазис разработал свой метод преподавания. Исходная точка его теории заключалась в том, что нерушимые правила равновесия, используемые к человеческому телу, побуждали выяснить точную формулировку, соответствующую безупречному равновесию танцовщика. Он является одним из реформаторов терминологии танцевального искусства. Работая в 1860-х годах в Петербурге, К. Блазис способствовал формированию русской школы балета.

На протяжении первых десятилетий XIX в. постепенные перемены в технике балетного танца дали качественный сдвиг, тем самым совершенствовалась исполнительская манера уже в новом качестве, где две разные школы балетного исполнительства – итальянская и французская синтезировались друг с другом. Итак, в начале XIX в. деятели русского балета наметили путь к синтезу французской и итальянской школ, благодаря чему русское балетное искусство достигло творческой зрелости. Так, принципы манерности и громоздкости XVIII в. сменились на классическую определенность значения и формы. Таким образом, произошла реформа танца и балетного костюма.

XIX в. характеризуется развитием виртуозной женской техники, возникновением новых разновидностей вращений (проявляются современные тенденции). Женский танец обогащается за счет мужского и выходит на первый план. Большой фурор в технике женского классического танца произошел в конце XIX в., когда итальянские танцовщицы, часто гастролировавшие в Петербурге, привезли на русскую сцену tour fouettes. Итальянская балерина Пьерина Леньяни (1868 – 1930), приглашенная солистка Императорского Мариинского театра, удивляла феноменальной для того времени техникой вращения на пуантах. Именно она, обладая блестящей «пальцевой» техникой, первой в России продемонстрировала 32 tours fouettes, трюк, до сих пор являющийся «визитной карточкой» многих балетных спектаклей и показателем исполнительской техники балерины. Такое количество оборотов на одной ноге на пуантах – никто ранее не видел и не предполагал, что такое возможно. Первой русской балериной, продемонстрировавшей свои 32 tour fouettes зрителям, была прима – балерина Мариинского театра Матильда Кшесинская (1872 – 1971). Усовершенствованию tour fouettes по горячим следам воспрепятствовали буржуазные революции и другие политические события. Основательно за tour fouettes взялись в 60-х годах XX в. Не владея возможностью расширить диапазон числа 32 ввиду ограничения музыкального объема, виртуозки стали выполнять двойные повороты, они поворачивались на 720º вокруг своей оси вместо 360º. Таким образом, на такой же отрезок музыки удалось вместить два оборота вместо одного. Продолжая усложнять технику, солистки стали менять «точку»: после трех tour fouettes лицом в зал, за четвертым разом исполнялось полтора оборота, и последующие три поворота выполнялись уже спиной к зрителям. Необходимо отметить, что смена «точки» требует исключительной выдержки и развитого вестибулярного аппарата.

Творческие эксперименты с руками привели к необычной форме исполнения tour fouettes (руки упираются в бока (на поясе)) «без рук». В такой ситуации «форс» – сигнал движению дает только «опорная» нога. Этот вид tour fouettes с удивительной легкостью и изяществом в свое время исполняла Екатерина Максимова (1939 – 2009). Такое нововведение, как tour fouettes потребовало за собой и трансформацию балетной пачки. Так, пачку М. Тальони уже нельзя сравнивать с современными. Для исполнения tour fouettes требовались накрахмаленные короткие «тюники», «стоящие) горизонтально и не препятствующие движению ног. Следует отметить, что в балетных костюмах XIX в. уже не осталось ничего из той громоздкости, сковывавшей движения во времена придворных спектаклей. Теперь танцовщицы могли свободно двигаться и исполнять сложные вращения как мужчины. Так, в некотором смысле, постепенно женское исполнение начало превосходить мужской танец, где совершенствовалась техника исполнения на «пальцах».

В 20-х и 40-х годах XX в. происходит развитие классического танца в нескольких направлениях, особенно это коснулось техники больших прыжков и вращений. Так традиционные «pas» усложняются, вводится новая техника и технологии (приемы) окончания движений, например, двойной saut de basque с опусканием на колено, двойной tour en l’air с окончанием в позу I arabesque, attitude и т.д.). Стремление к совершенствованию техники вращения требует постоянного обогащения и обновления танцевальной лексики. Мы видим, что в XX в. женская исполнительская техника достигла большой виртуозности. Какое – то время сексизм продолжает оставаться неотъемлемой частью балета. Но теперь наступает время, когда женщина в этом виде

искусства занимает привилегированное положение, демонстрируя на сцене то, что мужчине неподвластно, тем более делает она все сложные pas и вращения на «пальцах».

XXI в. влечет за собой новые изменения, которые характерны для американской школы балета. Здесь важно отметить, что искусство всегда отвечало и является тождественным всем общественно – социальным процессам общества. Так, в современном обществе мужчины и женщины занимают равные позиции практически во всех сферах жизнедеятельности, будь то карьера, политика или семья. Сейчас вопрос гендерного превосходства не играет особой роли в социуме и искусстве. Наоборот, так же, как и в других сферах жизни, так и в балете широко распространено понятие «унисекс». Это означает, что стираются границы между мужским и женским началом, включая виды искусства, сценический костюм и др. Например, танцовщик встает на пуанты и исполняет присущие только женскому танцу движения, а балерина прекрасно справляется с такими вращениями, которые в прошлом были подвластны только мужчинам. Сегодня двойными pirouette на «пальцах» никого не удивишь, и даже тройными, так как их уже делают по десять оборотов за один раз. Некоторые балерины легко справляются даже с grande pirouette a la seconde, при этом они выполняют их на «пальцах».

Вращение, зародившееся в древности, как магическое и ритуальное действие, к эпохе возрождения преобразовалось в одно из главных выразительных средств танца. Во вращении отражались идеалы каждого исторического периода жизни человека. Так, под воздействием времени и социума вращения становятся осмысленнее, формируются профессиональные требования, техника и эстетика их исполнения.

Динамичное развитие не всегда несет в себе положительный результат, иногда оно может оказать и отрицательное влияние. С одной стороны, развивается техника, с другой – идейное содержание и эстетика танца отходят на второй план. К сожалению, сегодня, в некотором смысле, все возвышенное и духовное теряет свою значимость, хотя именно величественность балета, которую можно почувствовать в классических постановках, является одним из условий его популярности и признания. Одним из отрицательных моментов необходимо признать тот факт, что в своем интенсивном развитии балет всё больше уподобляется спорту или цирку, тем самым, утрачивая свою поэтичность и художественную выразительность. Возможно, это начало новой эры балета и синтеза видов искусства, спорта, эстрады. Однако, при всех новшествах и трансформациях, классический танец и классические виды искусства, на наш взгляд, должны занимать особое место в духовной культуре общества всегда и иметь свою нишу для бессрочного бытия.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. BALLETMUSIC. Танцевальные жанры средневековья URL: http://www.balletmusic.ru/dances_3.htm (Дата обращения: 27.10.2019)
2. Блок Л.Д. Классический танец: История и современность – М.: Искусство, 1987 г. – 556 с.
3. Египтопедия Танцы в Древнем Египте URL: http://egyptopedia.info/t/832-tantsy-v-drevnem-egipte (Дата обращения: 25.10.2019)
4. Королева Э. А. Ранние формы танца – Кишинев: Штиинца, 1977г. – 215 с.
5. Letopis.Info Танцы в Древнем Египте URL: http://www.letopis.info/themes/dancing/tantsy_v_drevnem_egipte.html (Дата обращения: 25.10.2019)

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ
СВЕДЕНИЕ ОБ АВТОРАХ
INFORMATION ABOUT AUTHORS

Абдраманова Н.Ш. - магистр, аға оқытушысы, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті

АБДУЛЛИНА Г.Т. - Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің доценті, доктор PhD

Abdulova R. - Master of Law, Senior Lecturer, Atyrau State University named after Kh.Dosmukhamedov

Абикенова Г.Т. - Филология ғылымдарының кандидаты, Қазақ инновациялық-гуманитарлық-заң университеті

Абишева Н. М. - п.ғ.к. доцент м.а., Нұр-Мүбарак ЕИМУ

Абыканова Б.Т. - к.п.н, ассоциированный профессор кафедры физики и технических дисциплин, Атырауский Государственный университет им. Х.Досмухамедова

Абуова А. - 2 курс магистранты, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті

Аканова А.И. - докторант, педагогика ғылымдарының магистрі

AKHMEDOVA D.B. - Master student, Khoja Akhmet Yasawi International Kazakh-Turkish University

Akhmetzhanov Zh. - master of law**,** Atyrau State University named after Kh.Dosmukhamedov

Анафинова М.Л., - ф.ғ.к., доцент**,** филологиясы кафедрасы**,** Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ

Асанова Г.С. - аға оқытушы, Аймақтық Әлеуметтік Инновациялық Университеті

Assylbekova M. - associated professor, candidate of Pedagogical Sciences, L.N. Gumilyov Eurasian National University

Астамбаева Ж.К. - аға оқытушы, педагогика ғылымдарының магистрі**,** 6D010200-БОПӘ мамандығының 1-курс докторанты**,** Абай атындағы ҚазҰПУ

Ауганбаева М.А. - 1 курс докторанты**,** Шетел филологиясы кафедрасы, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ

Ахметов Д.М. – магистрант Казахского гуманитарно-юридического университета

Әліпбек А.З. - педагогика ғ.к., доцент м.а.**,** Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті

Әбдіғази С.Х. - Гуманитарлық ғылымдар магистрі, аға оқытушы, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Әбдірова Ш.Г. - Гуманитарлық ғылымдар магистрі, докторант**,** Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Әбікенова Г.Т. - Филология ғылымдарының докторы, Қазақ инновациялық-гуманитарлық-заң университеті

Байзакова Р.Б. – ҚазҰАУ-нің «Құқық» кафедрасының оқытушысы

Байдаулетова А.Ө. - Филология ғылымдарының кандидаты, Болашақ университеті

Baikenzhina K.A. - Associate Professor, Candidate of Legal Sciences, Karaganda Economic University Kazpotrususa

Baishymyrova A.U. - PhD candidate, Kazakh Ablai khan University of International Relations and World Languages

Бекбергенова А.Қ. - ҚазҰАУ-нің «Құқық» кафедрасының оқытушысы

Барсай Б.Т. - д.п.н, профессор кафедры математики и методики преподавания математики, Атырауский Государственный университет им. Х.Досмухамедова

Bekdualyeva A.K. - Master, senior teacher of English, Regional social and innovative university

Бекназарова Ұ.Ө. - докторант, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті

Билялова Ж.Т. - к.п.н, ассоциированный профессор кафедры математики и методики преподавания математики, Атырауский Государственный университет им. Х.Досмухамедова

Битемирова Ш.А. - «Кәсіптік оқыту» мамандығының 2-курс докторанты, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті
Боранбаева А.Р. - Философия докторы (PhD), «Сырдария» университеті
Даулетова У.А. – Магистрант по специальности 7М04201 «Юриспруденция» Атырауского университетаим. Х.Досмухамедова
Джанканова Г. - преподаватель кафедры математики и методики преподавания математики, Атырауский Государственный университет им. Х.Досмухамедова
Дадырова А.А. - к.ф.н., доцент кафедры «Сценография и декоративное искусство», Казахский национальный университет искусств
Досхожин Ә. - «Тұран-Астана» университетінің магистранты
Дуйсеханов Т.Ө. - «Кәсіптік оқыту» мамандығының 2-курс докторанты, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті
Дуйсенова А.А. - преподаватель, магистр педагогических наук, НАО «Западно-Казахстанский медицинский университет имени Марата Оспанова»
Dyankova G. - PhD associate professor of SWU named after "Neophit Rilski"
Ележанова Ш.К. - ф.-м.ғ.к., қауымдастырылған профессор**,** Х.Досмұхамедова атындағы Атырау мемлекеттік университеті
Ергалиева К.С. - м.ю.н. преподаватель Атырауского университета им. Х.Досмухамедова
Ертукешева Г.М. - преподаватель, магистр педагогических наук НАО «Западно-Казахстанский медицинский университет имени Марата Оспанова»
Есимкулов Б.Н. - канд.филолог. наук, и.о.ассоциированного профессора (доцента) Жетысуский государственный университет им. И. Жансугурова
Жайлауова М. К. - пед. ғыл. канд., Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің доценті
Жалалова Б.А. – магистрант, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
Жандилова А.Т. - Магистрант кафедры «Экономика и Право» Павлодарского Государственного Педагогического Университета
Желдыбаева Б.С. - п.ғ.к., доцент м.а.**,** Семей қаласының Шәкәрім атындағы МУ
Жұмағалиев А.С. - Т. Жүргенов атындағы Қазақ Ұлттық өнер Академиясының 2 курс магистранты
Жұмаханова Д.А. - Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті, аға оқытушы
Завалко Н.А. - д.п.н., профессор, кафедра педагогического образования и менеджмента, Восточно-Казахстанский государственный университет имени С. Аманжолова
Иксатова С.Т. - Доктор юридических наук доцент кафедры «Экономика и Право» Павлодарского Государственного Педагогического Университета
Idressova T.A. - master of law, Atyrau State University named after Kh.Dosmukhamedov
Кегембаева Ж.А. - ученый секретарь Ученого совета Алматинской академии МВД Республики Казахстан имени М. Есбулатова, доктор юридических наук, профессор
Куатбек Г.К. - магистр права кафедры «Права и общеобразовательных дисциплин» Баишев Университет
Карабаева Л.К. - п.ғ. к., аға оқытушы**,** Аймақтық Әлеуметтік Инновациялық Университеті
Курманбаева П. - аға оқытушы, Аймақтық Әлеуметтік Инновациялық Университеті
Книсарина М.М. - старший преподаватель, доктор PhD НАО «Западно-Казахстанский медицинский университет имени Марата Оспанова»
КОЖАГЕЛЬДИЕВА С.С. - П.ғ.к., доцент Білім технологиялары кафедрасы Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
Кульбекова Б.Р. - п.ғ.к.доцент м.а., Нұр-Мүбарак ЕИМУ
Кенжебаева А.Ә. - Шығыстану факультетінің доценті филол.ғ.к., доцент , Абылай хан атындағы Қазақ Халықаралық қатынастар және Әлем тілдері университеті

КОСЕТОВ Б.Р. - Университет «Алматы»
Куспанова Т.Р. - «Педагогика және психология» мамандығының 2-курс магистранты, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау Мемлекеттік Университеті
Касимова З.М. - Кандидат искусствоведения, преподаватель кафедры «Эстрадный вокал» Казахской Национальной Академии искусств им.Т.Жургенова
Коскельдиева (Султан) Д. - Магистрант кафедры «Эстрадный вокал» Казахской Национальной Академии искусств им.Т.Жургенова
ҚырықбаеваЭ.О. - т.ғ.к., доцент, Нұр-Мүбарак ЕИМУ
ҚҰРМАНТАЕВА Н.Ә. - Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің магистранты
Маусымбаев С.С. - п.ғ.д., профессор, Семей қаласының Шәкәрім атындағы МУ
Мұздыбаева Г.А. - аға оқытушы**,** Семей қаласының Шәкәрім атындағы МУ
Мусакулов К.Т. - Доктор философии (PhD)**,** Южно-Казахстанский государственный педагогический университе
Молдағали Г.М. - «Педагогика және психология» мамандығының II курс магистранты, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті
Муздыбаева Г.А. - Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті, аға оқытушы
МАКАЖАНОВ Р.Ш. - АДиТ «Сымбат»
Мухамеджанова Г.Т. - PhD, М.Қозыбаев атындағы СҚМУ
Nauryzova V. - Master of Law, Senior Lecturer, Atyrau State University named after Kh.Dosmukhamedov
Nyssanova S. - candidate of historical sciences, docent, Atyrau State University named after KH.Dosmukhamedov
Nauryzova V. - master of law, Atyrau State University named after KH.Dosmukhamedov
Нурмукашева С.К. - Педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор
NYSHANOVA S.T. - Candidate of pedagogical science, associate professor, Khoja Akhmet Yasawi International Kazakh-Turkish University
Ныгметова Н.Т. - ф.ғ.к., аға оқытушы, Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті
Orynbayeva U.K. - PhD 3 course specialty "6D011900- Foreign language: two foreign languages"
University of KazIRaWL named after Ablaykhan
Оспангалиева М.Т. - п.ғ.м., аға оқытушы, Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті
Pak Yu.S. - PhD student, foreign language teacher, Kazakh Ablai khan University of International Relations and World Languages
Рустемова Г.Р. - профессор Казахской академии труда и социальных отношений , доктор юридических наук, профессор
Радченко Н.Н. - к.п.н., доцент кафедры педагогического образования и менеджмента, Восточно-Казахстанский государственный университет имени С.Аманжолов
РАХМЕТ У.Р. - П.ғ.к., доцент, Білім технологиялары кафедрасы, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
Ровнякова И.В. - к.п.н., доцент кафедры педагогического образования и менеджмента, Восточно-Казахстанский государственный университет имени С. Аманжолова
Рысбекова А.К. - кандидат педагогических наук, доцент Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави
Сагатова Г.К. - п.ғ.м., аға оқытушы, Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті
Сагиева Г.К. - Заведующая кафедрой «Права и общеобразовательных дисциплин» , Баишев Университет, кандидат юридических наук
Sadykova A.K. - candidate of pedagogical sciences, associate professor, Kazakh Ablai khan University of International Relations and World Languages
Садықова Р.Т. - Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті,

PhD докторант
Саймбетова Ж.Т. - Доктор философии (PhD), Южно-Казахстанский государственный педагогический университет
Сакибаева С.Р. - Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті, аға оқытушы
Сарыбаев К.Е. - Начальник отдела планирования и контроля Алматинской академии МВД Республики Казахстан им. М. Есбулатова
Сафронова Л.В. - проф., филол.ғ.д., Қиыр Шығыс кафедрасы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Сахариева С.Г. - к.п.н., доцент кафедры педагогического образования и менеджмента, Восточно-Казахстанский государственный университет имени С. Аманжолова
Сейтім А.А. - М. Қозыбаев атындағы СҚМУ магистранты
Сермухаметова Б.Б. - 2 курс докторанты, Қиыр Шығыс кафедрасы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Симбаева С. - «Тұран-Астана» университетінің доценті, ф. ғ. к.
Slambekova T. - associated professor, candidate of Pedagogical Sciences, L.N. Gumilyov Eurasian National University
Смаилов О.Х. - начальник Алматинской академии МВД Республики Казахстан имени М. Есбулатова, кандидат юридических наук, полковник полиции
Таджиханова Б.Т. - «Құқық» кафедрасының оқытушысы, ҚазҰАУ
Stebletsova I.S. - Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Pedagogical Education and Management; East Kazakhstan State University named S.Amanzholov,
Sultanova E.master of law, Atyrau State University named after KH.Dosmukhamedov
Тажиметова Э. Б. - Магистр-оқытушы, Аймақтық Әлеуметтік Инновациялық Университеті
ТАЙМАНОВА С. - филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Қызылорда «Болашақ» университеті
Таласпаева Ж.С. - М. Қозыбаев атындағы СҚМУ профессоры
Tassanbayeva Z.R. - Associate professor, Regional social and innovative university
Ташибаева А.К. - канд. юрид. наук, подполковник полиции, старший научный сотрудник Центра по исследованию проблем расследования преступлений Научно-исследовательского института Карагандинской академии МВД РК им. Б. Бейсенова, Место работы: Карагандинская академия МВД РК им. Баримбека Бейсенова
Телибекова И.М. - Кандидат юридических наук кафедры «Права и общеобразовательных дисциплин» Баишев Университет
Телибеков Б.А. - Кандидат юридических наук кафедры «Права и общеобразовательных дисциплин», Баишев Университет
Тлеубаева А.Б. - Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті, аға оқытушы
Төлебаева Қ.Т. - Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті**,** Филология ғылымдарының кандидаты
Төленді М.А. - ҚазҰАУ-нің «Құқық» кафедрасының оқытушысы
Turakhanova A. - Master, senior teacher of English, Regional social and innovative university,
Turdaliev A.O. - candidate of historical sciences, Atyrau State University named after Kh.Dosmukhamedov
Filin V.V. - Associate Professor, Candidate of Legal Sciences, Karaganda Economic University Kazpotrususa
Хамзина Г.С. - М. Қозыбаев атындағы СҚМУ доценті
Хамзина К.М. - ф.ғ.к., доцент, Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті

Шынарбекова Ж.М. - Шығыстану факультетінің аға оқытушысы, гуманитарлы ғылымдар магистры, Абылай хан атындағы Қазақ Халықаралық қатынастар және Әлем тілдері университеті
Шугаева Г.К. - кандидат педагогических наук



ПІКІР
РЕЦЕНЗИЯ
REVIEW



Мауленов Г.С.
доктор юридических наук, профессор

Рецензия на учебник «Криминология», подготовленный доктором юридических наук, профессором Алаухановым Е.О.



В 2013 году в юридической науке нашей республики произошло знаменательное и историческое событие – в г. Санкт-Петербурге (Российская Федерация) в издательстве «Юридический центр Пресс» был издан учебник «Криминология» (38 п.л., 608 стр.) известного казахтанского ученого-криминолога, доктора юридических наук, профессора, члена Союза писателей и журналистов Республики Казахстан Есбергена Оразулы Алауханова. Учебник стал очередным шагом, ранее им издавалась в России монография, тема: «Криминологические проблемы предупреждения корыстно-насильственных преступлений» (2005 год). Рецензентами учебника выступили выдающиеся ученые в области уголовного права и криминологии – доктор юридических наук, профессор О.Н. Ведерникова (судья Верховного суда Российской Федерации) и доктор юридических наук, профессор К.Р. Абдрасулова (заведующая кафедрой криминологии Ташкентского юридического института).

По устоявшейся традиции структура учебника представлена в двух частях: Общая и Особенная. В содержание Общей части учебника включены: предмет, система, методология криминологии, история ее становления и развития, преступность и ее основные характеристики, причины преступности, личность преступника, организация и методика изучения преступности, прогнозирование и предупреждение преступности, понятие и общая характеристика виктимологии, как одного из направлений криминологии (девять глав).

В Особенную часть учебника вошли шестнадцать глав, рассматривающих криминологи- ческую характеристику отдельных видов и групп преступлений, в т.ч. организованная, коррупционная, женская, воинская, корыстно-насильственная, экономическая, пенитенциарная, неосторожная и др., отдельная глава рассматривает международное сотрудничество в области борьбы с преступностью, особенности организации сотрудничества стран СНГ в борьбе с преступностью.

Следует особо отметить, что наш коллега проявил авторский и порой оригинальный подход к решению некоторых проблем криминологии, изложенные в настоящем учебнике. Так, например, затрагивая проблему причинности в криминологии автор, на наш взгляд, справедливо отмечает, что она является общефилософской проблемой и студенты должны ее освоить не по учебнику криминологии, а по специальной литературе.

Совершенно справедливы высказывания автора и о том, что каждый ученый видит проблему преступности и преступника соответственно своей специальности и создает «свою» теорию о ней, ее причинах и людях, совершивших преступления.

Исследуя развитие криминологии в СССР, в т.ч. и в Казахстане, профессор А.О. Алауханов подчеркивает, насколько труден и непрост был путь развития и признания криминологии, как науки – от полного непризнания, отвержения, объявления лже наукой до признания в качестве теоретической основы, как для законотворчества, так и для практики борьбы с преступностью.

При раскрытии криминологической характеристики преступлений автором приводятся статистические данные по республике о состоянии, структуре, динамике различных преступлений, конкретные практические рекомендации по их предупреждению.

Кроме того, свое логическое отражение в учебнике профессора Е.О. Алауханова нашли труды, как зарубежных, так и отечественных ученых и экспертов, среди них, Н.М. Абдиров, Н.А. Агыбаев, У.С. Джекебаев, С.Х. Жадбаев, Е.И. Каиржанов, И.И. Рогов, Г.Р. Рустемова, Н.Н. Турецкий и др.

Безусловно, отдельные положения научного труда, на наш взгляд, порой наталкивают специалистов на проблемы творческой дискуссии, в частности, соотношение социального и биологического в личности преступника; социально-психологический механизм совершения конкретного преступлений;

роль конкретной жизненной ситуации в совершении преступления; понятие и классификация виктимности.

Но, как нам представляется, актуальность затронутых автором сложных криминологических вопросов является ярким достоинством самостоятельности профессора Е.О. Алауханова, как ученого, как автора более чем 20 монографий и учебников в области криминологии.

Особо выделим то обстоятельство, что рецензируемая работа автором посвящена его учителям и наставникам – доктору юридических наук, профессору, академику АЕН РК, Заслуженному деятелю науки и техники РК Елегену Изтлеуовичу Каиржанову и доктору юридических наук, профессору Юлдашу Мустафаевичу Каракетову.

В целом, учебник дает глубокие теоретические знания и пропагандирует криминологи- ческие знания. В целом, труд написан по-настоящему творчески, является фундаментальным и привносит значительный вклад в уголовно-правовую и криминологическую науку современного Казахстана.

Издание учебника профессора Е.О. Алауханова «Криминология», в большой степени, выдвигает авторитет казахстанской криминологии на международный уровень и станет всеобщим признанием заслуг многих поколений казахстанских криминологов, сложившихся за последние тридцать лет.

Следует только приветствовать выход Е.О. Алауханова на международную арену и пожелать ему в год его 55-летия со дня рождения продолжить неустанную работу по пропаганде криминологических знаний в нашей стране, не забывая слова знаменитого поэта «…И вечный бой, покой нам только снится!».

Не случайно в предисловии к учебнику наши уважаемые коллеги – российские ученые – доктора юридических наук, профессора З.С. Зарипов и С.Я. Лебедев отмечают, что учебник отличается логической завершенностью идеи, новизной взглядов и перспективой дальнейшего исследования.

Безусловно, изданный учебник, подготовленный профессором Е.О. Алаухановым для студентов и магистрантов (докторантов), преподавателей юридических факультетов, специалистов в области уголовного и пенитенциарного права, криминологии, а также всех заинтересованных лиц найдет широкое применение среди ученых и практиков.

Агыбаев А.Н.
доктор юридических наук,
профессор КазНУ им.аль-Фараби,
заслуженный деятель Казахстана

ФУНДАМЕНТАЛЬНЫЙ ТРУД ПО КРИМИНОЛОГИИ



Недавно в Санк-Петербурге издателством «Юридический центр-Пресс» издан учебник доктора юридических наук, профессора Е.О. Алауханова «Криминология» с объемом 42 п.л. Работа посвящена 20-летию независимости Республики Казахстан. Преступность и причины, ее порождаю щие всегда явились объектом пристального внимания человечества, которое постоянно ищет пути и средства эффективной борьбы с этим социальным явлением. На этой стезе особая надежда возлагалась на государство. Однако со временем стало понятно, что государство самостоятельно не в состоянии решить все возникающие сложные проблемы, что ведущая роль принадлежат обществу и его гражданским институтам. В своем выступлении на заседании Совета Безопасности Республики Казахстан 18 июня 1993 года Президент страны Н.А. Назарбаев отмечал, что «нужно … поднять на борьбу с преступностью трудовые коллективы, широкую общественность, весь народ, средства массовой информа-ции. Такой опыт у нас был накоплен». Люди разных профессий во все времена задумывались над истоками преступности, над тем, какие внутренние или внешние силы заставляют человека нарушать уголовно-правовые запреты, даже под угрозой наказания. Естественно, что все они осмысливали вопросы преступности в контексте своего времени и его требований, на том уровне знания, который они застали или которого достигли собственными усилиями.

Как известно, непременным условием успешной борьбы с преступностью является понима- ние ее детерминантов. Криминология – это наука о борьбе с преступностью, ее детерминантов, которая должна опираться на современные реальности и возможности предупреждения престу- плений.

Автор учебника, известный ученый, много работавший в области уголовного права и криминологии, в своем труде постарался изложить разные взгляды и позиции, но при обязательном условии, что они важны, даже необходимы для понимания того, что такое преступность и как с ней бороться.

В учебнике на базе современных подходов к структуре и содержанию криминологий рассматриваются предмет, система, методология и история криминологии, задачи и перспективы ее развития. Анализ преступности, личности преступников, причин и условий преступлений дается как в общем плане, так и применительно к конкретным видам преступлении.

С тех же позиций рассматривается проблема предупреждения преступности. Специально исследованы определенные виды преступности:

преступления против здоровья человека, корыстно-насильственная, организованная, коррупционная, экономическая, рецидивная, женская, пенитенциарная, воинская преступность, преступность террористического характера, преступный оборот наркотиков, международное сотрудничество в области борьбы с преступностью.

Учебник отличает оригинальный подход автора к решению некоторых проблем криминологии, в ней приводятся статистические данные и привлекается огромное количество научных и литературных источников. Книга написана доступным, образным языком и рекомендована для студентов, магистрантов, преподавателей юридических вузов и специалистов в области криминологий, а также для работников суда, прокуратуры и других правоохранительных органов, интересующихся проблемами предупреждения преступности. Настоящий учебник является фундаментальным трудом в области криминологии.

«ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ»
«НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА»
«SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN»

Халықаралық ғылыми журналы (Мемлекеттік тіркеу: №9875-Ж 09.02.2009 ж.
Халықаралық тіркеу: ISSN 2073 – 333X, Париж, наурыз)
Қайта тіркеу №17579-Ж 06.03.2019
2009 жылдан бастап басылым ай сайын шығады.

Международный научный журнал
(Гос. регистрация: №9875-Ж 09.02.2009,
Международная регистрация: ISSN 2073 – 333X, Париж, март 2009 г.)
Перерегистрация №17579-Ж 06.03.2019
Периодичность издания ежемесячно.

Ғылыми еңбектің негізгі нәтижелерін жариялау үшін Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі білім және ғылым саласындағы бақылау Комитетінің 2012 жылғы 10 шілдедегі №1082 бұйрығымен ғылыми баспалар тізіміне енгізілген.

Журнал индексті ғылыми дәйексөздер қатарына қосылады және ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы бақылау жөніндегі комитет ұсынған **заңтану, филология, педагогика, өнертану** ғылымдары бойынша басылымдар тізіміне кіреді.

Автор мәліметтің нақтылығына, ресми құжаттардың сілтемелері мен басқа да деректердің дұрыстығына жауапты. Редакцияға келген материалдар кері қайтарылмайды.

Мақалада отандық (Қазақстандық) авторлардың еңбектерін міндетті түрде қолдану керек. Сонымен қатар «Қазақстанның ғылым мен өмірі» журналының алдыңғы сандарында жарияланған авторлардың мақалаларына сілтеме жасауға кеңес беріледі.

Автор мақала жазу барысында өз еңбектеріне сілтемені азырақ жасап, басқа маңызды ғалымдардың еңбектеріне сілтеме жасағаны жөн.

Журналға мақаланы қазақ, орыс, ағылшын, неміс, француз, қытай, түрік, араб және ТМД халықтары тілдерінде жазуға болады.

Приказом Комитета по контролю в сфере образования и науки МОН РК от «10 » июля 2012 года № 1082 рекомендован для научных публикаций.

Журнал включен в индекс научного цитирования (ИНЦ) и в список изданий, рекомендованных Комитетом по контролю в сфере образования и науки МОН РК по специальностям: **юриспруденция, филология, педагогика, искусствоведение.**

Ответственность за достоверность фактов и сведений, содержащихся в публикациях, несут авторы. Материалы редакцией не возвращаются.

В статье необходимо использовать труды отечественных (Казахстанских) авторов. При этом рекомендуется содержать ссылки на статьи авторов, опубликованных в предыдущих номерах международного журнала «Наука и жизнь Казахстана».

Самоцитирование в статье при написаниии автором научной работы допускается в наименьшем количестве. Рекомендуется обратить внимание на значимые научные труды ученых мира.

Статьи журнала принимаются на казахском, русском, английском, немецком, французском, китайском, турецком, арабском языках и могут быть написаны на языках народов СНГ.

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ
Халықаралық ғылыми журнал
№12/2 2019 жыл

Бас редактор:
«Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», з.ғ.д., профессор Е.О. Алауханов

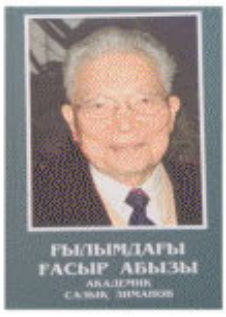
Басуға 17.01.2020 ж. қол қойылды. Пішімі 84x108 1/8. Офсетті қағаз.
Сандық басылыс. Көлемі 40,75 б.т. Таралымы 1000 дана. Тапсырыс №1266

Редакция мекен-жайы: Алматы қаласы, Алмалы ауданы, Абылай хан даңғылы 113 үй
web-site: www.nauka-zan.kz, e-mail: nauka-zan@mail.ru



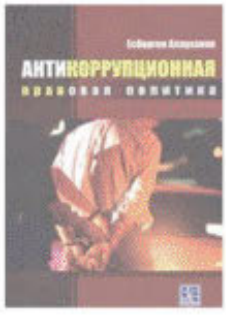
В ведущих учебных заведениях России презентованы научные издания - учебники, монографии, вышедшие в Казахстане под редакцией «Заслуженного деятеля Казахстана» д.ю.н., профессора Е.О. Алауханова.

Презентация прошла в Московской государственной юридической академии, в Московском университете МВД России и Рязанской академии права и управления ФСИН МЮ РФ, Правовой академии МЮ РФ, а также 28 мая 2009 г. в МГУ имени М.В. Ломоносова с участием проф. Е. Каиржанова. Есберген Оразович - зав.кафедрой Судебной власти и уг. процесса КазНУ им. аль-Фараби, член союза писателей Казахстана, член Российской криминологической ассоциации, гл. редактор международного журнала "Наука и жизнь Казахстана". Профессор О.Старков отметил, что новый учебник "Криминология" отличает оригинальный подход автора к решению некоторых проблем криминологии, приводятся статистические данные и привлекается большое количество научных и литературных источников. Книга написана живым, образным языком. В том числе в книге "Криминология", подготовленной под редакцией профессора И.Рогова и профессора Е.Алауханов, появились новые главы -"Бытовая преступность", "Медицинская преступность" и "Криминотеология", чем отличается от других учебников стран СНГ. Ученые России отметили, что подобные презентации учебников, посвященных криминологической науке казахстанских ученых, не проводились уже на протяжении двух десятков лет. Своими трудами, подчеркнули они, профессор Е. Алауханов укрепляет международное научное сотрудничество.







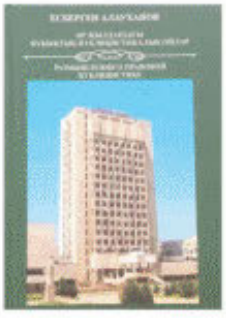














Журналға “Қазпочта” бөлімшелері арқылы жазылу индексі 74191











